HEYDƏR ƏLİYEV
100

BİR ƏSRİN İQTİSADİ PORTRETİ

BİR ƏSRİN İQTİSADİ PORTRETİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
UNEC

HEYDƏR ƏLİYEV MƏRKƏZİ

ISCEMR

RİİB Regional İnkişaf İctimai Birliyi

BMDM
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Bu kitab Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş V İqtisadiyyat və İdarəetmə Sahəsində Tədqiqatçıların Beynəlxalq Elmi Konfransı çərçivəsində nəşr olunmuşdur.

PASHA Holding

Kitab "PAŞA Holding" Şirkətlər Qrupunun maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycanda təhsil və tədqiqatların keyfiyyətinin artırılmasına xidmət məqsədi ilə hazırlanmışdır.

BİR ƏSRİN İQTİSADİ PORTRETİ

"Təbii sərvətlər tükənən dəyərlərdir, ancaq təhsil, bilik, elm əbədi, hər bir ölkənin gücləndirilməsinə töhfə verən amildir."

BİR ƏSRİN İQTİSADİ PORTRETİ

İDEYA MÜƏLLİFLƏRİ
Prof. Ədalət Muradov
Dos. Fariz Əhmədov

REDAKTORLAR
Prof. Yaşar Kəlbiyev
Dos. Aytən Hüseynli

KORREKTRORLAR
Dos. İlqar Seyfullayev
Dos. Kəmalə Nəcəfova
Dos. Samirə Şamxalova
Dr. Səkinə Babaşova
Dr. Cəbrayıl Vəliyev

DİZAYNER
Mirlazım Dadaşov

ISBN: 978-9952-8479-0-1

Copyright ©

Kitabın bütün nəşr hüquqları müəlliflərə aiddir. Kitab hər hansı bir satış fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmamışdır. Kitabın və ya onun hər hansı bir hissəsinin müəlliflərin icazəsi olmadan elektron, mexaniki, sürətçıxarma və digər vasitələrdən istifadə olunaraq nəşr olunması və çoxaldılması qadağan deyildir.

MÜNDƏRİCAT

1 **Heydər Əliyev Hakimiyyəti Dövründə Azərbaycanda Mərkəzi Bankçılığın İnkişafı və Makroiqtisadi Sabitliyin Təmin Olunmasında Rolu** 1
İlkin Məmmədov, Aygün Məmmədova

2 **Heydər Əliyevin İqtisadi Siyasəti: Dövlət Müstəqilliyi və İqtisadi Müstəqillik** 25
Aytən Həbibbəyli, Məmməd Qurbanlı

3 **Əsrin Müqaviləsi, Bakı Tbilisi Ceyhan Boru Kəmərinin Azərbaycan İqtisadiyyatına Təsiri** 43
Etimad Rəhimli

4 **Azərbaycanın Enerji Strategiyasının Təhlili: Müstəqillikdən Gələcəyə Analitik Bir Yanaşma** 57
Bəhman Hüseynli

5 *Azərbaycanda İqtisadi İnkişafın Təmin Edilməsində Heydər Əliyevin Rolu* 73
Anar İbrahimov

6 *Azərbaycanda İqtisadi Tənzimləmə Göstəriciləri ilə ÜDM Arasındakı Əlaqənin Təhlili* 87
i.ü.f.d. Cavid Süleymanlı

7 *Azərbaycanda Heydər Əliyevin Hakimiyyət İlləri Dövründə Sosial Müdafiə Sistemi* 99
Qafar Şamilov

8 *Heydər Əliyev İdarəçiliyi Dövründə İnflyasiya ilə Mübarizə və Əhalinin Rifahının Yüksəldilməsi* 113
Əlibəy Məmmədli

MÜNDƏRİCAT

9 Azərbaycanda Birbaşa Xarici İnvestisiyaların İqtisadi Artıma Təsirinə Dair Swot Analizi — 127
Rəvan Fərmanlı

10 Azərbaycanda Qeyri-Neft Sektoru və Sahələrin İqtisadiyyatı: 1993-2023-cü illər — 141
Qələndər Məmmədli, Leyla Tahirzadə

11 Dövlət Xərclərinin İqtisadi Artıma Təsiri (1993-2003) — 163
Mehman İbrahimov

12 Azərbaycanda Uçot və Hesabatlılıq Sisteminə Keçidin Yeni Mərhələsi — 177
Təhmasib Hüseynov

13 *Azərbaycanda Yeni Enerji Erasının Başlanğıcı: Heydər Əliyev Dönəmində Enerji Diplomatiyası* — 187
Nərgiz Hacıyeva

14 *Müasir Azərbaycan Səhiyyəsinin Banisi Olaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Liderliyindəki Reformlar* — 199
Fəqan Həsənzadə

15 *Heydər Əliyev və Azərbaycanın Bank Sistemi* — 209
i.e.d. prof. Elnur Sadıqov

16 *Azərbaycan İqtisadiyyatının Üfüqlərini Açan Ümumimilli Lider Heydər Əliyev (1969 -1982-ci illər)* — 225
Dos. Asiman Quliyev

MÜNDƏRİCAT

17 Sahibkarlığın İnkişafında "Heydər Əliyev" Modeli — 239
i.ü.f.d. Elmir Səfərli

18 *Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Kurumsallaşmasında Haydar Aliyev'in Rolü* — 247
Prof. Dr. Mehmet Yüce

19 *Milli İqtisadiyyatın H.Əliyev Modeli: Təkamülün Dominantları və Perspektivləri* — 267
i.e.d., prof. Rasim Həsənov, i.ü.f.d. Amal Həsənli

20 *Milli İqtisadi İnkişafın Təminatçısı – Heydər Əliyev* — 283
i.ü.f.d. dos. Afaq Hüseyn

21 *Azərbaycan Respublikasının Sosial İnkişafının Heydər Əliyev Epoxası* — 301
i.ü.f.d. Rəşad Hüseynov, Rafail Rzayev,
i.ü.f.d., dos. Fərhad Mikayılov, i.ü.f.d., dos. Elman İbişov

22 *Heydər Əliyevin Azərbaycan İqtisadiyyatında Yeri və Rolu* — 317
Aygün Abdulova

Giriş

Azərbaycan xalqı qədim tarixə, dərin milli-mədəni və mənəvi irsə, eləcə də böyük dövlətçilik ənənələrinə malik bir xalqdır. Tarix sübut edir ki, yalnız bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən xalqlar geniş əhali kütləsini öz ardınca aparmağı bacaran şəxslər yetişdirə bilər. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmə sürətlə inteqrasiya edən, dinamik iqtisadi inkişafını və etibarlı siyasi sabitliyini təmin etmiş müstəqil bir dövlət olaraq mötəbər kürsülərdən öz sözünü deməyə, öz haqlı mövqeyini bildirməyə və qorumağa qadirdir, zəngin iqtisadi potensiala malikdir. Müstəqilliyin ilk illərində məlum səbəblərdən bərbad hala düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatında tərəqqiyə nail olunmasına, çox kövrək və zəif dövlət siyasətinin güclü və aparıcı mövqeyə yüksəlməsinə, qədim tarixi və çoxəsrlik zəngin mədəniyyəti olan uca millətimizin bütün dünyada tanıdılması istiqamətində yorulmaz fəaliyyətinin nəticələrinə, eləcə də heç kəsə nəsib olmayan uzunmüddətli məharətlə başçılıq etdiyinə görə, hələ uzun illər öncədən xalqımızın qəlbində əvəzsiz dövlət xadimi qiymətini almış möhtərəm Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi müxtəlif dövrlərdə müəyyən etdiyi və həyata keçirdiyi strategiya bütün sahələrdə əldə edilən uğurların əsasını təşkil edir. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, dövlət başçısı ölkənin inkişaf tələblərini və xalqın mənafeyini dəqiqliklə qiymətləndirməyə qadir olan, ölkənin mədəni, iqtisadi və təbii resurslarını, potensialını əhalinin rifahı və dövlətçiliyin inkişafına yönəltməyi bacaran şəxs olmalıdır. Bu mənada Azərbaycan xalqı xoşbəxtdir ki, tarix xalqımıza Heydər Əliyev kimi dünya miqyaslı şəxsiyyətin simasında əsl ümummilli liderə xas olan parametrlərə cavab verən, eləcə də xalqımızın və dövlətimizin qarşısında duran çətinlikləri aradan qaldırmaqla Azərbaycan dövlətini qısa zamanda hüquqi, dünyəvi, demokratik inkişaf yoluna çıxarmağa qadir olan dövlət başçısı, ümummilli lider bəxş etmişdir.

Ulu öndərin gərgin əməyi nəticəsində, Azərbaycan onun hakimiyyətinin birinci dövründə - 1969-1982-ci illərdə respublikada

güclü iqtisadiyyatın təməlinin qoyulması sayəsində qısa müddət ərzində yüksək iqtisadi inkişafa nail olub. Bu, Heydər Əliyevin görkəmli dövlət xadimi, peşəkar siyasətçi olmaqla yanaşı, həm də respublikanın xalq təsərrüfatına dərindən bələd olan ölkə başçısı olduğu barədə fikirləri təsdiqləyir. Çünki həmin illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yürüdülən iqtisadi və sosial siyasət nəticəsində respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinin, elmin və mədəniyyətin inkişaf etməsi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yalnız xalq təsərrüfatının dərin bilicisi olmaqla müvəffəq olmaq mümkün idi. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən islahatların sayəsində Azərbaycan aqrar-sənaye respublikasından sənaye-aqrar respublikasına çevrildi. Respublikada aparılan genişmiqyaslı quruculuq işləri nəticəsində Azərbaycanda bir neçə il ərzində yeni yaşayış massivləri, binalar, məktəblər, sənaye müəssisələri tikildi, yollar salındı. Azərbaycan gənclərinin elmin və təhsilin dərinliklərinə yiyələnməsi və ölkənin sabahı üçün peşəkar kadr olması üçün Heydər Əliyevin gərgin səyi nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı gənclərin keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almaları üçün şərait yaradıldı.

Heydər Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində respublikada həyatın elə bir sahəsi olmamışdır ki, orada inkişaf, tərəqqi müşahidə olunmasın. Ölkənin iqtisadiyyatı, xalqın rifah halı, elm və incəsənət, səhiyyə sahələri inkişaf edərək Azərbaycanı keçmiş müttəfiq respublikaları sırasında ən ön yerlərdən birini tutmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan quruculuq, yaradıcılıq və tərəqqi dövrü keçirirdi, cəmiyyətin bütün təbəqələrində fasiləsiz inkişaf, irəliləyiş ruhu hökm sürürdü. Məhz bütün deyilənlərin nəticəsində yalnız Azərbaycan, həmçinin keçmiş SSRİ respublikalarından Rusiya və Ukrayna ittifaq büdcəsindən dotasiya almırdı. Tarixdən məlum olduğu kimi, iqtisadi müstəqillik, iqtisadi qüdrət millətin siyasi müstəqilliyinin bazisini təşkil edir. Bu baxımdan keçən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın iqtisadi sahədə qazandığı nailiyyətlər siyasi müstəqillik yolunda mühüm təməl hesab edilməlidir. Bu mənada, ulu öndərin bu fəaliyyəti ilə təkcə, İttifaq respublikası olan Azərbaycanın deyil, həm də gələcək müstəqil Azərbaycanın möhkəm təməli, sonrakı nəsillərin xoşbəxt və firavan həyatının tə-

məli qoyuldu. Onun ikinci hakimiyyəti illərində isə Azərbaycan dünya miqyasında tanınan və tərəqqiyə doğru gedən dövlət statusunu qazandı. Ulu öndərin yenidən ölkəyə rəhbərliyi sayəsində siyasi sabitlik bərqərar oldu, atəşkəs əldə edildi, irimiqyaslı iqtisadi islahatlara başlanıldı. Bunun nəticəsində ölkədə maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyata cəlb olunan investisiyaların həcmi ildən-ilə artdı, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

2002-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetindəki çıxışında ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Bazar iqtisadiyyatına keçid uzun prosesdir.... Yalnız bu prosesi ardıcıl surətdə həyata keçirərək Azərbaycanın iqtisadiyyatını daha çox inkişaf etdirə və xalqımızın rifah halını daha da yaxşılaşdıra bilərik.... Eyni zamanda, bu, nəzəriyyə ilə bağlıdır, dünya təcrübəsi ilə bağlıdır. Dünya təcrübəsini siz - bizim mütəxəssislər, alimlər, bu sahənin müvafiq işçiləri toplamalısınız. Nəzəriyyəni - yeni nəzəriyyə icad etməyə ehtiyac yoxdur - ümumiləşdirmək, bizim iqtisadiyyatımıza uyğunlaşdırmaq sizin vəzifənizdir... İqtisadçılar gərək apardığımız islahatların hər birinin həm həyata keçirilmə prosesini, həm də nəticələrini təhlil etsinlər". Bu dahi insanın tövsiyələrini əsas tutaraq Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının müasir durumunun qiymətləndirilməsi və perspektiv inkişaf istiqamətlərinə dair araşdırmalar aparılır.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində ərsəyə gələn “Bir əsrin iqtisadi portreti” adlı kitab Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr edilmişdir. Kitabda nəşr edilən məqalələr Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafına həsr edilmiş və həyata keçirilən islahatlar geniş təhlil edilmişdir.

Redaktorlar

1

Heydər Əliyev Hakimiyyəti Dövründə Azərbaycanda Mərkəzi Bankçılığın İnkişafı və Makroiqtisadi Sabitliyin Təmin Olunmasında Rolu

İlkin Məmmədov
İstanbul Universiteti
Aygün Məmmədova
İstanbul Universiteti

Giriş

Azərbaycanın yeni müstəqillik qazandığı XX əsrin əvvəllərində ölkədə makroiqtisadi sabitlik istənilən vəziyyətdə deyildi. Dövlət büdcəsinin kəsiri ÜDM-in 13-14 faizinə çatırdı. Digər sektorlarda olduğu kimi bank sektorunda da dərin böhran müşahidə olunurdu. 1988-1995-ci illərdə möhtəkirlik əməliyyatları həyata keçirmək üçün yüzlərlə yeni bank açılmışdı. Pul kütləsi iqtisadiyyatın əməliyyat tələbinə uyğun olmayan sürətlə artırdı. İqtisadiyyatda aşkar surətdə maliyyə piramidaları qurulmuşdu, aşağı təbəqə sürətlə yoxsullaşırdı.

Nəticədə hiperinflyasiya və əhali gəlirlərinin sürətlə dəyərsizləşməsi baş verirdi, iqtisadiyyatın həcmi hər il ikirəqəmli templə daralırdı. 1992-ci ildə müstəqilliyin əsas atributlarından olan milli valyuta – manat dövriyyəyə buraxılsa da, ölkədə yeganə ödəniş vasitəsi deyildi. Valyuta ehtiyatlarının olmaması məzənnəni tənzimləməyə imkan vermirdi, nəticədə onun xarici və daxili dəyəri sürətlə azalırdı. İnflyasiya və devalvasiya səviyyəsi dördrəqəmli göstəricilərlə ölçülürdü.

Bu istiqamətdə 1994-cü il iyunun 15-də imzalanan "Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında" proqram xarakterli Fərman tarixi əhəmiyyət kəsb etdi. Bu Fərman Mərkəzi Bankın fəaliyyətində də dönüş yaratdı. Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində radikal tədbirlərə başlanıldı. Əsassız pul-kredit ekspansiyasının qarşısı alındı, büdcə kəsirinin emissiya ilə örtülməsinə qanunvericiliklə son qoyuldu. Manat ölkədə yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu. Bununla Mərkəzi Bank müstəqil pul-kredit siyasəti yeritmək imkanı əldə etdi. Fərmandan irəli gələn tədbirlərin icrası çərçivəsində beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının dəstəyi ilə ilk dövrdə cəmi 12 milyon dollar olan valyuta ehtiyatları 1995-ci ilin sonuna 250 milyon dollara çatdı. Bu ehtiyatlarla 1995-ci ilin əvvəllərindən valyuta bazarında stabillik təmin edildi.

Görülən tədbirlər nəticəsində inflyasiya səviyyəsi 1993-1994-cü illərdəki dördrəqəmli səviyyədən 1996-cı ildə 19,9 faizə, 1997-ci ildə isə 3,7 faizə endi. Sonrakı illər də dayanıqlı qiymət sabitliyinə nail olunduğunu təsdiqlədi. Aparılmış kompleks islahatlar nəticəsində iqtisadiyyat 1996-cı ildən etibarən müsbət artım fazasına qədəm qoydu. Bu istiqamətdə Ümummilli Liderin əsasını qoyduğu uğurlu neft strategiyası da mühüm rol oynadı. Yaranmış sabitlik nəticəsində Azərbaycan 1997-98-ci il maliyyə böhranından minimum itkilərlə çıxdı.
2003-cü ildən sonrakı dövrü əhatə edən növbəti mərhələdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı naminə neft gəlirlərindən aktiv istifadə şəraitində Mərkəzi Bank məzənnənin möhkəmlənməsi və inflyasiya arasında optimal balans yaratmağa nail oldu. Bank izafi valyuta təklifini sterilizasiya etməklə iqtisadiyyatın zəruri likvidliyə olan tələbatını ödədi, eyni zamanda, manatın məzənnəsini kəskin möhkəmlənmədən qorudu. Məcmu tələbin genişlənməsi ilə bağlı inflyasiyanı azaltmaq üçün manatın müəyyən çərçivədə möhkəmlənməsinə şərait yaradıldı, valyuta müdaxilələri nəticəsində artan pul kütləsini tənzimləmək üçün pul siyasəti alətlərindən adekvat istifadə edildi.

1.1. Azərbaycan Mərkəzi Bankı

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. O dövrdə Azərbaycanın bank sisteminin hüquqi infrastrukturuna nəzər salsaq görərik ki, bu infrastruktur müstəqillikdən əvvəl yaradılmışdır. Konstitusiyanın 25 may 1991-ci il tarixli qərarı ilə qəbul edilən “Bank sistemi və pul dövriyyəsi” adlı qanun 14-cü maddədə açıq şəkildə görünür (Aliyev, 2016). Bu maddə həm də müstəqil bank sisteminin hüquqi əsaslarını və Azərbaycan milli valyutasının dövriyyəsini müəyyən etməklə Azərbaycan Milli Bankının statusunu və səlahiyyətlərini müəyyən etmişdir. Mərkəzi Bank kredit, valyuta dövriyyəsi, hesablaşmalar və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən, bütövlükdə bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən, ehtiyat funksiyalarını yerinə yetirən yüksək səviyyəli emissiya qurumu bank elan edilmişdir. Beləliklə, 1992-ci ilin fevralında keçmiş SSRİ Dövlət Bankının bazasında Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı yaradıldı (Bəşirov, 2007).
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır. “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 18 mart tarixli Referendum Qanununun qüvvəyə minməsi ilə “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı”nın adı “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” olaraq dəyişdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının statusu, məqsədi, funksiyaları və səlahiyyətləri, idarə edilməsi, dövlət mərkəzi bankı kimi dövlət qurumları, digər təşkilatlar və şəxslərlə münasibətləri "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 10 dekabr tarixli Qanunu ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, Mərkəzi Bank müstəsna olaraq ölkənin milli valyutasını dövriyyəyə buraxmalıdır. Mərkəzi Bank respublikanın digər normativ hüquqi aktlarını və respublikanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri rəhbər tutur.

Hələ 1992-ci il avqustun 7-də "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və "Azərbaycan Mərkəzi Bankı haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Həmin il avqustun 15-də Azərbaycanın milli valyutası olan Manatı dövriyyəyə buraxdı. 1 dekabr 1992-ci il Azərbaycan Respublikası Milli Bankının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Parlamenti qərar qəbul etmişdir. Bank fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu cür qanunvericilik milli bank qanunvericiliyinin əsasını qoydu və bank fəaliyyətinin yeni sosial iqtisadi vəziyyətə uyğunlaşdırılmasını asanlaşdırdı. Bu qanunvericilik aktları Milli Bankı eksklüziv əskinas ixracı hüququna malik olan və ehtiyat sistemi funksiyasını yerinə yetirən ən yüksək dövlət bankı kimi müəyyən edir. Eyni zamanda, Mərkəzi Banka bank sistemi üzərində tənzimləmə və nəzarət səlahiyyətləri verilib.

1994-cü il yanvarın 1-dən manat ölkənin yeganə ödəniş vasitəsi elan edildi. 1995-ci il noyabrın 12-də referendumla qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə uyğun olaraq kağız pulların buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququnun yalnız Mərkəzi Banka məxsus olduğu bir daha təsdiqləndi. Eyni zamanda bu paraqraf Mərkəzi Bankın müstəsna dövlət mülkiyyətində olduğunu göstərirdi. Yeni konstitusiyanın qəbulu Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunda keyfiyyətcə yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verdi. Bu səbəbdən də digər sahələrdə olduğu kimi bank qanunvericiliyində də yeniliklər zəruri idi.

Yeni bank qanunları respublikanın bank sistemini qabaqcıl dünya bank təcrübəsinə yaxınlaşmağa və etibarlı kredit təşkilatları yaratmağa sövq etdi. Ona görə də müvafiq Mərkəzi Bank Qanunu onun əsas funksiyalarından biri olan dövlət pul-kredit siyasətinin monitorinqi alətlərinin və üsullarının işlənib hazırlanmasına dəstək verdi. Bu qanunla bank sisteminin bazar əməliyyatlarını, valyuta bazarına müdaxiləni, bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasını və digər qabaqlayıcı prosesləri asanlaşdıracağı nəzərdə tutulurdu.

1999-cu ildə hökumət Dünya Bankı və BVF ilə razılaşdırılmış bank sistemində islahat proqramına başladı. Strategiya Proqramının məqsədləri zamanı aşağıdakılara üstünlük verilmişdir (Selçuk, 2004):

- Qalan dövlət banklarının restrukturizasiyası və özəlləşdirilməsi;
- Özəl bankların birləşməsi və rasionallaşdırılması,
- Azərbaycan Mərkəzi Bankının bank imkanlarının artırılması,
- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi,
- Mühasibat uçotu, ödəniş sistemləri və audit də daxil olmaqla sağlam, səmərəli və rəqabətədavamlı bank sistemini dəstəkləmək üçün institusional və texniki infrastrukturun inkişaf etdirilməsi.

2001-ci ildə banklar arasında ödənişləri dərhal (30-60 saniyə ərzində) həyata keçirməyə imkan verən real vaxt rejimində hesablaşma sistemi AZIPS yaradılmışdır. Real-Time Charge Settlement System (AZIPS) - real vaxt rejimində hər bir ödəniş sənədi üzrə fərdi köçürmələri emal etməyə imkan verən toplu ödəniş sistemidir. AZIPS-də ödənişlər milli (Azərbaycan Manatı-AZN) və xarici valyutada (ARMB AZIPS, 2023) həyata keçirilir.

2002-ci ildən bank sisteminin restrukturizasiyasının mühüm mərhələsi başlanmışdır. Uğurlu neft strategiyası nəticəsində ölkəyə böyük neft gəlirlərinin daxil olmasını nəzərə alaraq, banklar öz maliyyə resurslarını strateji hədəflərə səmərəli şəkildə köçürdükləri üçün 2002-2005-ci illər üçün inkişaf strategiyası müəyyən edilmişdir.

Strategiyanın əsas məqsədləri bunlardan ibarət idi: neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna səmərəli və təhlükəsiz çevrilməsi, əhalinin və regionların çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə bank sisteminin maliyyə vasitəçiliyi funksiyasının təkmilləşdirilməsi, onun dayanıqlığının və etibarlılığının artırılması, bank xidmətləri və bu əsasda yoxsulluğun azaldılması. Bank xidmətləri bazarında bank sistemində azad və sağlam rəqabət mühitinin qorunması da inkişaf strategiyasının mühüm məqsədlərindən biri olmuşdur. 2002-2005-ci illər üçün strateji hədəflərdə bank qanunvericiliyi bazasının beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi, bank sisteminin etibarlılığının və sağlamlığının artırılması, bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması, şəffaflıq səviyyəsinin aradan qaldırılması, səmərəli fəaliyyətin tənzimlənməsi kimi vəzifələr müəyyən edilmişdir. (https://azerbaijan.az/ əlaqədar-informasiya/279 23.02.2023).

2004-cü ildə Mərkəzi Bank 2002-2005-ci illərdə Bank Sisteminin İnkişafı Strategiyasına uyğun olaraq Mərkəzi Kredit Bürosunun (KKB) yaradılması prosesini başa çatdırmışdır. Bütün banklar bu sistemdən onlayn istifadə edə bilər. Sistemin etibarlı fəaliyyətini təmin etmək üçün normativ-metodiki baza hazırlanmışdır. Sistem fərdi və korporativ borcalanların uçotunu aparır və banklara borcalanlar haqqında onlayn məlumat verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının nominal dəyərinin və qiymət miqyasının dəyişdirilməsi haqqında" 2005-ci il 7 fevral tarixli Fərmanına əsasən, 2006-cı il yanvarın 1-dən yeni manatın

tədavülünə başlanılıb. İndi 1 yeni manat 5000 köhnə manata bərabərdir, indiki köhnə manat 2006-cı ildə yeni manatla dövriyyədə olub, 2007-ci il yanvarın 1-dən isə tam yeni manat tədavüldə saxlanılıb. Yeni manat və qəpik sikkələr mərhələli şəkildə dövriyyəyə buraxılıb (https://www.cbar.az/page-4/history 24.02.2023).

2009-cu ilin may ayından sonra AMB Qanununda edilən yeni tənzimləmələrlə pul siyasətinin genişlənməsi üçün əlverişli mühit yaradılmışdır. Mərkəzi Bankın iştirakı ilə pul bazarlarını canlandırmaq üçün Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarının yeni bölməsi açılıb. İnkişaf etmiş ölkələrin bank sisteminə nəzər saldıqda diqqəti çəkən bəzi xüsusiyyətlər var. Onlardan biri bankların eyni zamanda həm müştəri, həm də rəqib olmasıdır. Bu yaradılmış bazarın adı Banklararası bazardır. Bu bazarda bütün banklar davamlı və asanlıqla bir-birindən borc götürə və borc verə bilir. Bu bazar (Banklararası Kredit Bazarı) balans hesabatlarının tənzimlənməsi, aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsi, qısa müddətdə vəsaitlərin, xüsusilə Banklararası kreditlərin və depozitlərin bölüşdürülməsi üçün zəruri şəraiti təmin edir. Burada AMB kommersiya bankları üçün əvvəlcədən maliyyələşdirmə kreditlərindən istifadə etməyə icazə verir. Bu bazarda əməliyyatlar ümumi bazar həcminin 1/3 hissəsini təşkil edir (Delice, 2012).

Dövlət müdaxiləsi olmadan iqtisadiyyata keçidin ilkin mərhələlərində Azərbaycanda bank sektorunun yeni formalaşması ilə əlaqədar bank sistemində kifayət qədər nəzarət mövcud deyildi. Hüquqi nöqsanlardan istifadə edən kommersiya banklarının sayı sürətlə artıb. Yeni banklar əsasən spekulyativ idi.

1.2. Mərkəzi Bankın Təşkilati Strukturu

Mərkəzi Bank İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur. Mərkəzi Bankın təşkilati strukturu Direktorlar Şurası, mərkəzi aparat və regional idarələrdən ibarətdir. Mərkəzi Bankın mərkəzi aparatı daxili audit departamentindən və Direktorlar Şurası tərəfindən müəyyən edilən digər struktur bölmələrdən ibarətdir. Mərkəzi Bankın mərkəzi aparatında yerləşən bütün struktur bölmələr və qurumlar İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməyə uyğun fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin üzvlərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Mərkəzi Bankın sədr müavinini isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə təyin edir. AMB-nin Direktorlar Şurasının sədri Bankın direktorluğuna və İdarə Heyətinə sədrlik edir. Banklar haqqında qanunun 24-cü maddəsinə uyğun olaraq, rəhbərlik arasında vəzifələri bölüşdürür və İdarə Heyətinin səlahiyyətlərinə aid olmayan problemləri həll edir.

AMB ölkənin regionlarında öz funksiyalarını regional ofisləri vasitəsilə həyata keçirir. Hazırda ölkədə Mərkəzi Bankın altı regional idarəsi, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikası İdarəsi fəaliyyət göstərir.

1.3. Mərkəzi Bankın Məqsədləri və Funksiyaları

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi Qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi, həmçinin banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalaşdırılmayan ödəniş sistemlərinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, habelə bank sisteminin sabitliyinə dəstəyin göstərilməsindən ibarətdir. Mənfəət götürmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyildir (https://www.cbar.az/page-3/about-us 08.03.2023).

1.4. Müstəqilliyin İlk İllərində Azərbaycan İqtisadiyyatının Ümumi Görüntüsü

Müstəqillik dövründən bəri ölkədə mövcud olan iqtisadi inkişafı iki əsas mərhələyə bölmək olar. Birinci dövr 1991-1995-ci illər arasında iqtisadi xaos və ya tənəzzül dövrü, ikinci dövr isə 1996-cı ildən davam edən makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artım dövrüdür.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan kəskin iqtisadi tənəzzül (1991-1995) dövrünə qədəm qoydu və bu dövrdə ümumdaxili məhsulun təxminən 58%-i itirildi. Qonşu Ermənistanla Dağlıq Qarabağ bölgəsində uzun sürən hərbi münaqişə, müharibə nəticəsində zəifləmiş gənc dövlət, ənənəvi bazarların itirilməsi və s. bütün bunlar dövrün iqtisadi böhranının şiddətini artırdı.

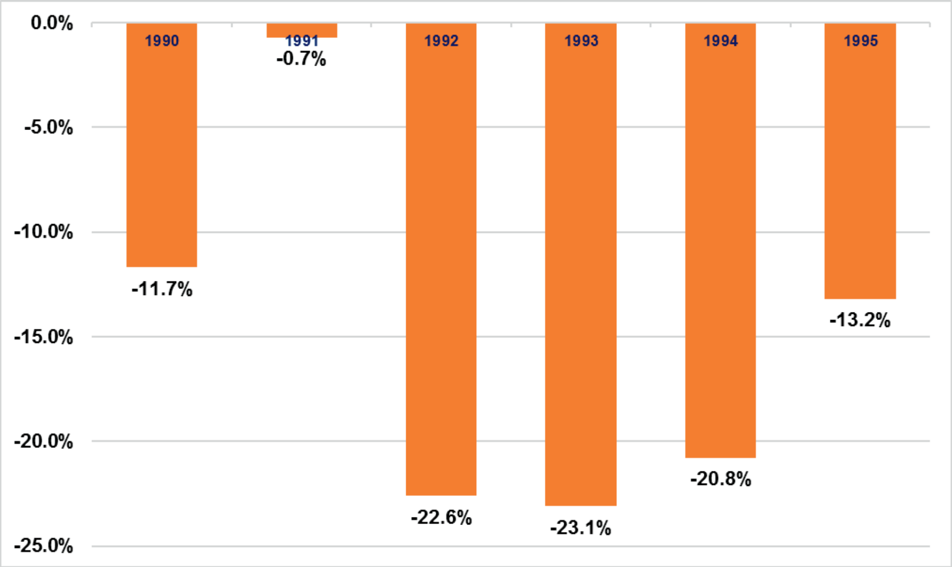

Qrafik 1.1: İllərə Görə Real ÜDM Artımı (1990-1995)
Mənbə: *Dünya Bankının Hesabatı No.15422-AZ, Azərbaycan Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi, 1997*

Qrafik 1.2-dən göründüyü kimi, 1992-94-cü illərdə real ÜDM ildə təxminən 20% azalmışdır. Bu azalma 1995-ci ilə qədər davam edərək 13,2%-ə çatmışdır. Sənaye və tikinti sektorlarında (ÜDM-in 25%-ni və 4%-ni təşkil edir) istehsalda ən çox azalma DAI (Dövlət Müəssisələri) tərəfindən qeydə alınıb. ÜDM-in 30%-ni təşkil edən sektor olan kənd təsərrüfatı istehsalının azalması, əsasən, 1994 və 1995-ci illərdə uğurlu pambıq yığımı ilə əlaqədar sənayedən az olmuşdur (Dünya Bankının Hesabatı, 1997).

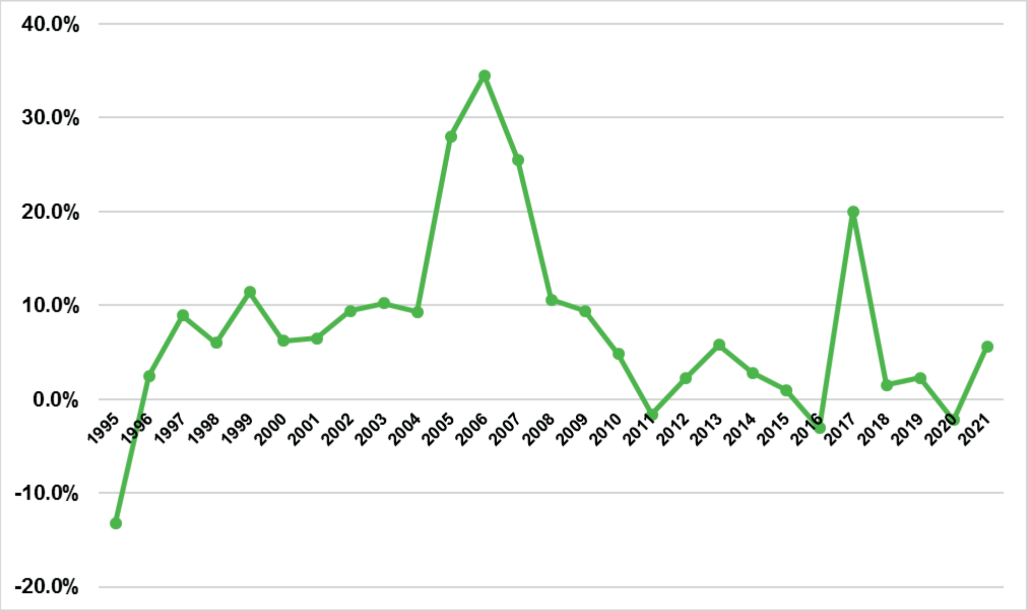

Qrafik 1.2: İllərə Görə Real ÜDM Artımı (1995-2021)
Mənbə: *AMB məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.*

Qrafik 1.2-ə baxdığımızda artım tempi 1995-ci ildən sonra artmış və 2006-cı ilə qədər sabit şəkildə davam etmişdir. 2006-cı ildə qeyri-neft sənayesinin (kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları), eləcə də neftin inkişafı ÜDM-in 34,5%-nə çatmışdır. 2006-cı ilin məlumatlarına görə, ÜDM-in 55%-i sənaye, 10%-i kənd təsərrüfatı, 8%-i tikinti, 6%-i nəqliyyat və rabitə, qalanı isə digər sektorların payına düşür (AMB, 2006). 2006-cı ildən sonra azalmağa başlayan əyri 2016-cı ildə ölkədə başlayan devalvasiya nəticəsində 3,1%-lə ən aşağı göstəriciyə çatıb. 2020-ci ilin davam edən milli pandemiyasına görə, bu azalma hələ də mənfi tərəflərə doğru dəyişir.
1995-ci ilin sonuna 180 bank fəaliyyət göstərirdi ki, 10-u DAI-ya, qalanları isə özəl investorlar tərəfindən yaradılmışdır. 1995-ci ilin sonuna bank sektorunda dövlət bankları - Aqroprom Bank (Ziraat Sənaye Bankı), Prominvest Bank (Sənaye İnvestisiya Bankı), Sberbank (Əmanət Bankı) və Cədvəl 1.1-dən göründüyü kimi Azərbaycan Beynəlxalq Bankı 80 nəfər təşkil etmişdir. Bank aktivlərinin və ümu-mi kreditlərin 83%-i, depozitlərin 67%-i, filialların 67%-i, məşğulluğun 70%-i. Əhalinin ümumi əmanətlərinin 63%-i Əmanət Bankının, 23%-i isə Aqroprom Bankın payına düşüb. Lisenziyalı bütün banklar istənilən icazə verilən fəaliyyətlə məşğul olmaqda sərbəstdirlər, bəzi sektorlar (sənaye, kənd təsərrüfatı) və xidmətlər (əmanət depoziti və beynəlxalq əməliyyatlar) üzrə ixtisaslaşmış dövlət bankları isə müstəsna fəaliyyət göstərən banklardır.

	Aktivlər	Kreditlər	Depozit	Filial	Məşğulluq
Dörd Dövlət Bankı	80.2	83.1	82.4	67.0	69.9
Ən Yaxşı 20 Özəl Bank	10.2	6.7	11.4	7.0	6.9
Digər Banklar	9.6	10.2	11.4	26.0	23.2
Cəmi	100	100	100	100	100

Cədvəl 1.1: 1995 – ci ildə Bütün Bankların Bank Sektorundakı Payı (%)
Mənbə: *Dünya Bankının Hesabatı No.15422-AZ, Azərbaycan Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi, 1997*

1992-ci ildən 1995-ci ilə qədər bank sistemi tərəfindən müəssisələrə və ev təsərrüfatlarına verilən ümumi kreditlər real ifadədə azalmışdır. 1995-ci ilin sonunda müəssisələrə və təsərrüfatlara ödənilməmiş kreditlər 1992-ci ilin sonunda müvafiq kreditlərin təxminən 20%-ni təşkil etmişdir. Cədvəl 1.2-dən göründüyü kimi, 1995-ci ildə müəssisələrə və ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərdə real olaraq 15% artım olmuşdur. Bununla belə, 1995-ci ildə verilmiş kreditlərin təxminən 25%-i “Faizlərin Kapitallaşdırılmış” formasında olmuşdur. “Faizlərin Kapitallaşdırılmış” dərəcələri nəzərə alınmaqla, 1995-ci ildə müəssisələrə və ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərdə 16% azalma olmuşdur.

	1992	1993	1994	1995	1995 (düzəldilmiş)
Prominvest Bank	54.3%	42.4%	19.5%	24.1%	16.9%
Agroprom Bank	33.1%	23.1%	26.7%	41.2%	36.5%
Sberbank	2.0%	2.5%	2.1%	2.3%	3.5%
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	10.6%	17.4%	33.7%	17.3%	22.9%
Digər Bankalar	10.6%	17.4%	18.0%	15.0%	20.2%
Cəmi	100	100	100	100	100

Cədvəl 1.2: Bankların Hüquqi və Fərdi Şəxslərə Təmin Etdiyi Toplam Kreditlərin Payı
Mənbə: *Dünya Bankının Hesabatı №15422-AZ, Azərbaycan Maliyyə Sektorunun İcmalı, 1997-ci il.*

Cədvəl 1.3-dən göründüyü kimi, həm manat, həm də xarici valyutada olan depozitlər ÜDM-ə nisbətdə 1992-ci ildəki 20,0%-dən 1995-ci ildə 8,9%-ə qədər azalmışdır. Digər tərəfdən, 1995-ci il ərzində əmanətlər üzrə əlverişli faiz dərəcələrinə baxmayaraq, bank sistemindən kənarda saxlanılan manat valyutası əmanətləri 1992-ci ilin sonundakı 40,9%-dən 1995-ci ilin sonunda 169,6%-ə yüksəldi.

	1992	1993	1994	1995
Manat Depoziti	6.6	30.4	154.9	355.2
Valyuta Depoziti	0.0	12.8	617.0	342
Banklardan Kənar Manat	2.7	43.2	276.1	602.4
Banklardan Kənar Manat Depoziti	40.9%	142.1%	178.2%	169.6%

Cədvəl 1.3: Valyuta və Depozit – Qiymətli Kağızlar (Milyard Manat)
Mənbə: *AMB məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.*

1.5. Hiperinflyasiya Dövrü

1992-1994-cü illərdə Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən dövriyyəyə buraxılan manat qısa zamanda dəyər itirməyə başladı. Bu illərə nəzər saldıqda manat dollar qarşısında 245% ucuzlaşıb. Bu illər arasında Azərbaycanın xarici ticarət həcmi təqribən 50% azalmış və 1994-cü ildə, yəni müstəqillik ilinin ilk illərində o dövrdə baş vermiş müharibə ilə əlaqədar xarici ticarət kəsiri yaranmağa başlamışdır. 1992-ci ildə iqtisadi strukturda heç bir köklü dəyişiklik edilmədən aparılan qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində 1994-cü ildə inflyasiya 1664%-ə çatmışdır.

Manatın bu şəkildə ucuzlaşması əhalinin real gəlirlərinin sürətlə azalmasına və nəticədə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin xeyli aşağı düşməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda inflyasiya eyni səviyyədə olmayıb; əsasən böyük şəhərlərə təsir etdi. 1992-ci ilin yanvarından hökumət qiymətlərin sabitliyinə diqqət yetirməyə başladı, istehsal və istehlak qiymətlərinin, ümumiyyətlə, 70-80%-ə qədər liberallaşdırılması çörək və enerji kimi strateji məhsullara nəzarəti gücləndirdi. 1992-1995-ci illərdə ölkədə istehsal həcminin azalması, istehlak bazarında rublun təzyiqinin artması, qiymət siyasətinin daxili və xarici bazar tələbinə uyğun müəyyənləşdirilməsi nəticəsində inflyasiya nəzarətsiz hala düşüb, məhsul və xidmətlərin qiymətlərində sürətli artım müşahidə olunub. Liberal siyasətlər isə makroiqtisadi vəziyyəti sabitləşdirə bilmədi, əksinə, iqtisadiyyatda bölüşdürmə effekti yaratdı (Əzizov, 2007)

1991-1994-cü illər arasında bəzi makroiqtisadi göstəricilərə nəzər saldıqda vəziyyəti daha aydın görə bilərik. 1990-cı illə müqayisədə ÜDM 53%, sənaye istehsalı 62%, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 44%, məişət istehlakı 45% azalmışdır (Abbasov, 2005).

İllər	İnlfyasiya (%)	Büdcə Kəsri / ÜDM (%)	M2 – nin ÜDM-dəki Payı (%)	ÜDM (%)	Manatın Nominal Dəyişimi (%)
1990	23.1	3	-	-	-
1991	329.7	1.5	-	-0.7	-
1992	1672.4	-7.1	-	-22.6	-
1993	1129.1	-7.1	-	-23.1	-
1994	1669.5	-11.5	8.7	-21.9	1470.2
1995	411.8	-5.2	8.5	-17.2	181.1
1996	19.9	-2.9	10	1.3	-2.5
1997	3.7	-2.5	30.2	5.8	-10.1
1998	-0.8	-2.4	7.2	10	0

Cədvəl 1.4: 1992-1998 İllərində Azərbaycanda İnflyasiya Göstəriciləri
Mənbə: *AMB məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.*

Cədvəl 1.4-dən göründüyü kimi, inflyasiya 1994-cü ildə ən yüksək həddə çatmış, 1996-cı ildən isə tədricən azalmağa başlamışdır. Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda büdcə kəsiri durmadan artırdı. 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"ndən və 1995-ci ildə BVF və Dünya Bankı ilə bağlanan müqavilələrdən sonra əsasən neft sektoruna yatırılan xarici investisiyaların həcmi artmağa başladı. Büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti 1990-cı illərdə 3% civarında olduğu halda, 1994-cü ildə ən aşağı rəqəmini gördü və sonra yenidən yüksəlməyə başladı. ÜDM-in illik dəyişmə sürətinə nəzər saldıqda onun daim mənfi istiqamətdə olduğunu görə bilərik. Manatın nominal dəyəri 1994-cü ildə ən aşağı səviyyəyə enmiş və 1996-cı ildən tədricən yüksəlməyə başlamışdır (Abbasov, 2005).

Yüksək inflyasiyadan qiymət fiksasiyasına keçid dövrü həmişə çətin olub və biz buna bütün dünyada çoxlu nümunələr görə bilərik. 1994-cü il inflyasiyasından sonra Azərbaycanda da eyni vəziyyət müşahidə olundu. 1992-94-cü illərdə Azərbaycanda iqtisadi inkişafa nəzər saldıqda görərik ki, əslində inflyasiyadan staqflyasiyaya keçid var idi. Bu dövrdə inflyasiyanın davamlı artması istehsalın azalmasına və işsizliyin artmasına səbəb olmuşdur. İnflyasiyanın yüksəlməsinin digər amili istehsalın və əmək məhsuldarlığının azalması idi. İstehsalın bu azalması tədricən maliyyə sistemində bərabərsizlik yaratdı və nəticədə iqtisadi böhran daha da dərinləşdi. Bu dövrdə inflyasiyanın artmasına səbəb olan digər amil büdcə xərclərinin artması olub. Bu vəziyyət makroiqtisadi göstəricilərə çox mənfi təsir göstərdi. Çünki istehsalın azaldığı bir dövrdə büdcə xərclərinin artması gəlirləri artırdığı üçün istehlak bazarına təzyiq göstərmiş və bu da inflyasiyanın daha da artmasına səbəb olmuşdur (Akdış, 1996).

İnflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələrindən biri də ev təsərrüfatlarının alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsidir. Buna səbəb əhalinin gəlirlərinin artması ilə real qiymət artımının müxtəlif templərlə baş verməsidir. 1990-1996-cı illərdə Azərbaycanda qiymətlərin sürətli artımı müşahidə olunduğu halda, əmək haqqı artımı eyni sürətlə həyata keçirilə bilmədi. Bu vəziyyət sovet dövrü ilə müqayisədə alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşdüyünü göstərir. İnflyasiya ilə mübarizə siyasətləri çərçivəsində tətbiq edilən digər üsul əhalinin real gəlirlərini aşağı səviyyədə saxlamaq idi. Lakin bu vəziyyət özü ilə daha çox problemlər gətirdi və nəticədə ölkədə işsizlik daha çox artdı; Bu, cinayət və boşanmaların artmasına səbəb olmuşdur (Musayev, 2008). Digər tərəfdən demək lazımdır ki, bu gün Azərbaycanda keçid dövründəki problemlərin, demək olar ki, hamısının sovetlərin problemləri olduğunu söyləmək düzgün olmaz. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat bir çox sahələrdə uğur əldə etsə də, inkişaf etməkdə olan və qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın müxtəlifliyinin və ölçülərinin genişlənməsi nəticəsində onun ehtiyacları ödəyə bilməməsinə səbəb olmuşdur (Matyuhin, 1979).

Azərbaycanda inflyasiyadan, daha doğrusu, yanlış antiinflyasiya siyasətindən ən çox zərər çəkən istehsal sektoru olub. Antiinflyasiya siyasəti yeni istehsal sisteminin inkişaf etdiyi dövrə təsadüf etdiyindən özəl sektorun fəaliyyəti üçün çox vacib olan əsas maddi resurs iş adamlarıdır; onu demək olar ki, mərkəzləşdirilmiş maliyyə mənbəyindən uzaq tutmuşdur. İnflyasiyanın istehsalata vurduğu ziyan da işsizlik problemini doğurmuşdur. İşsizlik problemi Azərbaycan iqtisadiyyatının hələ də həllini gözləyən ən ciddi problemlərindən biri olaraq qalır. Yaşanan iqtisadi depressiya səbəbindən insanların iş tapmaq üçün xaricə miqrasiyası hələ də davam edən ciddi problemlərdən biri olaraq qalır. Lakin Ermənistanın işğalı nəticəsində Qarabağı tərk etmək məcburiyyətində qalan 1 milyona yaxın məcburi köçkün əhali həm məşğulluq, həm də mənzil problemi ilə üzləşib.

1.6. BVF Dəstəklənən Siyasətlər Dövrü

Azərbaycan Mərkəzi Bankı dünya təcrübəsindən yararlanaraq və iqtisadiyyatın vəziyyətini nəzərə alaraq 1994-cü ildən sərt pul-kredit siyasəti həyata keçirməyə başlamışdır (Əzizov, 2007). Mərkəzi Bank ilkin olaraq digər kreditlər tərəfindən inflyasiya yarada və ya artıra bilən kreditlərin faiz dərəcələrini tənzimləməyə başladı. Banklar və bunu mərkəzləşdirilmiş ehtiyatların satışını azaltmaqla etdi.

İnflyasiyanın 1700% civarında olduğu bir dövrdə kredit faizinin çox aşağı olması ucuz kredit bazarının yaranmasına səbəb olmuş və bu da təbii olaraq kredit tələbini artırmışdır. Mərkəzi Bankın radikal tədbirləri nəticəsində 1995-ci ilin birinci rübündə kredit faiz dərəcəsi inflyasiyadan yüksək olmuşdur (Abbasov, 2005). Pul həcminə nəzarəti hədəfləyən siyasətlərdən biri də banklara qarşı məcburi ehtiyat normalarının artırılması və lüzumsuz artıq pulların bazardan çıxa-

rılması idi. Bu təcrübə ilə bankların kredit imkanları da tənzimlənirdi. Manatın ölkə sərhədləri daxilində yeganə valyuta olması ona olan tələbatı daha da artırıb. Eyni zamanda, inflyasiyanın sürətlənməsi, istehsalın azalması, idxalın artması kimi səbəblər manatın digər xarici valyutalarla məzənnəsinə təsir edib. 1994-cü ilin yanvarında 118 manat 1 ABŞ dollarına bərabər olduğu halda, həmin ilin sonunda 1 dollar 4500 manata bərabər idi (Abbasov, 2005). O dövrdə insanların kifayət qədər pulu olsa da, ala biləcəkləri məhsulların miqdarı məhdud idi. Bu vəziyyət inflyasiyanın daha da artmasına səbəb oldu.

1994-1998-ci illərdə həyata keçirilən pul siyasətinin əsas məqsədi qiymət sabitliyini təmin etmək idi. BVF-nin dəstəklədiyi siyasətlər çərçivəsində 1995-ci ildən etibarən M0, M1 və M2 kimi pul aqreqatlarına nəzarət daha da artırılmış və bankların balans hesabatları ümumi daxili aktivləri nəzarətə götürmüşdür (Abbasov, 2005). 1991-1992-ci illər arasında keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri BVF-yə üzv olmaq üçün müraciət etmişlər (Həsənov, 2001). Bu müddət ərzində BVF-nin rəsmi nümayəndə heyətləri sözügedən ölkələrə səfər edərək BVF-yə üzvlük üçün lazımi infrastrukturların yaradılmasına, müvafiq məlumat və sənədlərin toplanmasına çalışıblar. Bu araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan 1992-ci ilin sentyabrında BVF-nin 170-ci üzvü kimi qəbul edilib. BVF Azərbaycana 70 milyon SDR məbləğində hüquq verib (Süleymanov, 2002). Bundan əlavə, Azərbaycanın bank-maliyyə institutlarının azad bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması məqsədilə əməkdaşlığa başlanılıb. Bu kontekstdə 1992-ci ilin oktyabrında BVF nümayəndə heyətinin səfərindən sonra 1993-cü il fevralın 8-22-də yeni nümayəndə heyəti ölkədə olmuş və Mərkəzi Bankın restrukturizasiyası ilə bağlı öz təhlillərini, təkliflərini və hesabatlarını təqdim etmişdir. Bu hesabatlarda Mərkəzi Bankın pul əməliyyatları, banklara nəzarət, valyuta əməliyyatları, ödəniş sistemi, monetar təhlil, tədqiqat, uçot və nəzarət, milli valyutanın tədavülünün texniki aspektləri kimi yerinə yetirilməsi vacib olan vəzifələr verilmişdir. Daha dəqiq desək, bazar sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərən tam hüquqlu Mərkəzi Banka keçidin infrastrukturu və qaydaları təklif olunub. Bundan başqa, hesabatda Azərbaycan Mərkəzi Bankının restrukturizasiyası üzrə institusional tədbirlərin 1994-cü ilin birinci yarısına qədər başa çatdırılması nəzərdə tutulurdu (Abbasov, 2005).

Keçid dövrünün ilk illərində yaşanan problemlər ucbatından başlayan pis kurs 1995-ci ilə qədər İqtisadi Siyasətdə köklü dəyişiklikləri zəruri etdi. Əslində, Azərbaycan əvvəlki illərdə iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün xarici yardımı alqışlamış və 1992-ci il sentyabrın 18-də BVF-yə üzv olmuşdur. Lakin o, ilk krediti ancaq 1995-ci il aprelin 19-da ala bildi (R.Hesenov, eyni zamanda, s.56.). Eynilə, 1992-ci ilin sentyabrında Dünya Bankına və Beynəlxalq İnkişaf Təşkilatına üzv olmasına baxmayaraq, Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən ilk layihə 1995-ci ilin ap-

relində təsdiq edilmişdir. Əslində, BVF və Dünya Bankının 1995-ci ildən Azərbaycanda belə bir islahat proqramını dəstəkləməsinin müxtəlif səbəbləri var. Bunlardan ən mühümü 1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın ən böyük neft şirkətləri ilə "Əsrin müqaviləsi" adlı neft müqaviləsinin imzalanması idi ki, bu da ölkənin dünyaya inteqrasiyası yolunda ilk ciddi addım kimi şərh olunur (Azərbaycan Respublikası Milli Bankının Qərarı, 1995).

Azərbaycan-BVF münasibətlərində ilk kritik kredit 1992-ci ildə 117 SDR ilə həyata keçirilib. 1995-ci ilin aprelində BVF ekspertləri tərəfindən 46 milyon dollar dəyərində sabitləşmə proqramı hazırlanmışdır. Bu, BVF ilə Azərbaycan arasında uzunmüddətli əməkdaşlığın ilk məhsulu idi. 1995-ci ilin noyabrında BVF hökumətin 1995-1996-cı illərdə iqtisadi islahatlar proqramını 132 milyon dollar kreditlə dəstəklədi. İqtisadi islahatlar proqramı sərt pul-kredit və fiskal siyasətlərlə inflyasiyanın azaldılması ilə yanaşı, maliyyə sektorunun yenidən qurulması və özəlləşdirmədə sürətli irəliləyiş kimi struktur islahatlarını da əhatə edirdi. 1997-ci ilin dekabrında makroiqtisadi sabitliyə yönəlmiş inflyasiyanın azaldılması və artımın bərpası məqsədi ilə ümumi məbləği 64 milyon dollar olan daha iki kredit təsdiq edildi. Bu iki kredit ortamüddətli kreditlər idi və 1998-ci il proqramını dəstəkləmək üçün verilmişdir (Əzizov, 2007). 1999-cu ildə həyata keçirilən iqtisadi-maliyyə proqramını dəstəkləmək və 1998-ci ildə neftin dünya qiymətinin aşağı düşməsinin ixraca mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün 1999-cu ilin yanvarında ümumi dəyəri 112 milyon dollar olan təsdiq edilmiş digər kredit verilmişdir. Bu kreditin digər məqsədi dövlət sektorunun yenidən qurulması üçün struktur islahatlarına dəstək vermək idi (Akdiş, 1996).

Bu paketlərin ən mühüm məqsədləri aşağıdakılardır (Əzizov, 2007):

- Maliyyə sektorunda sabitliyin təmin edilməsi;
- Dövlət institutlarının və maliyyə strukturunun gücləndirilməsi;
- İqtisadiyyatda struktur islahatları və xüsusi mülkiyyətin inkişafı;
- İstehsalın artırılması;
- İqtisadiyyata daxili və xarici investisiyaları təşviq edəcək mühitin hazırlanması və s.

Bundan başqa, 1996-cı ildə Ümummilli lider tərəfindən yeni "Mərkəzi Bank qanunu" və "Bank və bank fəaliyyəti haqqında qanunlar" təsdiq edilərək qüvvəyə minib. Onlarla köhnə qanunlar arasında çox da fərq olmasa da, yeni qanunlarda bəzi mühüm dəyişiklikləri görə bilərik (Əzizov, 2007):

- Bu qanunla birbaşa Azərbaycan Mərkəzi Bankı Prezident qarşısında hesabat verir;
- Mərkəzi Banka hər hansı müdaxilə olarsa, vəziyyət dərhal prezidentə bildirilməlidir;
- İdarə Heyətinin üzvlərinin sayı 9-dan 7-yə endirilib;

- Mərkəzi Bankın kapitalı minimum 15 milyard manat müəyyən edilib;
- Qanunlarda banklar “Bank” deyil, “Kredit Təşkilatı” kimi yazılmalıdır;
- Xarici bankların məcmu kapitalı bankların məcmu kapitalının 30%-dən çox olmamalıdır.

1995-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi Bankı sərbəst valyuta bazarının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. O vaxta qədər valyuta bazarı dövlət tərəfindən tənzimlənirdi. Azərbaycan hökuməti ilə BVF nümayəndə heyəti arasında imzalanmış razılaşmanın əsas məqsədi inflyasiyanın azaldılması və manatın sabitliyinin təmin edilməsi olub. Manatın dəyərinin yüksəldilməsi bəzi siyasətlərin həyata keçirilməsi ilə mümkün olmuşdur (Əliyev, 1997). Onlardan biri də ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Bank fond bazarında tələb və təklifin uyğunluğunu saxlamaq üçün əlavə valyuta resurslarından istifadə edib. Bu vəsaitlər əsasən xarici mənbələrdən idi. Azərbaycana birbaşa xarici investisiyalar hesabına xarici valyutanın bolluğu (bu, əsasən neft sektorunda idi) idxal olunan məhsullar üzrə ödəniş probleminin böyük hissəsini həll etdi. İkincisi, sərt pul-kredit siyasəti nəticəsində mövcud vəziyyət yaxşılaşıb. Ümumi tələbatın artmasının qarşısını almaq üçün inflyasiya ilə əlaqədar dövlət qulluqçularının və digər işçilərin maaşları artırılmayıb və bununla da alıcılıq qabiliyyətinin azalması baş verib. Bununla da tələbin azalması təmin edilib və qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasının qarşısı alınıb. Bu gün bu islahatlarla manatın dəyəri qorunub saxlanılıb və inflyasiya aşağı salınıb (Həsənov, 2001).

Bakı Fond Birjası 1993-cü ildə valyuta bazarlarında baş verən hadisələrə nəzarət etmək məqsədilə yaradılıb. Bu birjada ABŞ dolları, Rusiya rublu və Ukrayna Karbovalentləri alınıb-satılıb. 1993-cü ildə yaransa da, fond bazarı 1995-ci ilin əvvəllərində fəaliyyətə başlamışdır (Rəhimov, 1996).

Azərbaycanın valyuta məzənnələri sistemi 1993-cü il ərzində olduqca qeyri-müntəzəm strukturda fəaliyyət göstərmişdir. Rəsmi məzənnə Moskva Banklararası Kross məzənnələrinə əsasən müəyyən edildiyi halda, bazar məzənnələri Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və digər banklar tərəfindən müəyyən edilir. Bu səbəbdən bazarda iki fərqli məzənnə müəyyən edilməyib. Faktiki olaraq bəzi kommersiya firmaları qarşılıqlı razılaşmalarla müəyyən edilən məzənnələr üzrə bəzi əməliyyatlar aparırdılar ki, bu da üçüncü məzənnənin yaranmasına səbəb oldu. Dördüncü məzənnə sərbəst bazarda valyuta alışı və satışı ilə baş verdi. Bu bazarda alqı-satqı həcmi digərlərinə nisbətən aşağı qalmışdır (Əzizov, 2007).

Azərbaycan Mərkəzi Bankı valyuta bazarında xarici valyuta təklifini artırmış, bununla da manatın dəyərini artırmış və 1997-ci ilin sonlarında manat-dollar məzənnəsi 4000 AZN-1 dollara bərabərləşdirilmişdir. Həmin dövrdə digər keçmiş sovet ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da tətbiq edilən məzənnə siyasəti ilə xarici ticarət və tədiyyə balansı arasında sıx əlaqə mövcud idi. Rusiya, Ukray-

na, Polşa, Macarıstan, Qazaxıstan, Azərbaycan kimi ölkələrin iqtisadiyyatı ilə bağlı təəssüratların nəticəsi olaraq demək olar ki, məzənnə həm xarici ticarət göstəricisində, həm real sektorda, həm də iqtisadi inkişafda inflyasiyanın tənzimlənməsi çox mühüm rola malikdir. Biz görürük ki, Azərbaycan manatı 1995-ci ildən bu yana dollarla müqayisədə bahalaşıb. Türkiyə və Rusiyanın təcrübəsinə əsaslanaraq, manatın real dəyərini gücləndirmək üçün aşağıdakı təcrübələr aparılmışdır (AMB, 2020):

- İstehsalın azalmasının qarşısı alınmağa çalışıldı;
- İqtisadi islahatların sürətləndirilməsi ilə özəlləşdirmə əməliyyatları yalnız manatla aparılıb;
- Qiymətli kağızlar bazarının yaradılması və fəaliyyəti üzrə işlərə başlanılmışdır;
- İdxal-ixrac əməliyyatlarında ixracı gücləndirən siyasət aparılmaqla valyuta əməliyyatlarına nəzarət gücləndirilmişdir.
- Pul dövriyyəsini tənzimləməklə tədavülə buraxılan pulların həcmi minimuma endirilib və qeyri-rəsmi pullar dövriyyədən çıxarılıb.

Aydın görünür ki, Mərkəzi Bank 1996-cı ilin ortalarından valyuta bazarının liberallaşdırılması siyasətini həyata keçirməyə başlayıb. Bu istiqamətdə ilk addım 1996-cı ilin iyununda qurumlar tərəfindən valyuta gəlirlərinin məcburi satışı tələbinin ləğvi oldu. Liberallaşma istiqamətində daha bir addım 1997-ci ildə elektron ticarət sistemində yaradılmış Banklararası Valyuta Bazarının yaradılması olmuşdur. Tərkibli Banklararası Valyuta Bazarının yaradılması ilə Bakı Banklararası Valyuta Birjası inhisarçı mövqeyini dayandırdı. Azərbaycan Mərkəzi Bankının valyutaya yönəlik siyasəti nəticəsində valyuta bazarı çoxşaxəli və özünütənzimləyən struktura çevrilib. 1998-ci ildə valyuta bazarına iki bölmə əlavə edildi. Bunlar Açıq Banklararası Valyuta Bazarı (ABADP) və Bankdaxili Mübadilə Əməliyyatlarıdır (BIMI) (Azərbaycanın İqtisadi Konsensusu, eyni yerdə).

Bu tarixdən Azərbaycanda çox bölməli valyuta bazarı fəaliyyətə başlayıb ki, bu da çevik valyuta əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verir. Buraya hərraclar vasitəsilə əməliyyatların icrasına əsaslanan BBVB (Bakı Banklararası Valyuta Birja) daxildir. Bundan əlavə, həm bankların birbaşa sərbəst münasibətlərinə əsaslanan Açıq Bazar Əməliyyatları (OMO), həm də bankların öz müştərilərinə xidmət göstərdiyi bankdaxili valyuta əməliyyatları da daxildir. Valyuta bazarı dövriyyəsindəki hadisələrə nəzər saldıqda görərik ki, 1994-cü ildə 13 milyon dollarlıq əməliyyat həyata keçirildiyi halda, 2001-ci ildə bu bazarın dövriyyəsi 2 milyard dollara çatıb. Bu inkişafın mühüm hissəsini 32% ilə OMO və 57% ilə bankdaxili əməliyyatlar təşkil etmişdir (Əzizov, 2007).

Bu inkişaflardan sonra valyuta bazarının qismən infrastrukturunun formalaşdığı nəzərə alınaraq, “forward” və “swap” kimi yeni alətlərin istifadəsinin hüquqi

əsaslarının yaradılması və inkişafı istiqamətində araşdırmalara başlanılıb. Mərkəzi Bankın valyuta siyasəti və onu dəstəkləyən neft müqavilələri ilə 1998-ci ilə qədər Manatın Dollar qarşısında müəyyən dəyər qazandığını görə bilərik.
Lakin 1999-cu ildən etibarən manatın effektiv məzənnədə dəyəri aşağı salınmış və Azərbaycanın kommersiya rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına çalışılmışdır. 1999-cu ildə manat bir qədər devalvasiyaya uğrayaraq üzən məzənnəyə keçib. Qonşu ölkələrdə inflyasiya yüksək olduğu üçün manat bu ölkənin valyutalarına nisbətən bahalaşıb. Lakin 2000-ci ildə manat dollara nisbətdə 8,6% ucuzlaşıb. Özəl maliyyə qurumları və banklar alqı-satqı əməliyyatlarını Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi məzənnə ilə maksimum 5 Manat fərqlə həyata keçirmişlər (Cədvəl 1.5).

İllər	Dollar / Manat Məzənnəsi
1993	18,4
1994	149,8
1995	717,5
1996	295,5
1997	968,8
1998	868,8
1999	118
2000	474,2

Cədvəl 1.5: Azərbaycanda Dollar/Manat Məzənnəsi 1996-2000
Mənbə: *AMB məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.*

1998-ci ildən başlayaraq sərt pul-kredit siyasəti sayəsində bazarda pulun miqdarı azalmışdır. Manat üzrə bu göstərici 1998-ci ildə 21,7%, 1999-cu ilin birinci yarısında 12,4% olmuşdur. Lakin 1999-cu ilin ikinci yarısından başlayaraq pulun həcmində artım müşahidə olunur.
1995-2000-ci illərdə BVF-Azərbaycan hökuməti əlaqələrinə nəzər saldıqda aşağıdakı mərhələlərin həyata keçirildiyi görünür (Vəliyev və Rəhimov, 2000):

- 1995-ci ildə ilk altı illik proqram sazişi imzalandı və bu layihə üçün 46 milyon dollar kredit ayrıldı;
- Stand-bay sazişi 1995-ci ilin üçüncü rübündə imzalanmışdır;
- 1995-ci ilin sonuna yaxın ikinci kredit beş hissədən ibarət oldu;

- 1996-cı ildə 200 milyon dollar dəstək krediti verilmişdir. Sözügedən kredit Azərbaycan hökumətinə sabitləşmə və struktur islahatları proqramları çərçivəsində ayrılıb;
- Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (BİA) Azərbaycanın təbii qaz sisteminin qismən bərpası üçün ölkəyə kredit ayrılması barədə qərar qəbul edib. Bu kreditin ümumi məbləği təxminən 20,2 milyon dollar təşkil edib.
- 1996-cı ildə Mərkəzi Bank Azərbaycanda ilk dəfə olaraq qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə hərrac keçirmişdir. Qısamüddətli dövlət borc qiymətli kağızları hərraca çıxarılıb. Nominal qiyməti bir milyon manat olan istiqrazların ümumi həcmi 5 milyard manat təşkil edib. İllik gəlirləri 28%-dən 60%-ə qədər olan bu veksellərin həcmi təxmin edilən büdcənin 1%-ni təşkil edirdi. Hərrac zamanı sifarişlərin həcmi 6 milyard manatdan çox olub. Hərracda 9 bank iştirak edib. Azərbaycanda banklar Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən aldıqları lisenziya ilə müəyyən edilmiş icazələr çərçivəsində və Azərbaycan Mərkəzi Bankının verdiyi təlimatlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına “Banklar haqqında” qanunla bankları yaratmaq, onların fəaliyyətinə nəzarət etmək və zəruri hallarda onların fəaliyyətinə xitam vermək səlahiyyəti verilir. 2000-ci ilin yanvarında Mərkəzi Bank bankların minimum kapitalını 1,5 milyon dollardan 2 milyon dollara qədər artırdı; 2002-ci ilin yanvarında 2,5 milyon dollara yüksəldi. Bu limitə çata bilməyən bankların lisenziyaları ləğv edilib, özəl bankların sayı azaldılıb. Minimum kapital tətbiqi sayəsində 1995-ci ildə 200-dən çox bank olduğu halda, bu say 2/3 nisbətində azalaraq 80-ə endirildi. Yerli və xarici banklar qurduqları müxbir bank əlaqələri ilə dünyanın bir çox ölkələri ilə pul əməliyyatları həyata keçirə bilirlər. Xarici bankların 100% xarici kapitalla və ya birgə müəssisə, filial və ya nümayəndəlik kimi yaradılması mümkündür. “Banklar haqqında” Qanunda belə bir müddəa var ki, xarici bankların məcmu kapitalı sistemdəki bankların məcmu kapitalının 30%-dən çox ola bilməz (Musayev, 2008).

M3	828 Milyon USD
M3/ÜDM (%)	11.1-18.7
Bank Kreditləri	521 Milyon USD
Bank Kreditləri/ ÜDM (%)	11.8-14.5
Depozitlər	576 milyon USD
Adambaşına düşən depozit əmsalı	70
Aktivlər	1.050 milyon USD

Cədvəl 1.6: Azərbaycan Bankçılıq Sistemi (1995 – 2000)
Mənbə: *Siegelboum, P.J. ve diğerleri, Structural Adjustment in the Transition Case Study from Albenia, Azerbaijan, Kyrgyzstan Republic and Moldova, World Bank Discussion Paper No: 429, s. 17)*

1991-1995-ci illərdəki tənəzzüldən sonra 1996-cı ildən artım müşahidə olunur (Azərbaycan Mərkəzi Bankı). Deyə bilərik ki, bu dövrdə inflyasiyanın səviyyəsi tədricən azalmış, 1998-ci və 1999-cu illərdə neqativ hallar görmüş və 2000-ci ildə İQİ-də 2,1% səviyyəsinə çatmışdır (Abbasov, 2005).
Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi sərt pul siyasəti nəticəsində bank sistemi yenidən strukturlaşdırılıb və bir çox banklar, o cümlədən bəzi dövlət bankları sistemdən çıxmaq məcburiyyətində qalıb. 2001-ci ilin sentyabr ayının sonunda bank əmanətlərinin 81%-nin dollarla olduğunu görürük. 1995-ci ildən sonra həyata keçirilən BVF-nin dəstəklədiyi sərt pul siyasəti və sabit məzənnə siyasəti nəticəsində, xüsusilə 1997-1998-ci illərdə böyük həcmdə kapital axını ilə inflyasiya nəzarətdə saxlanmağa çalışılarkən, manat həddindən artıq dəyərləndi və Rusiya böhranının təsiri ilə ixracatda əhəmiyyətli ucuzlaşmalar yaşandı. 1999-cu ildə üzən məzənnə sisteminə keçidlə manat dollar qarşısında dəyər itirməyə başladı və bu vəziyyət ixracda da özünü göstərdi. 1994-cü ildə 1800%-ə qədər yüksələn inflyasiya 2000-ci illərdə 1,8%-ə qədər azaldı. 1998-ci ilin əvvəlində sərt pul-kredit siyasəti nəticəsində bazarlarda pulun miqdarı azaldı. Lakin 1999-cu ilin ikinci yarısından etibarən tədavüldə olan pulun miqdarı artmış, 2000-ci illərdən sonra isə tədavüldə olan nağd pul M1 19,9 faiz, M2 isə 18,3 faiz artmışdır (Abbasov, 2005).
Bu illərdə pul kütləsinin artım tempi (M3) 33,3% olmuşdur. Zəruri ehtiyatlara tələbin artması pulun həcminin artmasına səbəb oldu. 1999-cu ilin ortalarında üzən məzənnə sisteminə keçid zamanı milli valyuta olan manat dollar qarşısında 7% devalvasiyaya uğradı və ixrac məhsulları üçün rəqabət üstünlüyü əldə etməyə səy göstərildi. 1999-cu ildə manatın dollara nisbətdə ucuzlaşması 11% olduğu hal-

da; 2000-ci ildə devalvasiya 3,8%-lə məhdudlaşdırılmışdı. 1999-cu ildəki kiçik devalvasiyaya baxmayaraq, daxili tələb hələ də aşağı səviyyədə qaldığından (1999-cu ildə 8,5 deflyasiya) 2000-ci ilə qədər davam edən bu azalmanın qarşısı alınmış və inflyasiya bu tarixdən bir qədər artaraq istehsalçı qiymətlər indeksi 1,8% və istehlakçı qiymətlər indeksi isə 2,2% olaraq reallaşmışdı (Nəsirov və digərləri, 2003).

Yaşanan devalvasiyanın təsiri ilə ixrac əvvəlki ilə nisbətən 130%-ə qədər artdı və əvvəlki ildə 100 milyon dollar kəsir verən xarici ticarət balansı 2000-ci ildə 600 milyon dollar profisitə çatdı. BVF-nin dəstəklədiyi sərt fiskal siyasət nəticəsində dövlət xərclərinin azaldılmasına baxmayaraq, dövlət gəlirlərinin azalması dövlət maliyyələşdirmə kəsirinin aradan qaldırmaq üçün xarici resurslardan istifadənin artmasına səbəb olub. Bundan əlavə, özəlləşdirmədən əldə edilən gəlirlər və digər bu kimi daxili resurslar da büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilib. 2000-ci ilə nəzər salsaq, dövlət gəlirləri arasında ən mühüm gəlir mənbəyini ƏDV gəlirləri təşkil edir. Neft sənayesinin yalnız təbii sərvətlərə əsaslanan sürətli artım prosesi və bu sektordan həddindən artıq istifadə nəticəsində yaranan iqtisadi struktur, digər sənaye sahələrinin qeyri-sağlam inkişafı hələ də Azərbaycanın tarazlı artımına mane olur. Hollandiya Sindromu ilə makroiqtisadi sabitliyin pisləşməsi üçün üç amil göstərilir. Birincisi, qiymət bumu ilə milli valyutaya tələbat artır və Mərkəzi Bank qiymət sabitliyi səbəbindən milli valyutanın xarici valyutaya nisbətdə həddindən artıq dəyərlənməsinə dözə bilər. İkincisi, neft gəlirlərinin məbləği və yığılması ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər tədiyyə balansının davamlılığını təhlükə altına sala və imtiyazsız xarici borc sazişlərinin imzalanmasına və xarici borc yükünün artmasına səbəb ola bilər. Üçüncüsü, gözlənilməz gəlir artımı hökumətin xərclərinə "ratchet effekti" yarada və onun fiskal siyasətinin sabitliyinə təhlükə yarada bilər.

Nəticə

Son onilliklərdə dünyada mərkəzi bankçılığın institusional arxitekturasında köklü dəyişikliklər baş verib və müasir mərkəzi banklar mühüm makroiqtisadi sabitlik institutuna çevrilib. Makroiqtisadi sabitliyin ən başlıca lövbəri isə qiymət sabitliyidir. Qiymətlərin aşağı və az dəyişkən olması biznesin investisiya qərarlarını daha düzgün planlaşdırmağa, əhalinin yığım və istehlak xərclərini optimallaşdırmağa imkan verir. Qiymət sabitliyi həm də mühüm sosial göstəricidir. Qiymətlərin dəyişməsi Azərbaycanda yaşayan 2,1 milyon ailənin büdcəsinə birbaşa təsir göstərir. Mərkəzi Bank ölkə rəhbərliyinin birbaşa dəstəyi ilə 1997-ci ildən etibarən inflyasiyanı adekvat şəkildə idarə etməyə nail olub. Son 22 ildə qiymətlərin orta illik artım tempi cəmi 5,3 faiz təşkil edib. Bu isə empirik ədəbiyyata əsasən optimal səviyyə hesab olunur. Müqayisə üçün deyək ki, inkişaf etmək-

də olan ölkələrdə bu dövrdə orta hesabla 7 faiz inflyasiya baş verib. Qürurla qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan MDB tərəfdaşları içərisində inflyasiyanı uzunmüddətli dövrdə ən aşağı səviyyədə idarə etmiş ölkədir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, bu aşağı inflyasiya səviyyəsinə Azərbaycan iqtisadi hərarətlənmənin kifayət qədər yüksək olduğu – iqtisadiyyatın 5,7 dəfə böyüdüyü (MDB-də cəmi 2,3 dəfə) şəraitdə nail olub. Uzunmüddətli dövrdə Azərbaycanda milli valyutanın məzənnəsi də müqayisədə sabit qalıb. 1995-ci ilin əvvəlindən bəri manat ABŞ dollarına nəzərən təxminən 2 dəfə ucuzlaşdığı halda partnyor ölkələr arasında milli valyutası 7 dəfə, 16 dəfə, 86 dəfə, hətta 300 dəfəyədək dəyərsizləşən ölkələr var
(https://azertag.az/xeber/Azerbaycanda_merkezi_bankchiligin_100_illik_inkisafy olu-1336336 08.03.2023).
Müstəqillikdən sonra hər sahədə olduğu kimi həm makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, həm də bu istiqamətdə ölkəmizdə mərkəzi bankçılığın inkişafında Ulu öndər Heydər Əliyevin danılmaz əməyinin olduğu görülməkdədir. Onun dövründə həyata keçirilən fəaliyyətlərlə istər inflyasiya, istər valyuta məzənnələri, istərsə də bank sisteminin inkişafı daha da sürətlənmişdir. Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində Azərbaycanda dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübələri istifadə olunmuş və BVF kimi beynəlxalq qurumların dəstəyi də alınaraq nəaliyyətlər əldə edilmişdir. Bu gün Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərlə bağlı əldə olunmuş uğurlar Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə atılmış addımların nəticələridir.

Ədəbiyyatlar

1. A.Nadirov, Ş.Muradov, A.Ələsgərova, Ə.Nuriyev, T.Hüseynov., (2003) “Azərbaycan iqtisadiyyatı”, Elm Nəşriyyatı, Bakı
2. Abbasov, Ç., (2005): Azərbaycanın Dünya İqtisadiyyatına İnteqrasiya Yolları, Elm Nəşriyyatı, Bakı.
3. Akdiş, M., (1995): Azerbaycan'da Bankacılık ve Mali Kurumlar, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi.
4. Akdiş, M., (1996): Para Politikalarının Ekonomik İstikrar Üzerindeki Etkinliği ve Türkiye, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları No 2, Afyon.
5. Aliyev, P., (2019): “Azerbaycan Ekonomisinde Dış Ticaret Dengesi ve Para Politikasının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi”, Yüksek lisans tezi.
6. Azizov, Mais., (2007): Monetarist Para Politikası ve Azerbaycan Merkez Bankasının uyguladığı Para Politikas, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
7. Bəşirov, Rafiq., (2007): Bank işi, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, Bakı.
8. Əliyev, M. T., (1997): Azərbaycan İqtisadiyyatı, Bakı.
9. Həsənov, Rasim., (2001): İqtisadi İnkişaf və Makroiqtisadiyyat, Yeni Nəsil Mətbəəsi, Bakı.
10. Musayev, Vüsal., (2008): Azerbaycan Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Açılması, , (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

11. Omarov, Ali., (2021) AZERBAYCAN MERKEZ BANKASI, UYGULADIĞI PARA POLİTİKALARI VE SONUÇLARI, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul
12. Rəhimov, M., (1996): Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişafını Tənzimləyən Qanunlar, Bakı.
13. Vəliyev, D., Rəhimov, M., (2000): Beynəlxalq Maliyyə, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı
14. World Bank Report No.15422-AZ., (1997): Azərbaycan Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi ilə bağlı Hesabat,
15. Матюхин, Г.Г., (2022): Мировые финансовые центры, Москва..
16. https://www.cbar.az/
17. https://www.imf.org

2

Heydər Əliyevin İqtisadi Siyasəti: Dövlət Müstəqilliyi və İqtisadi Müstəqillik

Aytən Həbibbəyli
İstanbul Universiteti
Məmməd Qurbanlı
İstanbul Universiteti

Giriş

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanda iqtisadiyyatın, siyasi və ictimai həyatın yenidən qurulması prosesi başlandı. Müstəqilliyin ilk illərində ölkənin yaşadığı həm siyasi, həm də iqtisadi böhran bu quruculuq prosesinə ağır zərbə vurdu. Quruculuq prosesinin Azərbaycan lehinə inkişaf etməsi isə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə başladı. SSRİ dövründə üzərinə götürdüyü mühüm dövlət vəzifələri ilə xalqın rəğbətini qazanan Heydər Əliyev, müstəqillik bərpa olunduqdan sonra 1993-cü ildə Azərbaycanın rəhbəri oldu.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Qarabağ müharibəsinin ağır yükü, siyasi və iqtisadi problemlərlə qarşı-qarşıya qaldı. Siyasi qeyri-sabitlik mühiti və yaşanan iqtisadi problemlər fonunda dövlətə təcrübəli, strateji düşüncəyə sahib və xarizmatik liderin başçılıq etməsi zərurəti yarandı. Belə bir şəraitdə dövlət başçısı Heydər Əliyev istər təbii sərvətlərin ticariləşdirilməsi istiqamətində atdığı addımlar, istərsə də siyasi sabitliyin təmin olunması baxımından bu günkü müasir Azərbaycanın inkişafında böyük rol oynadı. Hakimiyyətin ilk illərində Heydər Əliyev, Qarabağda atəşkəs əldə etmiş və bunun müsbət təsiri ilə iqtisadiyyatı istiqamətləndirmiş, lazımi irəliləyişlərin əldə olunmasını təmin etmişdir. Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə təməli atılan neft strategiyası – ölkənin siyasi və iqtisadi güc qazanmasında ağır çəkiyə sahib "Əsrin Müqaviləsi" – sayəsində Azərbaycan mürəkkəb şəraitdən uğurla çıxmağa nail olmuşdur.

2.1. Heydər Əliyevin İqtisadi Siyasətinin Əsasları

Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətini müəyyən edən amilləri təhlil etmək üçün müstəqillik bərpa edildikdən sonra Azərbaycanın qarşı-qarşıya qaldığı həm siyasi və bunun nəticəsi olaraq da yaranan iqtisadi vəziyyəti xatırlamaqda fayda vardır.

2.1.1. Müstəqillik Dövrünün İlk İllərindəki Siyasi Vəziyyət

Sovet İttifaqı dağılandan sonra keçmiş sovet respublikaları yeni suveren dövlətlər kimi qlobal iqtisadiyyatın bir hissəsi olmağa çalışdılar. Azərbaycan da 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatına keçidi qarşıya hədəf olaraq qoydu. Ancaq müstəqilliyin ilk illərində ölkə böyük iqtisadi tənəzzül və sosial-iqtisadi böhranla qarşı-qarşıya qaldı. Bütün bu böhranlar təsir gücü baxımından ağırlıq təşkil edən mövcud iki amilin nəticəsi idi. Bu amillər Ermənistanla yaşanan Qarabağ münaqişəsi və daxili siyasi mühitdə mövcud olan qeyri-sabit şərait idi.

Ötən əsrin səksəninci illərinin sonlarından etibarən Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları və etnik zəmində həyata keçirdiyi təxribatlarla başlayan Qarabağ münaqişəsi zamanı Azərbaycanın döyüş qabiliyyətli nizami orduya sahib olmaması və ölkə daxilindəki siyasi çəkişmələr fonunda ölkə ərazisinin 20 faizi işğal edildi, minlərlə insan həlak oldu və bir milyona yaxın insan öz dədə-baba torpağından didərgin düşdü [1]. Bu vəziyyət bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadi sahənin həm zəifləməsinə səbəb oldu, həm də bu sahədə islahatların həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərdi. Bəzi hesablamalara görə, qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün dövlət büdcəsindən 60 milyard dollar vəsait ayrılmışdır və ayrılan bu vəsait ölkənin yenidən qurulması üçün istifadə edilməli olan resursların, xüsusən də infrastrukturun azalmasına səbəb olmuşdur (Dikkaya M., Çaylak A., 2008: s.148). Bununla bərabər, münaqişəli mühitin xarici investorlar üçün cəlbedici olmaması da ölkəyə pul axınının qarşısını almışdır (Dikkaya M., Demirci O., 2013: s.190).

Ölkənin iqtisadi sisteminin qanqrena olmasına təsir göstərən bir digər amil isə daxili siyasi mühitdə sabitliyin yoxluğu idi. Müstəqilliyin ilk üç ili ərzində Azərbaycanda üç dəfə prezident dəyişdirilib. Müstəqilliyin ilk ilində Kommunist Partiyası hələ də idarəetmədə idi və birinci prezident Ayaz Mütəllibov mərkəzi hakimiyyətdən asılı idi. O, Rusiya yönümlü siyasət aparır, milli problemlərə laqeyd yanaşırdı (Suleymanov E., Aliyev K., 2015: s.41). 1992-ci ilin yazında Ayaz Mütəllibovun istefasından sonra isə yeni prezident Əbülfəz Elçibəyin oldu. Elçibəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXCP) hökuməti də balanssız xarici siyasət, daxili qeyri-sabitlik, iqtisadi çöküş və hiperinflyasiya ilə tarixdə yerini aldı. Hökumət praktiki olaraq heç bir iqtisadi islahat həyata keçirə bilmədi və maliyyə dəstəyinin çatışmazlığından əziyyət çəkdi (Aliyev F., 2008: s.171).

[1] https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh (22.02.2023).

2.1.2. Müstəqillik Dövrünün İlk İllərindəki İqtisadi Vəziyyət

Azərbaycan 1991-ci ildə Sovet ittifaqının tərkibindən ayrıldıqdan sonra ölkə daxilindəki siyasi vəziyyətlə birbaşa əlaqəli olaraq formalaşan iqtisadi vəziyyət qeyri-müəyyənliyi ehtiva edirdi. Tədqiqatçılar tərəfindən 1991-1994-cü illər Azərbaycanın iqtisadi inkişafında birinci dövr, tənəzzül dövrü və ya geriləmə dövrü olaraq adlandırılır (Suleymanov E., Aliyev K., 2015: s.40).

Ölkənin əldə etdiyi müstəqilliyinin qorunması və davamlılığının təmin edilməsi üçün etnik zəminə yönəldilən daxili çəkişmələrin dayandırılması, balanslaşdırılmış xarici siyasi əlaqələrin qurulması, iqtisadi islahatlar ilə ölkənin təbii sərvətlərindən və insan kapitalından doğru istifadə edilməsi mütləq şərtlər idi. Dünya iqtisadiyyatından təcrid olunmuş SSRİ-nin hələ dağılmasından əvvəl artıq başlayan iqtisadi gerilik, iqtisadiyyatın böyümə faizində, milli gəlir və istehsal həcmində olan enişlər, müstəqilliyin qazanıldığı şərait və hadisələr, iqtisadiyyatın əsas etibarilə təbii sərvətlərə dayanması iqtisadi böhranı dərinləşdirən amillərdən hesab olunurdu. Azərbaycan, digər post-sovet ölkələri kimi mərkəzi planlı, rəqabət anlayışının olmadığı, işbölümü və ixtisaslaşma modelinə əsaslanan, texnologiyanın zəif tətbiq olunduğu iqtisadi modelin nəticəsi olaraq, durğunluq dönəminə keçid etmişdi (Rəhmanov F., Suleymanov E, 2021: s. 3-5).

SSRİ-nin dağılması ilə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın iqtisadiyyatındakı meydana gələn əsas problemlər aşağıdakı kimi sıralana bilər (Həsənov R.T., 2001: s. 6-8; Aras O. N., 2003: s.12):

- İqtisadi strukturun dayanıqlı olmaması;
- İstehsalat gücünün bölgə və sektorlar üzrə bərabər olaraq paylanmaması;
- İstahsal olunan məhsulların həm keyfiyyətinin aşağı olması, adam başına düşən miqdarının SSRİ-dən təxmini 2 dəfə az olması. 1990-cı illərin əvvəlində Azərbaycanda istehlakın yalnız 50 faizi daxili istehsalın hesabına təmin olunurdu;
- İqtisadi strukturun sağlam olmaması nəticəsində Azərbaycanın xarici ticarətində ixrac idxaldan 30-40 faiz artıq olaraq müəyyən edilmişdir. İqtisadiyyatda, əslində müsbət görünən bu hal, ixrac olunan məhsulların 55-60 faizinin xammal və ara malların olması və eyni zamanda bu ticarətin 45-50 faizinin Rusiya ilə həyata keçirilməsi səbəbindən müstəqilliyə keçid dövründə iqtisadi inkişaf yolunda ciddi qeyri-müəyyənliyə səbəb olmuşdur.

Qarabağ münaqişəsi, aparılan hərbi əməliyyatlar, müharibə fonunda köçkün problemi, işsizlikiqtisadi islahatların önündə ən böyük əngəllər hesab olunurdu. Bazar iqtisadiyyatına keçid üçün iqtisadiyyatın liberallaşması və bütün sahələrdə özəlləşdirmə iqtisadi inkişafın təməl hədəfləri olsa da, ölkənin içində olduğu xaos vəziyyətindən qaynaqlanaraq proseslər gecikirdi. Bunun nəticəsi olaraq da, istehsal həcminin kəskin azalması, hiperinfilasiya, işsizliyin hökm sürdüyü döv-

rə keçid edilmiş, sabit olmayan sosial, siyasi vəziyyətdə, ölkə rəhbərləri tərəfindən verilən qərarların dayanıqlı olmaması ilə birlikdə vəziyyət kritik həddə çatmışdır.

Makroiqtisadi göstəricilər	1990	1991	1992	1993	1994
ÜDM (mln. USD)	8858.006	8792.366	4991.350	3973.027	3313.739
ÜDM böyümə (%)	-	-0.7	-22.6	-23.1	-19.7
İnfilasiya (%)	-	-	46.2	1128	1662.2

Cədvəl 2.1: Tənəzzül dövrünün iqtisadi göstəriciləri
Mənbə: *World Bank Database, https://data.worldbank.org/ (28.02.2023).*

2.1 saylı cədvəldən də göründüyü kimi, 1990-cı ildə ÜDM 1994-cü ilin ÜDM həcmindən təxminən 2,67 dəfə çox olaraq nəzərə çarpır. İxracın ümumi həcmi 1992-ci il ilə müqayisədə, 1994-cü ildə 2,32 dəfə azalaraq, 1,484 milyard ABŞ dolları, xüsusən neft-qaz və neft məhsullarının ixracının azalması hesabına olmuşdur. 1992-ci ildə inflyasiyanın səviyyəsi 46,2% olsa da, 1994-cü ildə 1662,2% kimi rəqəmə kəskin şəkildə yüksəlmişdir (Suleymanov E., Aliyev K., 2015: s.41).
1990-cı il ilə müqayisə etsək, 1994-cü ildə, kənd təsərrüfatı 44%, sənaye 62%, istehlak 75%, vergi daxilolmaları 45% azalmışdır. Beləliklə, əhalinin həyat səviyyəsi 3,6 dəfə, real orta əmək haqqının səviyyəsi isə 80 faiz azalma göstərmişdir. Eyni dövrdə düzgün qurulmayan iqtisadi siyasət bank-maliyyə sistemində və xarici ticarətdə ciddi problemlər yaratmışdır. Bu da, manatın digər ölkələrin pul vahidləri qarşısında dəyər itirməsinə səbəb olmuşdur. Vergi yığılmalarında əksikliklər və yüksək infilasiyadan qaynaqlanan yığımların dəyər itirməsi, dövlət büdcəsində kəskin azalmalarla müşahidə olunurdu (Rəhmanov F., Süleymanov E, 2021: s. 3-9).

2.1.3. Heydər Əliyevin Hakimiyyətə Qayıdışı və Siyasi Sabitlik

Tənəzzül dövrü olaraq ifadə edilən dövrün sonlarına doğru, 1993-cü il iyunun 15-də ölkə daxilində mürəkkəb şəraitin hökm sürdüyü bir zamanda Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtdı. Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli, döyüş qabiliyyətli nizami ordunun yaradılması, ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, dövlət institutlarının yenidən formalaşdırılması və iqtisadiyyatın bərpası kimi ölkənin sağlam gələcəyi üçün labüd olan strateji addımların atılmasında mühüm daxili və xarici siyasət faktorlarının

nəzərə alınmasının həyati əhəmiyyət daşıdığı qənaətində idi.[2] Bu qəna-ətdən çıxış edərək mərkəzi hakimiyyətin nüfuzuna nail olmaq və ölkə da-xilindəki siyasi sabitliyi təmin etmək əsas prioritet olaraq müəyyən edildi (Suleymanov E., Aliyev K., 2015: s.41). Heydər Əliyevin diskursunda da bu əsas prioritetləri görmək mümkündür:[3]

"Əgər respublikada ictima-siyasi sabitlik olmasa, sağlam ictimai-siyasi mühit olmasa, heç bir sosial-iqtisadi proqramdan, yaxud problemlərin həll edilməsindən söhbət gedə bilməz."

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl Azərbaycanda sabitlik üçün əhəmiyyət kəsb edən xüsusiyyətlərin demək olar ki, heç biri mövcud deyildi. Bu şəraiti heç bir nəzarət və tənzimləmənin olmadığı bir vəziyyət kimi təsvir etmək olar. Mövcud vəziyyətdə makroiqtisadi sabitləşmənin uğurlu bir şəkildə təmin edilməsi üçün siyasi sabitliyə ehtiyac vardı. Siyasi sabitlik üçün isə idarəetmə təcrübəsi olan, beynəlxalq və daxili balansları oxuya bilən, uzaqgörən və karizmatik bir liderin olması vacibdir. Bu kontekst nəzərə alındığında, qeyri-sabitlikdən, hərc-mərclikdən, hərbi məğlubiyyətlərdən və iqtisadi çöküşdən təngə gələn xalq Heydər Əliyevi müdrik və təcrübəli bir rəhbər kimi görərək, onu dəstəklədi (Aliyev F., 2008: s. 171-172).

Heydər Əliyevin praqmatik yanaşması ölkənin əsas problemi olan gəlirlərin əsaslı azalmasına son qoyulması, regional münaqişə ocaqlarının azaldılması (əsas olaraq Rusiya və İrana qarşı balanslı xarici siyasət) və sosial qarşıdurmaların aradan qaldırılması kimi məqamlarda özünü göstərdi. Bu praqmatik yanaşma sayəsində Azərbaycan iqtisadi və siyasi strukturunun transformasiyasına nail oldu və beynəlxalq sistemə inteqrasiyada ciddi inkişaf yaşadı (Dikkaya M., Çaylak A., 2008: s.131).

2.1.4. Heydər Əliyevin Hakimiyyəti Dövründə İqtisadiyyat

Ölkə iqtisadiyyatının böhran içində olduğu bir zamanda, müstəqillik prinsipini güzəştə getmədən, işğal faktorunu daima nəzərdə tutaraq, ölkədə yenidənqurma işlərini həyata keçirmək, ölkənin inkişafını təmin etmək, xalqın rifah səviyyəsini yüksəltmək, xarici kapital üçün təhlükəsiz mühit və ölkənin sahib olduğu resurslardan doğru bir şəkildə istifadə etməyi tələb edirdi.

Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan 1994-cü ilin mayında Ermənistanla atəşkəs haqqında saziş imzalamağa nail oldu. Bu saziş sayəsində Birbaşa Xarici İnvestisiya (Foreign Direct Investment) üçün ölkənin cəlbediciliyi artdı (Suleymanov E., Aliyev K., 2015: s.41). Bundan başqa, Azərbaycan 1994-cü ilin

[2] https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/leader (22.02.2023).
[3] http://idp.gov.az/az/news/1044 (28.02.2023).

sentyabr ayının 20-də öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsrin Müqaviləsi" olaraq adlanan müqavilənin imzalanmasına nail oldu. Bu müqavilə ilə Azərbaycan, xarici neft şirkətlərini öz neft sektoruna sərmayə qoymağa dəvət etdi. Çıxışlarının birində Heydər Əliyev bu müqavilənin əhəmiyyətini vurğulayaraq bu ifadələri dilə gətirmişdi [4]:

"Əsrin müqaviləsi ilə qoyduğumuz təməl XXI əsrdə Azərbaycan xalqının inkişafı, firavan həyatı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin daha da möhkəmlənməsi üçün gözəl imkanlar yaradır və inanıram ki, XXI əsr müstəqil Azərbaycan dövləti üçün ən xoşbəxt dövr olacaqdır."

Dünyanın 15 müxtəlif ölkəsi və 33 şirkəti ilə imzalanan bu müqavilənin dəyəri 60 milyard ABŞ dolları idi. Bu müqavilə sayəsində Azərbaycan davamlı inkişaf dövrünə qədəm qoydu (Bayulgen O., 2003: s.209). BMT-nin 2002-ci il üzrə Dünya İnvestisiya Hesabatına (UN World Investment Report 2002) əsasən, Birbaşa Xarici İnvestisiyaların performans indeksinə görə 140 ölkə arasında Azərbaycan 1994-1996-cı illərdə üçüncü, 1998-2000-ci illərdə isə səkkizinci yerdə qərarlaşdı. [5] Bu mənzərə, böhranla mübarizə aparan ölkə üçün böyük uğur idi.

Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondunun (International Monetary Fund) [6] və Dünya Bankının (World Bank) [7] bir sıra kredit və struktur yenidənqurma mexanizmlərinin dəstəyi ilə öz iqtisadiyyatının makroiqtisadi sabitləşməsini uğurla həyata keçirməyə başladı. 1994-cü ildə Azərbaycan hökuməti Sistemli Transformasiya Mexanizminin (Systemic Transformation Facility) yaradılması üçün Beynəlxalq Valyuta Fonduna müraciət etdi (Laurila J., 1999: s.19). Hökumət Sistemli Transformasiya Mexanizmi tərəfindən dəstəklənən hərtərəfli sabitləşdirmə proqramı çərçivəsində radikal iqtisadi siyasət həyata keçirməyə başladı (Suleymanov E., Aliyev K., 2015: s.42). Bu siyasət nəticəsində 1995-1996-cı illərdə milli valyuta olan manatın sabitləşməsinə və inflyasiyanın cilovlanmasına nail olundu (Baranick M. J., Salayeva R., 2005: s.213). Eyni zamanda, hökumət 20 dekabr 1996-

[4] https://minenergy.gov.az/az/neft/esrin-muqavilesi (24.02.2023).
[5] Birbaşa Xarici İnvestisiya Performans İndeksi (Foreign Direct Investment Performance Index) BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (United Nations Conference on Trade and Development) 2002-ci ildə Birbaşa Xarici İnvestisiyanın cəlb edilməsində uğuru qiymətləndirmək üçün tətbiq etdiyi ölçüdür. Bu indeks bir ölkənin Qlobal Birbaşa Xarici İnvestisiya Axınlarında (Global FDI Flows) payının Qlobal Ümumi Daxili Məhsuldakı (Global GDP) payına nisbətidir. Bu ölçü bir ölkənin Birbaşa Xarici İnvestisiya cəlb etməkdə nə qədər uğurlu olduğunu ifadə edir.
[6] Beynəlxalq Valyuta Fondu qlobal maliyyə nizamının monitorinqi, fond bazarı, valyuta məzənnələri, ödəniş planları kimi məsələlərin yoxlanılması və təşkili, o cümlədən texniki və maliyyə dəstəyi kimi vəzifələri olan beynəlxalq təşkilatdır.
[7] Dünya Bankı, II. 1945-ci ildə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi yaradılmış və 1947-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının muxtar ixtisaslaşmış təşkilatlarından birinə çevrilmişdir. Bu gün dünyanın 188 dövləti Bankın üzvüdür.

cı ildə özəlləşdirmə və makroiqtisadi sabitləşmə üzrə gələcək irəliləyişi dəstəkləmək üçün Beynəlxalq Valyuta Fondundan 219 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit almağa müvəffəq oldu. Hökumətin uğurlu əməkdaşlığı nəticəsində Dünya Bankı da 1997-ci ilin sonuna kimi Azərbaycanda əsasən infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 334 milyon dollar xərclədi. 1995-ci ildən etibarən Azərbaycan ardıcıl olaraq Dünya Bankının fəaliyyət meyarlarına tam cavab verməyə başladı (Laurila J., 1999: s. 19-20).

1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazasının yaradılması baxımından əlamətdar hadisə idi. Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində yer alan ifadələr dövlətin iqtisadi fəaliyyətə yanaşmasını əks etdirirdi:[8]

“Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.”

Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid üçün siyasət dəyişikliyinin ən azı altı kateqoriyası tələb olunur: makroiqtisadi sabitləşmə, qiymətlərin liberallaşdırılması, ticarətin liberallaşdırılması, özəlləşdirmə, yeni biznesin inkişafının təşviqi və dəstəkləyici hüquqi bazanın inkişafı. Hər birinin təsiri digər islahatların həyata keçirilib-keçirilməməsindən asılı ola bilər. (Aslund A., Boone P., Johnson S., 1996: s.251). Azərbaycan siyasi sabitliyi təmin etdikdən sonra bu çərçivədə islahatlara başladı. Bu islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın müsbət dinamikasına şahid olundu. Aşağıdakı cədvəllərdə yer alan makroiqtisadi göstəricilər və dövri makroiqtisadi irəliləmələr, bunun əyani sübutudur.

[8] https://www.e-qanun.az/framework/897#_edn3 (26.02.2023).

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ÜDM	88,2	101,3	105,8	110,0	107,4	111,1	109,9	110,6	111,2
Sənaye istehsalı	79	93	100,3	102	104	107	105	104	106
Kənd təsərrüfatı istehsalı	93	103	94	106	107	112	111	106	106
Kapital İnvestorları	82	212	139	123	98	103	121	184	174
Daşımaçılıq	91	100,7	117	120	133	121	117	109	112
Pərakəndə Satış	102	114	115	110	113	110	110	110	111
İstehsalçı qiymət indeksi	1865	198	112	88	94	127	102	98	116
İstehlak qiymətləri indeksi	512	120	104	99	91	102	102	103	102
MDB-yə ixrac	104	102	130	61	91	111	95	109	136
MDB xaricindəki ixrac	93	97	118	93	192	210	139	92	117
MDB-dən idxal	47	149	103	115	80	115	119	146	131
MDB-dən kənar idxal	150	141	71	152	106	112	124	103	175

Cədvəl 2.2: 1995-2003-ci illərdə Azərbaycanın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası (Əvvəlki İllə Müqayisədə Faizlə Dəyişiklik)
Mənbə: *Interstate Statistical Committee of the CIS (http://www.cisstat.com/eng/azer.htm)*

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ÜDM (cari, milyon ABŞ dolları)	3052	3176	3962	4446	4581	5272	5707	6236	7275
ÜDM artımı (illik faiz)	-12	1	6	10	7	11	10	11	11
İxrac/ÜDM	28	30	29	23	28	39	41	43	42
İdxal/ÜDM	42	56	53	55	42	38	37	50	66
Xalis Birbaşa Xarici İnvestisiya (Cari, milyon $)	627	1115	1023	1022	510	129	226	1393	3285
Adam başına Ümumi Milli Gəlir, Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti (Cari $)	1540	1550	1680	1850	1980	2130	2370	2630	2970
Sənaye/ÜDM	34	39	40	36	41	45	47	50	53
İnflyasiya (illik faiz)	546	26	9	-1	2	12	3	3	6
Mal Ticarəti/ÜDM	43	50	40	38	43	55	66	61	72
Hərbi xərclər/ÜDM	3	2	2	2	3	2	2	2	2
Ümumi Əhali (min nəfər)	7685	7763	7838	7913	7983	8048	8111	8171	8234

Cədvəl 2.3: Azərbaycanda dövri makroiqtisadi irəliləyişlər (1995-2003)
Mənbə: *The World Bank (http://www.worldbank.org)*

2.1.5. Heydər Əliyevin İqtisadi Siyasətlə Bağlı Fikirləri

Türkiyə Cumhuriyyətinin qurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk 17 fevral 1923-cü ildə yeni Türkiyənin İqtisadi Siyasətini müəyyən etmək üçün həyata keçirilən İzmir İqtisadiyyat Konqresində iqtisadiyyatın əhəmiyyətini bu şəkildə ifadə etmişdir:[9]

"Cənablar, tarix, xalqların yüksəliş və süqutunun səbəblərini təhlil edərkən bir çox siyasi, hərbi və sosial səbəblər tapmışdır. Şübhəsiz ki, bütün bu səbəblər ictimai hadisələrə təsir göstərir. Amma bir xalqın həyatı, yüksəlişi və süqutu ilə bilavasitə bağlı olan onun iqtisadiyyatıdır. Tarixin və təcrübənin müəyyən etdiyi bu həqiqət milli həyatımızda, milli tariximizdə də özünü göstərmişdir. Həqiqətən də Türk tarixi araşdırılarsa başa düşüləcək ki, yüksəliş və enişin bütün səbəbləri iqtisadiyyatdan başqa bir şey deyil. Cənablar, tariximizi dolduran bütün uğurlar, qələbələr və ya məğlubiyyətlər, dağıntılar və fəlakətlər, bunların hamısı; onların baş verdiyi dövrlərdəki iqtisadi şəraitimizlə əlaqəlidir. Yeni Türkiyəmizi layiq olduğu yerə gətirmək üçün iqtisadiyyatımıza üstünlük verməliyik. Çünki bizim dövrümüz iqtisadi

[9] https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/turkiye-iktisat-kongresini-acis-soylevi-izmir (28.02.2023).

dövrdən başqa bir şey deyil.”

Çağdaş Azərbaycanın memarı Heydər Əliyevin də çıxışlarındakı diskurslara diqqət etdiyimiz zaman mahiyyət etibarilə Atatürkün diskurslarına bənzər diskursların şahidi oluruq:[10]

“Hər bir ölkənin, xalqın həm yaşaması, həm də dövlətinin mövcud olması üçün əsas şərt onun iqtisadiyyatıdır.”

“İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”

“Ümidvaram, Azərbaycan iqtisadiyyatını yüksəldəcəyik və Azərbaycanın böyük təbii sərvətləri, xüsusən neft-qaz yataqları, başqa təbii sərvətləri, iqtisadi potensialı, elmi intellektual potensialı xalqımızın rifahı naminə istifadə olunacaqdır.”

Heydər Əliyev çıxışları zamanı müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkə iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının əhəmiyyətinə diqqət çəkmişdir və digər bütün ölkələrin də yalnız qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində tərəqqiyə çata biləcəyini ifadə etmişdir:[11]

“Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra ölkədə demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət qurmaq və respublikanın iqtisadiyyatında islahatlar aparmaq, öz iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatına bağlamaq prinsiplərini əsas götürmüşdür.”

“Respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyətini inkişaf etdirmək üçün biz xarici ölkələrlə və dünyanın bütün şirkətləri ilə sıx əməkdaşlıq etməyi, Azərbaycan ilə xarici ölkələr arasında müştərək iş görməyi iqtisadiyyat sahəsində əsas istiqamətlərdən biri hesab edirik.”

“Heç bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını lazımi səviyyədə inkişaf etdirə bilməz.”

Dünya iqtisadiyyatının inteqrasiyası, iqtisadi sahədə ölkələrin bir-biri ilə əməkdaşlığı hər dövlət üçün mənfəətlidir və ümumiyyətlə, dünyada daha da yüksəlmək üçün bu, yegane bir yoldur.”

“Dünya təcrübəsi göstərir ki, heç bir ölkə beynəlxalq əməkdaşlıq, təcrübəsi olmadan, səyləri və ehtiyatları birləşdirmədən, təkbaşına iqtisadi tərəqqiyə nail ola bilməz.”

Heydər Əliyevin iqtisadiyyatla bağlı çıxışlarında diqqət çəkən bir digər məqam da “bazar iqtisadiyyatı” ilə bağlıdır:[12]

“Bizim iqtisadi siyasətimiz məlumdur. O, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmək və bu yol ilə Azərbaycan iqtisadiyyatına sıx surətdə bağlanmaq məqsədi daşıyır.”

“Bu gün bir daha bəyan edirəm ki, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan dövləti, hökuməti tərəfindən bundan sonra da lazımi tədbirlər görüləcəkdir.”

[10] http://anl.az/el/Kitab/2015/2008-2095.pdf (28.02.2023).
[11] http://anl.az/el/Kitab/2015/2008-2095.pdf (28.02.2023).
[12] http://anl.az/el/Kitab/2015/2008-2095.pdf (28.02.2023).

“Bazar iqtisadiyyatı, sərbəst iqtisadiyyat, şübhəsiz ki, insanlara təşəbbüs göstərmək imkanı verir, hər bir kəsin var-dövlətə malik olmasına təminat verir.”
“Əgər biz istəyiriksə, doğrudan da, həqiqətən respublikamızın təbiətindən, torpağından, suyundan, havasından, kənd təsərrüfatı imkanlarından maksimum istifadə edək, xalqımızın rifahını yaxşılaşdıraq, onda biz bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getməliyik.”
Bazar iqtisadiyyatı iqtisadi qərarların və malların və xidmətlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsinin ölkənin ayrı-ayrı vətəndaşları və müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqələri əsasında idarə olunduğu iqtisadi sistemdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əksər iqtisadi qərarların qəbulu tələb və təklif qanunlarına uyğun olaraq könüllü əməliyyatlar yolu ilə həyata keçirilir.[13] Heydər Əliyevin çıxışlarına nəzər yetirsək bu kontekstə dair ifadələri görə bilərik:[14]
“Bir Prezident kimi mən iqtisadiyyatda dövlət siyasətini müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır.”
“Respublikamızda iqtisadi islahatlar həyata keçirilir və insanların təşəbbüskarlıq, sahibkarlıq addımları dövlət və hökumət tərəfindən bəyənilir, onların həyata keçirilməsi üçün lazımi imkanlar yaradılır.”
Bazar iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri mülkiyyət forması ilə əlaqədardır. Bu sistemdə özəl mülkiyyətə diqqət çəkilməkdədir. Özəlləşdirmə dövlət mülkiyyətinin şəxsi mülkiyyətə çevrilməsi kimi ifadə edilə bilər (Sezgin Ş., 2010: s.156). Özəl mülkiyyətlə bağlı vurğulara Heydər Əliyevin çıxışlarında da rastlanılır:[15]
“Torpaq şəxsi mülkiyyətdə olanda həmin torpağın sahibi onu göz bəbəyi kimi qoruyacaqdır.”
“Özəl sektorun inkişafı dövlət mülkiyyətinin dağıdılması yolu ilə yox, dövlət mülkiyyətinin qanun-qayda ilə, ədalətlə özəlləşdirilməsi yolu ilə getməlidir.”
Bazar iqtisadiyyatında digər əhəmiyyət kəsb edən məqam da “sahibkarlıq fəaliyyəti” ilə bağlıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ideyaları məhsula çevirməyi və xidmət və məhsulları bazara çıxarmaq üçün müəssisə qurmağı əhatə edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti eyni zamanda yeni və ya mövcud təşkilatlar üçün dəyər yaratmaq imkanlarının aşkar edilməsi və inkişaf etdirilməsi prosesi olaraq da ifadə edilir (Küçükaltan D., 2009: s.22). Bu çərçivədə, Heydər Əliyev iqtisadiyyatın aparıcı bir qüvvəsi olan sahibkarlıq fəaliyyətinin strateji inkişaf yolunun bir parçası olduğunu

[13] https://www.investopedia.com/terms/m/marketeconomy.asp (28.02.2023).
[14] http://anl.az/el/Kitab/2015/2008-2095.pdf (28.02.2023).
[15] http://anl.az/el/Kitab/2015/2008-2095.pdf (28.02.2023).

vurğulamışdır:
“Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sərbəst iqtisadiyyata yol verilməsi, bazar iqtisadiyyatının yaradılması bizim strateji yolumuzdur.” [16]
“Sahibkarlar təbəqəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı bir hissəsidir. Özəlləşdirmə prosesi gedir, iqtisadiyyatın çox sahəsi özəlləşdirilibdir. Əldə etdiyimiz nailiyyətlərdə özəlləşdirmənin böyük əhəmiyyəti vardır. İqtisadiyyatın bir çox sahələrindəki nəticələr özəl sektorun hesabına əldə edilibdir. Bir daha deyirəm, özəl sektorun yaradıcıları, özəl sektorun aparıcıları sahibkarlar qrupunu, sahibkarlar təbəqəsini meydana gətirir.”[17]

2.2. Heydər Əliyevin Diskursunda Dövlət Müstəqilliyinə Vurğu

Müstəqillik azadlıq deməkdir. Bunu bir xalqın və ya bir dövlətin başqa bir xalqa və ya bir dövlətə tabe olmadan azad yaşaması kimi də xarakterizə etmək olar. Əgər bir xalq və ya bir dövlət başqa bir xalqın və ya bir dövlətin əsarətinə giribsə, o xalqa və ya dövlətə artıq müstəqillik anlayışından bəhs oluna bilməz.[18] Heydər Əliyev də müstəqilliyə dair fikirlərini ifadə edərkən müstəqilliyin nə qədər dəyərli bir sərvət olduğuna və qorunub saxlanılması üçün mübarizə aparmağın həyati olduğuna diqqət çəkmişdir:[19]
“Azadlıq və istiqlaliyyət hər bir xalqın milli sərvətidir.”
“Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onun saxlanılması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir.”
“Azərbaycan müstəqil dövlətdir və indən belə heç vaxt hər hansı başqa dövlətin tərkibinə daxil olmamalı, kiminsə vassalı, yaxud müstəmləkəsi olmamalıdır.”
“Azərbaycan bir müstəqil dövlət kimi öz taleyinin sahibi, öz torpaqlarının sahibi, öz hüquqlarının sahibi olacaq və gələcək firavan həyatını özü quracaqdır.”
“Əgər indi dövlət müstəqilliyimiz, milli azadlığımız körpə uşağın ilk addımlarına bənzəyirsə, bir neçə ildən sonra dövlətimiz, ölkəmiz, xalqımız güclü, iradəli addımlarla irəliləməli, böyük inamla hərəkət etməlidir.”
“Biz müstəqil Azərbaycan dövləti yaradırıq və onu elə yaratmalıyıq ki, daim yaşasın, heç bir qüvvə onu heç vaxt heç yana əyə bilməsin, heç bir dövlət gəlib bizim, Azərbaycan xalqının milli azadlığını, müstəqilliyini əlindən ala bilməsin. Bunun üçün də hər kəs bu müstəqilliyi qorumaqdan ötrü sadiq olmalı və öz şəxsi mənafeyini milli mənafedən aşağı tutmalıdır. Milli mənafe, dövlət mənafeyi hər şeydən üstün olmalı-

[16] https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyev-sahibkarligin-inkisafi-bizim-strateji-yolumuzdur-1651784692 (28.02.2023).
[17] https://ikisahil.az/post/76083-news-76083 (28.02.2023).
[18] https://www.milliyet.com.tr/egitim/ulusal-bagimsizlik-nedir-ulusal-egemenlik-ve-ulusal-bagimsizlik-arasindaki-fark-nedir-6446717 (28.02.2023).
[19] https://aranqazeti.az (28.02.2023).

dır."

"Müstəqilliyi əldə etmək, dövlətin tam müstəqil olmasına nail olmaq üçün xalqımız çətin yollardan keçmişdir. Ancaq müstəqilliyi əldə saxlamaq, onu möhkəmləndirmək, dövlətin tam müstəqilliyinə nail olmaq və bütün vətəndaşlara müstəqil dövlət şəraitində layiqli həyat tərzi təmin etmək daha çətindir."

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan etibarən, əsas prinsiplərinin ölkənin bütövlüyünün qorunması, milli mənfəətlərinin müəyyən edilməsi və qorunması, həmçinin ölkənin siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin əldə edilməsi və qorunması kimi ifadə edə bilərik.

SSRİ-nin əsas amallarından biri olan Sovet milliyətçiliyini təbliğ etmək, xalqların millət olaraq formalaşmasına, milli kimliklərinin yaranmasına mənfi təsir göstərmişdir. Azadlıq hissindən məhrum qalan hər xalq, ana dili, adət-ənənələri, tarixi, dini, etnik kökəni, nəticədə milli kimliyi ilə bağlı məhrumiyyətlər yaşamağa məhkum olmuşdur. Azərbaycan müstəqil dövlətə sahib olmaq və milli kimliyin formalaşması proseslərində böyük bir zaman itirmiş olsa da, xalq milli kimliyini unutmamış və yox olmasına izin verməmişdir (Asker A., 2015: s.545; Refik T., 2018: s.437).

Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi və oyanışı, onun dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsində misilsiz gücə çevrilmişdir. XX əsrin səksəninci illərinin sonundan başlayan hadisələrdə, xalq-hakimiyyət birliyinin olmaması və ya vəziyyətin doğru şəkildə analiz edilməməsi, cəmiyyətdə çaşqınlıq, xaos yaratmışdır. Müstəqil dövlət qurmaq ideyası isə xalqda artıq milli ideyaya çevrilmişdi. Müstəmləkə olmaq istəməyən və imperiya pəncəsindən qurtulmaq üçün istiqlal mübarizəsi təkcə Bakıda deyil, digər şəhər və rayonlarda da geniş vüsət almışdı.[20] Heydər Əliyev xalqın bu oyanışını yüksək qiymətləndirən və doğru oxumağı bacaran bir lider olaraq, milli dövlətçiliyin önəmini hər zaman vurğulamışdır:[21]

"Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrin yaşatmalıyıq."

2.2.1. Dövlət Müstəqilliyi və İqtisadi Müstəqillik

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi dövrdə, ölkədəki istər daxili və xarici siyasətdə, istərsə də iqtisadi mühitdə olan böhranı nəzərə alaraq, gördüyü işləri ölkənin transformasiyası adlandırmaq olar (Aslanlı A., Həsənov İ., 2005: s.49).

[20] https://science.gov.az/az/news/open/22770 (28.02.2023).
[21] https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2015_1987.htm (27.02.2023).

Heydər Əliyev bu transformasiyanı həyata keçirərkən bütün böhranları aradan qaldırmağa, iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə Azərbaycanın gücü olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı:[22]

"Respublika iqtisadiyyatı, demək olar ki, tamamilə dağıdılıb, xalqın rifah halı aşağı düşüb. Lakin respublikanın böyük sosial-iqtisadi, elmi-texniki potensialı var. Azərbaycanın coğrafi-siyasi vəziyyəti, onun təbii sərvətləri, uzun illər boyu yaranmış əsas fondları respublikanı bu ağır böhrandan çıxarmağa imkan verir. Digər tərəfdən yeni islahatlar aparmaq yolu ilə bazar iqtisadiyyatına keçmək istiqamətində hərəkət etməliyik".

Müstəqillik təkcə siyasi müstəqilliyi deyil, həm də iqtisadi müstəqilliyi ehtiva edir. Dövlətlər iqtisadi güclərinə və iqtisadi müstəqilliyinə mütənasib olaraq siyasi cəhətdən müstəqildirlər. Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkənin həm siyasi, həm də iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Bu çərçivədə həyati əhəmiyyət kəsb edən neft strategiyasına – Əsrin Müqaviləsinə – vurğu etmək doğru olacaqdır. Aydın Hüseynov mənzərəni bu şəkildə təsvir edir:[23]

"Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub-saxlanmasında açar nöqtəyə çevrilmiş neft strategiyasıdır: məhz o böyük dövlət xadiminin sayəsində 1994-cü ildə İran, Rusiya, Böyük Britaniya, ABŞ kimi bölgədə nüfuz mübarizəsinin əks qütblərində dayanan nəhəng dövlətlərin maraqları bir müqavilədə - "Əsrin Müqaviləsi"ndə bacarıqla uzlaşdırıldı."

Müstəqilliyin ilk illərində ölkənin anti-Rusiya və anti-İran siyasəti ilə üzləşdiyi fəlakətləri nəzərə alsaq, Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrü beynəlxalq balansların yaradılması baxımından da son dərəcə həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini ifadə etmək olar. Eyni zamanda bu dövr Qərb və ABŞ-ın Yaxın Şərq neftindən asılılığını azaltmaq istədikləri, Rusiyanın postsovet coğrafiyasında nüfuzunu qırmağa çalışdıqları bir dövr kimi də səciyyələndirilə bilər. Bu çərçivədə həm Qərb, həm də ABŞ öz şirkətlərini Azərbaycana sərmayə qoymağa ciddi şəkildə təşviq etmişdirlər (Dikkaya M., Çaylak A., 2008: s.136). Nəticə etibarilə, neft strategiyası –"Əsrin Müqaviləsi"– ölkənin həm siyasi həm də iqtisadi immunitetinin güclənməsində ağır çəkiyə sahib faktor olaraq qarşımıza çıxır. Heydər Əliyevin neft strategiyası və "Əsrin Müqaviləsi" ilə bağlı fikirlərində də bunu görmək mümkündür:[24]

"Azərbaycanın neft strategiyası və bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəinki mühüm sosial-iqtisadi, həm də böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir."

[22] https://haydaraliyevcenter.wordpress.com (28.02.2023).
[23] https://ikisahil.az/post/76083-news-76083 (28.02.2023).
[24] http://anl.az/el/Kitab/2015/2008-2095.pdf (28.02.2023).

“Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdirdik.”
“Azərbaycan dövlətinin neft strategiyası artıq müsbət nəticələrini verir, dünyada tanınır və Azərbaycanın müstəqil, azad inkişaf etməsinin əsasını təşkil edən amillərdən birinə çevrilir.”
Azərbaycanda təbii neft-qaz yataqlarının olması Azərbaycanı regionda cazibə mərkəzlərindən birinə çevirirdi. Bəzi qonşu dövlətlər, çəkilən neft kəmərlərində vasitəçi olmağı, təkcə iqtisadi qazanc olaraq yox, həm də Azərbaycana təzyiq vasitəsi olaraq görürdü. Qərbin maraqları isə, bu ölkələri neft kəməri marşrutundan kənar tutmaq və rəqabət üstünlüyünü təmin etmək idi (Aslanlı A., Həsənov İ, 2005: s.66). Geniş siyasi təcrübəyə malik Heydər Əliyev, bu təhdidlərin qarşısını almaq üçün balanslaşdırılmış siyasi xətti müəyyən etmişdir.[25]
Uzaqgörən siyasəti ilə Heydər Əliyev, neft konsepsiyası ilə təkcə Azərbaycanı deyil, eyni zamanda Xəzər regionunun dünyanın başlıca enerji mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə nail olmuşdur. Azərbaycan, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri üçün enerji ehtiyatlarına malik bir tərəfdaş olmağı bacarmışdır. Bakı–Tbilisi–Ceyhan boru kəmərinin təməlqoyma mərasimində, dönəmin ABŞ prezidenti Corc Buşun məktubunda qeyd etdiyi kimi, layihə Şərq–Qərb enerji dəhlizində mərkəzi komponent olmaqla və investisiyaları regiona gətirməklə, Xəzər dənizi hövzəsi ölkələrinin müstəqillikləri, inkişafı, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyalarını sürətləndirəcəkdir.[26]
Azərbaycanın neft və qaz yataqlarından istifadəsini təhdid altına alan Xəzər dənizinin statusu məsələsi də ciddi narahatçılıq doğuran məsələlərdən idi. Bu problem, daha sonralar 2001-ci ildə, Heydər Əliyev və Rusiya prezidenti Vladimir Putin arasında, Xəzər sahili hər ölkənin öz ərazisinə düşən təbii ehtiyatlardan istifadə etmə haqqına sahib olması kimi müəyyənləşdirilərək, imzalanan protokol ilə tənzimlənmişdir (Aslanlı A., Həsənov İ., 2005: s.86). Heydər Əliyevin, neft müqavilələri ilə birlikdə ortaya qoyduğu balanslaşdırılmış siyasət, ölkədə hər mənada davam edən dalğalanmaların tənzimlənməsi, ölkənin maraqlarının təmin olunması fəaliyyətlərinin uğur faktoru olaraq adlandırıla bilər.
Heydər Əliyevin Azərbaycanın taleyində tutduğu yer, məhz ölkənin birbaşa var olması ilə bağlıdır. Azərbaycanın siyasi və iqtisadi müstəqilliyini özünə təhdid olaraq görən bütün qüvvələrə baxmayaraq, balanslı, doğru hesablanmış və xalqın mənafeyi uğrunda yürüdülən siyasət, ölkə maraqlarının təmin edilməsi və dövlət müstəqilliyin qorunub saxlanılması ilə nəticələnmişdir.

[25] https://files.preslib.az/projects/centurycontract/gl1.pdf (27.02.2023).
[26] https://files.preslib.az/projects/centurycontract/gl1.pdf (27.02.2023).

Nəticə

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra postsovet məkanındakı bütün ölkələrdə iqtisadi, siyasi və sosial baxımdan köklü dəyişikliklər həyata keçirilməyə başlandı. Müstəqilliyini elan edən ölkələr yeni dünya düzəninə inteqrasiya olmaq üçün iqtisadi və siyasi sahədə transformasiya prosesinə daxil oldular. Lakin bu dəyişikliklər bir çox daxili və xarici amillərin təsiri baxımından asan olmadı. Bu kontekstdə baxsaq Azərbaycan üçün də müstəqilliyin bərpasının ilk illəri həm siyasi, həm də iqtisadi sahələrdə dərin böhranın mövcudluğu ilə səciyyələndirilə bilər. Eyni zamanda Ermənistanla yaşanan Qarabağ müharibəsi və ölkə ərazisinin 20%-nin işğalı ölkəni ağır bir mənzərə ilə qarşı-qarşıya qoymuşdu. Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına keçidi hədəfləsə də, sovet sisteminə inteqrasiya olunmuş iqtisadi strukturun çökməsi səbəbi ilə transformasiya prosesi bir çox maneələrlə qarşılaşdı. Demək olar ki, bütün iqtisadi nizam dağılmışdı. Bu vəziyyət sovetlərdən asılı olan və müstəqillik əldə etmiş bir çox ölkələr üçün keçərli olsa da, Qarabağ müharibəsinin təsiri və ölkə daxilindəki siyasi çəkişmələrin mövcudluğu Azərbaycanın siyasi qeyri-sabitlik dövrünü yaşamasına səbəb olmuşdu. Eyni zamanda müstəqilliyin ilk illərində ölkəni idarə edənlərin regiondakı dövlətlərə qarşı sərt münasibəti mövcud tarixi şəraitdə müstəqilliyin qorunub saxlanması üçün təhlükələr ehtiva edirdi.
Belə bir şəraitdə dövlət təcrübəsi olan, stratejik düşüncə dünyasına sahib və mövcud konyunkturada ölkəni böhranlardan xilas edə biləcək bir lider olaraq Heydər Əliyev siyasi səhnədə yer aldı. Sovet dövründə Heydər Əliyevin üzərinə götürdüyü vəzifələr Azərbaycan xalqı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və Heydər Əliyevi azərbaycanlıların gözündə lider mövqeyə yüksəltmişdir. Bu illərdə Heydər Əliyev mühüm siyasi qərarların qəbulunda və Azərbaycanın maraqlarının həyata keçirilməsində öz təsirini göstərmişdir. 1993-cü ildə Heydər Əliyev prezident seçiləndə Azərbaycan öz qapılarını yeni struktura və sabitliyə açdı. İlk növbədə Qarabağ müharibəsində atəşkəs əldə olundu. İqtisadi strukturun yenidən inşası və ölkənin qarşı-qarşıya qaldığı iqtisadi böhranı aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq qurumlarla və beynəlxalq şirkətlərlə əməkdaşlıq edildi. Bu kontekstdə Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən “neft strategiyası” ciddi bir amil olaraq tarixi səhnədə yerini aldı. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və strateji bir şəkildə düşünülmüş neft strategiyası Azərbaycanın həm iqtisadi müstəqilliyinin və inkişafının təmin olunması həm də siyasi sabitlik və müstəqillik baxımından “ölkənin təminatı” xarakterini özündə əks etdirirdi. Neft strategiyası ilə fərqli güc mərkəzlərinin Azərbaycana olan təsirinin balanslaşdırılması baxımından Heydər Əliyevin Azərbaycanın taleyində tutduğu rol, məhz ölkənin birbaşa varlığı ilə əlaqədardı.

Məqalənin nəticəsi olaraq bu qənaətə gəldik ki, Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyinin təməlində əsas olaraq iqtisadi müstəqilliyi və balanslaşdırılmış xarici siyasəti görürdü. Ölkə daxilində yaşanan siyasi və iqtisadi böhranlar və eyni zamanda ölkənin yerləşdiyi geosiyasi mövqe bu siyasi xəttin seçimini şərtləndirən başlıca amillər idi. Bu siyasi xətti uğurla həyata keçirən Heydər Əliyev, Azərbaycan tarixində "ümumilli lider" olaraq yerini aldı.

Ədəbiyyatlar

1. Aslanlı A., Həsənov İ., (2005), Haydar Aliyev dönemi Azerbaycan Dış Politikası. İstanbul, "Platin Yayınları"- 282 səh.; s. 49-66-86.
2. HƏSƏNOV, R. T. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf strategiyasının perspektivləri. Azərbaycan İqtisadi İslahatlarının Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemləri, 2001, 10-11.
3. Rəhmanov F., Suleymanov E, (2021), Azərbaycan İqtisadiyyatı: Makroiqtisadi Analiz. Bakı , Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası - 404 səh.; 3-5-9.
4. Aras O. N., (2003), Azərbaycan Ekonomisi; Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz. Bakı, Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları –294 səh; 12.
5. ASKER, Ali. "Azerbaycan'da ulus inşasının onay aşaması (1918-1920) ve önemi üzerine bazı tespitler." Yeni Türkiye, 2015, 75: 536-546.
6. BAYULGEN, Oksan. "Facing the dilemma of global capitalism: the case of Azerbaijan." Central Asian Survey, 2003, 22.2-3: 209-220.
7. DIKKAYA, Mehmet; ÇAYLAK, Adem. "HAYDAR ALİYEV DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'IN EKONOMİK VE POLİTİK DÖNÜŞÜMÜ: FIRSATLAR VE SORUNLAR." Journal of Central Asian & Caucasian Studies, 2008, 3.5.
8. DIKKAYA, Mehmet; DEMIRCI, Onur. "AZERBAYCAN'IN KÜRESEL EKONOMİYE EKLEMLENMESİNDE HAYDAR ALİYEV'İN ROLÜ." 2013.
9. KÜÇÜKALTAN, Derman. "Genel bir yaklaşımla girişimcilik." Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 2009.
10. Turan Refik "Kuzey Azerbaycanda Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış." Erzurum, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2018, s.437.
11. SEZGIN, Şennur. "Piyasa ekonomisinin şartları ve özelleştirme." Akademik İncelemeler Dergisi, 2010, 5.2: 154-171.
12. ALIYEV, Fuad. "From stabilization to marketization: The political economy of reforms in Azerbaijan." Demokratizatsiya, 2008, 16.2: 163.
13. ASLUND, Andres, et al. "How to stabilize: Lessons from post-communist countries.", Brookings papers on economic activity, 1996, 1996.1: 217-313.
14. Laurila, Juhani. "Power Politics and Oil as Determinants of Transition: the case of Azerbaijan." (1999).
15. SULEYMANOV, Elchin; ALIYEV, Khatai. "Macroeconomic analysis and graphical interpretation of Azerbaijan economy in 1991-2012." Expert Journal of Economics, 2015, 3.1.

3

Əsrin Müqaviləsi, Bakı Tbilisi Ceyhan Boru Kəmərinin Azərbaycan İqtisadiyyatına Təsiri

Etimad Rəhimli
İstanbul Universiteti

Giriş

Xalqların, dövlətlərin taleyində illər keçsə də əhəmiyyətini itirməyən, nəsillərin yaddaşında yaşayan, dövlət tarixinə qızıl hərflərlə yazılan hadisələr var. Bu kontekstdə 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" neft müqaviləsini məsuliyyətlə və fəxrlə tarixi hadisə adlandırmaq olar. 1990-cı illərin əvvəllərində yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövlətinin möhkəm iqtisadi əsaslar üzərində dayanması, müstəqilliyini qoruyub saxlaması və inkişaf etdirməsi üçün siyasi tədbirlərlə yanaşı, zəruri iqtisadi addımların da atılmasına ciddi ehtiyac yaranmışdı.

3.1. Əsrin Müqaviləsindən Əvvəlki İqtisadi Vəziyyət

Tarixən Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan neft sənayesi həm Rusiya imperiyası, həm də sovetlər dövründə ölkədə mühüm sənaye sahəsi kimi aparıcı mövqe tutmuşdur. Lakin 1980-ci illərdən dərinləşən iqtisadi böhran SSRİ-nin bütün sosial-iqtisadi həyatına təsir göstərmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatına, o cümlədən neft-qaz sənayesinə zərbə vurmuşdur. 1991-ci ildə müstəqilliyini əldə edən Azərbaycanda SSRİ-nin dağılması ərəfəsində yaşanan reçessiya prosesləri özünü daha qabarıq göstərdi. Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini sınaqdan keçirən siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi problemlər bir sıra amillərdən asılı idi. Xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri müstəqil deyil, SSRİ-nin ümumi iqtisadi əməkdaşlığı çərçivəsində olduğuna görə, bu əlaqələrin sürətlə itirilməsi istehsalın dərin azalmasına, sənaye müəssisələrinin iflic vəziyyətinə düşməsinə, sosial gərginliyin artmasına səbəb oldu.

Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağda separatizmə təkan verən Ermənistanın Azərbaycana hərbi hücumu, ölkə torpaqlarının 20 faizinin işğalı, 1 milyondan çox azərbaycanlının öz yurdundan didərgin salınması müstəqillik yoluna yeni qədəm qoymuş ölkə olan Azərbaycanın iqtisadi potensialına böyük zərbə vurdu.

Eyni zamanda, respublikada qeyri-sabit siyasi vəziyyət, dövlət idarəetmə strukturlarının qeyri-səmərəli fəaliyyəti zəruri islahatların aparılmasına mane oldu, bu da sosialist iqtisadi sisteminin süqutu şəraitində yeni bazar iqtisadiyyatına keçidə səbəb oldu.

Bu amillərin təsiri altında ölkə iqtisadiyyatı tədricən zəiflədi ki, bu da ÜDM-in ildən-ilə kəskin azalmasında özünü göstərdi. Belə ki, 1990-cı illərin əvvəllərində ümumi daxili məhsul ildə 20 faizdən çox azalmışdır. Bu mühüm göstərici 1991-ci ildə 1990-cı il səviyyələri ilə müqayisədə 99,3% olduğu halda, sonrakı illərdə azalma tempi daha da sürətlənmiş və ümumi daxili məhsul əvvəlki ilə nisbətən 1992-ci ildə 77,4%, 1993-cü ildə isə 76,9% azalmışdır (ADSK, 2001).

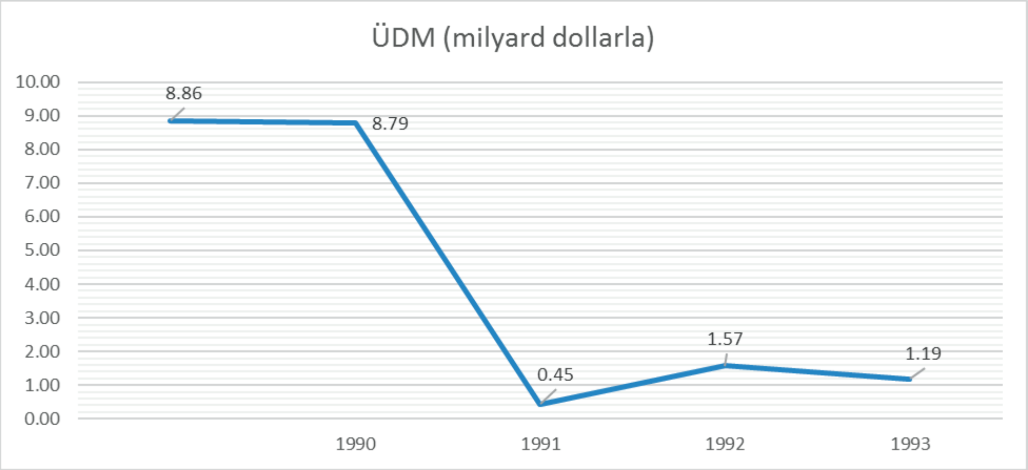

Qrafik 3.1: ÜDM-in dinamikası
Mənbə: *Dünya Bankı*

Davam edən iqtisadi tənəzzül ölkənin sənaye potensialına ciddi zərbə vurdu. Bu səbəbdən sənaye istehsalı daha sürətlə azaldı. Əgər 1991-ci ildə sənaye istehsalının həcmi əvvəlki ilin səviyyəsinin 91 faizini təşkil edirdisə, bu rəqəm 1992-ci ildə 1990-cı il səviyyəsinin 63 faizinə, 1993 və 1994-cü illərdə isə 51 faizə bərabərdir. Yəni dörd ildə sənaye istehsalı 62 faiz azalmışdır. (ADSK, 2001).

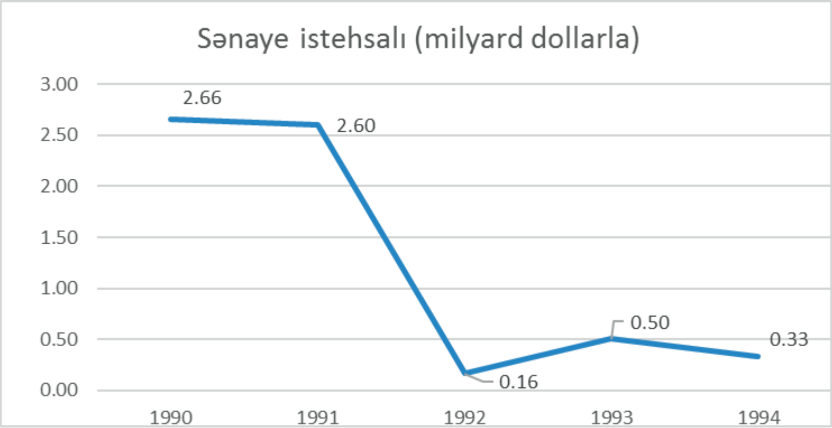

Qrafik 3.2: Sənaye istehsalı dinamikası
Mənbə: *Dünya Bankı*

Göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatını, o cümlədən sənaye istehsalını əhatə edən böhran prosesləri ildən-ilə genişlənmişdir. Nəticədə iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə yanaşı, ənənəvi olaraq lider olan neft-qaz sektoru da çox çətin vəziyyətlə üzləşdi.
Təbii ki, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında olduğu kimi, neft-qaz sənayesində də geriləmənin əsas səbəblərindən biri kapital qoyuluşlarının ildən-ilə kəskin azalması olmuşdur. Müasir tələblərə uyğun olaraq tükənmiş torpaq sahələrindən fərqli olaraq, dəniz ərazilərinin səmərəli təşkili çox vacib olmuşdur. Lakin maliyyə çatışmazlığı qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan vermədi.
Əgər 1990-cı ildə dənizdə mədənçıxarma işlərinə 572,6 milyon dollar sərmayə qoyulmuşdusa, 1993-cü ildə 72,6 milyon dollara, 1994-cü ildə isə 17,6 milyon dollara qədər azalmışdır (Azərbaycan qəzeti, 1997). Belə ki, 1990-1994-cü illərdə perspektivli dəniz ərazilərinin işlənməsinə sərf olunan vəsait 32,5 dəfə azalıb. Təbii ki, eyni vəziyyət neft-qaz sənayesinin əsas sahəsi olan qazma işlərində də müşahidə olunub. Belə ki, 1990-cı ildə bu sahəyə qoyulan investisiya 219,2 milyon dollar olduğu halda, 1991-ci ildə 155 milyon dollara, 1992-ci ildə 119 milyon dollara, 1993-cü ildə 31,4 milyon dollara, 1994-cü ildə 5,7 milyon dollara qədər azalmışdır (Azərbaycan qəzeti, 1997). Başqa sözlə, bu dövrdə neft və qaz quyularına investisiya qoyuluşu 38,4 dəfə azalıb.
Sadalanan faktlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi həyatını əhatə edən böhran meyilləri 1990-cı illərin əvvəllərində daha da dərinləşdi. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini əhatə edən bu böhran ənənəvi olaraq sosial-iqtisadi sistemdə aparıcı rol oynayan

neft-qaz sənayesinə də güclü təsir göstərmişdir. Maliyyə resurslarının olmaması, texniki gerilik, sovet iqtisadi sisteminin dağılması neft-qaz sənayesinin tənəzzülünü sürətləndirdi. Nəticədə neft və qaz hasilatı kəskin azaldı. Vəziyyətin davam etməsi respublikanı ciddi iqtisadi, siyasi və hərbi problemlərlə üzləşərək fəlakətə sürüklədi. Bu şəraitdə yenidən canlanan neft-qaz sənayesi müstəqilliyin qorunub saxlanılması və sosial-iqtisadi böhrandan çıxması üçün yeganə iqtisadi bünövrə (həm də mühüm siyasi amil) rolunu oynaya bilərdi. Bu çətin işin öhdəsindən gəlmək üçün təkcə Azərbaycanın maliyyə resursları və texnologiyası yoxdur. Bu səbəbdən o dövrdə Xəzər neftinə böyük maraq göstərən, lazımi sərmayələri yatıra bilən və bu sahəyə müasir texnologiyalar gətirə bilən transmilli neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq üçün yollar açıldı. Bu kontekstdə 1980-ci illərin sonlarından etibarən xarici neft şirkətləri ilə danışıqlar ön plana çıxmışdır.

Azərbaycanın neft sənayesi özünün 150 illik tarixi boyu böyük inkişaf nümayiş etdirmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı yalnız iyirminci əsrin sonunda müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sərvətlərdən tam şəkildə bəhrələnmək imkanı əldə etmişdir. 20-ci əsrin 70-80-ci illəri Azərbaycan neft sənayesinin böyük nailiyyətləri, inkişaf illəri və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Həmin illərdə respublikamızın nefti və sənayenin bütün nailiyyətləri Azərbaycana rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

1980-ci illərin sonlarından Azərbaycan nefti ilə maraqlanan xarici neft şirkətləri ilə aparılan danışıqlar 1993-cü ilin yazında yekunlaşmaq üzrə idi. Həmin dövrdə Azərbaycan təkcə xalqın mənafeyini nəzərə almayan, həm də ölkənin qiymətli təbii sərvətlərini talamaqla iqtisadiyyata böyük ziyan vuracaq müqavilə imzalamağa çox yaxın idi.

1993-cü ildə xalqın iradəsi, çağırışı və təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev respublikada ictimai sabitliyin bərqərar olması istiqamətində atılan addımlar nəticəsində gecə-gündüz yorulmadan çalışmış, mühüm dəyişikliklərin başlanğıcı olmuşdur. Ölkə rəhbərinin yürütdüyü sabit siyasi kurs, bir çox dövlətlərlə qurduğu isti münasibətlər xarici dövlətləri və beynəlxalq ictimaiyyəti ölkəmizlə qarşılıqlı əlaqəyə gətirib çıxarmışdır. Hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunu, iqtisadi islahatların aparılmasını, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin həyata keçirilməsini, xalqın maddi və mənəvi təminatını öz fəaliyyətinin əsas istiqaməti seçən Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəldilməsi istiqamətində böyük işlər görmüşdür.

3.2. Əsrin Müqaviləsinin İmzalanması

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıdakı Gülüstan sarayında Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında müqavilə imzalandı (Əliyev, 1997).

Mərasimdə çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: “Bu gün Azərbaycan Respublikasının tarixində əlamətdar hadisə baş verir. Xəzər dənizindəki “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” neft yataqlarının Azərbaycan Respublikasına məxsus hissəsinin birgə işlənməsi üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici neft şirkətləri arasında üçillik danışıqlar başa çatmış və layihə hazırlanmışdır. Bu müqaviləni imzalamaqla biz müqaviləyə daxil olan şirkətlərlə müqavilələr bağlamışıq: Amoko, BP, Statoil, Lukoil, McDermott, Penzoyl, Remco, Turkish Petroleum, Unocal. Dostluq münasibətlərinin, iqtisadi əməkdaşlığın, əlaqələrin bütün sahələrdə davam etməsini arzu edirik”.

Müqavilə 30 il müddətinə imzalanmışdır. Müqaviləyə əsasən, bütövlükdə “Azəri” yatağı, bütövlükdə “Çıraq” yatağı və suyun dərinliyi 200 metrdən çox olan “Günəşli” yatağı birlikdə istismar ediləcək və 511 milyon ton neft hasil ediləcək. Çıxarılan neftin 253 milyon tonu Azərbaycana çatacaq. Bu müqavilənin həyata keçirilməsi üçün kapital qoyuluşunun 80%-ni Qərb şirkətləri, yəni konsorsiuma daxil olan şirkətlər edəcək. Əgər kapital qoyuluşu 1994-cü ilin qiymətləri ilə hesablansa, Azərbaycanın 34 milyard dollar mənfəət əldə edəcəyi gözlənilir. Yaxın 30 ildə dolların məzənnəsi və neftin dünya qiymətləri dəyişdikcə bu rəqəm dəyişəcək (Mehdiyev, 2001).

1993-cü ildən bəri həyata keçirilən xarici siyasət region ölkələri, Avropa ölkələri və Amerika Birləşmiş Ştatları ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulması, xüsusilə enerji sahəsində prioritetdir. 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev bəyan etdi ki, Azərbaycan neft sərvətlərində maraqlı olan istənilən ölkə ilə ölkəmizin milli maraqlarını və xarici dövlətlərin qarşılıqlı maraqlarını nəzərə alaraq, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hazırdır. Əsas məqsəd ölkənin mövcud sərvətlərinə, o cümlədən zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olmaq, dövlətin möhkəmlənməsi, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, ölkənin beynəlxalq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün onlardan məqsədəuyğun istifadə etmək idi. Bu yolda ilk uğur tarixə “Əsrin müqaviləsi” kimi düşmüş neft müqaviləsi oldu (Mehdiyev, 2001).

“Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan dövlətinin tarixində mühüm hadisələrdən biridir. Əslində, dövlətin yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərən amillərdəndir. Bu prosesin çox mühüm geosiyasi aspekti Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunu sürətlə artıraraq müstəqil dövlət quruculuğunu inkişaf etdirməsidir (https://files.preslib.az/projects/centurycontract/gl1.pdf).

3.3. “Əsrin Müqaviləsi”nin İmzalanmasının Nəticələri

3.3.1. “Əsrin Müqaviləsi”nin İmzalanmasının Siyasi Əhəmiyyəti

Müqavilənin imzalanması dünyanın aparıcı dövlətləri və şirkətləri ilə əlaqələri möhkəmləndirdi. Bu, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının baş-

langıcı idi. Qərb neft şirkətləri ilə SOCAR arasında imzalanan "Əsrin müqaviləsi" nəticəsində ölkəmizdə neft sənayesinin sürətli inkişafının əsasları qoyuldu. Müqavilə həm də Azərbaycan milli dövlətinin möhkəmlənməsi və təhlükəsizliyi üçün etibarlı beynəlxalq təminat yaratdı. Böyük xarici neft şirkətləri ilə SOCAR arasında imzalanmış müqavilələr ölkənin sosial-iqtisadi həyatında ən mühüm tarixi hadisələrdən birinə çevrilmişdir. "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra bir sıra əsas məsələlərin həlli üçün mütərəqqi islahatlar hazırlanmış və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

1994-cü il sentyabrın 20-də xarici neft şirkətləri ilə imzalanmış neft müqaviləsi həmin ilin noyabrın 12-də Milli Məclisdə müzakirə edilərək təsdiq edildikdən sonra dekabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bu müqavilənin təsdiq edilməsi haqqında qanunu imzaladı. , 1994 (Məsimov, 2018: 35). Müqaviləyə əsasən, "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqları mərhələli şəkildə işlənəcəkdi. Birinci mərhələdə müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra 18 aydan gec olmayaraq "Çıraq-1" platformasından kəşfiyyat və digər icbari işlər aparılacaq və ilk neft hasil ediləcəkdi. İkinci mərhələ "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının tammiqyaslı işlənməsinə keçdi ki, bu da müqavilənin qüvvəyə minməsindən və müvafiq neft layihəsinin icrasından sonra 48 ay ərzində birinci quyunun qazılaraq istismara verilməsinə səbəb oldu. "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının hasilat ehtiyatları 5,4 milyard bareldir. Üçüncü mərhələdə sazişin qüvvəyə minməsindən 54 ay sonra xam neftin boru kəməri ilə xarici şirkətlərə ixracına başlanması planlaşdırılırmışdır.

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması "Xəzər" neft yataqlarının sürətli işlənməsinin başlanğıcı oldu, eyni zamanda neftin xarici bazarlara tədarük potensialı ilə bağlı müzakirələrə yol açdı. Eyni zamanda, Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı danışıqlar intensivləşdi. Xəzəryanı ölkələr, xüsusilə Rusiya və İran, Azərbaycan Respublikası tərəfindən dənizdəki neft yataqlarının birtərəfli işlənməsinə həsəd aparırdı. Ona görə də Rusiya, İran, Qazaxıstan və Türkmənistan Xəzərin statusu ilə bağlı mübahisəli təkliflərlə danışıqlara başlamışdılar.

Azərbaycan Respublikasının xarici şirkətlərlə neft müqaviləsi imzalaması Xəzəryanı dövlətləri öz təsir dairəsində saxlamağa çalışan Rusiya ilə Qərb arasında geosiyasi mübarizənin başlanğıcı oldu. Qərbi Avropa ölkələri Azərbaycan neftinin Şimala (Rusiyaya) yox, Qərbə daşınmasına böyük əhəmiyyət verirdilər. Çünki bu dövlətlər postsovet məkanında yenicə müstəqillik qazanmış respublikalarda Rusiyanın təsirini azaltmağa və bununla da Xəzər regionunda mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Qərb ölkələri Xəzərdəki ehtiyatların Rusiyaya daşın-masını geosiyasi planları üçün böyük təhlükə kimi qiymətləndirirdilər. Çünki belə vəziyyətdə Rusiya neft kəmərlərindən təsir və təzyiq vasitəsi kimi istifadə edə bilərdi. Beynəlxalq kredit və

investisiya institutlarının nəzdində Azərbaycanda daxili siyasi vəziyyət daha da sabitləşib və neft qərbə ixrac olunur, nəqletmə üçün böyük ixrac kəmərinin tikintisinin əsası qoyulub, qaz kəməri layihələrinin müzakirə olunduğu müsbət geosiyasi mühit yaradılıb. (Məsimov, 2018).
Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Norveç və bir çox başqa ölkələr və iri neft şirkətləri Xəzər dənizində neft yataqlarının işlənməsində iştirak hüququ əldə etmək üçün Azərbaycan Respublikası ilə daha sıx əlaqələr və əməkdaşlıq qurmuşlar (respublika-news.az).
Azərbaycan Respublikası neft şirkətləri ilə müqavilə imzalamazdan əvvəl öz təbii sərvətlərinin xarici bazarlara nəqli üçün mövcud neft infrastrukturundan istifadə etməli idi. Müqavilənin imzalanmasından sonra Azərbaycan yeni boru kəməri dəhlizinin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edən ilk ölkə oldu.
İri neft şirkətləri ilə SOCAR arasında imzalanmış sazişdən sonra Azərbaycan Respublikasında Xəzər dənizi sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının dərin hissəsinin birgə işlənməsi və neftin paylara bölünməsi ilə bağlı danışıqlar davam etdirilmişdir. Bu danışıqlardan sonra Əsrin Konvensiyasının həyata keçirilməsi üzrə Rəhbər Komitə, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) və Məsləhət Şurası yaradıldı.
1995-ci il yanvarın 24-də neft müqaviləsini həyata keçirən İcraiyyə Komitəsinin birinci iclası keçirildi, burada cari ilin iş proqramı müəyyən edildi və büdcə təsdiq edildi. 20 sentyabr 1994-cü ildə ARDNŞ ilə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu arasında Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi imzalanarkən Türkiyə Petrolleri Anonim Şirketi konsorsiumda 1,75 faiz paya malik idi. Lakin Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl və Baş nazir Tansu Çillərin ümummilli lider Heydər Əliyevə yazdığı məktubdan sonra Azərbaycan Respublikası sazişdəki əlavə 5%-lik payın Türkiyə Petrolleri Anonim Şirkətinə verilməsinə razılıq verdi.
1995-ci il iyulun 11-də Bakıda Gülüstan sarayında SOCAR-ın beynəlxalq neft konsorsiumundakı 5%-lik payının Türkiyə Petrolleri Anonim Şirkətinə (TPAO) verilməsi haqqında müqavilənin imzalanma mərasimi keçirilib. Mərasimdə ümummilli lider Heydər Əliyev və Türkiyənin Baş naziri Tansu Çiller iştirak ediblər (Məsimov, 2018). Müqaviləni SOCAR və Türkiye Petrolleri Anonim Şirkəti prezidentləri və iki ölkənin baş nazirləri imzalayıblar. Beləliklə, Azərbaycanın neft yataqlarının işlənməsində Türkiyənin 1,75 faiz payı 6,75 faizə çatdırıldı.

3.3.2. “Əsrin Müqaviləsi”nin İmzalanmasının İqtisadi Təsirləri

“Əsrin müqaviləsi”nin icrasından sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş yaranmış, əsaslı işlərə start verilmişdir.

Enerji İstehsalı İnfrastrukturuna Təsir

1995-ci ildə ilk neft hasilatı layihəsi çərçivəsində "Çıraq-1" yatağı Qərb standartlarına uyğun bərpa edilmiş və bu özülün yuxarı modulu modernləşdirilmiş və iri maili quyuların qazılması üçün yeni qazma avadanlığı ilə təchiz edilmişdir. Yeni qazma qurğusu laylarda horizontal quyuların qazılmasına imkan vermişdir. Maksimum maillik A18 (çıxma-5500 m), A-19 (çıxma 6300 m-dən çox) və s. qazılmışdır. Böyük neft hasilatı olan hasilat quyuları istismara verilmişdir. 1997-ci ildə "Çıraq" yatağından neft hasilatına başlanılmışdır (https://azerbaijan.az, 2021).

1999-cu ilin dekabrında Azərbaycanın "qar nefti" ilə dolu ilk tankeri dünya bazarlarına təqdim olunmuşdur. Bu neftin satışından əldə edilən pullar ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fonduna daxil olur və xalqa xeyir verir. Bakı-Novorossiysk neft kəmərinin şimal istiqamətində 231 km uzunluğunda 720 mm diametrli Azərbaycan hissəsi bərpa edilərək tikilmiş və 1997-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan nefti ilk dəfə Novorossiyskə çatdırılmışdır.

Uzunluğu 837 km, diametri 530 mm olan Bakı-Supsa kəməri qərb istiqamətində tikilib və 1999-cu il aprelin 17-də istismara verilib. Kəmərin illik ötürmə qabiliyyəti 5,1 milyon tondur (https://azerbaijan.az, 2021). 1997-ci ildə ölkədə neft hasilatı 9 milyon ton idisə, 2009-cu ildə ən yüksək həddə çataraq 50 milyon tonu ötüb (https://azerbaijan.az, 2021).

"Dədə Qorqud" (keçmiş adıyla "Kaspmorneft") yarımdalma üzən qazma qurğusu Xəzər dənizinin dərinliklərində dərin kəşfiyyat quyularının açılması üçün təmir edilmiş və modernləşdirilmişdir. Bu quyu 0-475 m dərinlikdə 7620 m-ə qədər quyu açmaq gücünə malikdir.

Modernləşdirilmiş qazma qurğularının köməyi ilə aparılan birgə işlər nəticəsində "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarında 6 kəşfiyyat quyusu açılmış, sonradan neft ehtiyatları 30 faizdən çox artmışdır. Bu qurğular 1996-cı ildə yaradılmış "Hazar Sondaj Company" müştərək müəssisəsi çərçivəsində "Şahdəniz" və "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarında uğurla fəaliyyət göstərir. Xarici şirkətlər tərəfindən Azərbaycan üçün inşa edilən Heydər Əliyev adına "Lider" qurğusu sayəsində böyük irəliləyiş əldə olunub. (https://azerbaijan.az, 2021).

1999-cu ilin noyabrında İstanbulda keçirilən ATƏT-in Zirvə toplantısında ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentləri Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Əsas İxrac Neft Boru Kəmərinin tikintisinə dair hökumətlərarası saziş imzaladılar.

Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz kəmərinin tikintisi və "Şahdəniz" yatağından qaz hasilatına başlanması tarixi əhəmiyyətinə görə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərindən heç də geri qalmayan hadisədir. Bu layihənin məntiqi nəticəsi ondan iba-

rətdir ki, bu gün Azərbaycan təkcə neft ixracatçısına deyil, həm də qaz ixracatçısına çevrilib. (Xalq qazeti, 2019).
Hazırda "Şahdəniz" qaz yatağının tammiqyaslı işlənməsi, Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin (CQBK), Trans-Anadolu Boru Kəmərinin (TAP) və Trans-Adriatik Boru Kəmərinin (TANAP) genişləndirilməsi, Cənub Qaz Dəhlizinin Türkiyə və Azərbaycan qazından istifadə TAP layihələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində genişmiqyaslı işlər aparılır.

Neft və Qaz Emalı Göstəricilərinə Təsiri
Siyasi və iqtisadi keçid prosesinin nəticəsi olaraq neft hasilatının kəskin şəkildə aşağı düşdüyü Azərbaycanda "Əsrin müqaviləsi"nin icrası ilə hasilat həcmi yenidən artmağa başlamışdır. 1997-ci ilin noyabrında "Çıraq" yatağının birinci quyusundan neft hasilatına başlanması ilə 1997-ci ilə qədər azalan neft hasilatı 1998-ci ildən artmağa başlamışdır. (Xalq qazeti, 2016)
Müqavilə yatağına aid olan yataqlardan ilk neft 1997-ci il noyabrın 12-də "Çıraq" yatağından çıxarılıb. "Azəri" yatağından neft hasilatı 2005-ci ildə həyata keçirilib.

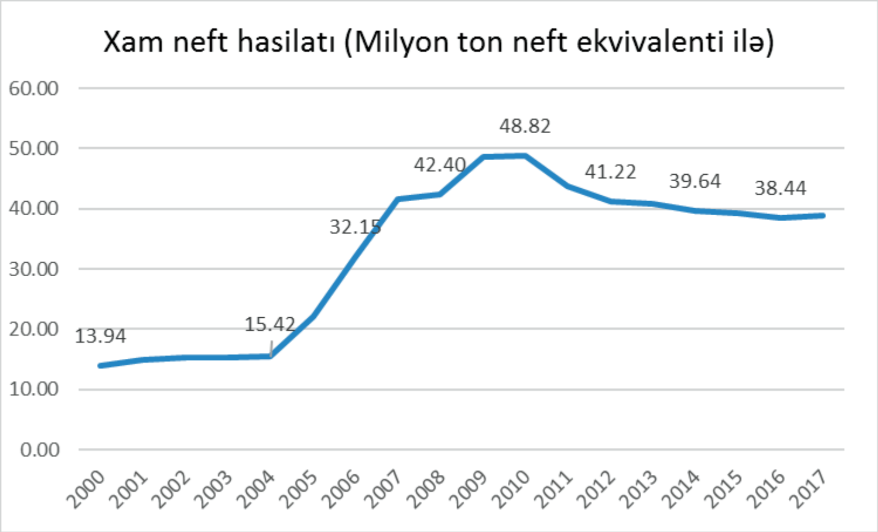

Qrafik 3.3: Xam neft hasilatı dinamikası
Mənbə: *İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı. https://data.oecd.org/energy/crude-oil-production.htm*

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın aparıcı enerji şirkətləri ilə uğurlu və praqmatik fəaliyyəti həm ölkəmiz, həm də digər tərəfdaşlar üçün çox faydalı olub və tərəflərə

əhəmiyyətli iqtisadi gəlirlər vermişdir. Ən əsası, yeni əsrin müqaviləsinin imzalanmasında qarşılıqlı etimada əsaslanan səmərəli işgüzar münasibətlər mühüm rol oynayır. Azərbaycan neft kapitalını insan kapitalına çevirməklə davamlı inkişafa nail olub.
Ümumiyyətlə, Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi sahəsində uğurlu əməkdaşlığı və praqmatik siyasəti real və nəzərəçarpacaq nəticələr verdi. Bu dövrdə Xəzərdə uğurlu beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycana böyük qazanclar gətirdi. Ölkənin neft sənayesinə böyük investisiyalar qoyulmuş, yeni texnologiyalar tətbiq edilmişdir. "Əsrin müqaviləsi"ndən əldə olunan gəlirlər Azərbaycanın maliyyə imkanlarını xeyli genişləndirib. Azərbaycan qısa müddətdə idxalçı mövqeyindən investisiya ixracatçısına çevrilib. Türkiyənin, Gürcüstanın, Ukraynanın, Rumıniyanın, İsveçrənin və digər ölkələrin kapital bazarlarında Azərbaycanın payı artır. Müqavilənin imzalanması ölkəyə xarici investisiyaların axınına zəmin yaratmışdır.

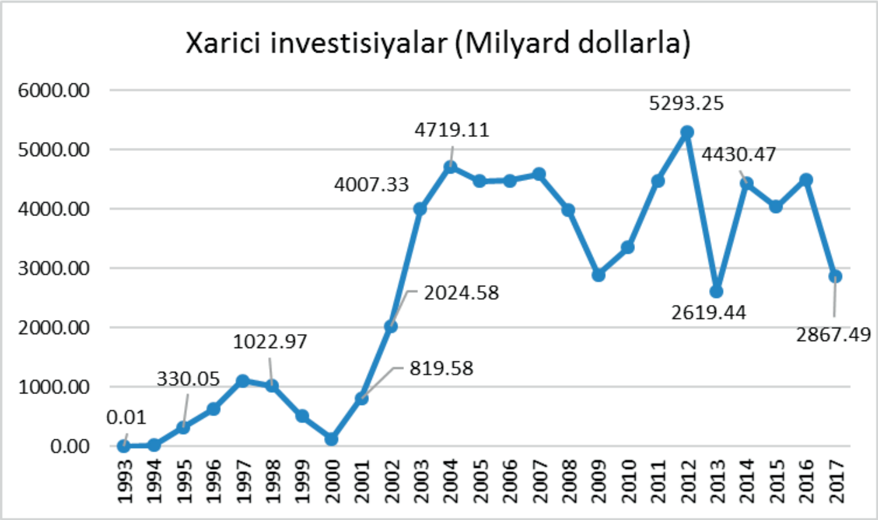

Qrafik 3.4: Xarici investisiyaların dinamikası
Mənbə: *Dünya Bankı*

Azərbaycanın "Əsrin müqaviləsi" üzrə gəlirləri mümkün qədər səmərəli şəkildə lazımi sahələrə yönəldilir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun, o cümlədən özəl sektorun inkişafı siyasəti aparılır. Ölkəmizdə ənənəvi neft sənayesinin yenidən qurulması ilə paralel olaraq, müasir çağırışlar nəzərə alınmaqla müasir sənaye quruculuğu həyata keçirilir. Neft gəlirləri həm də institusional inkişafa, ölkənin gələcəyi üçün son dərəcə vacib olan insan kapitalının inkişafına, sosial layihələrin həyata

keçirilməsinə, bütün ölkə ərazisində ekoloji tənzimləməyə yönəldilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan neft kapitalını insan kapitalına çevirməklə davamlı inkişafa nail olub.

Digər strateji əhəmiyyətli məqam ondan ibarətdir ki, əldə olunan gəlirlərdən səmərəli istifadə qeyri-neft sektorunun inkişafında müstəsna rol oynayacaqdır. Sirr deyil ki, ölkəmizdə yeni mərhələdə iqtisadi inkişafın prioritetlərinin əsasında qeyri-neft sektorunun inkişafı dayanır. Əsas strateji vəzifə kimi müəyyən edilmiş qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı üçün həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər sayəsində bu sahədə müsbət göstəricilərə nail olunub. Şübhəsiz ki, son dövrlərdə qeyri-neft sektorunun inkişafının neft sektorunun artım dinamikasını üstələməsi iqtisadi inkişaf perspektivləri baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının bölüşdürülməsi haqqında dəyişdirilmiş və yenidən işlənmiş sazişin imzalanması qeyri-neft sektorunun inkişafına yeni təkan verəcək. Qarşıdakı dövrdə bu sahədə dinamizmin təmin edilməsi, ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə müəyyən edilmiş hədəflərə nail olmaq mümkün olacaq. Bir sözlə, əminliklə demək olar ki, qeyri-neft sektorunun inkişafında yeni mərhələ başlayacaq.

Əsrin müqaviləsinin imzalanmasından 28 il keçir. Bu illərdə Azərbaycan dövləti sosial-iqtisadi inkişafın sürətinə görə bir çox ölkələrin yüz illər boyu keçə bilmədiyi tərəqqi yolu keçmişdir. Azərbaycanın intibah və tərəqqisində neft müqavilələrinin rolu bu günün və sabahın tarixi reallığıdır.

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə qəbul edilmiş və bu gün uğurla həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dörd Dövlət Proqramı bütün regionlarımızın ahəngdar inkişafını təmin etmişdir. Bölgələrdə yol, işıq, qaz kimi problemlər köklü şəkildə həll olunub, müasir infrastruktur yaradılıb, əhalinin məşğulluq səviyyəsi yüksəlib.

Neft müqavilələrinin uğurla həyata keçirilməsi, Azərbaycanın neft və karbohidrogen ehtiyatlarının əlverişli şəraitdə dünya bazarlarına çıxarılması təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman və digər sahələrdə sosial layihələrin uğurla həyata keçirilməsinə şərait yaradıb. Bu illər ərzində 3600-dən çox məktəb binası, 700-dən çox səhiyyə obyekti tikilib və ya əsaslı təmir olunub, vətəndaşlarımızın keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidməti alması üçün hər cür şərait yaradılıb. 5000-dən çox azərbaycanlı gənc müxtəlif dövlət proqramları vasitəsilə dünyanın aparıcı universitetlərində mükəmməl ali təhsil almaq imkanı qazanıb. Bu məqsədlə Dövlət Neft Fondundan "Xaricdə təhsil üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşdirilməsinə 212,7 milyon manat vəsait ayrılıb. Qeyd edək ki, "Ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nın icrası üçün Dövlət Neft Fondundan "Xaricdə

təhsil üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşdirilməsinə 212,7 milyon manat vəsait ayrılıb. Qeyd edək ki, "Ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı"nın icrası üçün Dövlət Neft Fondundan 77,9 milyon manat transfert nəzərdə tutulub.
Azərbaycan dövlətinin iqtisadi qüdrəti artdıqca sosial müdafiəyə ehtiyacı olan vətəndaşların sosial təminatı etibarlı şəkildə yüksəlmişdir. Bu illərdə, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda bütün çadır şəhərcikləri ləğv edilmiş, qaçqın və məcburi köçkünlər üçün 115 müasir qəsəbə salınmış, 3,6 milyon kvadratmetr mənzil tikilmiş, 350 mindən çox məcburi köçkün hər cür şəraitdə evlə təmin edilmişdir. . Bütün bu tədbirlərə Dövlət Neft Fondunun büdcəsindən 2 milyard 642 milyon manat vəsait xərclənib.
"Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın hər bir regionunun inkişafında stimullaşdırıcı rol oynayıb. Regionların inkişafına dair dövlət proqramları qəbul edildi. Onlardan üçü artıq uğurla həyata keçirilib. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair 2004-2008, 2008-2014 və 2014-2018-ci illəri əhatə edən Dövlət proqramları ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında mühüm rol oynayır, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin, genişmiqyaslı infrastrukturun yaradılması layihələrinin həyata keçirilməsində və nəticədə əhalinin rifahının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluğun azaldılmasında müstəsna rol oynamışdır. Dövlət proqramları çərçivəsində regionlarda müasir infrastruktur yaradılıb, yeni iş yerləri yaradılıb. Regionların inkişafına 67 milyard manatdan çox vəsait ayrılıb.
Şübhəsiz ki, bunlar çox ciddi nailiyyətlərdir. Cənubi Qafqazın heç bir ölkəsində belə nəticələr əldə olunmayıb. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycana öz nailiyyətlərini daha da inkişaf etdirmək şansı verdi. Və məsələ təkcə sosial-iqtisadi göstəricilərlə məhdudlaşmır. Bu saziş Azərbaycanın dünya geosiyasi səhnəsində dəyərli yer tutmasına böyük töhfə verdi. Bildirilir ki, "Əsrin müqaviləsi"nə əsaslanan enerji siyasəti milli təhlükəsizliyin təmini kontekstində böyük uğurla həyata keçirilir.

Ədəbiyyatlar

1. Məsimov, A.X. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin yaranması və onun Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorunda fəaliyyəti. Bakıx 2018.
2. Əliyev, H. Müstəqillik yollarında. I cild. Bakı: 1997.
3. Mehdiyev, R. Azərbaycan Respublikası - 1991-2001. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001.
4. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az.
5. Heydər Əliyevin Neft Strategiyası. Baki: 2001.
6. (https://azerbaijan.az, 2021).
7. Azərbaycan qəzeti, 1997
8. https://files.preslib.az/projects/centurycontract/gl1.pdf
9. Xalq qəzeti. 2019 http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2019/sentyabr/673057(meqale).pdf
10. Xalq qəzeti. 2016 http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2016/noyabr/516415.pdf

11. Aras, Osman Nuri. (2006). Asrın Anlaşması ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi (Contract of the Century and the Influence of the Azerbaijan Economy), Akademik Araştırmalar Dergisi 8 (30), 2006
12. Heydərov, N. (2021). “YÜZYIL SÖZLEŞMESİ”NİN AZERBAYCAN EKONOMİSİNE ETKİLERİ VE SÖZLEŞME SONRASI AZERBAYCAN’IN PETROL VE DOĞAL GAZ STRATEJİSİ. Dissertasiya işi.

4

Azərbaycanın Enerji Strategiyasının Təhlili: Müstəqillikdən Gələcəyə Analitik Bir Yanaşma

Bəhman Hüseynli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Müasir dünyamızda enerji siyasəti siyasi müstəqillik və milli təhlükəsizlik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi səciyyələndirilir. Mövcud reallıqlar göstərir ki, enerji 21-ci əsrin əsas determinantıdır. Bu determinantın lokomotivi neft və qazdır. Xarici siyasətə enerji təhlükəsizliyi amili nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda enerji dünyada dayanıqlı inkişafın əsas elementi və müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas amillərindən biridir. Müasir dünyada enerji istehlakının kəskin artması ilə enerji mənbələrinin əldə edilməsi dövlətlərin əsas siyasi məqsəd və vəzifələrinə çevrilir. Çünki böyük enerji resursları ölkələrin iqtisadiyyatına, onların dirçəlməsinə və inkişafına töhfə verir, lakin ölkədə enerji resurslarının olmaması onları enerji ilə zəngin ölkələrdən asılı vəziyyətə salır. Əslində, enerjiyə çıxışın olmaması yoxsulluğun azaldılması və inkişafın sürətləndirilməsi baxımından qeyri-kafi vəziyyətə dəlalət edir, lakin qalıq yanacaqların yanması nəticəsində yaranan istixana qazı emissiyaları nəticəsində iqlim dəyişikliyi ilə bağlı problemlər yaranmışdır (Terrapon-Pfaff, Dienst, König & Ortiz, 2014; Bilen, Özyurt, Bakırcı, Karslı, Erdogan, Yılmaz & Comakli, 2008).

Azərbaycan zəngin enerji ehtiyatlarına, inkişaf etmiş yanacaq-energetika infrastrukturuna və sisteminə malik ölkədir. Eyni zamanda, tərəfdaşı olduğu layihələr çərçivəsində üzərinə götürdüyü öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi Azərbaycanı beynəlxalq münasibətlər sistemində həm regionda, həm də dünyada etibarlı tərəfdaş kimi tanıdıb. Bütün bu amillər onun qlobal, regional, geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyinə çox mühüm təsir göstərir, ona görə də həm regional, həm də digər dünya aktorları Azərbaycanla münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Dövlətin enerji müstəqilliyi enerji təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriyadır, iqtisadi inkişafın intensiv tədbirləri ilə xarici və daxili çağırışlara tab gətirə bilən enerji siyasətinin həyata keçirilməsində dövlət müstəqilliyinin səviyyəsi, statistik göstəricilərin mürəkkəb məcmusu ilə xarakterizə olunur (Tutar, Sarkhanov & Guliyeva, 2022). Azərbaycan regionda enerji təhlükəsizliyinin əsas təchizatçısı rolunu oynayır. Ekspertlər Azərbaycanın ener-

ji ixracını fasiləsiz davam etdirəcəyini və ölkənin iqtisadi sisteminin sabit olduğunu qeyd edirlər. Bu sabitlik Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi məsələsində rolunu artırır. Xüsusilə, Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının region dövlətləri üçün əhəmiyyəti artır.

Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının Şərqi Avropaya nəqli məsələsi də gündəmdədir. Avropalılar enerjinin alınması üçün çoxlu layihələr təklif edirlər. Bütün bunlar aydın şəkildə göstərir ki, Azərbaycan dünya əhəmiyyətli enerji ölkəsinə çevrilib. Bu baxımdan Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi əhəmiyyətinin daha da artacağını ehtimal etmək olar. Məsələnin bu tərəfi regionun gələcəyi baxımından böyük diqqəti cəlb edir (Məhəmmədoğlu, 2009).

Mühüm sosial-iqtisadi multiplikator rolunu ifadə edərək, ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında, əhalinin sosial rifahının və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində yanacaq-energetika kompleksinin əhəmiyyəti durmadan genişlənir. Əhəmiyyət dairəsi Avropa enerji bazarının şaxələndirilməsi və digər dəyişən və inkişaf edən planetar inkişaflarla daha da artır. Ona görə də respublikada yanacaq-enerji ehtiyatlarından maksimum səmərəliliklə istifadənin tənzimlənməsinin strateji planlı, strukturlaşdırılmış və optimal mexanizmlərinin yaradılmasının vacibliyi aktuallaşır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının enerji strategiyasının məqsədi təbii yanacaq-enerji ehtiyatlarından və enerji sektorunun potensialından maksimum səmərəli istifadə etməklə davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq, ölkənin enerji potensialının yüksəldilməsi tezislərində formalaşdırıla bilər.

Bu gün Azərbaycan Respublikası zəngin enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edərək beynəlxalq miqyasda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan əsas aktorlardan birinə çevrilmişdir. Ölkənin milli maraqlara uyğun həyata keçirilən praqmatik siyasəti nəticəsində regional miqyaslı və qlobal əhəmiyyətli transmilli layihələrdə mərkəzi oyunçu kimi çıxış edir. Eyni zamanda, Azərbaycanın enerji siyasəti regionda təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində strateji amil kimi çıxış edir. Qarşılıqlı investisiyaların artırılması, yeni əməkdaşlıq platformalarının tətbiqi, enerji və karbohidrogen ehtiyatlarının rahat və təhlükəsiz marşrutlarla nəqli regional səviyyədə mövcud əməkdaşlığın səmərəli nəticələridir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda enerji resursları ilə təminat əmsalı ümumilikdə vahiddən yüksəkdir. Tam enerji müstəqilliyi və daha etibarlı enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün real bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da enerji strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi çox zəruri və vacibdir. Bu ehtiyac ölkə iqtisadiyyatında yanacaq-energetika kompleksinin əhəmiyyəti, enerji resurslarının milli iqtisadiyyatın bütün həyati sahələrində aparıcı və həlledici rolu, neft-qaz infrastrukturunun müasirləşdiril -

məsi, ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması və ictimai rifahın daha da yüksəlməsi, o cümlədən Azərbaycanın və dünya enerji bazarlarının əsasən artan geostrateji potensialı qloballaşmanın tələblərində öz ifadəsini tapır.

4.1. Metodologiya

Bu tədqiqatda Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrdə enerji sahəsində gördüyü işləri, enerji siyasətindəki xarici əməkdaşlığı, gələcək dövlər üçün enerji strategiyasının əsas istiqamətlərini təhlil etmək hədəflənmişdir. Tədqiqatda enerji strategiyasının təhlili sistematik və analitik metodlarla incələnmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən həm keçmiş illərin strategiyası və xarici əməkdaşlığa dair enerji məsələlərinə toxunulmuş, həm də Azərbaycanın gələcəyə yönəlik enerji strategiyasına dair yanaşmalar ümumiləşdirilərək nəticəyə varılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın enerji strategiyasının təhlil və tədqiq etdikdə Heydər Əliyevin bu sahədəki siyasət və strategiyalarına toxunmamaq mümkün deyildir. Bunun üçün tədqiqat işində Heydər Əliyevin də enerji sahəsindəki siyasətinə yer verilmişdir.

4.2. Azərbaycanın Enerji Strategiyasının Təhlili

4.2.1. Azərbaycanın Enerji Strategiyasında Heydər Əliyevin Rolu

1994-cü il sentyabrın 20-də Heydər Əliyevin memarı olduğu Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının dünya bazarına çıxarılmasına yol açan “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra Xəzər dənizi ilə həmsərhəd olan 5 dövlət orada öz suveren hüquqlarını ayrıca həyata keçirdilər. Təəssüf ki, bu tarixə qədər Xəzər dənizi SSRİ və İran dənizi kimi görünürdü və ona görə də hiss olunurdu ki, enerji resurslarından istifadə bu istiqamətdə həyata keçirilməlidir. Heydər Əliyev öz möhkəm siyasi iradəsi ilə bu anlayışı dəyişdi və yaxın illərdə regionun simasını dəyişdirəcək strateji əhəmiyyətə malik böyük layihələrə yol açdı.
1993-cü ildə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə istismarına dair sazişin imzalanması ilə əlaqədar bəyannamə qəbul etdi. 1993-cü ilin may ayında “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqları üzrə 6 müqavilə memorandumu imzalandı. Eyni zamanda dəniz yataqları ilə yanaşı, quru yataqları ilə bağlı da müqavilələr bağlandı. 1994-cü ildən Azərbaycan dünyanın 19 ölkəsindən 36 şirkətlə, o cümlədən qurudakı yataqlarla bağlı 23 beynəlxalq şirkətlə neft müqaviləsi imzalamışdır (Aras, 2006). Bu razılaşmaların davamında Azərbaycan utopiya adlanan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisini həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin region ölkələrinə və Azərbaycana sosial-iqtisadi faydaları Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz xətti və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi layihələri doğurmuşdu.

Əsrin müqaviləsi`ni xarici şirkətlər BP, Amoco, Lukoil, Pennzoil, Unocal, Statoil, MC Dermott, Ramco, TPAO, Delta-Hess imzalamışdır. Azərbaycan hökumətini bu müqavilədə SOCAR təmsil etmişdir. Müvafiq saziş 1994-cü il dekabrın 2-də Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1994-cü il dekabrın 12-də qüvvəyə minmişdir (Aras, 2006). Bütün bu hadisələrə paralel olaraq Azərbaycanın dünya bazarlarına çıxardığı enerji resursları da sosial-iqtisadi sıçrayışlarla ölkəyə geri döndü. Beynəlxalq kredit reytinq agentliklərinin və iqtisadiyyat sahəsində digər mühüm qurumların Azərbaycanla bağlı hesabatlarında ölkənin inkişaf prosesi haqqında mühüm məlumatlara yer verilməkdədir. Onlardan yalnız biri olan Dünya Bankının "Doing Business-2012" hesabatına əsasən, Azərbaycan investisiya yatırılacaq ən etibarlı ölkələr sırasında yer almışdır.

1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi"ndən sonra 2012-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə İstanbulda Heydər Əliyevin siyasi baxışının davamı olan daha bir mühüm müqavilə imzalanmışdır. Beləliklə, Türkiyə Respublikasının Baş naziri cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan yeni layihə olan Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri Layihəsi (TANAP) ilə Azərbaycanın enerji resurslarının dünyaya çıxış yolunun bir daha qardaş Türkiyəyə həvalə edildiyini açıqlamışdır. Şübhəsiz ki, hər ölkə üçün böyük strateji əhəmiyyət kəsb edən TANAP layihəsinə başlayarkən Azərbaycan və Türkiyənin daha da güclənməsinə təsir etmişdir. Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Ukrayna, Rumıniya və Bolqarıstan SOCAR-ın, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin böyük investisiyalar yatırdığı ölkələr sırasındadır.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasının 30-cu ildönümünü böyük tarixi nəticələrlə qeyd edən Azərbaycanın enerji siyasətində bütün təsirlərə qarşı kifayət qədər dayanıqlı enerji sisteminin təmin olunması əsas xətt kimi qorunur. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra enerji sahəsində görülmüş işlər Azərbaycanın gələcək enerji strategiyasına da öz müsbət təsirini göstərmişdir.

4.2.2. Azərbaycanın Enerji Strategiyası və Enerji Strategiyasında Xarici Əməkdaşlıq

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisinin 70%-i neft və qaz ehtiyatları baxımından perspektivlidir (Hacızadə, 2022). Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı quruda 27 giqavatdan çox külək və günəş enerjisi, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda isə 157 giqavat külək enerjisidir. 2027-ci ilə qədər respublikanın strateji investorlarından biri ilə 3 giqavat külək və 1 giqavat günəş enerjisi istehsalı planlaşdırılır ki, bunun da 80%-i ixrac ediləcək. 2037-ci ilə qədər Azərbaycan ən azı 6 giqavatlıq əlavə generasiya gücləri yaratmağı planlaşdırır. Beləliklə, yalnız bir qlobal enerji şirkəti Azərbaycanda istehsala 10 giqavatlıq "yaşıl enerji" yatırmağı planlaşdırır (Qasımov, 2022).

Enerji resurslarının ixracında Azərbaycan çoxşaxəli nəqliyyat sisteminə – şaxələndirilmiş tədarüklərə üstünlük verir və dünyanın aparıcı ölkələri tərəfindən etibarlı strateji tərəfdaş kimi qiymətləndirilir. Müstəqil enerji siyasəti ölkənin beynəlxalq aləmdəki mövqeyini, eləcə də regionun geostrateji təhlükəsizliyini və subregional coğrafiyasını daha da gücləndirir. Eyni zamanda, Azərbaycanın səmərəli enerji siyasəti Avrasiyanın enerji xəritəsinin zənginləşdirilməsinə, eləcə də yeni əməkdaşlıq platformalarının müəyyənləşdirilməsinə strateji töhfə verir. Huseynli (2022a) tərəfindən bərpa olunan enerji və ənənəvi enerji istehsalının iqtisadi artıma təsiri ilə əlaqədar aparılmış bir tədqiqatda, 2005-2015-ci illər arasında Azərbaycan və Türkiyənin ənənəvi enerji istehsalı ilə bərpa olunan enerji istehsalı və iqtisadi artımı arasında əlaqə araşdırılmışdır. Aparılan tədqiqatın nəticəsində, Azərbaycan üçün bərpa olunan enerji ilə iqtisadi artım arasında heç bir əlaqə müəyyən olunmasa da, ənənəvi enerji istehsalı ilə iqtisadi artım arasında əhəmiyyətli nəticə alınmışdır.

2022-ci ilin dekabr ayında Buxarestdə imzalanmış dördtərəfli yaşıl enerji sazişi Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan arasında uzunmüddətli əməkdaşlıq üçün möhkəm zəmin yaradır (president.az). Bu sənəd iqtisadi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi üçün mövcud potensialdan istifadə etməklə mühüm və irimiqyaslı işlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan hökumətləri arasında yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi üzrə Strateji Tərəfdaşlıq Sazişi bərpa olunan mənbələrdən elektrik enerjisinin ərazi vasitəsilə Avropa İttifaqına (Aİ) ötürülməsi yolu ilə təmiz enerjiyə keçidə kömək edəcək. Rumıniya. Belə bir layihənin həyata keçirilməsi təchizat təhlükəsizliyini gücləndirəcək və Avropanın ümumi enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verəcək (Qasımov, 2022).

Azərbaycan həm qazı, həm nefti, həm də elektrik enerjisini Avropa qitəsinə ixrac edir. Bu istiqamətdə konkret proqramlar işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycan texniki və maliyyə baxımından çətin infrastruktur layihələrin icrasında mühüm addımlar atmışdır. Avropa ilə enerji əməkdaşlığının üfüqlərini genişləndirən Azərbaycan bu gün haqlı olaraq Avropa qitəsinin ən mühüm və strateji əhəmiyyətli tərəfdaşı, eləcə də etibarlı neft və qaz təchizatçısı hesab olunur. Neft və qaz təchizatı ilə Avropanın enerji təhlükəsizliyində lider mövqe tutan Azərbaycan "yaşıl enerji" sahəsində mühüm potensiala malikdir ki, bu da son zamanlar Aİ ölkələri üçün əməkdaşlığın qurulmasında prioritet məsələdir.

Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə enerji sahəsində aparılan fəal əməkdaşlığın 15 ildən artıq tarixi vardır. Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində strateji tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu imzalanmıştır. Memorandumda gələcək üçün yol xəritəsi müəyyənləşdirilmişdir. Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında başlamış və rəsmi çərçivəyə salınmış enerji dialoqu təbii qazı, elek-

trik enerjisini, hidrogeni və yaşıl hidrogeni əhatə edir. Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında bağlanılmış memorandumdan sonra Azərbaycandan daha çox qazın təchiz edilməsi məqsədilə əlavə imkanların yaradılması üçün fəal işlər görülmüşdür. Hazırda Azərbaycan, yeni yataqlarla yanaşı, Şahdəniz yatağında hasilatın artırılmasına və ölkə daxilində enerji səmərəliliyi və kombinasiyalı daxili istehlak proqramı üzərində çalışmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və Romqaz Azərbaycandan Ruminiyaya qazın təchizatı barədə müqavilə imzalamışdır. Beləliklə, Azərbaycan özünün qaz təchizatının coğrafiyasını Avropa bazarına qədər genişləndirməkdədir.

Bütün bunlarla birlikdə, ixracatında mühim rollardan birini oynayan elektirik enerjisinin ixrac həcminin artırılması istiqamətində də müəyyən işlər görülməkdədir. Belə ki, Gürcüstandan Ruminiyaya gücü 4 qiqavatlıq sualtı kabel xəttinin çəkilməsi bu istiqamətə mühim töhfə verəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan çətinliklərlə üzləşən ölkələri dəstəkləməyə çalışır. Azərbaycan hazırda Trans-Adriatik boru kəmərinin buraxılacaq qabiliyyətinin genişləndirilməsini düşünür. Bu isə vaxt və çoxlu maliyyə vəsaitləri, o cümlədən sıx əlaqələndirmə, əməkdaşlıq və bütün iştirakçı ölkələrlə fəal dialoqu tələb edir. Mürəkkəb siyasi mühitdə həyata keçirilən Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və digər enerjinin nəql olunması layihələri fasiləsiz istismar edilir. Bununla birlikdə, Azərbaycan TANAP ilə 32 milyard kubmetr, TAP ilə isə 20 milyard kubmetr qaz ixrac etməyi planlaşdırır. Azərbaycan və Türkiyə, Aİ və Türkiyə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən TANAP təbii qaz tutumu və ucuz qiymətə malik olması ilə enerji təchizatı təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verir. Bu boru kəməri təbii qazın yeni bazarlara nəqli üçün istifadə olunacaq. Dünyanın ikinci ən böyük layihəsi olan TANAP iş yerləri və investisiya perspektivlərini genişləndirməklə milli iqtisadiyyatları gücləndirəcək (Yesevi & Tiftikcigil, 2015).

Azərbaycanın təşəbbüsü və iştirakı ilə həyata keçirilən enerji layihələrinin geostrateji, siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti beynəlxalq səviyyədə yüksək qiymətləndirilir. Çünki Azərbaycanın bu sahədə yürütdüyü strateji kurs həm də enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və bu ölkə ilə əməkdaşlıq edən ölkələrin milli maraqları baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan hazırda həyata keçirilən “Cənub Qaz Dəhlizi” layihəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəhəng infrastruktur layihəsi həm Azərbaycan, həm də digər ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsi istiqamətində bir çox mühüm addımlar atılıb və təbii ki, burada beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi yer tutur. Çünki genişmiqyaslı beynəlxalq əməkdaşlıq olmasaydı, bu nəhəng layihəni həyata keçirmək mümkün olmazdı. Şübhə yoxdur ki, 2012-ci ildə Azərbaycan və

Türkiyə arasında imzalanmış TANAP layihəsi Cənub Qaz Dəhlizinin mühüm tərkib hissəsidir. Göründüyü kimi, "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinin reallaşması fonunda Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyində rolu artır. Ümumiyyətlə, "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsi Avropanın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfədir. Azərbaycanın başlatdığı enerji layihələri regional əməkdaşlıq üçün çərçivə yaradır və onlar qlobal enerji layihələrinə çevrilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "21-ci əsrin ən böyük layihələrindən biri olan və uzunluğu 3500 km olan Cənub Qaz Dəhlizi qüdrətimizin və dostluğumuzun təzahürüdür" deyə qeyd etmişdir.

Şəkil 4.1: Azərbaycanın təbii qazını Avropaya nəql edən boru kəmərləri
Mənbə: *country.eiu.com*

Ümumiyyətlə, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə mühüm töhfə verən Azərbaycanla enerji tərəfdaşlığı mühüm strateji dividendlər vəd edir və çoxşaxəli tərəfdaşlıq baxımından yüksək qiymətləndirilir. Çünki Azərbaycanın praqmatik enerji siyasəti regional və qlobal miqyasda enerji təhlükəsizliyinə xüsusi önəm verən aparıcı dövlətlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasət strategiyası regionun siyasi, iqtisadi və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına birbaşa töhfə verir. Təsadüfi deyil ki, bu gün dünyanın aparıcı dövlətləri və təşkilatları Azərbaycanı Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyinin təminatçısı və inkişaf mənbəyi adlandırırlar. Beləliklə, dünya ölkələri Azərbaycanın siyasi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir və ölkənin Cənubi Qafqazda və Xəzər regionunda enerji təhlükəsizliyi sahəsində əvəzsiz tərəf-

daş kimi böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini etiraf edirlər (Bayramov, 2022).
Avropa Komissiyası və Azərbaycan arasında imzalanmış anlaşma memorandumuna görə 2027-ci ilə qədər qaz təchizatının iki dəfə artırılacağı nəzərdə tutulmaqdadır. Belə ki, Avropa İttifaqına minimum 20 milyard kubmetr səviyyəsində təchizat olacaqdır. Bunun üçün də Yunanıstan-Bolqarıstan interkonnektoru artıq istifadəyə verilmişdir. Bu eyni zamanda Azərbaycana Bolqarıstana və Ruminiyaya da təbii qazı təchiz etmək imkanı yaratmaqdadır.

4.2.3. Azərbaycanın Gələcəyə Yönəlik Enerji Strategiyası

Enerji ölkələr üçün iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm vasitədir və insanlar üçün, nəsillər üçün mühüm sərvətdir. Günəş ətrafındakı planetlər və buna görə də dünya üçün ən əhəmiyyətli qızdırıcı və enerji mənbəyidir (Li, Wu, Dinçer, Kalkavan & Yüksel, 2021). Bununla birlikdə, enerji cəmiyyətlərin sosial, iqtisadi və inkişafının hərəkətverici amili və ən əsas tələblərindən biridir (Yıldırım, 2019). Buna görə də, ölkələrin sosial və iqtisadi inkişafı üçün çox mühüm və kritik bir giriş olan enerji əksər sənayeləşmiş ölkələrin Ümumi Milli Məhsulunda böyük paya malikdir (Altın və Bilir, 2013).
Son illərdə, xüsusən də elektrik şəbəkəsindən ayrılmış kənd yerlərində elektrik enerjisinə tələbatın ödənilməsi üçün bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilir. Potensial qalıq yanacaqları əvəz etmək üçün bərpa olunan enerji mənbələri fəal şəkildə tədqiq edilmişdir (Bihari, Sadhu, Sarita, Khan, Arya, Saket & Kothari, 2021). Bərpa olunan enerji, əlbəttə ki, turizm də daxil olmaqla iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında bir çox cəhətdən, xüsusilə enerji səmərəliliyi, davamlılıq və xərclərin azaldılması kimi məsələlərdə mühüm rol oynayır (Ásványi, Juhász-Dóra, Jászberényi & Michalkó, 2017; Wies, Johnson, Agrawal & Chubb, 2005). Günəş enerjisi də getdikcə daha çox istifadə olunur və iqtisadi və ekoloji faydaları olan təbii resurs kimi tanınır (Alexander & Kennedy, 2002). İqtisadi artım və enerji iqtisadiyyatı arasındakı əlaqə həmişə enerji səmərəliliyi və enerji tələbatı ilə əlaqələndirilmişdir (Leitão & Lorente, 2020).
Azərbaycanın 2030-cu ilə dair “Milli Prioritetlər”indən biri də təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi olması ilə əlaqədardır. Ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir. Bu prioritet daxilində strateji dövrdə aşağıdakı iki məqsədin effektiv reallaşdırılmasına nail olunmalıdır: yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və yaşıl enerji məkanı.
Qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməli, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpası təşviq edilməlidir. Azərbaycan-

da bərpaolunan enerji növlərinin potensialı həddindən artıq böyükdür. Azərbaycan Avropanın mühüm elektrik enerjisi, yaşıl enerji təchizatçısına çevrilməyi planlaşdırır. Yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Sazişin icrası Avropanın enerji təhlükəsizliyinə Azərbaycanın verəcəyi ümumi töhfə olacaqdır. Bu Saziş yaşıl enerji dəhlizinin yaradılması istiqamətində atılan mühüm addımdır.

Bərpa olunan enerji ilə əlaqədar Azərbaycanın yüksək potensialı vardır. Belə ki, quruda 27 qiqavatlıq külək və günəş enerjisi, 2020-ci ildə Vətən müharibəsi zamanı azad edilmiş ərazilərdə 10 qiqavatlıq külək və günəş enerjisi imkanları mövcuddur. Bundan başqa Naxçıvanda böyük bərpa olunan enerji potensialı mövcuddur. Azərbaycan 30 il erməni işğalı altında qalmış ərazilərini azad etdikdən sonra bu ərazilər üçün xüsusi proqram hazırlanmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda "yaşıl enerji" zonası üçün konseptual proqnozlar işlənmişdir.

Ölkənin enerji qüdrətinin qiymətləndirilməsinə və dünya proseslərinin reallığına əsaslanaraq, iqtisadiyyatın enerji strategiyası kontekstində proqnozlaşdırılan inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi kimi mühüm məsələnin həlli vacib hesab edilməlidir. enerji ehtiyatlarının artırılması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin və enerji səmərəliliyinin artırılması. Enerji səmərəliliyinin artırılması enerji strategiyası baxımından aşağıdakı prioritetləri əhatə etməlidir.

İlk dəfə hazırlanan və 2050-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən strateji sənəddə elektrik enerjisi, qaz təchizatı, istilik təchizatı, enerji səmərəliliyi, bərpa olunan enerji, aşağı karbonlu nəqliyyat kimi sahələr, o cümlədən neft sənayesinin inkişafının strateji istiqamətləri yer almışdır (report.az).

Səudiyyə Ərəbistanının "ACWA Power" şirkəti tərəfindən inşa edilən 240 meqavat gücündə "Speed Abşeron" külək elektrik stansiyasının təməli də bu sahədə önəmli addımlardan sayılmaqdadır. Bakı yaxınlığındakı Ələt rayonunda tikintisini Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin "Masdar" şirkəti öhdəsinə götürdüyü 230 meqavat gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisinə hazırlıq işləri də son mərhələyə çatıbdır. BP neft şirkəti tərəfindən işğalından azad edilmiş bölgelerde 240 meqavat gücündə günəş elektrik stansiyasının tikintisi üçün tədqiqatlar davam etdirilir (Rehimov, 2022). Azərbaycanın gələcəyə yönəlik enerji strategiyalarından ən mühümü yaşıl enerji istehsalı və ixracı ilə bağlıdır. "Masdar" və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) arasında külək və günəş enerjisi stansiyalarının yaradılmasına dair razılaşma imzalanmışdır. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanı yaşıl enerjinin çox mühüm ixrac mənbəyinə çevrilməkdəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın imzaladığı anlaşma memorandumları və sazişləri 22 qiqavata qədər külək və günəş enerjisini istehsal etməyə imkan verəcəkdir.

Quraşdırılan hər bir bərpa olunan elektrik stansiyası təbii qaza qənaət etmək və daha çox təbii qaz satmaq deməkdir. Verilən açıqlamalardan görünür ki, sözüge-

dən külək elektrik stansiyası işə düşəndə ildə 220 milyon kubmetr təbii qaza qənaət olunacaq, 400 min ton karbon emissiyasının qarşısı alınacaqdır (Rehimov, 2022).

Ölkədə bərpa olunan enerji sahəsində yeni qanunların qəbul edildiyi bildirilən açıqlamalarda istehlakçıların evlərinin damına günəş panelləri yerləşdirərək öz elektrik enerjisini istehsal edə biləcəkləri bildirilir. Məlumdur ki, bu prosesin müəyyən qaydaları olacaq və həmin qaydaların dəqiqləşdirilməsi üçün araşdırmalar aparılır. Məhz bu proses smart sayğacların quraşdırılması ilə idarə olunacaq. Bununla da ehtiyacından çox elektrik enerjisi istehsal edən vətəndaşlar enerjini dövlətin şəbəkəsinə sata biləcəklər.

Böyük yaşıl enerji potensialı Azərbaycanın önəmini daha da artırır. Yaşıl enerjinin istehsalı, ötürülməsi, bazarlara çatdırılması, Qara dənizin dibi ilə kabelin çəkilməsi Azərbaycan üçün əhəmiyyə malikdir. Yaşıl enerji ilə əlaqədar, Xəzər dənizinin külək potensialı 157 qiqavat, qurudakı potensial 27 qiqavatdır. Bundan əlavə Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonalarında 10 qiqavat potensialında külək enerjisinin olduğu təxmin edilməkdədir. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi, energetika sisteminin səmərəliliyinin artırılması və liberal bazar modelinə keçilməsi Azərbaycanın müasir enerji siyasətinin qlobal trendlərə uğun prioritetləri və energetika sektorunda islahatların başlıca məqsədləridir. Azərbaycanın hədəfi ümumi enerji istehsalı gücündə bərpa olunan enerjinin payını hazırkı 17,3%-dən 2025-ci ildə 24%-ə, 2030-cu ildə isə 30%-ə çatdırmaqdır.

Enerji iqtisadi artım üçün çox mühüm istehsal amilidir. İstehsal amillərini birləşdirmək və məhsul istehsal etmək üçün enerji tələb olunur. İqtisadi enerji istehlakını reallaşdırmaq və iqtisadi artıma nail olmaq üçün hər bir ölkə kimi Azərbaycan da planlı şəkildə hərəkət etməlidir (Huseynli, 2022b). Strateji dövrdə qabaqcıl ölkələrdə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə xüsusilə daha çox artacaqdır. Bunu nəzərə alaraq, ölkədə enerjidən səmərəli istifadə edilməli və yeni dayanıqlı enerji mənbələrinə üstünlük verilməsi hədəflənmişdir. İndiki və gələcək nəsillərin tələbatını dolğun ödəmək məqsədilə ekoloji baxımdan əlverişli olan “yaşıl” texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi vurğulanmaqdadır. Elmi-texniki potensiala əsaslanmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrində alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin ilkin istehlakda payı artırılmaqla və iqlim dəyişikliklərinə təsir azaldılmalıdır. Ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsi ətraf mühitə və atmosfer havasının keyfiyyətinə müsbət təsir göstərəcəyi düşünülməkdədir (Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər, 2022).

Bundan əlavə, Qarabağın 2050-ci ilə qədər “sıfır tullantı” zonasına çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bu, Azərbaycanın İqlim Dəyişikliyi Konfransı (COP26) çərçivəsində

bəyan etdiyi hədəflər sırasındadır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları bərpa olunan enerji resursları ilə zəngindir. Bu bölgələrdə kiçik miqyaslı hidro-elektrik stansiya potensialı yüksəkdir. Birinci mərhələdə bu güc təxminən 140 meqavat kimi hesablanmaqdadır. Bunun 20 meqavatı indi Suqovuşan, Güləbirt və Kəlbəcərdəki elektrik stansiyaları ilə həyata keçirilir. Hələlik hər il 10-a yaxın hidroelektrik stansiyasının yenidən qurulması nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad edilən rayonlarda əldə ediləcək bütün elektrik enerjisi də yaşıl enerji prinsipi ilə istehsal olunacağı hədəflənməkdədir. Bu bölgələrdə günəş potensialının təxminən 7200 meqavat olduğu proqnozlaşdırılır. Günəş elektrik stansiyasının tikintisi üçün təxminən 1000 hektar ərazi minalardan təmizlənəcəkdir. Bu bölgələrdə külək enerjisi potensialı təxminən 2 min meqavat olaraq hesablanmaqdadır (Rehimov, 2022).

Mövcud potensialdan yararlanmaqla elektrik enerjisinin qoyuluş gücündə bərpa olunan enerjinin payını 2026-cı ildə 24%-ə, 2030-cu ildə isə 30%-ə çatdırmaq hədəfi çərçivəsində cari ilin yanvar-mart aylarında Azərbaycanın enerji tarixində ilk dəfə olaraq xarici investisiya əsaslı külək və günəş elektrik stansiyalarının təməli qoyuldu. Bu istiqamətdə 240 MVt gücündə Xızı-Abşeron KES və 230 MVt gücündə Qaradağ GES layihələri üzrə hazırda işlər davam etdirilir.

Dünyada yüksək siyasi və maliyyə dəstəyi ilə müşayiət olunan və texnologiyaların sürətli inkişafı ilə təşviq edilən "yaşıl enerji"yə keçid prosesində bərpa olunan enerji mənbələrinin mövqeyi güclənir. Nüfuzlu beynəlxalq enerji təşkilatlarının qiymətləndirmələrinə görə, 2020-ci ildə dünyada bərpa olunan enerji mənbələrinin payı elektrik enerjisinin qoyuluş gücündə 36,5%-ə, elektrik enerjisinin istehsalında isə 29%-ə yüksəlib. Beynəlxalq Enerji Agentliyi dünyanın enerji sisteminin "xalis sıfır" emissiyalar cığırı ilə irəliləyəcəyi təqdirdə, 2050-ci ildə elektrik enerjisi istehsalının, təxminən, 90%-nin bərpa olunan enerji mənbələrinin payına düşəcəyini, bu göstəricinin 70%-nin isə yalnız külək və günəş enerji mənbələrindən əldə ediləcəyini proqnozlaşdırır. Avropa və Asiyada hazırkı enerji böhranları bərpa olunan enerji mənbələrinin dayanıqlılığının hələ yüksək olmadığını qabartsa da, ümumi tendensiya, xüsusilə də atmosferə atılan istixana qazları emissiyalarının azaldılmasında əsas həll aləti kimi bərpa olunan enerji mənbələrinə üstünlük verilməsi göstərir ki, dünyanın gələcək enerji mənzərəsini əsasən yaşıl texnologiyalar, həmçinin enerji səmərəliliyi müəyyənləşdirəcəkdir (Şahbazov, 2021).

Bununla yanaşı, İqtisadiyyat Nazirliyi, "Azərenerji" ASC və aidiyyəti qurumlarla birlikdə elektrik stansiyalarının investorlar tərəfindən inşasına başlanması üçün əlaqəli məsələlər üzrə işlər davam etdirilir. Ümumi investisiya dəyəri 500 milyon dollar olan bu layihələrin reallaşması nəticəsində ildə 1,5 mlrd. kVt·st elektrik enerjisinin istehsalı, 330 mln.m3-dən çox təbii qaza qənaət edilməsi, 600

min tondan çox karbon emissiyasının qarşısının alınması və yeni iş yerlərinin yaradılması gözlənilir (Şahbazov, 2021).
Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə yaşıl texnologiyaların və enerji səmərəliliyi tələblərinin tətbiqi üzrə dövlət və özəl təşkilatlar tərəfindən müvafiq tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulur. Həmin tədbirlər elektrik enerjisi və qaz təchizatı məqsədilə nəql və paylayıcı şəbəkələrin qurulmasını, Naxçıvandan keçməklə Azərbaycan-Türkiyə-Avropa Enerji Dəhlizinin yaradılmasını, bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialının ölçülməsini, Xudafərin və Qız Qalası su elektrik stansiyalarının, habelə Cəbrayıl rayonunda günəş, Laçın-Kəlbəcər rayonlarında külək elektrik stansiyalarının tikintisini, yaşıl texnologiyaların tətbiqi istiqamətində damüstü günəş enerji sistemlərinin quraşdırılmasını, küçə və yolların işıqlandırılmasında enerji səmərəli yaşıl texnologiyalarının tətbiqini, nəqliyyat vasitələri üçün elektrik doldurma məntəqələrinin quraşdırılmasını və s. əhatə edir.

Nəticə

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın qarşısında böyük problemlər var idi. Ölkədə sabitliyin bərqərar edilməsi və dövlətçiliyin əsaslarının qoyulması, dünyəvi dövlət quruculuğu, bazar iqtisadiyyatına keçid, ordu quruculuğu, milli maraqlara əsaslanan xarici siyasət, məhz, o illərdə müəyyən edilmişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə çox ciddi iqtisadi islahatlara başlanıldı. Bu tarixi addımlar Azərbaycanın strateji inkişaf modelini ehtiva etməkdədir. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması Azərbaycanı müstəqil iqtisadi siyasət aparmağa və beynəlxalq müstəvidə müstəqil ölkə kimi özünü təsdiqləməyə imkan vermişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji inkişaf kursu, hazırda həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin uğurları sayəsində bu gün tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşayan Azərbaycanın energetika sektorunda əldə etdiyi nəticələrin yalnız müəyyən bir hissəsidir.
Milli enerji strategiyası ölkənin iqtisadi məkanının bütövlüyündə təbii enerji ehtiyatlarının və yanacaq-energetika potensialının rolunu nəzərə alaraq konkret dövr üçün məqsəd və vəzifələri olan dövlət enerji siyasətinin sənədi kimi çıxış edir ki, bunun da mühüm əhəmiyyəti vardır. onun siyasi, makroiqtisadi, elmi və texniki inkişafı üçün əsasdır. Ona görə də onun hazırlanması istiqamətində dövlət tərəfindən çox mühüm kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.
Azərbaycanın enerji strategiyasını 3 mərhələyə bölmək olar:
1) İlkin mərhələdə 1994-cü ildə Azərbaycan dünyanın aparıcı enerji şirkətlərini Xəzər dənizində çalışmağa dəvət edən ilk ölkə olmuş, bununla da Avropa bazarına, əsasən də İtaliyaya neft ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Açıq dənizə çıxışı olmayan ölkə kimi 2 strateji neft boru kəmərinin inşası ilə Avrasiyanın enerji xəri-

təsinin dəyişdirilməsi prosesində təşəbbüsü Azərbaycan üzərində götürmüşdür. Nəticədə Azərbaycan dünya bazarlarına təchizatı şaxələndirməyə nail olmuşdur.

2) İkinci mərhələdə, nəhəng qaz yataqlarının istismarı ilə bağlıdır. Qazın Avropa bazarına çatdırılması məqsədilə İtaliyaya qədər 3500 kilometr uzunluğunda boru kəmərləri sistemi olan Cənub Qaz Dəhlizi yaradılır. Artıq Avropaya milyardlarla kub qaz nəql edilmişdir.

3) Üçüncü mərhələ isə bərpaolunan enerji mənbələrinə sərmayənin qoyulması ilə bağlıdır. Azərbaycan bir neçə il əvvəl bu prosesə başlamışdır. Bu gün Azərbaycan elektrik enerjisini Avropaya və digər regionalara necə nəql edəcəyini müzakirə edir.

Enerji təhlükəsizliyi məsələləri dünyada xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan enerji siyasətini ümumi siyasi kontekstə çevirməmişdir. Bununla belə, neft-qaz resurslarının mövcudluğu dünyanın enerji siyasəti ümumi geosiyasi vəziyyətlə birbaşa əlaqədardır. Azərbaycanın zəngin neft-qaz resursları imkan verir ki, təbii qazla bağlı ən azı 100 il bundan sonra Avropa üçün etibarlı tərəfdaş olsun. Azərbaycan həm iqtisadi, həm də siyasi önəmə sahibdir, çünki onun böyük resurs potensialı və infrastrukturu vardır.

Ümumiyyətlə enerji təhlükəsizliyinin mühim amil olduğu dünyada, Azərbaycan enerji təhlükəsizliyini bir nçə il əvvəl təmin etmişdir. Hazırda, Azərbaycan, nəinki, öz enerji tələbatlarını təmin edir, həm də xam nefti, neft məhsullarını, təbii qazı, neft-kimya məhsullarını və elektirk enerjisini də ixrac edir. Bundan başqa, Azərbaycanın bərpaolunan enerji ilə bağlı tamamilə fərqli proqnozları vardır. Birincisi bu sahədə nəhəng potensial vardır. İkincisi, Azərbaycan bunuunla da ixracı şaxələndirəcəkdir. Bütün bunların nəticəsində isə Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni ekoloji təmiz sektor yaranacaqdır.

Ədəbiyyatlar

1. Alexander, S. & Kennedy, C. (2002). Green Hotels: Opportunities and Resources for Success. Portland: Zero Waste Alliance.

2. Altin, H., & Bilir, H. (2013). Effects of energy prices on sectors: The case of Turkey. International Research Journal of Finance and Economics, 108(2), 192-200

3. Aras, O. N. (2006). Əsrin müqaviləsi və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. Journal of Academic Research, 30, 41-59.

4. Ásványi, K., Juhász-Dóra, K., Jászberényi, M. & Michalkó, G. (2017). Literature Review of Renewable Energy in the Tourism Industry. Journal of Environmental Management and Tourism, 2(18), 476 - 491.

5. Azərbaycan 2030: Milli Prioritetlər (2022). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. https://president.az/az/articles/view/50474 (Əldə edilib: 27.02.2023).

6. Bayramov, H. (2022). Azərbaycanın enerji siyasətinin yeni üfüqləri. https://modern.az/aktual/338232/azerbaycanin-enerji-siyasetinin-yeni-ufuqleri/ (Əldə edilib: 27.02.2023).

7. Bihari, S.P., Sadhu, P.K., Sarita, K., Khan, B., Arya, L.D., Saket, R.K., & Kothari, D.P. (2021). A comprehensive review of microgrid control mechanism and impact assessment for hybrid renewable energy integration. IEEE Access, 9, 88942-88958
8. Bilen, K., Ozyurt, O., Bakırcı, K., Karslı, S., Erdogan, S., Yılmaz, M. & Comakli, O. (2008). Energy production, consumption, and environmental pollution for sustainable development: A case study in Turkey. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 12(6), 1529-1561.
9. country.eiu.com (2022). EU signs deal to double gas imports from Azerbaijan. https://country.eiu.com/article.aspx?articleid=632319846&Country=Italy&topic=Politics&subtopic=For_9 (Əldə edilib: 19.02.2023).
10. Hacızadə, E. (2008). Milli enerji strategiyası: konseptual əsaslandırmalar və perspektivləri. "Dirçəliş-XXI əsr", 2008, № 124 - 125. səh. 283. https://elibrary.az/docs/jurnal/jrn2008_442j.htm (Əldə edilib: 20.02.2023).
11. Huseynli, N. (2022a). Effect of renewable energy and traditional energy production on economic growth: the case of Turkey and Azerbaijan. International Journal of Energy Economics and Policy, 12(3), 257-261.
12. Huseynli, N. (2022b). Econometric analysis of the relationships between growth, exports and energy exports in Azerbaijan. International Journal of Energy Economics and Policy, 12(2), 379-385.
13. Leitão, N. C. & Lorente, D. B. (2020). The Linkage between Economic Growth, Renewable Energy, Tourism, CO2 Emissions, and International Trade: The Evidence for the European Union. Energies, 13(18), 4838
14. Li, Y.X., Wu, Z.X., Dinçer, H., Kalkavan, H., Yüksel, S. (2021). Analyzing TRIZ-based strategic priorities of customer expectations for renewable energy investments with interval Type-2 fuzzy modeling. Energy Reports, 7, 95-108.
15. Məhəmmədoğlu, Ş. (2009). Azərbaycanın enerji strategiyası: Bölgənin təhlükəsizliyini müəyyən edən faktor. Olaylar. 11 mart 2009. səh. 5. http://anl.az/down/meqale/olaylar/olaylar_mart2009/71778.htm (Əldə edilib: 20.02.2023).
16. president.az (2022). Buxarestdə Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında yaşıl enerji sahəsində strateji tərəfdaşlığa dair Saziş imzalanıb. https://president.az/az/articles/view/58222 (Əldə edilib: 19.02.2023).
17. Qasımov, E. (2022). Azərbaycanın yeni enerji strategiyası. Respublika. https://respublika-news.az/news/1672210445-azerbaycanin-yeni-enerji-strategiyasi (Əldə edilib: 20.02.2023).
18. Rehimov, R. (2022). Azerbaycan 'yeşil enerji' kurulu gücünü artırmayı planlıyor. Anadolu Ajansı, 24.02.2022. https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/azerbaycan-yesil-enerji-kurulu-gucunu-artirmayi-planlenen/2512361 (Əldə edilib: 28.02.2023).
19. report.az (2020). Azərbaycanın uzunmüddətli enerji strategiyası hazırlanır. https://report.az/energetika/azerbaycanin-energetika-sektorunun-uzunmuddetli-inkisaf-strategiyasi-hazirlanir/ (Əldə edilib: 19.02.2023).
20. Şahbazov, P. (2021). Azərbaycan energetikasının yeni dövrü Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdan başlayır. Respublika. https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/energetika-naziri-perviz-sahbazovun-respublika-qezetinde-meqalesi-derc-edilib_4244 (Əldə edilib: 19.02.2023).
21. Terrapon-Pfaff, J., Dienst, C., König, J., & Ortiz, W. (2014). A cross-sectional review: Impacts and sustainability of small-scale renewable energy projects in developing countries. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 40, 1-10.
22. Tutar, H., Sarkhanov, T., & Guliyeva, N. (2022). Eastern Mediterranean area in energy security of the European Union: From sea border issues to economic conflicts of interest. International Journal of Energy Economics and Policy, 12(1), 332-341.
23. Wies, R. W., Johnson, R. A., Agrawal, A. N. & Chubb, T. J. (2005). Simulink Model for Economic Analysis and Environmental Impacts of a PV with Diesel-Battery System for Remote Villages. IEEE Transactions on Power Systems, 20(2), 692-700.

24. Yesevi, C.G., & Tiftikcigil, B.Y. (2015). Turkey-Azerbaijan energy relations: A political and economic analysis. International Journal of Energy Economics and Policy, 5(1), 27-44.
25. Yıldırım, C.Y. (2019), Türkiye'de Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme: Granger Nedensellik Yaklaşimi. İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 4(9), 119-145.

5

Azərbaycanda İqtisadi İnkişafın Təmin Edilməsində Heydər Əliyevin Rolu

Anar İbrahimov
Portu Universiteti

Giriş

Bu məqalə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın iqtisadi inkişafından bəhs etmək yetərli olmadığı üçün iki əsas hissəyə bölünərək dar çərçivədə araşdırmanı özündə əks etdirir. Belə ki, birinci hissədə Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldiyi zaman ölkəmizdə iqtisadiyyatın bir qolu olan kənd təsərrüfatı üzrə apardığı islahatlardan, onun inkişafından bəhs edildiyi halda, ikinci hissədə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsindən sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasında Neft-Qaz sənayesinin inkişafında etdiyi xidmətlərdən bəhs edilmişdir.

Ötən əsrin 70-ci illərinə kimi əhalinin əsas məşğuliyyətinin kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri olmağından əlavə kütləvi savadlılığın olmaması ölkədə sənayenin inkişafı çox da inkişaf etməsinə imkan verməmişdir. Belə ki, iqtisadi inkişafın, elmi tərəqqinin əldə edilməsinin yeganə yolu kütləvi savadlılığın təmin edilməsindən keçdiyi halda, xalqımız kütləvi savadlanmadan çox uzaq olmuşdur. Bu baxımdan ölkəmizin iqtisadi inkişafından danışarkən ilk növbədə Azərbaycanda kütləvi savadlılıqdan bəhs etmək mütləqdir. Tarixi göstəricilərə nəzər salsaq ölkəmizdə kütləvi savadlılığın artırılması üçün heç də həmişə əlverişli şərait olmamışdır. Belə ki, ölkəmiz müstəmləkə əsarətində olduğu zamanda xalqımızın kütləvi savadlanmasına imkan verilməmişdir. Belə bir şəraitdə xalqın savadlanması əsas prioritetlərdən biri olmalı idi, lakin təəssüf ki, buna imkan verilmirdi. Yalnız Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Sovet KP MK-nin birinci katibi seçiləndən sonra ölkəmizdə kütləvi savadlılığa təşviq etmək üçün əməli işlər görülməyə başlamışdır. Bunu Ulu Öndərin tarixi çıxışlarından da görmək mümkündür. Belə ki, Heydər Əliyev çıxışlarının birində bildirmişdir: "Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır". Əməli işlərə gəldikdə isə, Heydər Əliyev Sovet dövründə hakimiyyətdə olduğu ilk illərdə təhsilin inkişafı üçün bir çox islahatlar həyata keçirmişdir. Təsadüfi deyil ki, hakimiyyətə gəldikdən cəmi 3 il sonra, 1972-ci ildə "Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və

ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında" və 1973-cü ildə "Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında" qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində Sovet Azərbaycanında orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsi 3 dəfəyə qədər genişləndirilərək 765-dən 2117-ə çatdırılmışdır. Lakin, məktəblərin açılması kifayət deyildi. Həmin dövrdə orta ümumtəhsil məktəblərində dərsliklərin təminatı da çox aşağı səviyyədə idi. Ümummilli lider qısa müddətdə bu problemin də həllinə nail oldu və 1978-ci ildən etibarən şagirdlərin dərsliklərlə pulsuz təminatı ənənəsinin əsası qoyuldu. Respublika rəhbərliyinin təhsilin inkişafına göstərdiyi xüsusi diqqət yeni orta ümumtəhsil məktəblərinin tikintisində də öz təzahürünü tapırdı. Həmin illər ərzində 350 mindən çox şagird yeri olan 849 məktəb inşa edilib istifadəyə verilmişdi. 1980-ci ildə respublikada ümumtəhsil məktəblərində oxuyan şagirdlərin sayı 710 minə çatmışdı ki, bu da 1970-ci illə müqayisədə təxminən iki dəfə artıq idi və bu da kütləvi savadlanmanı əsaslandıran amillərdən biri idi. Beləliklə, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində Heydər Əliyevin ilk atdığı addımlardan biri təhsilin inkişafına verdiyi tövhələr olmuşdur.

5.1. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatının İnkişafında Heydər Əliyevin Rolu

Bu bölmədə Heydər Əliyevin Sovet dövründə ölkəmizin kənd təsərrüfatı sahəsində apardığı islahatlar, və əldə edilmiş nailiyyətlərdən bəhs olunur. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən tövhələrlə yanaşı, Heydər Əliyev ölkəmiz üçün ənənəvi iqtisadiyyat sahəsi olan kənd təsərrüfatının da inkişaf etməsinə tövhə vermişdir. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsas prioritet olaraq Heydər Əliyev aqrar sahədə yeniliklərin tətbiqi və ekstensiv inkişaf modelindən intensiv inkişaf modelinə keçidini təmin etməyi vacib bilmişdir. Beləliklə, kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində atılmış ilk addımlardan biri 1970-ci il iyul ayının 23-də Sovet İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında” xüsusi qərarı qəbul olundu. Praktiki olaraq həmin qərar Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən cəmi bir il sonra başlayaraq ondan sonrakı dövrlərdə respublikamızın kənd təsərrüfatının inkişafını müəyyənləşdirən əməli fəaliyyət proqramı olaraq tarixə düşdü. Yuxarıda qeyd edilən bütün bu islahatlar təbii ki, öz müsbət nəticəsini verməli idi. Beləliklə, Sovet dövründə hakimiyyətdə olduğu ilk onillikdə aparılan dərin struktur-keyfiyyət islahatları iqtisadi inkişafın təmin olunmasında nəzərəçarpacaq yüksəlişin əldə olunmasına zəmin yaratmışdır. Nəticədə, 1970-ci illə müqayisədə 1982-ci ildə ümumi məcmu məhsul 2.3 dəfər, milli gəlir istehsalı 2.3 dəfə, sənayenin bütün sahələri üzrə istehsalın ümumi həcmi 2.2 dəfə, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal həcmi 2.2 dəfə (bitkiçilik məhsulları istehsalı üzrə 2.6 dəfər, heyvandarlıq məhsualları istehsalı üzrə 1.6 dəfə), orta aylıq əməkhaqqı 1.4 dəfə, adambaşına

düşən milli gəlirin artım surəti 1961-1970-ci illərdəkinə nisbətən 2,7 dəfə, sosial sığorta və sosial təminat 2 dəfədən də çox, pərakəndə ticarət dövriyyəsi 79%, mənzil tikintisinin həcmi şəhər yerlərində 13,4 milyon kvadratmetr artmış, 220-dən çox yeni sənaye müəssisəsi, kənd yerlərində ümumi sahəsi 4,8 milyon kvadratmetr olan yaşayış evləri, çoxsaylı məktəb, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən çox qısa zaman keçəndən sonra onun apardığı islahatların biri də kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı olan vəsait qoyuluşunun artırılması oldu. Belə ki, onun hakimiyyətə gəldiyi ilk beş ildə kənd təsərrüfatı sahəsinə vəsait qoyuluşu əvvəlki beşilliklə müqayisədə 57.1% artım olmaq 1 518 milyon manat təşkil etmişdir. Uğurla həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində sovxoz və kolxozların torpaqları və əmlakı kənd əhalisinə paylanmaqla keçən əsrin sonlarında kənd yerlərində müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfatlar yaranaraq fəaliyyət göstərməyə başladılar. Lakin ümummilli lider Heydər Əliyev çox yaxşı bilirdi ki, yalnız torpaqları və əmlakı xüsusi mülkiyyətə verməklə ölkədə bazar münasibətlərini formalaşdırmaq və kənd təsərrüfatında lazımi nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Bunun üçün aqrar islahatların dərinləşdirilməsinə və kənd yerlərində yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlıq subyektlərinə dövlət himayəsinə böyük ehtiyac var. Odur ki, ulu öndər Heydər Əliyev 22 mart 1999-cu il tarixdə "Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" fərman imzaladı. Fərmana uyğun olaraq Nazirlər Kabineti kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarına dövlət büdcəsi hesabına güzəştli pərakəndə satış qiyməti ilə neft məhsullarının (benzin, dizel yanacağı və motor yağları) satılması barədə qərar qəbul etdi. Milli Məclis isə həmin fərmana əsasən təqdim edilmiş layihəni müzakirə edərək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən azad edilməsi barədə qanun qəbul etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin tapşırığı və təşəbbüsü ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına göstərilən bu güzəştlər digər MDB ölkələrində nəinki həmin dövrlərdə, heç hazırda da tətbiq edilmir.

Ondan sonrakı beşillikdə isə bu göstərici əvvəlki göstərici ilə müqayisədə 2.5 dəfə çox olmuşdur. Bu əsaslı vəsait respublikada kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını inkişaf etdirmək üçün torpaqların irriqasiya, meliorasiya və bir sözlə, suvarma sisteminin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir və növbəti illərdə öz töhfəsini verməyə başlamışdır. Beləliklə, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi ilk onillikdə yeni torpaq sahələrinin istifadəyə verilməsi, torpaq fondunun sağlamlaşdırılması, su təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində konkret tədbirlər görüldü və kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı təmin edildi. Muğan-Salyan zonası rayonlarında meliorasiya qurğuları tikilməsinin miqyası genişləndirildi. Respublikanın

qərb zonasında 60 min hektar sahəni əkin suyu ilə təmin edən Ağstafaçay dəryaçasının inşası başa çatdırıldı. Arazboyu zonada suvarma işlərinin inkişafına səmərəli təsir göstərəcək dəryaça-sugötürmə qurğusunun tikintisinə başlanıldı. Hakimiyyətin ilk beşilliyi ərzində 27 min hektar sahədə yeni suvarılan torpaq istifadəyə verildi. 189 min hektar sahədə suvarılan torpaqların meliorasiya vəziyyəti yaxşılaşdırıldı. 120 min hektar sahədə torpaq əsaslı surətdə yuyuldu, 140 min hektar sahədə əkin yerləri əsaslı surətdə hamarlandı, 189 min hektar sahədə suvarma sistemləri yenidən quruldu və torpaqların su ilə təchizatı yaxşılaşdırıldı. Bu işlər də öz növbəsində əkinçilik məhsulları istehsalının xeyli artmasına səbəb oldu. Həmin beşillikdə respublikamız üçün əlavə olaraq dövlət 80 min hektar suvarılan torpağın şoranlıqdan təmizlənməsi xərcini öz öhdəsinə götürdü. Bütün bunlarla yanaşı, Heydər Əliyevin hakimiyyətinin ilk onilliyində dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına əsaslı vəsait qoyuluşunun əhəmiyyətli dərəcədə artırılması respublikada 18 sənaye xarakterli heyvandarlıq kompleksinin tikilib istifadəyə verilməsinə imkan yaratdı. Bu komplekslərdən 12-si quşçuluq, 6-sı maldarlıq və digər kənd təsərrüfatı kompleksi idi. Şəkidə, Salyanda, Binədə, Ramanada ilk dəfə heyvandarlıq kompleksləri tikilib istifadəyə verildi. Əvvəlki onilliklə müqayisədə iki dəfə çox mineral gübrə anbarları, beş dəfə çox elevatorlar, iki dəfə yarım çox quşçuluq fabrikləri, təqribən səkkiz dəfə çox tərəvəz anbarları, silos qurğuları tikildi. Ümumilikdə ilk beşillikdə Kənd Tikintisi Nazirliyinin gördüyü işlərin həcmi 47 faiz artmışdı.

Həmçinin, Lənkəranda Xanbulançay su təsərrüfatı kompleksinin tikintisi Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərinin ilk beşilliyi dövründə başa çatdırıldı. Ümumi uzunluğu 40 kilometrə çatan kanallarla Lənkəran rayonunun 6 sovxozunun, Astara rayonunun 3 sovxozunun və digər təsərrüfatların torpaqları suvarıldı. Xanbulançay dəryaçası 22 min hektar, yəni əvvəlki illərlə müqayisədə təqribən 5 dəfə çox münbit torpağı suvarmağa, Lənkəranda faraş tərəvəz istehsalını az bir müddət ərzində 200-250 min tona çatdırmağa, çay və subtropik bitkilər əkinini xeyli genişləndirməyə imkan vermişdi.

Bundan başqa, Tərtər, Bərdə, Goranboy rayonlarının əkin sahələrinin suvarılmasını xeyli yaxşılaşdırmağa imkan verən Tərtərçay enerji və su təsərrüfatı kompleksi də məhz 1976-cı il dekabrın son günlərinlə istifadəyə verildi. Suvarılan əkinçilik respublikası olan Azərbaycanda Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində ümumi su tutumu təqribən 20 milyard kubmetrə, suvarma şəbəkələrinin uzunluğu 50 min kilometrə, kollektor-drenaj şəbəkəsinin uzunluğu 18 min kilometrə, nasos stansiyalarının sayı 700-ə çatdırılmışdı. Torpaqların irriqasiya və meliorasiyasının ənənəvi suvarma regionu olan Kür-Araz ovalığından başqa, dağətəyi və dağlıq zonalarda aparılması üçün 10-cu beşillikdə xeyli iş görüldü. Bu dövrdə Quba, İsmayıllı, Qubadlı, Zəngilan rayonlarında və bir sıra başqa rayon-

larda, Naxçıvan MR-də və DQMV-də böyük həcmdə meliorasiya işləri aparıldı. Bir çox bölgələrdə iri hidrotexniki qurğular tikilmiş, 83 min hektar yeni suvarılan torpaq istifadəyə verilmiş, 452 min hektar otlağa su çıxarılmış, 700 min hektar sahədə suvarma şəbəkəsi yenidən qurulmuşdu. Əgər yaxın keçmişdə kənddə əsaslı tikinti miqyasına və əhəmiyyətinə görə kiçik obyektlərin tikilməsi ilə məhdudlaşdırılırdısa və primitiv səviyyədə, lazımi miqyas olmadan aparılırdısa, indi o, xalq təsərrüfatının iri müstəqil sahəsinə çevrilmişdi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin ilk dəfə hakimiyyətə gəlməsindən sonra ölkə iqtisadiyyatına verdiyi tövhələr sayəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatı böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf təkcə iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sahəsində deyil, digər bütün sahələrinin də əhatə etmişdir.

5.2. Azərbaycanın Neft-Qaz Sənayesinin İnkişafında Heydər Əliyevin Rolu

Heydər Əliyevin Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin inkişafında verdiyi töhfələrdən bəhs etməmişdən əvvəl qısa olaraq ölkəmidə bu sənaye sahəsinin inkişaf tarixindən bəhs etmək yerinə düşər. Belə ki, Azərbaycanda neft hasilatı qədim və zəngin tarixə malikdir. Eramızdan min illər qabaq burada ibtidai üsullarla neft çıxarıldığı və karvan yolları ilə müxtəlif ölkələrə daşındığı faktlarla sübut olunur. Dünya üzrə neftin sənaye üsulu ilə hasil edilməsinin, emalının, tankerlərlə, dəmir yolu ilə, boru kəmərləri ilə nəql edilməsinin, sahildə, açıq dənizdə və dənizin dərinsulu hissələrində neft yataqlarının kəşf və istismar olunmasının əsası Azərbaycanda qoyulmuşdur. Bakı neftçiləri həmişə neftin, qazın kəşfiyyatı, hasilatı, emalı və nəqli sahələrində çoxsaylı ideyaların generatoru olaraq tanınmış, misilsiz fədakarlıqlar göstərərək, ən mütərəqqi yenilikləri istehsalatda tətbiq etmişlər. Buna görə də Bakı uzun müddət dünyanın neft akademiyası hesab edilmişdir. Lakin, məlumdur ki, Sovet dövründə, xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində və ondan sonrakı illərdə Azərbaycanın neft sənayesi texniki və texnoloji inkişaf parametrləri üzrə birinciliyini əldən vermiş, get-gedə dünyanın neft hasil edən digər ölkələri ilə müqayisədə geriləmişdi. 1969-cu ildə birinci də-fə respublikamızın rəhbərliyinə gələn Ulu öndər Heydər Əliyev milli iqtisadiy-yatda tarixən həlledici rol oynamış neft sənayesinin əvvəlki şöhrətini özünə qaytarmaq, mövcud təbii və intellektual potensialdan səmərəli istifadə etməklə bu sahənin dinamik inkişafına nail olmaq vəzifəsini qarşıya qoydu. Neft sənayesinin innovasiyalar üçün münbit zəmin olduğunu yaxşı bilən Heydər Əliyev özünəməxsus böyük uzaqgörənlik nümayiş etdirərək, ümumittifaq neft sənayesinin konseptual inkişaf perspektivlərini təmin edən bir çox təsisatları - elmi-tədqiqat institutlarını, istehsalat birliklərini, mühüm strateji müəssisələri Bakıda cəmləşdirdi. Məqsəd neft sənayesində elmtutumlu müasir sahələrin inkişafına təkan verməkdən, aktual və prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirməkdən, keçmiş SSRİ-

nin elmi-texniki fikrini bu istiqamətlərə yönəltməklə son nəticədə bütün mümkün vasitələr hesabına Azərbaycan neft təsərrüfatının modernizasiyasını həyata keçirməkdən və respublikamızı yenidən iri neft mərkəzlərindən birinə çevirməkdən ibarət idi. Dünya neft sənayesinin gələcək inkişaf yolunun məhz dənizdə neftçıxarma ilə bağlı olacağını irəlicədən görən Ulu öndərin rəhbərliyi ilə bu istiqamətdə genişmiqyaslı fəaliyyətə başlanıldı. Məlum olduğu kimi, 1970-ci ilə qədər Xəzər dənizində istifadə olunan texniki vasitələr dənizin cəmi 40 metrədək dərinliyində işləməyə imkan verirdi. Xəzərin Azərbaycan sektorunda bu dərinliklərdə olan perspektiv strukturlar isə, demək olar ki, bütünlüklə kəşf olunmuşdu. Buna görə əvvəlcə dənizin 70 metr dərinliyində kəşfiyyat-axtarış işləri aparmağa imkan verən "Xəzər" tipli üzən qazma qurğuları alındı. Görülən tədbirlər tezliklə "Bahar" və "Bulla-dəniz" yataqlarının açılması ilə nəticələndi. Xalqımızın Ümummilli lideri az sonra qarşıya dənizin 200 metr və daha çox dərinliyində işləmək vəzifəsi qoydu və böyük siyasi qətiyyət, iradə bahasına bu məqsədinə də nail oldu. 1970-1980-ci illərdə "Şelf" tipli o dövr üçün ən müasir yarımdalma üzən qazma qurğularının respublikaya gətirilməsi dərinsulu sahələrdə zəngin neft və qaz yataqlarının kəşf olunmasına imkan yaratdı. 80-ci illərdə bu qurğuların sayı artıq 11-ə çatmışdı. "Şelf" tipli qurğular Azərbaycana uzun müddət xidmət etdi və müstəqillik dövründə "Dədə Qorqud", "İstiqlal" kimi daha modern qurğuların yaranması üçün təməl rolunu oynadı.
Dənizin dərinsulu hissələrində mürəkkəb neft-qaz əməliyyatlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə görülən kompleks tədbirlər öz təyinatına görə unikal səciyyə daşıyan Xəzər Dəniz Neft Donanmasının da yeniləşməsinə şərait yaratdı. Donanmanın parkı üçün müasir tipli "Süleyman Vəzirov", "İsrafil Hüseynov" kimi borudüzən gəmilər, 2500 ton yük qaldıra bilən "Azərbaycan" kran gəmisi, geofiziki kəşfiyyat gəmiləri və başqa texniki üzən vasitələr sifariş verildi və qısa müddətdə tikilib gətirilərək, fəaliyyətə başladı. 80-ci illərdə Donanmanın balansında 75 növdə ümumilikdə 400-dən çox gəmi var idi.
Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan neft sənayesinin müasirləşdirilməsi istiqamətində göstərdiyi xidmətlərdən danışarkən Dərin Dəniz Özülləri Zavodunun inşası xüsusi qeyd olunmalıdır. Bir-birinin ardınca kəşf olunan dəniz yataqlarında platformaların tikilməsi üçün nəzərdə tutulan və o dövrdə dünyada analoqu olmayan zavodun Bakıda yaradılmasına icazə alınması (əvvəlcə Həştərxanda tikilməsi nəzərdə tutulmuşdu), bu məqsədlə Sovet İttifaqının büdcəsindən böyük məbləğdə vəsaitin ayrılması, 1978-ci ildə əsası qoyulan sənaye nəhənginin 1984-cü ildə istismara verilməsi Heydər Əliyevin siyasi müdrikliyinin, onun təşəbbüskarlıq və prinsipiallığının nəticəsində mümkün olmuşdu. Təsadüfi deyil ki, Ulu öndərin adını ləyaqətlə daşıyan bu zavod indi də müstəqil dövlətimizin iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Azərbaycanda həyata keçirilən qlobal

siqlətli enerji layihələrinin gerçəkləşməsində Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodunun rolu danılmazdır.
Dənizdə neftçıxarmanın davamlı artımına hesablanmış bütün bu infrastrukturun yaradılması və səmərəli istifadə olunması öz bəhrələrini çox tezliklə verməyə başladı. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda dənizin 80-350 metr dərinliklərində zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik “Günəşli” (1979), “Çıraq” (1985), “Azəri” (1987), “Kəpəz” (1989) yataqları kəşf olundu. Azərbaycanın neft ehtiyatları 2 dəfə, qaz ehtiyatları isə 3 dəfə artırıldı. Neft və qaz hasilatında dönüş yarandı, hasilatın azalma tempi 2 dəfəyə yaxın aşağı endirildi. Mədənlərin yarıdan çoxu avtomatlaşdırıldı. İnfrastruktur yeniləndi və kadr resursları baxımından milliləşdirildi. 70-ci illərdə layihə gücü ildə 15 mln. ton xam nefti qəbul etməyə və 5 mln. ton neft məhsulunu gəmilərə doldurmağa imkan verən Dübəndi dəniz terminalının tikintisi başa çatdırıldı. Respublikanın digər yerlərində də iri tutumlu neft terminalları tikilib istismara verildi. Həmin dövrdən Azərbaycan neftçiləri dənizin bütün sektorlarında axtarış-kəşfiyyat işləri aparmağa başladılar. Xəzər akvatoriyasında geofiziklərimiz tərəfindən 350-yə qədər perspektivli struktur aşkar edildi.
Neft emalı və neft kimyasının inkişafı da bu illərdə Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində idi. Azərbaycan KP MK-nın oktyabr (1976-cı il) plenumundakı məruzəsində o, neftayırma zavodlarının yenidən qurulmasını “ən mühüm problem” adlandırmışdı. Ulu öndər bu məsələni keçmiş İttifaqın ən yüksək hakimiyyət instansiyalarında qaldırmış, emal zavodlarının köklü şəkildə yenidən qurulması üçün ali partiya qərarları əsasında böyük vəsait ayrılmasına nail olmuşdu. Bu gün müstəqil Azərbaycanın neft emalı və neft kimya kompleksində aparıcı yer tutan bütün dominant qurğular məhz həmin dövrdə inşa edilmişdir. 1976-cı ildə “ELOU-AVT-6”, 1980-ci ildə yüksək oktanlı benzin istehsal edən “Katalitik Riforminq”, 1986-cı ildə “Neftin kokslaşdırılması”, 1993-cü ildə “Katalitik krekinq” qurğuları tikilib istismara buraxıldı, 1981-ci ildə EP-300, 1982-ci ildə isə “Polimer-120” qurğusunun təməli qoyuldu. O da qeyd olunmalıdır ki, neft emalında nail olunan keyfiyyət dəyişiklikləri sənayenin və ictimai həyatın digər sahələrində də inkişafa güclü təkan verirdi. Neftayırma zavodlarının artan istehsal güclərindən səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə Rusiya və Qazaxıstandan böyük miqdarda xam neft idxalına başlanılmış, yükdaşımaların həcmi artmışdı. 1983-cü ildə Ulu öndərin təşəbbüsü əsasında Sibir neftinin Bakı zavodlarına nəql edilməsi məqsədi ilə İttifaq əhəmiyyətli Qroznı-Bakı neft kəmərinin istifadəyə verilməsi respublika ərazisində ətraf mühitə, o cümlədən, Xəzər dənizinin ekologiyasına mənfi təsirlərin nəzərəçarpacaq dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdu.
Beləliklə, ötən əsrin 70-80-ci illərində xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə neft sənayesinin müasirləşdirilməsi istiqamətində atılan addım-

lar ümumilikdə respublika iqtisadiyyatının güclənməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdı. O dövrdən keçən müddət ərzində ölkəmizdə cərəyan etmiş hadisələrin təhlili əsasında biz bu gün aydın dərk edə bilirik ki, Ulu öndərin Azərbaycanı keçmiş SSRİ-də neft sənayesi üzrə aparıcı respublikaya çevirmək istiqamətində apardığı gərgin və məqsədyönlü iş strateji əhəmiyyət daşıyırdı. O, çox gözəl bilirdi ki, neft sənayesinin texniki cəhətdən müasirləşməsi istiqamətində görülmüş tədbirlər gələcəkdə suveren Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin əsasını təşkil edəcəkdir. Bu inamın reallığa söykəndiyini tarix də təsdiq etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ötən əsrin 90-cı illərindən başlayan müstəqillik yolu mürəkkəb siyasi dövrə təsadüf edirdi. Bir tərəfdən arası kəsilməyən xarici təzyiqlər, digər tərəfdən daxili siyasi xaos, özbaşınalıq, hakimiyyət çəkişmələri, işğalçı Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü Azərbaycan iqtisadiyyatını iflic vəziyyətinə salmışdı. Xalq təsərrüfatındakı ümumi durğunluq neft-qaz sənayesindən də yan keçməmişdi. Bütün yanacaq-enerji sektoru tənəzzülə uğramış, məhsuldarlıq son dərəcə aşağı düşmüşdü. Geoloji-geofiziki axtarışlar demək olar ki, aparılmır, avadanlıqlar dəyişilmir, yeni quyular qazılmırdı. Neft hasilatı 1987-ci ildəki 14 milyon 349 min ton səviyyəsindən 1994-cü ildə 9,6 milyon tona enmişdi.

Dövlətçiliyimizin müqəddəratının həll edildiyi o ağır dövrdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqın istək və təkidli tələbi ilə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ölkəni vətəndaş müharibəsi girdabına düşməkdən, iqtisadiyyatı uçuruma yuvarlanmaqdan xilas etdi. Ulu öndər Heydər Əliyev ölkəni üzləşdiyi dərin böhrandan çıxarmaq məqsədilə həlli vacib tədbirləri müəyyənləşdirərkən yenə də başlıca olaraq neft sənayesinə istinad etdi. Onun gərgin səyləri nəticəsində 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın neft sənayesində tənəzzülün qarşısının alınması üçün mühüm tədbirlər görüldü. Əlbəttə, zəngin təbii resurslar, 70-80-ci illərdə və daha əvvəllər yaradılmış texniki-iqtisadi və intellektual potensial bunun üçün əsas verirdi. Lakin qarşıda dayanan ümdə vəzifə sadəcə olaraq tənəzzülü dayandırmaqdan ibarət deyildi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək, ölkədə uzunmüddətli iqtisadi-siyasi sabitlik yaratmaq üçün qarşıda sovet dövründə kəşf edilmiş neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsi, hasil olunacaq məhsulun dünya bazarlarına çıxarılması kimi aktual məsələlər dururdu. Mövcud siyasi-iqtisadi durum, məhdud maliyyə imkanları isə bu cür kardinal dəyişikliklərin öhdəsindən gəlməyi mümkünsüz edirdi. Vəziyyəti düzgün və hərtərəfli qiymətləndirən Heydər Əliyev çıxış yolunu nüfuzlu Qərb şirkətləri ilə milli maraqlara söykənən əməkdaşlığın qurulmasında gördü. Bu, dövrün böhranlı sosial-iqtisadi şərtləri daxilində müstəsna siyasi cəsarət və ardıcıl gərgin əmək tələb edən, lakin ümummilli mənafelər baxımından ən uyğun konseptual yanaşma idi. Xalqımızın əbədi lideri dahiyanə yeni neft strategiyasını işləyib hazırladı və bütün çətinliklərə sinə gərərək, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin im-

zalanması ilə bu qalibiyyətli strategiyanın icrasına start verildi. Strategiyanın mahiyyətini xarici sərmayələrin köməyi ilə neft-qaz sənayesini müasirləşdirmək, bu sektordan əldə ediləcək gəlirləri iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəltmək və ümumi iqtisadi-siyasi dirçəlişə nail olmaq məqsədləri təşkil edirdi. Siyasi səciyyəsi etibarı ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin iqtisadi qarantı olan yeni neft strategiyası - bütövlükdə ölkənin modernləşmə və davamlı inkişaf doktrinası idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev strategiyanın əsas hədəflərini nəzərdə tutaraq demişdir: "Ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün biz xarici ölkələrlə, dünyanın tanınmış şirkətləri ilə sıx əməkdaşlıq etməyi, müştərək iş görməyi əsas prioritet hesab edirik. Dünya iqtisadiyyatının inteqrasiyası, iqtisadi sahədə ölkələrin bir-biri ilə əməkdaşlığı hər bir dövlət üçün mənfəətdir və bu, yüksəlmək, müasirləşmək üçün yeganə yoldur".

Bu strategiyanın gerçəkləşməsi həqiqətən də Azərbaycan Respublikasının, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə neft sənayesinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına, müasirləşməsinə güclü təkan vermişdir. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, ölkə üzrə neft və qaz hasilatı sahəsində tarixdə görünməmiş yüksəliş qeydə alınmışdır. Geoloji və geofiziki tədqiqatlarda, qaz və neft yataqlarının ehtiyatlarının dəqiqləşdirilməsində yeni üsullar, mükəmməl maili qazmanın köməyi ilə lay boyu horizontal qazma metodu, neftvermə əmsalının artırılması kimi yeniliklərin tətbiqi nəticəsində Azərbaycanın neft ehtiyatları 2 milyard tona, qaz ehtiyatları isə 2,2 trilyon kubmetrə qədər artırılmışdır. Ölkə üzrə neft hasilatı ilbəil artaraq 2010-cu ildə 51 milyon tona, qaz hasilatı isə 27 milyard kubmetrə çatmışdır. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalandığı tarixdən 2010-cu ilədək Azərbaycanın neft-qaz sektoruna xarici şirkətlər tərəfindən 37 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulmuşdur. Respublikanın enerji müstəqilliyi tam təmin olunmuş, Azərbaycan təbii qaz idxal edən ölkədən regionda və bütün dünyada mühüm qaz ixracatçısı kimi tanınan bir ölkəyə çevrilmişdir. Qısa müddət ərzində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri tikilib istismara verilmiş, şaxələndirilmiş etibarlı ixrac neft-qaz kəmərləri sistemi yaradılmışdır. Səngəçalda inşa edilmiş terminal dünyanın bu qəbildən olan ən böyük müəssisələrindən biridir. Xəzər dənizinin dərin hissələrində yerləşən kəşfiyyat bloklarında qazma işlərini sürətləndirmək üçün tikilməsinə, yenidən qurulmasına və müasirləşdirilməsinə 700 milyon ABŞ dollarından artıq sərmayə qoyulmuş 4 nəhəng dəniz qazma qurğusunun- "Dədə Qorqud", "İstiqlal", "Qurtuluş" və "Lider"in (Xəzərdəki bu ən əzəmətli qurğu hazırda Ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyır) əldə olunması da neft sənayemizin şəksiz uğurlarından hesab edilməlidir.

Müstəqillik dövründə ilk dəfə olaraq daxili qüvvələr hesabına Xəzər dənizindəki "Ümid" strukturunda aparılmış kəşfiyyat-qazma işlərinin uğurla nəticələnməsi, burada böyük ehtiyatlara malik yeni bir yatağın açılması deyilənlərin parlaq nümunəsidir. Şirkət karbohidrogenlərin axtarışı, hasilatı, nəqli, emalı, marketinqi, satışı, habelə neft-kimya məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan çoxsahəli, inteqrasiya edilmiş struktura malikdir. ARDNŞ-nin aktivində terminallar, neft və qaz kəmərləri, hidrotexniki obyektlərin tikintisi və təmiri üzrə ixtisaslaşmış inşaat müəssisələri, elmi tədqiqat institutları və s. mövcuddur. Bu zəngin infrastrukturun müasirləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər fasiləsiz olaraq davam etdirilir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin ölkəmizin iqtisadi inkişafında verdiyi tövhələr göründüyü kimi genişçeşidli və effektiv olmuşdur. Bu gün də onun əsasının qoyduğu milli iqtisadi inkişaf strategiyası Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dinamik artımı məhsulun emalının mövcud tələblər səviyyəsində təşkil edilməsini ön plana çəkdi. Heydər Əliyev ittifaq hökumətindən Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin geniş vüsət almasını təmin edən qərarların qəbul edilməsini tələb etdi və buna nail oldu. Ulu öndərin həmin qərarların icrasına bilavasitə rəhbərliyi və nəzarəti sayəsində bu sahədə inanılmaz nailiyyət əldə edildi. Qısa müddət ərzində demək olar ki, bütün iri üzümçülük təsərrüfatlarında emal zavodları fəaliyyətə başladı, yeni tərəvəz və meyvə emalı zavodları, çay fabrikləri, ət və süd kombinatları tikilib istifadəyə verildi. Kənd yerlərində emal müəssisələrinin yaradılması həmin ərazilərin simasının dəyişməsində, şəhər atributlarının bərqərar olmasında, rayon əhalisinin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində böyük rol oynayır. Azərbaycan pambıq istehsalında ittifaqda üçüncü yerə, üzüm istehsalında isə birinci yerə çıxmaqla özünü geniş əhatəli inkişaf etmiş aqrar-sənaye kompleksinə malik respublika kimi göstərdi. Bununla da 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan geridə qalan bir diyardan formalaşmış aqrar-sənaye kompleksi olan qabaqcıl respublikaya çevrildi. Bu isə ittifaqda Heydər Əliyevin böyük nüfuz qazanmasına və Azərbaycanın özünə layiq yer tutmasına səbəb oldu.

1993-cü ildə Azərbaycanda yaranmış çox ağır, ictimai, siyasi və iqtisadi şəraitdə xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev ilk növbədə Ermənistanla müharibənin dayandırılması və ölkədaxili sabitliyin bərqərar olması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Tezliklə cəbhə xəttində atəşkəs elan edildi, dövlət çevrilişi cəhdlərinə son qoyuldu və ölkədə qayda-qanun, sa-

bitlik təmin edildi. Bununla yanaşı Heydər Əliyevin rəhbərliyi və tapşırığı əsasında iqtisadiyyatda yaranmış böhrandan çıxış yolları axtarılır, xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilərək ölkəmizin xüsusiyyəti və xalqımızın mentaliteti nəzərə alınaraq, milli maraqların qorunması əsas götürülərək təhlillər aparılırdı. Bu təhlillər nəticəsində belə fikir formasladı ki, ölkə iqtisadiyyatını, o cümlədən aqrar bölməni bu çətin vəziyyətdən çıxarmaq üçün heç bir səmərə verməyən inzibati-amirlik metodundan əl çəkmək və bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemə keçmək lazımdır. Bunun üçün islahatlar həyata keçirilməli, dövlətin mülkiyyətində olan əmlakın bir hissəsi özəlləşdirilərək xüsusi mülkiyyətə verilməlidir ki, ölkədə sahibkarlıq inkişaf etsin. Bununla əlaqədar hələ 1994-cü ilin sentyabr ayında keçirdiyi müşavirədə ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Kənd təsərrüfatı sahəsində gələcək inkişafımız yalnız və yalnız iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Gecikmək olmaz. Bu mənim üçün əsas prinsipdir. Mən bu prinsipdən geri çəkilməyəcəyəm. Kim müqavimət göstərmək, yaxud mühafizəkarlıq etmək istəyirsə, biz onlara yol verməyəcəyik".
Həmin dövrdə öz müstəqilliyinə yeni qovuşmuş Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində, xüsusilə aqrar bölmədə çox acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. Maddi təchizatın pozulması səbəbindən aqrotexniki tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməməsi məhsuldarlığın aşağı düşməsinə və məhsul istehsalının azalmasına səbəb olmuşdu. Bu da öz növbəsində aqrar-sənaye kompleksinin maşınqayırma və kimya sənayesi bölməsinə, eyni zamanda emal sənayesinə öz mənfi təsirini göstərir, müəssisələr tam gücü ilə işləyə bilmirdi. Belə vəziyyətdə müəssisələr bağlanır, işsizlik artır və əhalinin ərzaqla təmintında yaranmış çətinliklər aclıq təhlükəsini getdikcə artırırdı. Belə bir vaxtda ulu öndər Heydər Əliyev ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqaməti kimi iqtisadi islahatlara ilk növbədə aqrar bölmədən başlamağın zəruri olduğunu göstərərək onun hüquqi bazasının yaradılması haqqında göstərişlər verdi. Heydər Əliyev keçirdiyi görüşlərdə və müşavirələrdə dəfələrlə qeyd edirdi ki, ölkəmizdə həyata keçiriləcək aqrar islahatlar öncə Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə xidmət etməli, maraqlı tərəflər üçün ağrısız aparılmalı və ədalət prinsipinə əsaslanmalıdır. Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanan, geniş və hərtərəfli müzakirə edilən "Aqrar islahatın əsasları haqqında" və "Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında" qanun layihələri 1995-ci ildə, "Torpaq islahatı haqqında" qanun layihəsi isə 1996-cı ildə qəbul edildi. Bununla da 1996-cı ildən başlayaraq ölkədə MDB məkanında analoqu olmayan aqrar islahatlar başlandı. Vahid torpaq fondunun 57 faizi dövlət mülkiyyətində qalmaqla 20 faizi bələdiyyə mülkiyyətinə və 23 faizi xüsusi mülkiyyətə verildi. Xüsusi mülkiyyətə əsasən ən qiymətli torpaqlar, yəni əkin və çoxillik əkmələr altında olan torpaqlar verildi ki, bu da aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi.

Aqrar silahatların aparılması və Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təşkilati, siyasi və digər tədbirlər tezliklə öz bəhrəsini verməyə başladı və aqrar sahədə dönüş yaranmasına səbəb oldu. 1996-cı ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında 1991-ci ildən davam edən tənəzzülə son qoyuldu və ildən ilə artım əldə edildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxtdan ötən 14-15 il ərzində keçmiş ittifaq respublikaları olmuş müstəqil dövlətlərdən fərqli olaraq Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmində heç vaxt azalma olmamışdır. Ölkəmiz artıq 1990-cı ilin səviyyəsini arxada qoymuş, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində rekord nəticələr əldə etmişdir. Hazırda Azərbaycan əhalinin bir çox ərzaq məhsullarına, o cümlədən ət, kartof, tərəvəz, meyvə və digər məhsullara olan tələbatını yerli istehsal hesabına tam ödəyir. Başqa məhsullar üzrə isə xarici ölkələrdən asılılıq minimuma enib. Bu nailiyyətlər ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən aqrar islahatlar siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və onun Prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük əzmkarlıqla davam etdirilməsi sayəsində mümkün olmuşdur.
Heydər Əliyevin etdiyi xidmətlərin ölkəmizdə iqtisadi inkişaf üçün təməl olduğunu nəzərə alaraq, daha geniş zaman üzrə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün aparılmış islahatların təsirinin araşdırılması da təklif olunur. Belə ki, Heydər Əliyevin zamanında aparılmış iqtisadi islahatların bugünkü iqtisadi inkişaf üçün etdiyi təsirlər dərindən araşdırılması və müvafiq təhlillərin aparılması tövriyə olunur.

Ədəbiyyatlar

1. Alışanova, Mehriban Nadir qızı. Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir / M. N. Alışanova; elmi red. Ş. M. Muradov.- B.: Çinar-Çap, 2006.- 214 s.
2. Əliyev, Heydər. Müstəqillik yolu: seçilmiş fikirlər / H. Əliyev; red. Ə. Həsənov.- B.: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1997.- 136 s.
3. Əliyev, Heydər. Biblioqrafik Məlumat Kitabı / H. Əliyev; red. A. Xələfov, S. Sadıqova. Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2003. 140 s.
4. Sərdarov, Zakir Həsən oğlu. Heydər Əliyev və milli mübarizə tariximiz / Z.H. Sərdarov; bur. məsul R.Məhərrəmov; elmi red. H.Həsənov.- Bakı: Çinar-Çap, 2008. - 166,[12] s.: rəngli foto.
5. www.stat.gov.az – Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi
6. www.anl.az – Azərbaycan Respublikası Milli Kitabxanasının rəsmi internet səhifəsi
7. www.azerbaijan-news.az – Azərbaycan Qəzetinin rəsmi internet səhifəsi
8. Al-Falah, Adil Abdullah. Heydar Aliyev and national-spiritual values / A. A. Al-Falah; scientific editor A. Pashazadeh; reviewers: V. Mammadaliyev, F. Gasimzadeh . - Baku: Gismet, 2007.- 108 p.
9. Towards the future / "Heydar Aliyev's Heritage" International On-line Library; ed. V. Suleymanov; trans. T. Guliyev.-Baku, 2004.- 72 p.

6

Azərbaycanda İqtisadi Tənzimləmə Göstəriciləri ilə ÜDM Arasındakı Əlaqənin Təhlili

i.ü.f.d. Cavid Süleymanlı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun necə olması mövzusu, iqtisadi düşüncələr tarixinin başlanğıcından etibarən fərqli iqtisadi məktəblər tərəfindən fərqli yanaşmalar ilə açıqlanmışdır. Bu vəziyyət, yalnız iqtisadi məktəblərin müzakirə mövzusu olmamış, bir neçə əsrdir ki, siyasi təsisatların da yekdil olmadığı bir mövzu olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq bəzi dövlətlər, müxtəlif vaxtlarda iqtisadi proseslərə müdaxilə etməmiş, bəzən isə həddindən artıq müdaxilə etmişdir. Üçüncü bir vəziyyət olaraq isə bəzi dövlətlərin birbaşa bazar iştirakçısı qismində də çıxış etdiyi də görülmüşdür. Dövlətlərin iqtisadi tənzimləməsini müdafiə edən fikirlərin çıxış nöqtəsi, bazarlarda yaşanan bazar uğursuzluqlarıdır. İqtisadi tənzimləmə tərəfdarı olaraq çıxış edənlər əsasən, bazar uğursuzluqlarının (bazardakı rəqabətin axsamasının) təbii olaraq bərpa olmadığını, rəqabəti pozan vəziyyətlərin və digər bazar boşluqlarının dövlətin tənzimləyici müdaxilələri nəticəsində aradan qalxdığı fikrini müdafiə etməkdədirlər.

Dövlətlərin sosial və iqtisadi məqsədlər ilə bazar subyetklərinə və ya iqtisadi təsisatların fəaliyyətlərinə yönələn qanunvericilik normalarının hazırlanması, bu normaların icra edilməsi, iqtisadi təsisatların fəaliyyəti və bu təsisatların öz aralarındakı rəqabətin şərtləri kimi proseslərin tənzimlənməsi, bu proseslərin icrasına nəzarət edilməsi və normalardan kənarlaşma vəziyyətlərində məhdudlaşdırıcı və ya inzibati qərarlar qəbul edilməsi kimi dövlətin siyasi fəaliyyətinə "iqtisadi tənzimləmə" adı verilməkdədir. İqtisadi tənzimləmələr, xarakterinə, dolaylı və ya birbaşa tənzimələmə olmaq xüsusiyyətlərinə və başqa aspektlərə görə siniflədirilməkdədir. İqtisadi tənzimləmələrin sosial rifaha, makro iqtisadi stabilliyə və ümumi iqtisadi artıma yönəlik təsirlərinə yönəlik dəyərləndirmələr edən iqtisadi ədəbiyyat, bu təsirlərin nəticələri barədə yekdil deyildir. Yəni, bəzi iqtisadçı və siyasətçilər iqtisadi tənzimləmələrin vacibliyi üzərində dayanaraq, bu tənzimləmələrin iqtisadi subyektlər arasındakı rəqabəti yaxşılaşdırdığını və bununla da iqtisadi rifahın artdığını irəli sürməkdədirlər. Digər qisim iqtisadçı və siyasətçilərə görə isə, dövlətlərin iqtisadi tənzimləmələri, sosial rifaha yox, müəyyən maraq qruplarının istəklərinə xidmət etməkdədir.

Tənzimləmələrin iqtisadi sferaya təsirləri, həmin ölkənin makro iqtisadi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişməkdədir. Çünki, iqtisadi tənzimləmələrin birbaşa və ya dolaylı olması, tənzimləmələrdən təsirlənəcək qrupların kimlər olacağı, tənzimləmələrin həddləri, tənzimləmələrə yönəlik qanunvericiliyin hazırlanması və tənzimləmələrin tətbiq edildiyi bazar və iqtisadi fəaliyyət növləri müəyyənləşdirilərkən istehsalın strukturu, istehlak mədəniyyəti, ümumi tələbin dinamikası, ölkənin ixracat potensialı, iqtisadiyyatın diversifikasiya vəziyyəti, bazarların konsentrantlıq səviyyələri, bazarlara giriş çıxış sərbəstliyi, vergi həddləri və vergi qanunvericiliyi, iqtisadi qanunvericilik, əməyin vəziyyəti, bazar təsisatlarının dövlət orqanlarına olan güvəni, azad məhkəmə sistemi, rəqabəti şərtləndirən istehsalın strukturu, iqtisadiyyatın sahib olduğu texnologiya səviyyəsi, və bu kimi amillər diqqətə alınmalıdır. Çünki, iqtisadi elementlərin diqqətə alınmadığı bir hallda aparılan tənzimləmələr, bazar subyektlərinin inkişafını məhdudlaşdırmaqda və iqtisadi fayda yaratmamaqdadır. Yəni, tənzimləmə həyata keçiriləcək bazarın böyüklüyü, bazarın strukturu, bazar iştirakçılarının digər bazarlarda təmsil olunub olunmadığı, aidiyyəti bazarda iqtisadi məzmunu olan məhsulun və ya xidmətin tipologiyası kimi xüsusiyyətlərin göz ardı edildiyi hallda verilən tənzimləmə qərarları, aiddiyəti bazarın inkişafına mənfi təsir edərək iqtisadi səmərəsizliyə səbəb ola bilər. O səbəbdən, iqtisadi tənzimləmələri aparan dövlət strukturları, makro iqtisadi vəziyyəti və bazarların stukrutunu diqqətə almalıdır. Bütövlükdə tənzimləmə siyasəti, makro iqtisadi sabitliyi və iqtisadi artımı əsas götürməli, ölkənin monetar və fiskal siyasətini icra edən orqanların makro iqtisadi hədəflərindən yayındırmayacaq şəkildə qərarlar almalıdır. Yuxarıda qeyd edilən iqtisadi formaları diqqətə alan iqtisadi tənzimləmələrin həyata keçməsi üçün, tənzimləmələr dünyada və ya regioanda etalon qəbul edilən normalarla yanaşı, milli iqtisadiyyatın stukturuna adaptiv bir formada olmalıdır. Yəni, inkişaf etmiş bir ölkədə həyata keçirilən iqtisadi tənzimləmələr etalon alınaraq, daha az inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilməsi eyni makro iqtisadi nəticələrə səbəb olmur. Bu səbəbdən də, tənzimləmələr müəyyən edilərkən, makro iqtisadi vəziyyət nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev liberal iqtisadi baxış konseptinə uyğun olaraq iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən birinin azad bazar mühitinin formalaşması olduğunu dərk edərək iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi sahəsində rəqabətli bazar münasibətlərini prioritet olaraq qəbul etmişdir. Belə ki, dövlət quruculuğu sahəsində böyük təcrübəsi və fenomenal bacarıqları olan Heydər Əliyev öz siyasi həyatının böyük bir hissəsini planlı iqtisadiyyatın hökm sürdüyü iqtisadi-siyasi rejimdə keçirsə belə demokratik Azərbaycan Respublikasında möhkəm iqtisadi dayanıqlılığın və iqtisadi artımın baş tutmasının başlıca parametrinin rəqabət olduğu və dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun liberal iqtisa-

di tənzimləmə prinsipləri çərçivəsində olmalı olduğunu bilirdi. Məhz siyasi iqtidara qayıdışının ilk dövlərindən etibarən ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən aparılan özəlləşdirmə siyasəti və ardından rəqabət siyasətinin hüquqi bazasının formalaşması, həmçinin azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sahibkarlar üçün rəqabət imkanlarının yaradılması sahəsindəki addımları, onun rəqabət mühitinə verdiyi önəmin qətiyyətli göstəricilərindən idi.

Təbii bir proses olaraq planlı iqtisadiyyatdan liberal iqtisadiyyata keçid mərhələli və makroiqtisadi tsikllara uyğun olaraq həyata keçir. Xüsusi ilə iqtisadi rejimi dəyişən ölkələrdə arzuolunan rəqabətli mühitin formalaşması uzunmüddətli perspektivdə mümkün olur. 1991-2023-cü illər arasında Azərbaycanda müxtəlif mal və xidmətlər bazarının formalaşması və həmin bazarlarda rəqabətin yaranması mərhələli şəkildə baş tutmuş və həmin bazarlarda rəqabət şərtləri ilbəil təkmilləşmişdir. Sözügedən r təkmilləşmənin vaxt alması təbii iqtisadi tsikl olmaqla yanaşı, iqtisadiyyatın tutumu, daxili istehsalın formalaşması, iqtisadiyyatın diversifikasiya olunması və başqa amillərdən asılıdır. Bu fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin mərhələləri və onun rəqabətli bazar mühitinə təsirləri araşdırılmışdır.

6.1. Heydər Əliyev və İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsi

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi onun qarşısında bazar münasibətlərinə keçid şəraitində yeni imkanlar yaratmışdır. Ümumilikdə, bu dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında islahatların aparılması, sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə elmi əsaslandırılmış siyasətin işlənib hazırlanması vəzifəsini irəli sürmüşdür. Bu da öz ifadəsini Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra və 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasında tapır. Belə ki, 1991-ci ildən başlanan siyasi və iqtisadi dəyişikliklər respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinə, o cümlədən sənayeyə də öz təsirini göstərmiş və onların inkişaf tempini aşağı salmışdır. Sənaye üzrə məhsul istehsalının aşağı düşmə tempi 1995-ci ildə 30 faiz təşkil etmişdir.

Bütövlükdə və sonrakı illərdə keçirilən tədbirlər nəticəsində sənayenin tənəzzül sürəti azalmış, inkişaf meyli artmış və 1996-cı ildən istehsalın həcminin aşağı düşməsinin qarşısı alınmışdır. Beləliklə, iqtisadiyyatda müsbət meyillərin daha da möhkəmlənməsi müşahidə olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1997-ci ildən başlayaraq respublika regionlarının inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən bir sıra proqram, proqram məqsədli metodlar və vasitələr qəbul edilmişdir. Onların da əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. 2001-2003-cü illərdə ölkə Prezidentinin xarici və yerli sahibkarlarla görüşündə, respublika regionlarına səfəri zamanı etdiyi məruzə və çıxışlarında, "Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf

üzrə Dövlət Proqramı"nın təqdimat mərasimindəki nitqində əsas diqqəti regionlarda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini əsaslandırmışdır.

Azərbaycan Respublikasında ardıcıllıqla həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş və beləliklə, dinamik iqtisadi inkişaf təmin edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında, xüsusilə regionların inkişafı və əhalinin məşğulluğu sahəsində həlli tələb edilən vəzifələr ön plana çəkilmişdir[1].

Liberal bazar iqtisadiyyatının bütün komponentlərini həyata keçirməyi islahatların başlıca hədəflərinə çevirən Azərbaycan hökuməti 1994-cü ildən başlayan bərpa və dinamik inkişaf dövrünün tələblərinə uyğun qətiyyətli addımlar atdı. Dövlətin tabeçiliyində olan torpaq mülkiyyəti kəndlilərə verildi ki, bu sahədə respublikamız MDB-də ilk islahat aparan ölkə hesab olunur. Digər sahələrdə də özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi və liberal iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yarandı. Bunun nəticəsində ölkədə maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyata cəlb olunan investisiyaların həcmi ildən-ilə artdı, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı. İqtisadi transformasiyanın sürətləndirilməsi sayəsində planlı iqtisadi sistemdən liberal bazar iqtisadiyyatına keçid üçün münbit şərait formalaşdı. İqtisadiyyatın əsasını təşkil edən neft sektoru ilə yanaşı, digər sahələrdə də genişmiqyaslı islahatların təməli qoyuldu. Bazar iqtisadiyyatına uyğun qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank sistemlərinin formalaşdırılması, aqrar islahatların həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması nəticəsində bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyuldu və sahibkarlıq sinfi formalaşdı. Həmin illərdə xarici investorların ölkəyə axınını sürətləndirmək, onlara iş fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq, xarici ticarəti sərbəstləşdirmək, sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün bir sıra qanunlar qəbul edildi, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sisteminə uyğunlaşdırılmasını təmin edən qanunvericilik bazası yaradıldı. Həmin dövrdə qəbul olunan "Sahibkarlıq haqqında" Qanun da sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişafı üçün əlverişli hüquqi zəmin demək idi. 1995-ci ildə qəbul olunan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası isə respublikamızın siyasi-iqtisadi, sosial-humanitar bölmələri ilə bağlı bütün təfərrüatları özündə əks etdirməklə strateji əhəmiyyətinə görə seçildi. Bazar iqtisadiyyatının əsas tələblərindən biri də, ilk növbədə, torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Torpaq sahibi olmadan mülkiyyətçinin azad və sərbəst istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olması qeyri-mümkündür. Buna görə də, Heydər Əliyev iqtisadiyyatın böhrandan xilas

[1] Sultanova, Rəna, "Heydər Əliyev və Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası", 2010.

edilib inkişaf etdirilməsinin yeganə yolunun islahatlar olduğunu bildirdi və torpaqların vətəndaşların istifadəsinə verilməsi üçün bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında müvafiq fərmanlar imzalaması islahatlarla bağlı prosesləri xeyli sürətləndirdi[2].

6.2. Azərbaycanda İqtisadi Rəqabətliliyinin İqtisadi İnkişafa Təsirlərinin Empirik Qiymətləndirilməsi

Bu fəsildə aparılan empirik təhlilin əsas məqsədi Azərbaycanda rəqabət tənzimləmələrinin iqtisadi artıma təsirlərini təxmin etməkdir. Qurulan ekonometrik model Azərbaycanda rəqabət göstəriciləri ilə digər makro iqtisadi göstəriciləri eyni tənlik daxilində araşdırır. Tədqiqat Azərbaycan Respublikası nümunəsində aparılmışdır.Tədqiqatın əhatə etdiyi müşahidə dönəmi 2004-2021- ci illər arasıdır. Tədqiqatda istifadə olunan verilənlər bazası illik frekansdadır . Tədqiqat zaman sıraları analizi ilə aparılmışdır. Tədqiqatın nəticələrinin müşahidə dövrünün azlığı baxımından qərar verməde və strateji planlamada əsas alınacaq nəticələr kimi hesab edilməsi hələ tezdir.Nəticələrin statistik və ekonometrik təsadüf olması ehtimalı mövcuddur.

[2] Məmmədov, Rauf, "Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi", "Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun rəsmi internet səhifəsi", https://genprosecutor.gov.az/az/post/2436

Dəyişənin Simvolu	Dəyişənin Açıqlaması	Dəyişənin Riyazi Vəziyyəti	Müşahidə Dövrü	Dəyişənin əldə edildiyi mənbə
LNUDM	Alıcılıq gücü Pariteti ilə hesablanmış Adam Başına Düşən Ümumi Daxili Məhsul	Logarifmik	1990-2021	PENN World Table
EMP	Məşğulluq səviyyəsi	İqtisadi fəal əhali içindəki payı.	1990-2021	
LNCONS	Ümumi İstehlak (Əhali+Dövlət)	Logarifmik	1990-2021	
LNCAP	Cari Kapital Ehtiyatı	Logarifmik	1990-2021	
RİNCM	Real Daxili Gəlir Dərəcəsi	Faiz. %	1990-2021	
EXCH	Nominal Manat- Dollar Pariteti	Məzənnə göstəricisi	1990-2021	
INF	İnfilyasiya artım tempi (istehlak üzrə)	Faiz	1990-2021	
EFİ	İqtisadi Azadlıq İndeksi	0-10 arası dəyər alan indeks	2005-2021	Economic Freedom of the World by Fraiser Institute
MV	Pulun Dəyişmə Sürəti	Təbii dəyər	2005-2021	
FTFI	Xarici ticarətin müstəqilliyi İndeksi	0-10 arası dəyər alan indeks	2005-2021	
FTRI	Maliyə bazarlarının tənzimlənməsi İndeksi	0-10 arası dəyər alan indeks	2005-2021	
MBRI	Bazar maneələrinin Tənzimlənməsi indeksi	0-10 arası dəyər alan indeks	2005-2021	
RI	Ümumi İqtisadi Requlyasiya İndeksi	0-10 arası dəyər alan indeks	2005-2021	
PSI	Mülkiyyət Haqqlarının Qorunması İndeksi	0-10 arası dəyər alan indeks	2005-2021	

Cədvəl 6.1: Tədqiqatda İstifadə Edilən Dəyişənlər

İqtisadi tənzimləmə İndeksi beş əsas sahədə mövcud olan iqtisadi azadlıq dərəcəsini ölçür: [1] Hökumətin ölçüsü; [2] Hüquq Sistemi və Mülkiyyət Hüquqlarının Təhlükəsizliyi; [3] Pulun artım tempi; [4] Beynəlxalq Ticarət Azadlığı; [5] Əsasnamə. Hərtərəfli məlumat yalnız iki illik gecikmə ilə əldə edilə bilər, buna görə də indeksin özündə iki illik gecikmə mövcuddur.

İndeksdə beş əsas sahə üzrə 26 komponent mövcuddur. Bu komponentlərin çoxu özləri bir neçə alt komponentdən ibarətdir. Ümumilikdə indeksə 44 müxtəlif dəyişən daxildir. Bütün dəyişənlər Beynəlxalq Ölkə Risk Bələdçisi, Qlobal Rəqabət Qabiliyyətlilik Hesabatı və Dünya Bankının Doing Business layihəsi kimi üçüncü tərəf mənbələrindən gəlir, ona görə də müəlliflərin subyektiv mülahizələri indeksə təsir etmir.

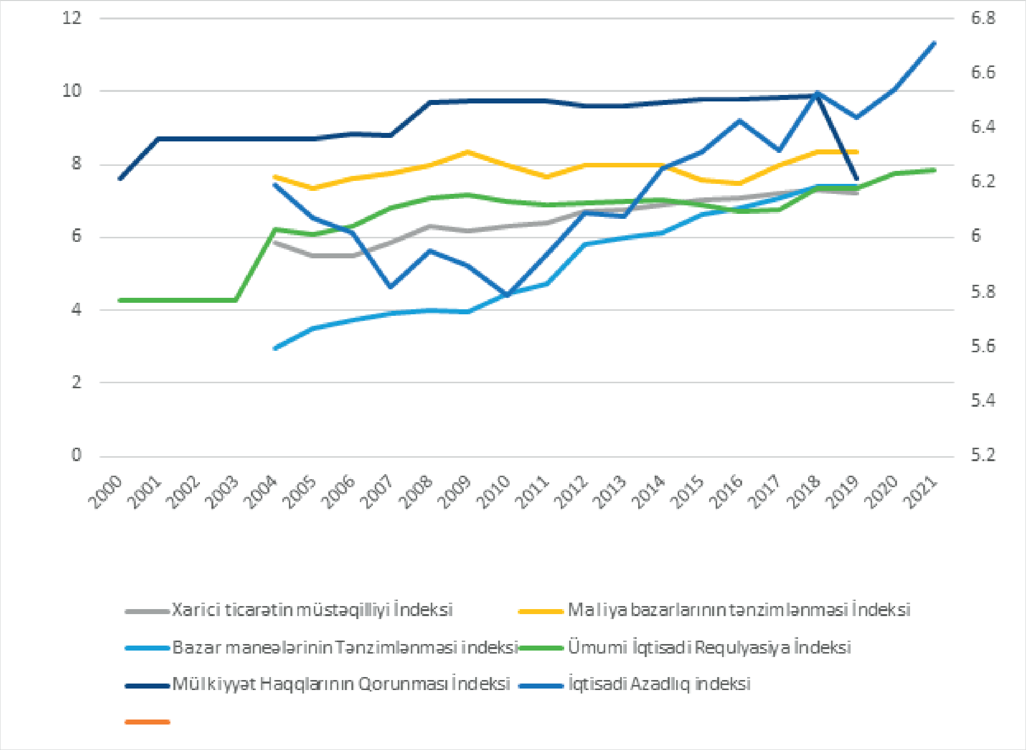

Şəkil 6.1: İndekslərin qrafik formasında göstərilməsi

Zaman sıraları analizlərinin birinci mərhələsi olaraq statsionarlıq sınamaları aparılmışdır. Əldə olunan nəticələrə görə dəyişənlər ilkin vəziyyətlərində vahid kökə sahib olduqları halda, birinci törəmədə vahid kök ortadan qalxmışdır.

Dəyişənin Adı	ADF Statstionarlıq Testi Nəticəsi	PP Statstionarlıq Testi Nəticəsi
LNUDM	2.1061	-3.9528
POP	0.9893	0.0067
EMP	2.1061	-3.9528
LNCONS	0.9893	0.0067
LNCAP	2.1061	-3.9528
RİNCM	0.9893	0.0067
EXCH	2.1061	-3.9528
INF	0.9893	0.0067
EFİ	2.1061	-3.9528
MV	0.9893	0.0067
FTFI	2.1061	-3.9528
FTRI	0.9893	0.0067
MBRI	2.1061	-3.9528
RI	0.9893	0.0067
PSI	2.1061	-3.9528

Cədvəl 6.2: Vahid kök testlərinin nəticəsi

İkinci mərhələdə dəyişənlər arasında Granger səbəbiyyət testi tətbiq edilmişdir. Testin nəticələrinə görə Azərbaycanda cari kapital səviyyəsindən iqtisadi azadlıq indeksinə doğru tək yönlü səbəbiyyət əlaqəsi mövcuddur. Bir digər nəticə isə infilyasiya səviyyəsi ilə iqtisadi azadlıq indeksi arasında iki tərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin mövcud olmasıdır. Bu vəziyyət, ölkədəki infilyasiya səviyyəsinin iqtisadi azadlığa (sərbəstliyə) təsir etdiyini göstərməkdədir. İqtisadi azadlıq indeksindən məşğulluq indeksinə doğru tək yönlü səbəbiyyət əlaqəsi də müşahidə edilməkdədir. Əldə edilən ən önəmli nəticə isə Fraser instutu tərəfindən hesablanan ümumi iqtisadi tənzimləmə indeksi ilə adam başına düşən ÜDM arasında səbəbiyyət əlaqəsinin olmasıdır.

Dəyişənlər arasındakı istiqamət	Ehtimal dərəcəsi
Cari kapital – İqtisadi azadlıq indeksi	0.000
İqtisadi azadlıq indeksi- İnfilyasiya	0.000
İnfilyasiya-iqtisadi azadllq indeksi	0.000
İqtisadi azadlıq indeksi- məşğulluq səviyyəsi	0.000
Ümumi iqtisadi tənzimləmə - adam başına düşən ÜDM	0.000

Cədvəl 6.3: Granger səbəbiyyət testinin nəticələri

Bir sonrakı mərhələdə asılı olan dəyişənlərlə ÜDM arasındakı əlaqə VAR analizi ilə təhlil edilmişdir. Əldə edilən nəticələrə görə, iqtisadi azadlıq indeksində yaşanan 1 vahid standart kənarlaşma, ÜDM-də artım yönündə pozitiv və qalıcı təsir yaratmaqdadır.
Yekun mərhələdə dəyişənlər arasındakı uzunmüddətli əlaqə kointeqrasiya testi ilə təhlil edilmişdir.

	Adam başına düşən ÜDM (adılı dəyişən)					
İqtisadi Tənzimlənə İndeksi	0.118776	0.0002				
Cari İstehlak Həcmi	0.420106	0.0001				
Cari Kapital Həcmi	- 0.429968	0.1604				
İnfilyasiya Həddi	0.768357	0.1972	0.219388	0.0000	0.469702	0.0000
Bazar Maneələrinin Tənzimlənməsi İndeksi						
AZN-ABŞ Dolları Məzənnəsi			0.623108	0.0650	0.565734	0.0000
Maliyyə Bazarlarının Tənzimlənməsi İndeksi			-0.237122	0.0000		
Mülkiyyət Haqqlarının Qorunması İndeksi					0.088843	0.0570

Cədvəl 6.4: Kointeqrasiya testinin nəticələri

- İqtisadi tənzimləmə indeksində yaşanan 1 vahid artım, adam başına düşən ÜDM-ni 0,11 qədər artırmaqdadır.
- Cari kapital həcmində yaşanan 1 vahid artım, adam başına düşən ÜDM-ni 0,42 qədər artırmaqdadır.
- İnfilyasiya həddində yaşanan 1 vahid artım, adam başına düşən ÜDM-ni 0.21 qədər artırmaqdadır.
- Maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi indeksində yaşanan 1 vahid artım, adam başına düşən ÜDM-ni 0.23 qədər azaltmaqdadır.

- AZN-Dollar real məzənnə paritetində yaşanan 1 vahid artış, adam başına düşən ÜDM-ni 0,56 qədər artırmaqdadır.
- Mülkiyyət Haqqlarının Qorunması İndeksində yaşanan 1 vahid artım, adam başına düşən ÜDM-ni 0,08 qədər artırmaqdadır.

Nəticə

Əldə edilən nəticələrə görə, iqtisadi tənzimləmə indeksi, bazar maneələrinin tənzimlənməsi indeksi və mülkiyyət haqqlarının qorunması indeksi ilə adam başına düşən ÜDM arasında pozitiv əlaqə mövcuddur. Bu vəziyyət, ölkədə aparılan rəqabət tənzimləmələrinin ÜDM üzərində rifah artırıcı təsiri olduğu kimi şərh edilə bilər.
Əldə edilən nəticələr arasında maliyyə bazarlarındakı tənzimləmələr ilə ÜDM arasında mənfi təsirin yaşandığı nəticəsi maraq doğurmaqdadır. Bazarın tənzimlənmə vəziyyəti ilə əlaqəli əsas indeksin iqtisadi tənzimləmə indeksi olduğunu və digər indekslərin də bu indeksin sub-indeksi olduğu nəzərə alındığında, əsas götürülməli olan meyarın iqtisadi tənzimləmə indeksi olduğu görülməkdədir.
Xüsusi ilə qeyd edilməlidir ki, müşahidə sayının azlığı daha yaxşı makro ekonometrik modelin qurulmasında mümkünsüzlük yaradır. Bu səbəbdən dolayı, əldə edilən nəticələr məzmun etibarı ilə iqtisadi tənzimləmələr ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəyə yönəlik tam dəqiq məlumat ehtiva etməyə bilər.
Daha dəqiq modelləmənin aparılması üçün, Avropa Birliyi metodologiyası olan QUEST III tənlikli Dinamik Stoxastik Ümumi Tarazlıq modeli tətbiq edilə bilər. Bu modelin tətbiqi üçün gərəkən müşahidələr toplandıqdan sonra, bazar tənzimləmələrinin fərqli istehsal və istehlak bazarlarına, infilyasiya, məşğulluq və ÜDM-yə təsiri daha dəqiq və əsaslı nəticələr ilə görüləcəkdir.

Ədəbiyyatlar

1. Sultanova, Rəna, “Heydər Əliyev və Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası”, 2010.
2. Məmmədov, Rauf, “Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi”, “Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun rəsmi internet səhifəsi”, https://genprosecutor.gov.az/az/post/2436

7

Azərbaycanda Heydər Əliyevin Hakimiyyət İlləri Dövründə Sosial Müdafiə Sistemi

Qafar Şamilov
İstanbul Universiteti

Giriş

Sosial müdafiə, insanların həyatı boyunca baş verə biləcək sosial və iqtisadi risklərə qarşı lazımi tədbirləri görərək onların gəlirlərini təmin etmək üçün yaradılmış sosial dövlət proqramıdır. Sistem eyni zamanda yoxsulluq, işsizlik, gələcəyə dair bilinməzlik, yaşlılıq və xəstəlik kimi sosial təhlükələrin mənfi təsirlərini azaltmaq və ya aradan qaldırmaq üçün bir sıra tədbirləri özlüyündə əhatə edir. 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən təməl insan haqqı olaraq qəbul edilən sosial müdafiə sisteminin standartları isə Avropa Sosial Xartiyası ilə müəyyən olunmuşdur. Həmin sistemin əhatə dairəsini; qısa və uzunmüddətli sosial və iqtisadi risklərə qarşı sığorta ödənişləri və göstərilən şərtlərə uyğun olan şəxslərə pensiya və ya digər ödənişlər təşkil edir. Qısa və uzunmüddətli sosial-iqtisadi risklərə qarşı sığorta və digər ödənişlər dedikdə; yaşlılıq, ölüm, əlillik, analıq, iş qəzaları və xəstəlikləri, ailə yardımları, səhiyyə və işsizlik kimi bir çox sosial müdafiə sahəsini əhatə edən ödənişlər nəzərdə tutulur (Gümüş, 2010).
1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ölkədə sosial müdafiə sahəsində atılan önəmli addımlardan biri Ulu öndərin 1992-ci il 10 dekabr tarixli Fərman ilə "Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyi"nin yaradılması olmuşdur. Müstəqillik dövrünün ilk illərində ölkədə baş verən iqtisadi və siyasi böhran, eyni zamanda Azərbaycan və Ermənistan arasında yaşanan gərginlik ölkə içərisində sosial müdafiə haqqında düşünməyə imkan vermirdi. Ölkə rəhbərliyində və aidiyyəti qurumlardakı təcrübəsizlik sosial müdafiə sisteminin məhsuldar bir şəkildə işləməsinə maneçilik törətməkdə idi. Lakin 1993-cü ildən etibarən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev həm xarici, həm də daxili siyasətdə bir sıra dəyişikliklər etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq baş verən yenilikləri açıq bir şəkildə görmək mümkündür. Hakimiyyət illəri dövründə ölkənin daxili sosial siyasətində hər zaman vətəndaşların, xüsusilə də aztəminatlı ailələrin, özəl qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, onların əmək bazarına və cəmiyyətə inteqrasiyası prinsipi ilə siyasətinə davam etmişdir.

Bu araşdırmada ilk olaraq “sosial müdafiə” məfhumuna və daha sonra Azərbaycanda müstəqillik dövründə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyət illərində sosial sferada yaratdığı köklü dəyişikliklərə və vətəndaşların sosial-iqtisadi həyatını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə sosial müdafiə sahəsinə gətirdiyi yeniliklər vəgördüyü işlərə nəzər salınacaqdır.

7.1. Dünyada Sosial Müdafiə

“Sosial müdafiə” məfhumu həm araşdırmalar zamanı həm də sosial həyatda çox sıx aralıqlarla qarşımıza çıxan terminlərdən biridir. Araşdırmalar zamanı sosial müdafiə termininə çox sayda və müxtəlif şəkildə təriflər verildiyi görülmüşdür.
Bir tərifə görə sosial müdafiə fərdləri fərqli metodlar vasitəsi ilə sadəcə maddi təminatla təmin etmir və eyni zamanda fərdlərin, sosial ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq sosial həyatda iştirak etməsinə imkan yaradır (Seyyar, 2005, s. 262). Collier və Messick tərəfindən 1975-ci ildə “sosial müdafiə” mövzusu üzərində aparılan araşdırmada, sosial müdafiə sistemi müasir cəmiyyətlərdə vətəndaşların sosial rifah səviyəsinin təmin edilməsi və artırılması ilə bağlı ən önəmli vasitələrdən biri olaraq qeyd edilmişdir (Collier & Messick, 1975).
Digər bir ətraflı tərif isə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (ILO) tərəfindən verilmişdir. Təşkilat, sosial müdafiə sisteminə “cəmiyyətin, xəstəlik, hamiləlik, iş qəzası, işsizlik, əlillik, yaşlılıq və ölüm kimi bir sıra səbəblərə görə gəlirlərinin kəsilməsi və ya böyük miqdarda azalmasının yol açacağı iqtisadi və sosial sıxıntılara qarşı bir sıra dövlət tədbirləri yolu ilə qorunma” şəklində tərif vermişdir (www.ilo.org).
Sosial müdafiə sistemi, insanlıq tarixi boyunca inkişaf etmişdir. Meydana gələn sosial risklərdən müdafiə və ya qorunma mexanizmləri sənaye cəmiyyətindən əvvəl ənənəvi üsullarla hazırlanmışdır. Sənaye cəmiyyəti ilə birlikdə kütləvi istehsal prosesinə keçidlə ortaya çıxan risklərə qarşı həmin ənənəvi üsulların yetərli olmadığı aşkar edilmiş və yeni sosial müdafiə sistemləri axtarışlarına başlanılmışdır. Bu axtarışlar dövlətin, bu sahə üzərində önəmli tədbirlər almasının vacibliyini ortaya çıxarmışdır. İqtisadi və sosial böhranlar sosial müdafiə sisteminin ərsəyə gəlməsində önəmli rol oynamışdır. Ümumilikdə sosial müdafiə sisteminin xarakterini maliyyələşdirmə metodu müəyyən edir. Bu yanaşmadan asılı olaraq aşağıda qeyd olunan üç sosial müdafiə sistemindən bəhs edilə bilər:

1. 1880-ci illərdə hazırlanan və ödəniş əsasında maliyyələşdirilən “Bismark sosial müdafiə sistemi”,
2. 1942-ci ildə hazırlanan və vergi gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən “Beveridge sosial müdafiə sistemi”,
3. Ödəniş və vergilər vasitəsi ilə maliyyələşdirilən “qarışıq sosial müdafiə sistemi”.

Bir sonrakı dövrdə baş verən Birinci Dünya Müharibəsi, 1929-cu ildə yaşanan Böyük İqtisadi Böhran və nəhayət, bir sonrakı böyük müharibə olaraq hesab edilən İkinci Dünya Müharibəsi Avropada yer alan bir çox kütlənin məhv olmasına, geridə qalan yaxınların iş qabiliyyətinin itirilməsinə və nəticə etibarilə sosial-iqtisadi problemlərin artmasına səbəb olmuşdur. 1941-ci ildə İngiltərə hökuməti, William Henry Beveridgedən "İkinci Dünya Müharibəsi"ndən sonra İngiltərənin yenidən qurulması ilə bağlı hesabat hazırlamağı tələb etmişdir. 1942-ci il tarixli "Sosial Sığorta və Əlaqədar Xidmətlər" adlı hesabatı ilə hər kəsi öz içərisində ehtiva edən icbari sosial sığorta sisteminin təməlləri atılmışdır. Bəhs edilən bu sistem eyni zamanda sosial rifah dövlətinin formalaşmasına da mühüm töhfələr vermişdir. Bu sistemin maliyyələşdirilməsinin sabit faizlə yığılan vergilərdən ibarət olması və sosial sığorta ilə ölkə içərisində yer alan bütün vətəndaşlara xitab etməsi nəzərdə tutulmuşdur (www.sochealth.co.uk).

7.1.1. Sosial Müdafiə Sisteminin Vasitələri

Sosial müdafiə sistemində risk olaraq qəbul edilən vəziyyətlərin meydana gəlməsi bərabərində aşağıda qeyd edilən iki növ ziyanı da ortaya çıxarmışdır:

1. əmək qabiliyyətinin itirilməsi;
2. gəlir mənbəyinin itirilməsi.

Sosial müdafiə çərçivəsindən baxıldığı zaman risk olaraq qəbul edilən yaşlılıq, özü ilə birlikdə həm əmək qabiliyyətinin, həm də gəlir mənbəyinin itirilməsini ortaya çıxarmışdır. Lakin sosial risk olaraq görülən işsizlik isə sadəcə gəlir mənbəyinin itirilməsi riskini ortaya çıxarmaqdadır. Sosial müdafiə risklərinin yaratdığı itkilərə qarşı tarix boyunca həm keçmiş dövrlərdə, həm də müasir dövrdə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilmişdir. Günümüzdə sosial müdafiə sahəsində istifadə edilən sosial müdafiə vasitələri "sosial sığorta", "sosial yardım" və "sosial xidmət" başlıqları altında dəyərləndirilə bilər.

7.1.1.1. Sosial Sığorta

İstər tarixin əvvəlki dövrləri, istərsə də hazırki dövrdə sosial müdafiə sistemi vasitələri içərisində ən geniş tətbiq edilən üsul sosial sığorta sistemidir. Sosial sığorta, fərdləri sosial müdafiə risklərinin zərərlərindən qorumaq və bu zərərlərə qarşı tədbir almaq məqsədi daşıyan və eyni zamanda məcburi ödənişə əsaslanan sosial müdafiə sistemi vasitəsidir. Sosial sığortanın əsas prinsipləri aşağıda qeyd edilmişdir:

- Sosial sığorta işçi, işəgötürən və dövlət ödənişləri tərəfindən maliyyələşdirilir,
- İstisnalar çıxılmaq şərti ilə iştirak etmək məcburidir,
- Artıq vəsait gələcək xərclər üçün investisiyaya istifadə olunur,

- Sosial sığorta müavinətləri heç bir ehtiyac və yoxsulluq testi tələb edilmədən həmin şəxsin ödəniş və qeydiyyatına əsasən müəyyən edilir (Naik, 2016, s. 3).

Qeyd edildiyi kimi sosial sğorta, sosial müdafiə sistemi vasitələri içərisində ən geniş istifadə edilən mexanizmdir. Bəhs edilən bu sosial müdafiə vasitəsi, işçilərin qarşılaşa biləcəyi müəyyən sayda sosial riskin, dövlət tərəfindən təşkil edilmiş bir qurum tərəfindən qarşılanmasını hədəfləyən sığorta mexanizmidir. Sosial sığortalar işçi, işəgötürən və dövlət tərəfindən maliyyələşdirildiyi üçün ödəniş əsaslı sosial müdafiə vasitələri arasında yer alır. Bəhs edilən bu sosial sığortaların; iştirak etmə prinsipini məcbur tutması, dövlət tərəfindən təşkil edilmiş olması və müəyyən sayda sosial müdafiə riskini özlüyündə ehtiva etməsi onu digər özəl sığortalardan fərqləndirməkdədir (Güloğlu, 2020, s. 218).

Bu mövzuda Otto Von Bismarck tərəfindən 1881-ci ildə bir “sosial proqram” hazırlanmışdır. Bismarck tərəfindən hazırlanan bu proqramın əsas hədəfi işçilərin gəlirlərinin qorunması idi. Bəhs edilən bu proqramın tətbiq edilməsi üçün də “icbari sosial sığorta” sisteminin qurulması ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür.

7.1.1.2. Sosial Yardım

Sosial müdafiə sisteminin ikinci ana qolunu isə “sosial yardım” mexanizmi formalaşdırır. Sosial yardım, cəmiyyət arasında əldə olmayan səbəblərə görə yoxsul, gəlir səviyyəsi aşağı, ehtiyacı olan şəxslərin yaşayış standartlarını daha yüksək səviyyəyə çatdırmaq məqsədi ilə dövlət büdcəsindən təmin edilən maddi yardımlardır. Sosial yardım mexanizmi dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşdirilir. Buna görə də sosial müdafiə sisteminin sosial yardım mexanizmi, vergi sisteminin yaxşı işlədiyi zəngin ölkələrdə daha çox qəbul edilmiş və tətbiq edilmişdir. Sosial yardıma ehtiyacı olan və bu yardımlardan istifadə etmək istəyənlərin sosial sığorta sistemində olduğu kimi müəyyən bir miqdarda ödəniş etməsinə ehtiyac yoxdur. Bu xüsusiyyətinə görə “ödənişsiz sistem” də demək mümkündür.

Sosial rifah dövləti, sosial yardım mexanizmi vasitəsi ilə sosial sığortaların geridə buraxdığı boşluqları doldurmaqdadır. Sosial yardım ödənişlərində əsas meyar şəxsin bu yardıma ehtiyacı olub - olmadığını müəyyən etməkdir. Müasir dövrümüzdə sosial yardım mexanizmi sosial sığortalardan sonra sosial müdafiə sisteminin ən mühüm sütunudur (Güloğlu, 2020, s. 218).

7.1.1.3. Sosial Xidmətlər

Sosial xidmətlərin əsas prinsipi, ölkə içərisində öz istəyindən asılı olmayaraq yoxsul, yardıma ehtiyacı olan və ya əlil olmuş insanlara, insana yaraşan həyat tərzi və sosial mühit yaratmağa çalışmaqdır. Sosial xidmətlər, sosial yardımlar kimi sosial müdafiə sistemlərinin mühüm hissəsini təşkil edir. Sosial yardımlar

ümumilikdə maddi yardımlar şəklində, sosial xidmətlər isə ehtiyacı olan şəxslərə müəyyən xidmətlərin göstərilməsi formasında tətbiq edilir. Sosial xidmətlər daha çox uşaq baxımı, ehtiyacı olan uşaqların müdafiəsi, ehtiyac vəziyyətindəki yaşlı, əlil və xəstələrə baxım və ya yardım, gəlir səviyəsi aşağı olan şəxslərə ödənişsiz tibbi xidmət və rehabilitasiya kimi bir çox xidmətləri özündə birləşdirir (Korkusuz & Uğur, 2018, s. 76).

7.2. Azərbaycanda Sosial Müdafiə Sistemi

Hər bir sosial rifah dövlətinin qüdrəti, ölkə içərisində yaşayan vətəndaşların sosial həyatını, yaşayış səviyəsini və rifahını yüksəltməsi ilə dəyərləndirilir. Sosial siyasətin əsas prinsipləri isə əhalinin yaşayış səviyəsinin yaxşılaşdırılması, ölkə içərisində yer alan məşğulluq probleminin aradan qaldırması, məşğulluğun təmin edilməsi və sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi ilə bağlı daxili siyasət tədbirlərinin məcmusudur. Azərbaycanın müstəqillik dövrünün ilk illərində ictimai-siyasi həyatında baş verən ciddi problemlər hər sahədə özünü göstərdiyi kimi sosial müdafiə sahəsində də varlığını göstərməkdə idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaşanan iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, inflyasiyanın hər keçən gün daha da yüksəlməsi, yoxsulluq səviyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunların üzərinə qaçqın və məcburi köçkünlərin sayının artması ölkə içərisində əmək haqlarının və pensiyaların aylarla gecikdirilməsi problemini də yaratmışdır. Bu vəziyyət cəmiyyətdəki sosial gərginliyi bir qədər də artırmışdır. Azərbaycan, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədəki yoxsulluq səviyəsinin və sosial yardıma ehtiyacı olan əhalinin sayının kəskin şəkildə artması, əhalinin həyat standartlarının bərpası və yüksəldilməsi üçün dövlətin bu istiqamətdə tədbirlər almasına səbəb olmuşdur.

Müstəqillik dövründən sonra sosial müdafiə sahəsində atılan önəmli addımlardan biri Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yaradılması haqqında" 10 Dekabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının Sosial Təminat Nazirliyi" və "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmək və Sosial Məsələlər Komitəsi" ləğv edilərək, "Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi"-nin yaradılması olmuşdur (www.sosial.gov.az). Nazirliyin başlıca vəzifələri aşağıda qeyd edilmişdir:

- Əmək, sosial müdafiə, pensiya təminatı, demoqrafiya və miqrasiya sahəsində dövlət siyasətini hazırlamaq və qanunda təyin edilmiş şəkildə tətbiq etmək;
- İşsizliyin səviyəsinin azaldılmasına, əmək bazarında rəqabət etmə gücü zəif olan qrupların, eləcə də gənclərin, çoxuşaqlı qadınların, qaçqın və məcburi köçkünlərin, əlillərin, şəhid ailəsi üzvlərinin məşğulluğuna dair sosial siyasət tədbirləri hazırlamaq və tətbiq etmək;

- Yerli icra qurumları, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri ilə birlikdə yeni iş yerlərinin qurulmasına yönəlik tədbirlər hazırlamaq, əmək gücünü bazar şəraitinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə peşə hazırlığı mexanizmini inkişaf etdirmək;
- Ölkə içərisində yer alan aztəminatlılara dövlət yardımının təşkil edilməsi üçün təkliflər hazırlamaq, tək başına yaşayan yaşlı və əlillərə sosial məişət xidmətini təşkil etmək (www.sosial.gov.az).

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrdə ölkədə ağır sosial-iqtisadi gərginlik hökm sürürdü. Həmin dönəmdə respublika rəhbərliyinin siyasi nöqteyi-nəzərdən təcrübəsiz şəxslər tərəfindən idarə edilməsi ölkə içərisində siyasi hakimiyyətdə qısa müddətdə dərin böhrana səbəb olmuşdur. Azərbaycanda son dərəcə çətin bir dövrə təsadüf edən bu illər ərzində, dövlət idarəetmə mexanizminin böhrana uğradığı bir halda hər hansı bir dövlət strukturunun, o cümlədən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin normal fəaliyyət göstərməsi qeyri mümkün idi. Belə bir çətin dönəmdə xalq öz seçimini edərək 1993-cü ilin iyun ayında ümummilli lider Heydər Əliyevi hakimiyyətə, ölkə rəhbərliyinə çağırdı (www.sosial.gov.az).

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev, yeni sosial-iqtisadi siyasətin ölkənin iqtisadi inkişafı üçün vacibliyini irəli sürməklə yanaşı, eyni zamanda bu dövrdə əhalinin sosial rifah səviyəsinin yüksəldilməsini, xüsusilə də aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinə yönəldilməsini dövlət qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri kimi müəyyən etmişdir. Ölkənin iqtisadi inkişafı, xalqın rifahının yüksəldilməsi, həmçinin əhalinin sosial müdafiəsinin dövlət strategiyasının əsas vəzifəsinin qəbul edilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin daxili siyasətinin nəticəsidir. Bütün bu tədbirlər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 1995-ci ildə xalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Konstitusiyada, hər kəsin qanun çərçivəsində əlillik, yaşlılıq, xəstəlik, işsizlik və qanunda müəyyən edilmiş digər hallarda sosial müdafiə haqlarından istifadə edə biləcəyinin mümkün olduğu qeyd edilmişdir. Konstitusiyanın 38-ci maddəsinə görə;

- Sosial müdafiə, hər kəsə bir haqq olaraq verilmişdir;
- Yardıma ehtiyacı olanlara yardım etmək, ilk olaraq ailə üzvlərinin vəzifəsidir;
- Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaşlılıq, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, əmək qabiliyyətini itirməsi, işsiz olma və bunun kimi qanunla müəyyən edilmiş digər hallarda sosial müdafiə haqqına sahibdir,
- Təqaüdlərin və sosial yardımların məbləğlərinin minimumu qanunla tənzimlənir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, m-38).

Qanunun 15-ci və 16-cı maddələrində yer alan müddəalara görə Azərbaycan iqtisadiyyatı xalqın rifahının artırılmasına, sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına, ölkə içərisində yaşayan hər bir kəsin sosial müdafiəsinə və onların layiqli həyat sürməsinə xidmət edir. Konstitusiyada yer alan maddələrə uyğun olaraq hər bir şəxsin əmək qabiliyyətinə uyğun sərbəst şəkildə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçə bilmək, təhlükəsiz və sağlam şəraitdə dövlətin təyin etdiyi minimum əmək haqqından aşağı olmamaq şərtilə işləmək kimi hüququ bəyan edilmişdir. Ümumilikdə 1993-2003-cü illər, hakimiyyətə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin ölkə içərisində sosial müdafiə sahəsində mühüm qərarlar verdiyi və sosial siyasət sferasında əhalinin xüsusilə də aztəminatlı ailələrin, yardıma ehtiyacı olan insanların sosial rifah səviyəsinin artırılması ilə əlaqədar məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirməsi, pensiya və müavinətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində ciddi addımların atıldığı bir dövr olaraq yaddaşlarda qalıb. Bütün bunlara; 1990-cı ildə 20 Yanvar faciəsi zamanı şəhid olanların ailə üzvlərinə olan dövlət qayğısını, Çernobil AES-dəki qəza nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə sosial müdafiə işlərinə başlanılması, İkinci Dünya Müharibəsi iştirakçılarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, həmçinin ölkə azadlığı uğrunda və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olanların ailə üzvlərinin sosial-iqtisadi rifah səviyəsinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiə məsələlərinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq Heydər Əliyevin fərman və sərəncamları örnək olaraq göstərilə bilər. Eyni zamanda Heydər Əliyevin dövlət qayğısına ehtiyacı olan vətəndaşlara göstərdiyi bu kimi xidmətlər müstəqil Azərbaycanda yeni bir sosial müdafiə sisteminin qurulmasının əsasını qoymuşdur (Müslümov, 2015, s. 57).

1995-ci ildən etibarən ölkədə sosial müdafiə sahəsində önəmli addımlar atılmışdır. Pensiya, müavinətlər və bunun kimi bir sıra sosial ödənişlər üzrə vəsaitlər dövlət büdcəsi tərəfindən davamlı olaraq artırılmışdır. Aşağıda yer alan cədvəldə illər üzrə pensiya və sosial müavinətlərin müsbət dinamikası göstərilmişdir.

Tarix	Miqdar	Artım Miqdarı
1995-ci il fevral ayının 1-dən	1,1 manat	-
1998-ci il avqust ayının 1-dən	3,6 manat	3.27 dəfə
2000-ci il noyabr ayının 1-dən	10 manat	2.78 dəfə
2003-cü il avqust ayının 1-dən	20 manat	2.0 dəfə

Denominasiya (1AZN = 5000AZM)

Cədvəl 7.1: Pensiya və sosial müavinətlər: Ölkədə müəyyən edilmiş minimum pensiya ölçüləri

Mənbə: *Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az).*

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsindən əldə edilən məlumatlara görə 1995-ci ildə 1,1 manat (5500 AZN) olan minimum pensiya 1998-ci ildə 3 dəfədən çox artırılaraq 3.6 manat (18000 AZN) olmuşdur. Digər illər üzrə pensiya məbləğlərinə də diqqət yetirdiyimiz zaman illər üzrə davamlı olaraq artımları görmək mümkündür.
18 fevral 1997-ci ildə qüvvəyə minmiş "Sosial Sığorta Haqqında" qanun sosial sığorta sahəsində münasibətləri tənzimləyir, sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati prinsiplərini müəyyən edir. Qanunla müəyyən edilmiş sosial sığorta hadisəsinin baş verməsi ilə sığorta olunan şəxslərin sığorta təşkilatından sığorta ödəməsi almaq hüququ yaranır. Qanunla müəyyən edilmiş sığorta hadisələri aşağıda qeyd edilmişdir:

- pensiya yaşına çatmaq;
- əlilliyin müəyyən edilməsi;
- ailə başçısını itirmək;
- əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi;
- hamiləlik və doğum;
- uşağın anadan olması və ona qulluq;
- ölüm (250 saylı "Sosial Sığorta Haqqında", 1997).

Yuxarıda qeyd edilən sosial sığorta, məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü sosial sığorta olaraq ikiyə ayrılmışdır. Dövlət, sosial sığorta mexanizmini büdcədənkənar fond olan Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, sosial müdafiə sahəsində sərf olunan xərclərin 60%-ni öz büdcəsindən qarşılayır.
Sosial müdafiə sahəsində atılan önəmli addımlardan biri də "Pensiya İslahatı Konsepsiyası"-dır. Heydər Əliyev 17 iyul 2001-ci il tarixli 767 saylı "Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası"-nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Həmin konsepsiyanın məqsəd və prinsipləri aşağıdakılardır:

- Əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək və onlara layiqli həyat səviyəsi təmin etmək;
- Pensiya təminatı sistemini bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırmaq və əhalinin rifah səviyəsini artırmaq;
- Pensiya və müavinətlərin ödənilməsində və idarə olunmasında sistemli bir şəkildə koordinasiya etmək;
- Sosial sığorta və ödənişlər arasındakı əlaqəni uyğunlaşdırmaq;
- Məcburi sosial sığorta ödənişlərinin bütün işəgötürən və işçilər tərəfindən ödənilməsi;
- Vətəndaşların minimum yaşayış səviyəsi ilə pensiyaların uyğunlaşdırılması;

- Sosial təminat sisteminin idarə olunmasında aşkarlığı təmin etmək üçün ictimai nəzarətin aparılması;
- Məcburi sosial sığorta ödənişlərinin ödənildiyi zaman işəgötürən və işçilər arasındakı tariflərin mütənasibliyinin gözlənilməsi (767 saylı “Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası”, 2001).

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 4 avqust 2003-cü il tarixli 908 nömrəli və “Pensiyaların artırılması haqqında” 4 avqust 2003-cü il tarixli 909 nömrəli fərmanlar təqaüdçülərin sosial müdafiəsini gücləndirmək, onların yaşayış səviyyəsini və rifah halının yüksəldilməsini təmin etmək istiqamətində atılmış önəmli bir addım idi. Bu konsepsiya çərçivəsində 2006-cı ilin əvvəlindən sosial sığorta münasibətlərinə əsaslanan yeni pensiya sistemi fəaliyyətə başlamışdır. Pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı islahatla sığorta və pensiya rejimi ilə dövlət sosial yardım sistemi bir- birindən ayrılmışdır. Bu sənədə görə Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yerli orqanlarının pensiyaların, müavinətlərin təyin olunması, maliyyələşdirilməsi və ödənişinə nəzarət üzrə bir sıra funksiyaları Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna verilmişdir (www.e-qanun.az).

1991-ci ildə müstəqilliyinə yeni qovuşan Azərbaycan Respublikasında həm xarici, həm də daxili çəkişmələr rəhbərliyi sosial müdafiə sahəsində daha məhsuldar və məqsədyönlü tədbirlər görməyə vadar etmirdi. Lakin irəliləyən dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən köklü dəyişikliklər əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Getdikcə dövlət büdcəsinin maliyyə imkanlarının genişləməsi, resursların dövlət tərəfindən sosial sahələrə doğru artırılmasına fürsət yaratmışdır. Bütün bunların nəticəsi olaraq dövlət, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasını, yeni iş yerlərinin yaradılaraq məşğulluq səviyəsinin artırılmasını və yoxsulluq faizlərinin get gedə aşağı düşməsini təmin etmişdir.

Tarix	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Dövlət Büdcəsinin Toplam Xərcləri (Mln manatla)	12.9	136.3	428.4	481.9	588.7	528.3	651.4	764	807.5	931.8	1234.5
Sosial Müdafiəyə Ayrılan Xərclər (Mln manatla)	1.1	10.05	36.5	70.6	104.8	122.9	120.8	139.3	146.1	190.3	214
Sosial Müdafiəyə Ayrılan Xərclərin Dövlət Büdcəsi Xərclərinə Nisbəti (Faizlə)	8.48%	7.37%	8.52%	14.65%	17.80%	23.26%	18.54%	18.23%	18.09%	20.42%	17.33%
Sosial Müdafiəyə Ayrılan Xərclərin Əvvəlki İlə Nisbətən Artım Nisbəti	11.37	9.07	3.63	1.93	1.48	1.17	0.98	1.15	1.05	1.3	1.12

Cədvəl 7.2: 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin xərcləri və sosial müdafiə sahəsinə ayrılan xərclər
Mənbə: *Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az), "Müəllif hesablamaları"*

1993-cü il ilə irəliləyən dövrlər müqayisə edildiyi zaman dövlət büdcəsindən sosial müdafiə sahəsinə ayrılan vəsaitdə və bu sahədə dövlət tərəfindən çəkilən xərclərdə artım görülmüşdür. Yuxarıda qeyd edilən cədvəldə Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu 1993-2002-ci illərdə dövründə dövlət büdcəsinin xərcləri və büdcədən sosial müdafiə sahəsinə ayrılan xərclər və vəsaitlər ilə bağlı statistik göstəricilər yer almışdır. Əgər dövlət büdcəsindən 1993-cü ildə sosial müdafiə sahəsinə 1.1 milyon manat vəsait ayrılmışdırsa, 2003-cü ildə bu göstərici 214 milyon manat olmuşdur. Eyni zamanda yuxarıdaki cədvəldən göründüyü kimi 1993-cü ildən 2003-cü ilə qədər olan dövrdə sosial müdafiəyə ayrılan xərclərin dövlətin toplam xərcləri içərisindəki payının illər ərzində artdığını görə bilərik. Sosial müdafiənin dövlətin toplam xərcləri içərisindəki payı 1993-cü ildə 8.48% olduğu halda bu göstərici 2003-cü ildə 17.33% olaraq qeydə alınmışdır. Sosial müdafiə sahəsində statistik göstəricilərin illər ərzində artan istiqamətdə seyr etməsi məhz, Heydər Əliyevin məqsədyönlü daxili sosial siyasətinin nəticəsi olduğunu qeyd etmək mümkündür.

Nəticə

İnsanların gələcəkdə ehtimal olunan risklərlə qarşılaşma və bu risklərə qarşı hansı tədbirləri almaq barəsində düşüncələri sosial müdafiə fikrini ortaya çıxarmışdır. Müharibə, təbii fəlakətlər, yoxsulluq, xəstəlik, işsizlik və bunun kimi bir çox risklərə qarşı sosial və iqtisadi təminat verə biləcək ən əsas tədbirlərin başında sosial müdafiə tədbirləri gəlməkdədir.

Sovet rejiminin süquta uğramasından sonra müstəqilliyini yenicə bərpa edən Azərbaycanda sosial problemlərin çox olması gözlənilən bir hadisə idi. Xüsusilə Azərbaycan və Ermənistan arasında yaşanan Dağlıq Qarabağ müharibəsi ölkə içərisində sosial-iqtisadi nöqteyi- nəzərdən bərpası uzun bir zaman alan problemlərə yol açmışdır. Bu vəziyyət 1 milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkün kimi yaşamasına, eyni zamanda ölkə içərisində yoxsulluq və işsizlik göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət ölkədə sosial müdafiə sisteminin yenidən formalaşmasını və təkmilləşdirilməsinin vacibliyini önə çıxarmışdır. Dövlətin başlıca vəzifələrindən biri vətəndaşların sosial müdafiəsini təmin etməkdir. Azərbaycanda belə çətin bir dövrdə hakimiyyətdə olan Heydər Əliyevin sosial sferada əsas hədəf və prinsipi resursların dar olmasına baxmayaraq vətəndaşların sosial müdafiəsini gücləndirmək və ölkə içərisində əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması təminatına xidmət edən sosial dövlət modelinin bünövrəsini qoymaq idi.

Əhalinin xüsusilə də aztəminatlı ailələrin yaşayış səviyələrinin yaxşılaşdırılması və rifah halının artırılması dövlətin başlıca vəzifələrindən biridir. Bunu 1993-cü il iyun ayında hakimiyyətə yeni gələn Heydər Əliyevin sosial və iqtisadi siyasətində açıq aşkar görmək mümkündür. Hakimiyyət illəri dövründə Heydər Əliyevin sosial sahəyə davamlı olaraq göstərdiyi diqqət və qayğı müstəqil Azərbaycanda sosial siyasətin formalaşmasına, təkmilləşməsinə və eyni zamanda sosial müdafiə sisteminə müsbət təsir edərək əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin xüsusilə aztəminatlı və yardıma ehtiyacı olan vətəndaşlara olan diqqət və qayğısını əlil və şəhid ailələrinin yaşayış səviyəsinin artırılması, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, əlillərin sosial-psixoloji və tibbi reabilitasiya xidmətləri ilə təmin edilməsi, ölkə içərisində işsizlər və işsizlik riski ilə daha çox qarşılaşan xüsusi qruplardan hesab edilən gənclərin və qadınların məşğulluq potensialının qaldırılması istiqamətində tədbirlərin aparılması, pensiya və müavinətlərin artırılması və s. kimi vasitələr ilə görmək mümkündür.

Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra yeni qanunlar qüvvəyə minmişdir. Hakimiyyətdə olduğu müddətcə ölkə daxili sosial sahədə yaşanan problemlərə qarşı daim həll yolu tapmağa çalışmışdır. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın ilk konstitusiyasında sosial müdafiənin haqq olaraq qəbul edilməsi, pensiya islahatının hazırlanılması, sosial sığorta haqqında qanunun qəbul edilməsi, pensiya və müavinətlərin artırılması və s. kimi rəsmi sənədlər Heydər Əliyevin sosial siyasətinin başlıca prinsipinin, daim vətəndaşların xüsusilə də aztəminatlı ailələrin və yardıma ehtiyacı olan xüsusi qrupların yaşayış səviyəsinin yaxşılaşdırılması bir sözlə xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması olduğunu göstərmişdir.

Dövlət tərəfindən vətəndaşların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barəsində lazımi tədbirlər görülsə də qanun çərçivəsində bəzi boşluqların olduğu-

nu da qeyd etmək lazımdır. Bəzi risk hadisələri vardır ki, Konstitusiyada yer almasına rəğmən qanun çərçivəsində təşkil edilməmişdir. Azərbaycan Konstitusiyasının 41-ci maddəsinə görə "hər bir kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq" hüququ vardır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, m-41). Eyni zamanda "sosial sığorta haqqında qanun"-da "əmək qabiliyyətinin itirilməsi" adı altında xəstəlik riski kimi hadisələr zamanı həmin şəxsə maddi yardım verilməsi qeydə alınmışdır.

Ədəbiyyatlar

1. Hüseyinli, N. "Azerbaycan'ın Sosyal Güvenlik Sistemi", Kamu-İş Yayınları, 2012,C-1.
2. Huseyinov, N. "AZERBAYCAN'IN SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ", DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ, DOKTORA TEZİ, 2010.
3. Müslümov, S. "Sosial müdafiə sisteminin modernləşdirilməsi". Azərbaycan, 2015, 8 May, C-98(5).
4. www.e-qanun.az. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTİTUSİYASI m. 38 Sosial təminat hüququ, 12 Noyabr 1995.
5. www.e-qanun.az. № 250-IQ "Sosial sığorta haqqında", Bakı şəhəri: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU, 18 fevral 1997-ci il.
6. www.e-qanun.az. 4 avqust 2003-cü il tarixli 908 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2003-cü il, № 908).
7. www.e-qanun.az. Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 17 iyul 2001-ci il tarixli 767 nömrəli Sərəncam.
8. www.sochealth.co.uk. Beveridge Report; Social Insurance and Allied Services. Socialist Health Association. (1942).
9. www.sosial.gov.az. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Tarixi., Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin rəsmi saytı: https://www.sosial.gov.az/tarixi. Giriş Tarixi, 02 28, 2023
10. www.stat.gov.az. Sosial Müdafiə ilə bağlı statistik göstəricilər. Giriş Tarixi 02 28, 2023, from Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Rəsmi Saytı: https://www.stat.gov.az/source/healthcare/
11. Ayhan, A.. "Sosyal Güvenlik Kavramı ve Sosyal Güvenlik İlkeleri", SGD Sosyal Güvenlik Dergisi, 2012, C-1(1), 41-55.
12. Collier, D., & Messick, R.. "Prerequisites Versus Diffusion: Testing Al-ternative Explanations of Social Security Adoptation", The American Social ScienceReview, 1975, C-69(4).
13. Frank, T. "History of Modern Germany Since 1815", University of California Press; 1st Edution, 2003.
14. Güloğlu, T. "TÜRKİYE'DE SOSYAL GÜVENLİK.", Yalova Üniversitesi YÜSEM Yayınları 2020, No:1, Türkiye (211-232).
15. Gümüş, E. Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sistemi: Mevcut Durum, Sorunlar Ve Öneriler. Seta Analiz, 2010, C-7.
16. Korkusuz, R., & Uğur, S. Sosyal Güvenlik Hukuku. Bursa: Ekin Yayınevi, 2018.
17. Naik, D. Social Security and Social Insurance. Journal of Civil andLegal Sciences, 2016, C-5(5), 1-4.
18. Seyyar, A. "Sosyal Güvenlik Terimleri", Papatya Yayıncılık Eğitim, 2005.
19. www.ilo.org. International Labour Standards Social security. Giriş Tarixi 02 20, 2023, from International Labour Organization: https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/social-security/lang--en/index.htm

8

Heydər Əliyev İdarəçiliyi Dövründə İnflyasiya ilə Mübarizə və Əhalinin Rifahının Yüksəldilməsi

Əlibəy Məmmədli
İstanbul Universiteti

Giriş

Son zamanlarda inflyasiyanın ölkə iqtisadiyyatına necə təsir elədiyi mövzusundaki yazıların təkrar gündəmə gəldiyini görürük. Bu yazılarda daha çox iki mövzuya toxunulur. İlk olaraq empirik çalışmalarda iqtisadi böyümə və inflyasiya arasında əlaqə incələnir. Əgər belə bir əlaqə varsa bu əlaqənin istiqaməti nədir? Bunun yanı sıra ilişkinin istiqaməti fərqli dəyişik zaman dilimləri və dəyişik ölkə nümunələrində fərqlilik göstərirlər mi? İkincisi, inflyasiya ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə xəttidir, yoxsa qeyri-xətti? İqtisadi artıma təkan verən optimal inflyasiyanın dərəcəsi nədir? Bu cür sualların cavabları həm nəzəri, həm də empirik tapıntılar baxımından əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bundan başqa, müxtəlif dövrlər və müxtəlif ölkə təcrübələri baxımından münasibətlərin istiqaməti fərqlidirmi? Məsələn, Kormendi və Meguire (1985), Fischer (1993), Barro (1995), Grimes (1991), Andres və Hernando (1997), Motley (1998) inflyasiya və iqtisadi artım arasında mənfi və güclü əlaqə tapdılar. Levine və Renelt (1992), Levine and Zervos (1993) və Clark (1997)-a görə edilən təxminlər; Nəticələr etibarlı deyil, çünki onlar istifadə edilən metoda, öyrənilən ölkələrə və dövrə görə dəyişir. Bundan əlavə, Bruno və Easterly (1998) inflyasiya ilə artım arasında uzunmüddətli əlaqənin olmadığını və bu iki dəyişən arasındakı mənfi əlaqənin yalnız yüksək inflyasiya ilə nəticələnən böhranlar zamanı sual altında ola biləcəyini iddia edirlər.

Digər tərəfdən, Grier və Perry (1998) iqtisadi artımın inflyasiyadan deyil, inflyasiya dəyişkənliyindən mənfi təsirləndiyini ifadə edərkən; Karras (1993) inflyasiya ilə iqtisadi artım arasındakı mənfi əlaqənin mənfi təklif şokları kimi amillərdən qaynaqlandığını iddia edir. Fischer (1996) qeyd edir ki, yüksək inflyasiyanın iqtisadi artıma mənfi təsir etdiyi şübhəsizdir, lakin aşağı inflyasiya ilə iqtisadi artım arasında əlaqə haqqında aydın bir şey söyləmək çətindir. Bundan əlavə, zaman silsiləsi məlumatlarından istifadə edilən tədqiqatlarda Mallik və Chowdhury (2001), Chowdhury (2002), Black, Dowd və Keith (2001) inflyasiya ilə iqtisadi artım arasında müsbət əlaqə tapmışlar.

Bu araşdırmada isə inflyasiya ilə alıcılıq qabiliyyəti pariteti arasındaki əlaqə analiz edilmişdir. İqtisadi artım kimi adambaşına alıcılıq qabiliyyəti pariteti dəyişəni və inflyasiyanın göstəricisi kimi neqativ və pozitiv inflyasiya şokları analizə daxil edilmişdir.
Bu araşdırmanın məqsədi Azərbaycanda müstəqillikdən sonrakı dövrdə yüksək inflyasiyanın adambaşına alıcılıq qabiliyəti paritetinə necə təsir etdiyini zaman silsiləsi məlumatlarından istifadə etməklə yoxlamaqdır. Tədqiqatın ikinci hissəsində inflyasiya haqqında məlumat verilmiş, üçüncü hissədə Azərbaycanda müstəqillikdən sonrakı dövrlərdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin apardığı islahatlar və bu islahatlardan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatındakı dəyişikliklərdən bəhs edilir. Dördüncü hissədə Azərbaycan üçün inflyasiya və alıcılıq qabiliyyəti pariteti arasındakı əlaqə Hatemi-J (2012) səbəb-nəticə testi ilə analiz edilmişdir. Nəticələr hissəsində isə nəticə və qiymətləndirməyə yer verilmişdir.

8.1. İnflyasiya

İqtisad tarixindən əldə edilən bilgilərə görə ilk dəfə inflyasiya ciddi şəkildə on altıncı əsrdə Avropada nəzərə çarpmışdır. Həm Amerikanın kəşfindən sonra orta Amerikanı ələ keçirən İspaniyalıların ordan gətirdikləri qızıllar həm də Hindistandan avropaya gələn çoxlu sayda qızıllar birlikdə qiymətlərdə artım göstərmiş və inflyasiya baş vermişdir.
İnflyasiya dinamik bir hadisə olub müxtəlif dəyişənlərin bir-biriylə əlaqəsi nəticəsində yaranır. Əsasən pul, tələb, əməkhaqqı və qiymətlərin bir-biriylə əlaqəsindən təsirlənən inflyasiya həmin təsirlər nəticəsində fərqlilik göstərir. İqtisadçılar üçün inflyasiya təməl olaraq davamlı qiymət artımı olsa da iqtisadi məktəblərə görə inflyasiya tərifi fərqliliklər göstərməktədir. Keynes nəzəriyyəsinə görə inflyasiya məşğulluğun tam olduğu vəziyətdə toplam təklifə görə toplam tələbdəki artıqlığın qiymətləri artırması və bunun nəticəsində də pulun dəyərdən düşməsidir.
Təməl olaraq eyni olan ancaq ifadə şəkli fərqli olan inflyasiya təriflərinə baxsaq, bu tərifləri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

- Bir iqtisadiyatda pul miqdarındakı artışın istehsal olunan mal və xidmət miqdarından daha çox olması səbəbi ilə meydana gələn qiymət artışı inflyasiyadır. Yəni qymətlərdəki davamlı artışın səbəbi pul miqdarındaki davamlı artışdır. Əgər istehsal olunan mal və xidmət miqdarının pul qarşılığı qədər iqtisadiyyatda pul dövr edirsə qiymətlərdə bir artış nümayiş olunmayacaqdır.
- İnfyasiya cari qiymət səviyyəsi üzərində toplam tələbin toplam təklifdən daha çox olması nəticəsində qiymətlərin ümumi səviyəsi üzrə davamlı artmasıdır.

- İnflyasiya qiymətlərin ümumi səviyyəsinin hiss edilə bilən ölçüdə və davamlı olaraq artmasıdır. İnflyasiyada qiymət artımları ümumiyyətlə kumulyativ xarakter daşıyır. Başlanğıcda bir miqdar mal və xidmətlərin qiymətləri ümumi qiymət artımı göstərməsə də bir müddət sonra bu malların qiymətləri də artım göstərirlər. Toplam tələbin toplam təklifdən çox olması, yüksək faiz dərəcələri, yığımın investisiyadan az olması dövriyyədəki pul miqdarının artması, yalnış tətbiq edilən iqtisadi politikalar inflyasiyanın artım səbəbləri olaraq göstərilə bilər.

Bəzi hallarda yüksək qiymətlər inflyasiya ilə səhv salınır. Lakin qiymətlər nə qədər yüksək olursa olsun, bu qiymət sabit qiymət səviyyəsidirsəinflyasiyadan söz gedə bilməz. İqtisadi siyasətlərin istifadə edilməsinin asanlaşdırılması və ehtiyac duyulmadığı halda müdaxilə edilməsinin qarşısının alınması məqsədilə inflyasiya tərifinə əlavə edilməsində faydalı ola biləcək bir nöqtəyə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu nöqtə ondan ibarətdir ki, qiymətlərin ümumi səviyyəsidəki davamlı və bilinən artımların, artım səviyyəsi nə qədər olarsa olsun inflyasiya olaraq deyil də müəyyın faizin üzərindəki qiymət artımı inflyasiya olaraq qeydə alınmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə 2-3 faizlik inflyasiya inkişaf üçün normal olaraq səciyyələndirilmişdir. Bu ölçü fərqli şəraitlərdə və fərqli zaman dilimlərində dəyişiklik göstərməktədir. Məsələn bu ölçü keçən əsrin ortalarında 10 faiz olaraq qəbul edilirdisə hal hazırda inkişaf etmiş ölkələr üçün iki üç faiz olaraq səciyyələnir. Bu ölçü inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün isə 5 faiz olaraq qəbul edilmişdir.

8.1.1. İnflyasiyanın Növləri

İnflyasiya qiymət səviyəsinin artımın sürətinə və yaranma səbəbinə görə siniflərə ayrılır.

Qiymət səviyyəsinin artım sürətinə görə inflyasiya 3 qrupa ayrılır:

Sürünən inflyasiya - İnkişaf etmiş ölkələrdə görünən bu inflyasiya növündə qiymət artımı illik 5 ilə 10 faiz arasnda dəyişir. Bu inflyasiya növünə təkrəqəmli inflyasiya faizi xarakterikdir.

Yaranma səbəbinə görə inflyasiya 2 yerə ayrılır:

Tələb inflyasiyası - İqtisadi sistemdə tələb təklifi üstələdikdə, baş verən inflyasiya növüdür. Bu tip inflyasiyanın əsas səbəbi müəyyən məhsula tələbatın normadan qat-qat yüksək olması və təklifin onu ödəyə bilməməsidir. Misal üçün; 10 nəfərin gündə 10 çörək istehlak etdiyi yerdə 8 çörək istehsal olunanda çörəyin qiymətinin artması tələb inflyasiyasına misaldır.

Xərc inflyasiyası - Xərc inflyasiyasının başqa adı təklif inflyasiyasıdır. İstehsal olunan məhsullarda xammalın qiymətinin artması və ya istehsalın maya dəyərinin artması məsrəflərin inflyasiyasının əsas səbəbidir.

Milli gəlir ümumilikdə ölkənin istehsal etdiyi mal və xidmətlərin dəyəri olduğundan, inflyasiya şəraitində milli gəlir göstəricilərinin qiymətlərində artım yaranır. Qiymətlərin artması ilə əlaqədar olaraq malların pul dəyəri əvvəlki ilin pul dəyərindən fərqlənir. İnflyasiya inkişaf və böyümə vasitəsi kimi qəbul edilsə də ÜDM-i artıracaq investisiyalar inflyasiya mühitində edilmir, artan tələb təklifi müəyyən qədər artırır, sonra istehsalın artması və buna görə də milli gəlirin artması dayanır.
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə inflyasiyanın ən mühüm səbəblərindən biri dövlət sektorunun kəsiridir. Əgər dövlət sektorunda kəsir varsa, dövlət onu daxili və xarici borclarla bağlamağa çalışır. Xarici borcun ödənilməsi prosesi inflyasiyanı sürətləndirə bilər. Bəzən ölkələr xarici borclarını asanlıqla ödəmək, ixrac gəlirlərini artırmaq üçün devalvasiyadan istifadə edirlər. Ona görə də ölkə valyutasının dəyəri düşür, idxal azalır milli gəlir isə artır.
İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə investisiya təşviqlərinin kifayət qədər olmaması səbəbindən milli gəlirin artımı istehlaka keçərsə, daxili qiymətlər yüksələcək və inflyasiya sürətlənəcək. Dövlət sektoru kəsirinin daxili maliyyələşdirmə ilə bağlanması əsasən iki yolla həyata keçirilir. Birincisi, emisiya hesabına maliyyələşdirilir. Bu, ictimaiyyətə birbaşa xərc tələb etmir, əksinə inflyasiyaya gətirib çıxarır. İkincisi, istiqraz satışı ilə maliyyələşmədir. Bu üsul da bir müddət sonra inflyasiya təsirlərinə səbəb ola bilər. Dövlət sektorunun vəsaitlərə artan tələbi real faiz dərəcələrini artırır ki, bu da öz növbəsində xərc inflyasiyasına gətirib çıxarır.
İnflyasiyanını makroiqtisadi dəyişənələrə olduğu qədər, mikroiqtisadi dəyişənlərə də təsiri vardır. Faizlərin artması, kredit tapmağın çətinləşməsi, xarici resursların artması, xərclərin artması kimi səbəblər müəssisələri çətin vəziyyətə salır. İnflyasiya prosesində müəssisələr bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Kəmiyyətsiz amortizasiya, inflyasiya vergisi, dividend və mükafat ödənişləri və yalnış mənfəət nəticəsində başqa pul xaricələri müəssisələrin nizamnamə kapitalının azalmasına səbəb olur. Bütün bunları nəzərə alaraq, müəssisələrin maliyyə hesabatlarını inflyasiyadan aşağı salmaq üçün inflyasiya uçotu təcrübələrini mənimsəmələri qaçılmaz bir zərurətə çevrilmişdir.
Bunlarla yanaşı inflyasiyanın əhali üzərində də mənfi təsiri vardır. İnflyasiyanın cəmiyyətə ən mənfi psixoloji təsiri etibarsızlıqdır. İnflyasiya prosesi davam etdikcə cəmiyyətdə inflyasiyanın azalmayacağına dair ümumi bir inam yaranır.Bu gözləntilər hökumətləri çox vaxt öz iqtisadi siyasətlərində uğursuzluğa düçar edir. Bundan əlavə, gəlir qruplarının gəlirlərinin inflyasiya şəraitində əriməsi cəmiyyətdə sosial təbəqələr arasında ciddi problemlərə və mühüm sosial təhlükəyə səbəb olur.

8.2. Azərbaycanda İnflyasiya

Azərbaycan Respublikasında 1991-ci ildə müstəqilliyin bərpa edlməsindən sonra iki önəmli məsələnin həll edilməsi zərurəti yaranmışdı. Onlardan biri demokratiya əsaslı ölkə qurulması, digəri isə azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması idi. Dünya ölkələrinin inkişaf təcrübəsinə nəzər yetirsək, onların davamlı sosial-iqtisadi inkişafa və innovasiyaya nail olmasına çoxmülkiyyətli iqtisadiyyat, azad rəqabət və liberal qiymətlər şəraiti təkan vermişdir. İqtisadi transformasiya prosesi adətən təkamül yolu ilə baş verir və bir qayda olaraq, iqtisadi münasibətlərin bütün səviyyələrini əhatə edir. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü iki əsas mərhələyə bölmək olar: 1991-1994-cü illərdəki tənəzzül və 1995-ci ildən başlayaraq bərpa və dinamik inkişaf dövrləri.

Birinci dövr üçün olduqca mürəkkəb siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət səciyyəvi idi. Belə ki, 90-cı illərin əvvəlində Sovet İttifaqının süqutu, müəssisələr arasında mövcud əlaqələrin pozulması, o dövrdəki siyasi rəhbərliyin səriştəsizliyi, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, 1 milyondan artıq soydaşımızın doğma yurd-yuvasından didərgin düşməsi, Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, informasiya blokadasına alınması ölkənin sosial-iqtisadi həyatında xaosa gətirib çıxarmışdı.

Yalnız Ümummilli Lider Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə 1993-cü ilin iyununda yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkədə siyasi sabitlik bərqərar oldu, atəşkəs əldə edildi, irimiqyaslı iqtisadi islahatlara başlanıldı. Bunun nəticəsində ölkədə maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyata cəlb olunan investisiyaların həcmi ildən-ilə artdı, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

8.2.1. Müstəqillik Sonrası İlk Dövr (1991-1994)

İnflyasiya Azərbaycanda ötən əsrin 90-cı illərindən mövcuddur. SSRİ parçalandıqdan sonra orada fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətlərinə son verməsi sonrası ümumi təklifin yüksək dərəcədə düşməsi inflyasiyanı yüksəltmişdir. Bundan sonra xalqda qalan mallar bazara çıxarılaraq ümumi tələbin müəyyən hissəsi qarşılanmışdır. Nəticədə həmin illərdə inflyasiya nisbətən aşağı səviyyələrdə müşahidə edilmişdir. Qiymətə nəzarət aradan götürüldükdən sonra sərbəst qiymət və birinci Qarabağ Müharibəsinə görə dövlət xərclərindəki artım büdcə kəsirlərinin borc və emissiya ilə bağlanmağa çalışılması sonrasında yüksək qiymət artımı baş vermişdir.

Bu mərhələnin iqtisadi mənzərəsi həmin illərin makroiqtisadi göstəricilərində daha aydın nəzərə çarpır. 1991-1994-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında ÜDM hər il orta hesabla 16,5% azalmışdı. Tənəzzül meyli sənayedə xüsusilə kəskin xarakter almış, 1985-ci ilə nisbətən sənaye istehsalının həcmi 1991-ci il-

də 10%, 1992-ci ildə 37%, 1993-cü ildə isə 50%-ə qədər azalmışdı. Ölkə istehsal potensialının demək olar ki, 2/3-ni itirmişdi. İstehsal sahələrinin sıradan çıxması nəticəsində işsizlik səviyyəsi artmışdır.

1992-ci ildə inflyasiya səviyyəsi əvvəlki ilə nisbətən 4,9 dəfə artaraq 1012,3% təşkil etmişdir.

Qeyd olunan proseslər əhalinin güzəranının ağırlaşmasına səbəb olmuşdu. 1991-1995-ci illərdə əhalinin pul gəlirləri real ifadədə 3,3 dəfə, adambaşına pul gəlirləri orta hesabla 3,6 dəfə aşağı düşmüşdü. 1991-ci ildən başlayaraq 4 il ərzində əhalinin əmək haqqı isə 5,7 dəfə azalmışdı.

Büdcə kəsirlərinin emissiya ilə qarşılanması 1994-cü ilə qədər davam etdi ki, bu da manatın dəyərdən düşərək ölkə iqtisadiyyatının hiperinflyasiyaya girməsinə səbəb oldu.

Qısa şəkildə deyə bilərik ki 1991-1994- cü illərdə SSRİ-nin parçalanması sonrası baş verən iqtisadi hadisələr inflyasiyanın ən yüksək həddə, 1765%-ə çıxartdı. Bu rəqəm 1995-ildə atəşkəsin qərara alınması və bir sıra iqtisadi siyasətlərin tətbiqi sonrası 511.8%-ə düşmüşdür. Bu dövrdə başlayan keçid dövrü nisbətən yavaş işləmiş, azad ticarət və sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid üçün islahatlardan istifadə edilmişdir. Bu islahatlar isə 1995-2000-ci illər arası daha yaxşı işləmiş, bir çox struktur dəyişikliyi eləcə də bankçılıq, xarici ticarətlə bağlı sərbəstləşmə və özəlləşdirmələr həyata keçirilmişdir.

8.2.2. Müstəqillik Sonrası İkinci Dövr (1995 və sonrası)

Xalqın seçimiylə yenidən Azərbaycan Respublikasının başına gələn Heydər Əliyev, Prezident seçildikdən sonra idarəetmədə köklü dəyişikliklər həyata keçirtmişdir. O, Prezident olduqdan qısa müddət sonra hərbi islahatlarla yanaşı tənəzzülə gedən iqtisadiyyatı da dirçəltmək üçün iqtisadi plana əsasən bir çox islahatlar həyata keçirtdi. Həmin dövrdə hazırlanan bir çox iqtisadi modellər Ümummilli liderin və eləcə də Azərbaycan iqtisadiyyatının sonrakı strateji iqtisadi inkişaf yolunda əldə etdiyi uğurların ilkin göstəricisidir. Prezidentliyinin ilk illərində o dövrə xas olaraq iqtisadi bazarın sərbəstləşdirilməsi və fərdi sahibkarlığın inkişafına önəm verən Heydər Əliyev həmçinin, maliyyə və gömrük sistemində yenidənqurma işləri həyata keçirmişdir. Bununla yanaşı, ticarət azadlığını bərpa etdirmiş, vergi, torpaq, kənd təsərrufatı, o cümlədən elm və tibb sahələrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında bazarın sərbəst şəkildə təşkil olunması çalışmaları özünü həm qiymətlər səviyyəsi və valyutanın sərbəstləşdirilməsi, həm də xarici ticarətin inkişafı üçün lazımi hüquqi vəziyyətin qurulması yolunda bir çox qanunların qəbul edilməsində göstərdi. Bundan sonra inflyasiya nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmağa başlamış, ölkə

iqtisadiyyatında sabitlik əldə edilmiş, büdcə kəsirləri azaldılmışdır. Bu islahatlardan sonra ölkədəki xırda müəssisələrin özələşdirilməsi yekunlaşmış orta və böyük müəssisələrin də özəlləşdirilmə prosesinə keçilmişdir. Eyni zamanda xidmət sektorunda da özəl sektorun payı daha da artmışdır. Bütün bunlardan sonra iqtisadiyyatda ağır vəziyyət sona çatmış, inkişafın ilk mərhələsinə qədəm qoyulmuşdur. İlk öncə kənd təsərrufatı sektorunda 93 faizdən çox əmlak özəlləşdirilmiş, vergi yükü azaldılmışdır. Bunun nəticəsində də 90-cı illərin sonlarında kənd məhsullarında və eləcə də heyandarlıqda ildə 7 faiz artım müşahidə olunmuşdur. 1993-cü illərin sonlarından başlayaraq tətbiq edilən yeniliklər Azərbaycanda həm sosial, həm siyasi həm də iqtisadi baxımdan sabitliyin əldə edilməsində böyük rol oynamışdır. Bank sistemi həmçinin maliyyə sistemi yenidən qurulan Azərbaycanda sərbəst bazar itisadiyyatı üçün də vacib addımlar atılmışdır. Bu dəyişikliklər Azərbaycanın xarici əlaqələrinin də inkişafına yaxşı mənada təsir etmiş və ölkəmizin xarıcı maliyyə təşkilatları ilə münasibətlərini də yaxşılaşdırmışdır. Bunun da ən böyük göstəricisi 1994-cü ilin sentyabrın 20-də dünyanın 8 ölkəsini təmsil edən 11 transmilli neft şirkəti ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və icrasına başlanmasıdır ki, bununla da Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının və ölkənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəm təməli qoyuldu.

Ölkə neftinin ixrac miqdarının artması məqsədi ilə 1996-cı ildə Bakı-Novorossiysk, 1999-cu ildə isə Bakı-Supsa neft kəmərlərinin istifadəyə verilməsi və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin inşası ilə bağlı müqavilənin imzalanmasına, beləliklə də ixrac yollarının artmasına nail olundu.

Ümummili lider Heydər Əliyevin əsrin sonlarında imzaladığı fərmanla neft yataqları xarici şirkətlərlə birlikdə işlədilməyə başladı. Bu birgə işlətmədən əldə edilən gəlirin səmərəli istifadəsi üçün Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Dövlət Neft Fondunun yaradılmasında əsas məqsəd ölkəyə gələn gəlirin prioritet sahələrdə inkişaf yaratmaq və həm sosial, həm də iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli olan layihələrin həyata keçirilməsinə nəzarət etmək idi. Hazırda beynəlxalq arenada Fondun gördüyü işlər eləcə də həmin sahədə şəffaflığın təmin edilməsi böyük rəğbət qazanmışdır.

Yenidən qurulan iqtisadi sistem üçün ən önəmli addım, Azərbaycanın starteji baxımdan iqtisadi həyatında yeni eranın başlanğıcı olaraq ölkədə ilk konstitusiyanın qəbulu oldu. Bu qəbul ilə birlikdə ölkədə geniş şəkildə tənzimləmələrə başlanıldı. Sərt iqtisadi önləmlərin alınması eyni zamanda Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qurulan əməkdaşlıq sayəsində onların proqramlarının istifadəyə başlanması ilə həyata keçirilən pul siyasəti ilə çox az müddətdə iqtisadi tarazlıq sonunda yarandı və inflyasiya nəzarət altına alındı. Bununla yanaşı ÜDM-nin azalmasına da nail olundu. Bütün bunlar sayəsində ölkədəki iqtisadi gerilik aradan

qaldırıldı. Strateji iqtisadi modellər sözün əsl mənasında müsbət nəticələr verməyə başladı.
İslahatların təsiri olaraq özəl sektordaki dəyişiklik də qeyd edilməlidir ki, islahatlardan öncə iqtisadiyyatda 29 faiz olan özəl sektorun islahatlardan sonra payı artaraq 68 faizə çatmışdır. Eyni zamanda xarici şirkətlərlə, əsasəndə neft şirkətləri ilə bağlanan müqavilələr sayəsində ölkəyə 3.4 milyard dollar sərmayə daxil olmuşdur. Heydər Əliyevin prezident olduğu dövrdə xarici sərmayənin həcmi 15,9 milyardlıq maksimum səviyəyə çatmışdır. 56 faizi neft sənayesinə aid olan bu invesitisiyanın 23 faizi maliyyə kredit sektoruna xərclənmişdir. Digər sektorlara qoyulan investisiya miqdarı isə toplamın 21 fazini təşkil edir. Bu göstəricilərə görə Azərbaycanın SSRİ dağılmasından sonra ona daxil olan ölkələr arasında iqtisadiyyatı ən sürətlə böyüyən ölkələrdən biri olmuşdur. Böyük hissəsi neft sahəsindən olan bu gəlirin ölkə iqtisadiyyatındakı müəyyən hissəsi rabitə sahələrindən və kiçik bir hissəsi kənd təsərrufatı sahəsindən gəlmişdir. Keçirilən islahatlara uyğun olaraq tətbiq edilən pul siyasəti kəskin qiymət artımının qarşısını almış, ölkənin pul vahidi olan manatın başqa ölkələrin valyutası ilə müqayisədə daha sabit olmasına şərait yaratmışdır. Keçən əsrin 90- cı illərinin ortalarında 2000-ci illərə qədər Ümummilli lider H.Əliyevin həyata keçirdiyi islahatlar sayəsində inflyasiya 5-10 faiz arasında dəyişirdi. İslahatlar sonrasında inflyasiya ilə yanaşı ÜDM-dəki artış da SSRİ parçalandığı dövrdəkinə nisbətən iki dəfə daha çox olmuşdur. İnvestisiya həcmi əvvəlki illərə nisbətən 55 faiz artım göstərmişdir.

8.3. 1993-2003 İllərində Azərbaycanda İnflyasiya və Alıcılıq Qabiliyyəti Pariteti Arasında Analiz

8.3.1. Empirik Model

İqtisadi münasibətləri izah etmək üçün istifadə olunan ekonometrik modellər, dəyişənlər arasındakı əlaqələrin funksional dinamikaya malik olduğunu qəbul edir. Müvafiq modellərdə y=f(x) kimi asılı və müstəqil dəyişənlər arasında fərq var. Buna baxmayaraq, makroiqtisadi dəyişənlər arasındakı əlaqələr həmişə funksional çərçivədə ifadə olunmur. Makroiqtisadi dəyişənlərin qarşılıqlı təsirdə olduğu və asılı dəyişən dispersiyasının dəqiq müəyyən edilmədiyi sinxron tənliklər sistemləri makroiqtisadi təhlil üçün istifadə edilə bilər. Buna görə də, bu məqsədlə VAR tipli modellərdən istifadə olunur və iki və ya daha çox dəyişən arasında mümkün əlaqələr səbəb-nəticə təhlili, impuls-cavab funksiyaları və dispersiyaların parçalanma təhlili vasitəsilə araşdırıla bilər. Hatemi-j səbəbiyyət təhlili VAR tipli modellərin ən fundamental analiz vasitəsidir və bir dəyişənin sonrakı dövrlər üçün digər dəyişənə təsir edib-etmədiyini əsas səviyyədə müəyyən etmək olar. Toda və Yamamoto (1995) tərəfindən hazırlanmış səbəb-nəticə

təhlilinə əsasən, VAR tipli modeldə qeyri-stasionar dəyişənlər xarici dəyişən kimi daxil edilir.
Empirik təhlildə dəyişənlər Azərbaycan üçün inflyasiya(inf) və adambaşına düşən alıcılıq qabiliyyəti(aqp) paritetidir. Müvafiq dəyişənlər arasında 1993-2003 illərini əhatə edəcək şəkildə test edilmişdir. Azərbaycan üçün inf+, inf-, aqp alınır və alıcılıq qabiliyəti paritetindəki dəyişikliklərin inflyasiyadakı dəyişikliklərlə bağlı olub-olmaması təhlil edilmişdir. Bu kontekstdə dəyişənlər arasında asimmetrik təsirlərin mövcudluğu nəzərə alınmaqdadır. Beləliklə inf+, inf-, aqp ilə VAR modelləri 1993-2003 illəri arasında illik olaraq analiz edilir. Bütün məlumatlar Dünya Bankı data statistik məlumat bazalarından əldə edilib və empirik analizlər Gauss və Stata 17 proqramları ilə həyata keçirilib.

8.3.2. Empirik Data

Qabaqcıl zaman seriyası modellərində dəyişənlərin stasionar xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi ən uyğun model növünün müəyyən edilməsi üçün zəruridir. Dəyişənlərin stasionarlıq xüsusiyyətlərinə görə, model dəyişənləri arasında iqtisadi əlaqələri təhlil etmək üçün VAR, VEC və ya ARDL modellərindən istifadə etmək olar. Bundan əlavə, bu modellərin qiymətləndirilməsi prosesi iqtisadi nəzəriyyədən irəli gələn müəyyən məhdudiyyətlərlə həyata keçirilə bilər. Elmi ədəbiyyatdan sonra bu işdə ilk növbədə Augmented Dickey-Fuller (ADF) testindən istifadə edilmişdir. ADF testinin reqressiya modelinə daxil edilə bilən deterministik terminlər Pantula (1989) tərəfindən hazırlanmış prinsipə uyğun olaraq seçilir; çünki reqressiya modelinin spesifikasiyalarındakı dəyişikliklər müxtəlif vahid kök test nəticələrinə gətirib çıxara bilər. ADF testinin reqressiya modelində maksimum gecikmə uzunluğu 0-dır; üstəlik, müvafiq gecikmə uzunluğunu artırmaq test nəticələrində heç bir dəyişikliyə səbəb olmamışdır. Cədvəl 8.1 bütün dəyişənlərin səviyyələrdə stasionar olmadığını və ilk fərqlərdə stasionar olduğunu göstərən ADF test nəticələrini göstərir.

Dəyişənlər	ADF Test Nəticələri	Gecikmə Uzunluğu
aqp_t (c,t)	-10.128	0
inf^+_t (c,t)	-148.296	0
inf^-_t (c,t)	-7.120	3

Cədvəl 8.1: ADF birim kök testinin nəticəsi

8.3.3. Empirik Analiz

Bu analizdə Azərbaycanda inflyasiya və alıcılıq qabiliyəti pariteti arasındakı əlaqə Hatemi-J (2012) səbəb-nəticə testinin köməyi ilə təhlil edilmişdir. ADF testinin maksimum gecikmə uzunluğuna görə (0), eyni gecikmə uzunluğu Hatemi-J (2012) testi üçün əsas olan VAR modellərində istifadə edilmişdir. Bununla belə, hər iki testdə kumulyativ məbləğlər yanaşması dəyişənlər arasındakı əlaqə asimmetrik təsirlər baxımından araşdırılmışdır. Toda və Yamamoto (1995) səbəb-nəticə təhlilində səviyyələrdəki qeyri-stasionar dəyişənlər modelə daxil edilmiş və dəyişənlərin ləngimiş dəyərləri modelin qiymətləndirilməsi prosesində xarici dəyişənlər kimi qiymətləndirilmişdir. VAR modelinin gecikmə uzunluğu AIC tərəfindən təklif edilmiş və Toda və Yamamoto (1995) testində dmax kimi göstərilmiş, modelin xarici dəyişənlərinin lag uzunluğu dəyişənlərin stasionar sırasına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Cədvəl 1-də ifadə edilən stasionarlıq təhlili VAR modellərinin dmax qiymətini göstərir. Beləliklə, (inf+, aqp), (inf-, aqp) 2 növ vektor tapılmışdır. Azərbaycan üçün VAR modelləri AIC tərəfindən müəyyən edilmiş gecikmə uzunluğuna görə qiymətləndirilmişdir. Hatemi-J (2012) səbəbiyyət testində Hatemi-J (2011) tərəfindən hazırlanmış Qauss modulu qalıqların qeyri-normallığı və ARCH effektləri ilə bağlı təkmilləşdirilmişdir. Başqa sözlə, normallıq və sabit variasiya fərziyyəsinə əsaslanan standart metodların sağlam nəticələr verməyəcəyini nəzərə alaraq, bootstrap yanaşmasına uyğun olaraq səbəbiyyət təhlili aparılmışdır.

Səbəb əlaqəsinin təhlili kontekstində Hatemi-J (2012) testi aparılır və sonrakı dövrlərdə inflyasiyadakı dəyişikliyin Azərbaycanda adambaşına alıcılıq qabiliyyəti paritetindəki dəyişikliyin mühüm müəyyənedicisi olub-olmaması təhlil edilir. Hatemi-J və El-Xatib (2016)-a görə müsbət və mənfi inflyasiya şoklarının alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzərindəki təsirini nəzərə alan Hatemi-J (2012) testinin nəticələri Cədvəl 8.2-də təqdim edilmişdir.

H_0 hipotezi	Test statistikası	Bootstrap kritik statistikası 1%	Bootstrap kritik statistikası 5%	Bootstrap kritik statistikası 10%
$inf^+ \neq> aqp$	110,286	32,989	12,921	8,097
$inf^- \neq> aqp$	0,838	13,622	6,069	3,925

Cədvəl 8.2: HATEMİ-J test nəticələri

Testdən əldə etdiyimiz nəticələrə görə inflyasiyanın pozitiv şokları alıcılıq qabiliyyəti paritetinə %99 ehtimal səviyyəsində təsir etməkdədir. Bundan o nəticəyə gəlmək olar ki, inflyasiyadaki artışlar alıcılıq qabiliyyəti paritetini aşağı salmaqdadır.
Digər tərəfdən testdən əldə edilən bir başqa nəticəyə görə isə inflyasiyadakı neqativ şoklar alıcılıq qabiliyyəti paritetinə həm %99 həm %95 həm də %90 ehtimal səviyyəsində təsir göstərməməkdədir.

Nəticə

Tədqiqatda İnflyasiyanın alıcılıq qabiliyəti paritetinə təsiri analiz edilmişdir. Ədəbiyyata baxdığımızda inflyasiya və iqtisadi artım arasındakı əlaqələr fərqli ölkələrdə fərqli tarixlərdə fərqli nəticələr göstərmişdir.
Bu araşdırmada isə inflyasiyanın neqativ və pozitiv şoklarının adambaşına alıcılıq qabiliyyəti paritetinə necə təsir etdiyi Azərbaycan üçün test edilmişdir. Tədqiqat 1993-2003 illəri arasında Hatemi-J səbəb-nəticə testi istifadə edilərək Azərbaycan üçün Analiz edilmişdir. Analizin nəticəsinə görə Azərbaycanda pozitiv inflyasiya şoku ilə alıcılıq qabiliyyəti arasında əlaqə olsa da neqativ inflyasiya ilə adambaşı alıcılıq qabiliyyəti pariteti arasında heç bir əlaqəyə rast gəlinməmişdir. Yəni inflyasiyadakı müsbət şoklar adambaşına alıcılıq qabiliyyəti paritetini azaldır. Lakin mənfi inflyasiya şoku adambaşı alıcılıq qabiliyyəti paritetinə heç bir təsir etmir. Bu səbəbdən də Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra inflyasiya miqdarı həddindən artıq yüksək olduğu,hətta hiperinflyasiya dərəcəsinə çatdığı dönəmlərdə insanların alıcılıq qabiliyyəti çox aşağı olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev prezident olduqdan sonra, onun yeritdiyi uğurlu siyasəti və həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində 1995 və sonrakı dövrlərdə inflyasiyada ciddi düşüşlərə nail olunmuş və bu sayədə insanların alıcılıq qabiliyyəti artmışdır.

Ədəbiyyatlar

1. Abdulnasser, H.-J. (2011). ACTEST: GAUSS module to Apply Asymmetric Causality Tests,Statistical Software Components G00014, . Boston College Department of Economics.
2. Abdulnasser, H.-J. (2012). Asymmetric Causality Tests with an Application. Empirical Economics 43(1), pp. 447-456.
3. Andres, J. a. (1997). Does Inflation Harm Economic Growth? Evidence for The OECD", . NBER Working Paper No: 6062.
4. BAHMANI-OSKOOEE Mohsen, CHANG Tsangyao, RANJBAR Omid, . (2016). Asymmetric causality using frequency domain and time-frequency domain (wavelet) approaches. Economic Modelling 56, pp. 66-78.
5. Balassa, B. (1964). 'The purchasing power parity doctrine: A reappraisal'.
6. Barro, R. J. (1995). "Inflation and Economic Growth". Bank of England Quarterly Bulletin, 35(2), 407-443. .

7. Black D. C., Dowd, M. R. ve Keith, K., . ((2001),). The Inflation/Growth Relationship: Evidence From State Panel Data",. Applied Economics Letters, Vol:8, No:2, 771-774. .
8. Bruno, M. ve Easterly, W. (1996). Inflation and Growth: in Search of a Stable Relationship". Federal Reserve Bank of St. Louis Review, 78(3), 139-146. .
9. F. Y. Bayramov-S. E. Nəcəfov. (2001). "Dövlət Büdcəsinin Kəsiri və İnflasiya", Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Həyata Keçirilməsi Xüsusiyyətləri və Problemlər,. Bakı,: İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, .
10. F.A., N. (1997). İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və metodologiyası. Bakı.
11. Faruk Arslan, ". (S.1, Bahar-2000, s.17). "Azerbaycan Ekonomisinde Geçiş Dönemi. Hazar Bilim Sanat ve Kültür Dergisi, .
12. Fərruxov, N. E. (1998). "Əsrın Müqaviləsi - XX əsrin ən əhəmiyyətli Hadisəsi"Azərbaycan 21. Əsrin Astanasında. Bakı: (Redaktor. Ziyad Səmədzadə), Azərbaycan Elmler Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı,.
13. Fischer, S. (1993). The Role of Macroeconomic Factors in Growth. Journal of Monetary Economics, 32(3), 485-511.
14. G, P. S. (1989). Testing For Unit Roots In Time Series Data." . Econometric Theory 5(2), pp. 256-271.
15. Şəkərəliyev A.S., ġ. (2014.). Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı.
16. Grier, K. v. (1998). "On Inflation and Inflation Uncertainty in the G-7 Countries",. Journal of International Money and Finance, 17, 671-689.
17. Gulam, S. (2012). Is VIX an investor fear gauge in BRIC equity markets? Journal of Multinational Financial Management, 22(3), pp. 55-65.
18. HATEMI-J Abdulnasser, El_KHATIB Youssef. (2016). An Extension of the Asymmetric CausalityTests for Dealing with Deterministic Trend Components." . Applied Economics 48, pp. 4033-4041.
19. Helmut, L. (2005). New Introduction to Multiple Time Series Analysis. Berlin: Springer,.
20. Karras, G. (. (n.d.). Money, Inflation, and Output Growth: Does The Aggregate Supply Aggregate Demand Model Explain The International Evidence?", . Weltwirtschaftliches Archiv, 129(4), 662-674.
21. Konstitusiyası, A. R. (n.d.).
22. Levine, Ross ve David, Renelt". (1992). A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions. American Economic Review,84, 4, 942-963. .
23. Levine, Ross ve Zervos, S. . (1993). What We have Learnd about Policy and Growth from Cross-Country Regressions?" . American Economic Review,83, 2, 426-430. .
24. Mallik, G. ve Chowdhury, A. (2001). Inflation and Economic Growth: Evidence from four South Asian Countries. Asia-Pacific Development Journal, 8 (1) June, 123-135.
25. Memmedov, E. (1997, ss.48-50.). Asrın Müqavilesi Azerbaycan Neft Saneyisinin İnkişafında Mühüm Merheledir", A, Bakı. zerbaycan Neftinin Düneni Bugünü ve Sabahı, (Ed. M Merdanov v.d.).
26. Meybullayev, ". (1996). Bazar sistemi və iqtisadi artım",. Bakı.
27. Motley, Brian. (1998). Growth and Inflation: A Cross-Country Study",. Federal Reserve Bank of San Francisco Economic Review, No:1, 15-28.
28. Paul, S., Kearney, C. ve Chowdhury, K. . (1997). "Inflation and Economic Growth: A Multi Country Empirical Analysis", . Applied Economics, 29, 1387-1401. .
29. Sarel, M. (1996). Nonlinear Effects of Inflation on Economic Growth. IMF Staff Papers, 43(1), 199-215.
30. TODA Hiro Y., YAMAMOTO Taku, (1995), . (n.d.). "Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. " Journal of Econometrics 66(1-2), pp. 225-250.
31. TOLIKAS Konstantinos, T. N. (2017). "Is default risk priced equally fast in the credit default swap and the stock markets? An empirical investigation. Journal of International Financial Markets Institutions and Money 51, pp. 39-57.

9

Azərbaycanda Birbaşa Xarici İnvestisiyaların İqtisadi Artıma Təsirinə Dair Swot Analizi

Rəvan Fərmanlı
İstanbul Universiteti

Giriş

Qloballaşma anlayışı hər sahədə özünü göstərən və hər sahədə hər kəsə təsir edən çox ölçülü bir anlayışdır. Qloballaşma fenomeni ilə iqtisadi, siyasi, sosial və texnoloji cəhətdən inteqrasiya olunmuş bir dünyanın meydana gəldiyini söyləmək mümkündür. İqtisadi qloballaşma prosesində baş verən ən mühüm hadisələrdən biri beynəlxalq ticarətin liberallaşması və kapitalın sərbəst şəkildə sərhədləri aşması, intensiv kommersiya fəaliyyəti sayəsində ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın və əməkdaşlığın artmasıdır. Beləliklə, birbaşa xarici investisiyalar dünya iqtisadi sistemində mühüm amilə çevrilmiş və xarici kapital axınının sürətli hərəkəti müşahidə edilmişdir.

1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən dünyada birbaşa xarici investisiyaların axınında böyük artım olmuşdur. Dünya iqtisadiyyatının inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsi və müxtəlif inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatların liberallaşdırılması BXİ-nin cəlb edilməsi üçün güclü rəqabətə səbəb olmuşdur. Əksər ölkələr xarici transmilli korporasiyaların sərmayələrini cəlb etmək üçün investisiya siyasətini liberallaşdırmağa başlamışdır.

Bir bölgənin kənd təsərrüfatı və sənaye sektorlarının inkişaf dərəcəsi kifayət qədər kapital və resurs ehtiyatı ilə birbaşa əlaqəlidir. Birbaşa xarici investisiyalar, makroiqtisadi baxımdan ölkənin böyüməsi və iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsində (Kuran, İ.K, 2022: s.172) maliyyə mənbəyi kimi əhəmiyyət kəsb edən mühüm amillərdən biridir. Eyni zamanda, birbaşa xarici investisiyalar milli gəlirin artmasına töhfə verməklə, kapital stokunu artırmaqla yanaşı, əsas makroiqtisadi göstəricilərə də müsbət təsir göstərmə xüsusiyyətlərinə sahibdir (Çinko L.Ç. və Ak R.A., 2009: s.117). Birbaşa xarici investisiyalar qloballaşma adlanan və sürətlə inkişaf edən beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesinin əsas elemenlərindən biridir. BXİ iqtisadiyyatlar arasında birbaşa, uzunmüddətli və sabit əlaqələr yaratmaq üçün alət rolunu oynayır. Düzgün iqtisadi siyasət aparıldığı təqdirdə, BXİ, daxili sahibkarlığın gələcək inkişafı üçün mühüm kapital mənbəyi ola bilər. Eyni zamanda, investisiya edilən və investisiya edən ölkə iqtisadiyyatlarının rəqabət qabiliyyətinin artmasında BXİ-lərin müstəsna yerə sahib olduğu məlumdur. BXİ-

lər eyni zamanda ölkələr arasında texnologiya və know-how transferini təşviq edir və investisiya qoyulmuş iqtisadiyyata öz məhsullarını beynəlxalq bazarlarda daha geniş şəkildə tanıtmaq imkanı verir (İƏİT, 2008: s.14).

Sənaye inqilabı, xaricdə müstəmləkəçilik fəaliyyətinin sürətlənməsi və böyük şirkətlərin yaradılmağa başlaması ilə 1950-ci illərdən etibarən beynəlxalq xarici kapital qoyuluşları bütün dünyada sürətlə artmağa başlamışdır. Xüsusilə, BXİ-lər xarici kapital axınının əksəriyyətini təşkil etmiş və iqtisadi artımın təmin edilməsində təsirli yerə sahib olmuşdur. Bununla belə, baş vermiş dünya müharibələri arasındakı dövrdə xarici investisiyaların azalması II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə qlobal iqtisadi əlaqələrdə yeni dövrün başlaması ilə yenidən yüksəliş tendensiyasına girmişdir. Bu artımda texnologiyanın inkişafının təsiri, Avropa və Yaponiyada müharibənin zərərlərini aradan qaldırmaq və inkişaf etdirmək üçün ABŞ-ın kapital ehtiyacı əhəmiyyətli olmuşdur (Saraçi A.S., 2014: s.48).

Ötən əsrin səksəninci illərində başlayan qloballaşma hərəkatı, 1990-cı illərin əvvəllərində soyuq müharibənin başa çatması və dünyada baş verən digər strateji və iqtisadi inkişaflar BXİ axınının sürətləndirilməsində və bütün dünyada geniş bir əraziyə yayılmasında təsirli olmuşdur. Lakin zaman-zaman yaşanan iqtisadi və siyasi böhranlar bu prosesə mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusilə 2019-cu ilin son ayında başlayan qlobal Covid 19 epidemiyası dünya səviyyəsində xarici investisiya hərəkətlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Bunun inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ciddi itki olduğunu söyləmək mümkündür. Transmilli şirkətlərin qazanc əldə etmək üçün uyğun mühit tapdığı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə cəmləşən BXİ-nin həcmi, pandemiyanın təsiri ilə 2020-ci ildə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

9.1. Birbaşa Xarici İnvestisiyaların İqtisadi Artıma Təsirləri

Birbaşa xarici investisiyalar iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm vasitədir. Nəzəri və empirik tədqiqatlara əsasən, birbaşa xarici investisiya daxilolmalarının inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına müsbət təsir göstərdiyini söyləmək mümkündür. Bununla belə, bəzi risklərə baxmayaraq, BXİ inkişaf etməkdə olan ölkələrin kapital ehtiyacları üçün mühüm amildir.

Neoklassik böyümə modellərinə görə, BXİ investisiyaların həcmini və səmərəliliyini sürətləndirməklə iqtisadi artımı stimullaşdırır, lakin BXİ yalnız uzunmüddətli dövrdə kapitalın gəlirliliyinin azalması səbəbindən qısamüddətli dövrdə artıma təsir göstərir. Neoklassik modellərdə uzunmüddətli artım, işçi qüvvəsinin ekzogen artımı və ekzogen texnoloji tərəqqinin nəticəsidir (Iamsiraroj S.I., 2016: s.117). Birbaşa xarici investisiyalara əsasən kapital ehtiyatı və texnologiyanın bütün bir funksiyası kimi baxılır və işçi qüvvəsinin inkişafı, bacarıqların mənim-

sənilməsi və yayılması, yeni idarəetmə təcrübələrinin və təşkilati tədbirlərin tətbiqi vasitəsilə investisiya edilən ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan bilik ehtiyatını artıra bilər (De Mello L.R.D., 1999: s.134). BXİ texnoloji diffuziya vasitəsilə iqtisadi artımı yüksəldir. Bunlar işçi qüvvəsinin hərəkətliliyi, təhsil və bacarıqlar, idarəetmə bacarıqları və təşkilati tədbirlər vasitəsilə mövcud bilik ehtiyatını artırmaqla kapitalın gəlirliliyinin azalmasının təsirlərini kompensasiya edir (Romer P.R., 1990: s.71-102).

Xüsusilə hər hansı siyasi, yaxud iqtisadi böhran zamanı, kapitalın ölkədən çıxması, xarici şirkətlərin ya ev sahibi ölkələrin maraqlarından kənarda hərəkət etməsi, xarici şirkətlərin xarici investisiyalardan imtina etməsi kimi hallar müşahidə olunduğu zaman ölkəyə yönələn BXİ-lər üçün risklər meydana gələ bilər (Deichmann J.D., 2021: s.81). Bununla belə, ölkələr tərəfindən həyata keçirilən investisiya siyasəti və verilən təminatlar ölkəyə BXİ axını, ölkədə fəaliyyət sahəsinin işləkliyi və iqtisadi artımın davamlılığı baxımından əhəmiyyətlidir.

Həm sənayeləşmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr baxımından birbaşa xarici investisiya və iqtisadi artım arasında əlaqəyə dair kifayət qədər böyük empirik ədəbiyyat mövcuddur (Mawugnon A.K.M və Qiang F.Q., 2011: s.1269).

Birbaşa xarici investisiyalar, kapital stoku, texnoloji inkişaf və iqtisadi böyümə arasındakı əlaqəni Şəkil 9.1-dəki kimi vizual olaraq göstərmək mümkündür.

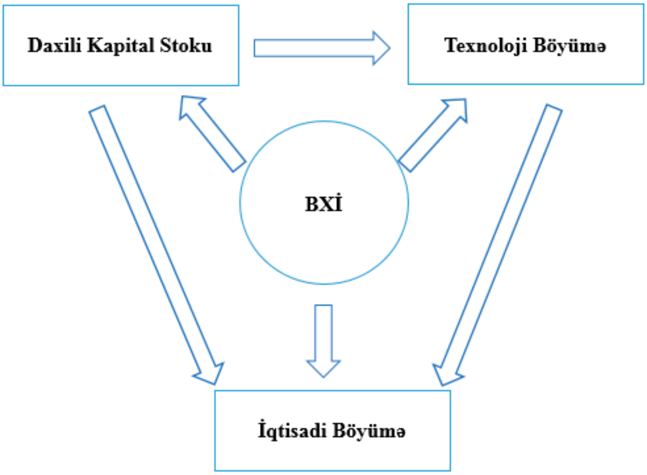

Şəkil 9.1: BXİ, Daxili Kapital Stoku, Texnoloji İnkişaf və İqtisadi Büyümə Arasındakı Əlaqə

Mənbə: *Changyuan Luo, "FDI, domestic capital and economic growth: Evidence from panel data at China's provincial level", 2007, s.96*

Şəkil 9.1-ə baxdığımız zaman iqtisadi artıma təsir edən BXİ üçün 3 kanalın olduğunu görürük:

1. BXİ birbaşa investisiya kanalı vasitəsilə iqtisadi artıma təsir göstərə bilər.
2. Birbaşa xarici sərmayələr daxili investisiyalara müsbət təsir etməklə dolayı yolla iqtisadi artıma təsir göstərə bilər.
3. BXİ-lər müsbət xarici təsirlər yaratmaqla ev sahibi ölkədə texnoloji tərəqqini artırmaqla iqtisadi artıma dolayı təsir göstərə bilər.

Tədqiqatlardan əldə edilən nəticələrə görə, BXİ birbaşa investisiya kanalı vasitəsilə, daxili investisiyalara müsbət təsir etməklə dolayısı ilə müsbət xarici təsirlər yaradır ev sahibi ölkədə texnoloji tərəqqini artıraraq iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir (Changyuan L.C., 2007: s.96-97). İƏİT-ə görə, BXİ davamlı artım və inkişaf üçün potensial mənbədir. BXİ, aşağıdaki kanallar vasitəsilə iqtisadi artımı dəstəkləyir: texnologiya diffuziyanı artırır, insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına töhfə verir, ev sahibi ölkənin qlobal iqtisadi ticarətə inteqrasiyası prosesinə kömək edir, rəqabətli biznes mühitinin yaradılmasına töhfə verməklə korporativ inkişafı dəstəkləyir (İƏİT, 2002: s.5).

Eyni zamanda, BXİ-nin və infrastrukturun inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqənin iqtisadi artıma müsbət və əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini və enerji və müasir telekommunikasiya, yol və nəqliyyat sistemlərində səmərəliliyin artmasına səbəb olduğunu ifadə etmək vacibdir (Mamingi N.M., Martin K.M., 2018: s.96). Bu fəaliyyətlərin xarici investisiyalar hesabına maliyyələşdirilməsi imkanları iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə kifayət qədər resursları olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovativ və kapital tutumlu investisiya sahələrinin maliyyələşdirilməsinə böyük töhfə verilir.

Birbaşa xarici investisiyaların əsas istiqaməti inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardır. Xüsusilə 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrin birbaşa xarici investisiyalar üçün təyinat yeri kimi əhəmiyyəti tədricən artmışdır. Son illərdə BXİ-lər Avropa İttifaqı və digər inkişaf etmiş ölkə iqtisadiyyatlarında birləşmə və satınalma vasitəsilə kapital axınını sürətləndiriblər. Eyni zamanda, xidmət sektoru xarici satınalmaların əsas istiqamətləndiyi nöqtələrdən biri olmuştur (Carril-Caccia F.C, Pavlova E.P., 2018: s.2-4). Lakin ümumilikdə birbaşa xarici investisiyaların sənaye və xidmət sektoruna yönəldilməsi rəqabətin, məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi və texnoloji yeniliklər baxımından olduqca önəmlidir. Bu istiqamətdə müsbət irəliləyişlər ilk növbədə sənaye sektorunun inkişafına səbəb olmaqla yanaşı, iqtisadi artımın və inkişafın təmin edilməsində də mühümdür (Bal, H.B, Algan N.A., Akça E.E.A, Yıldız E.Y., 2016: s.156).

9.2. Azərbaycan İqtisadiyyatında Birbaşa Xarici İnvestisiyaların Ümumi Mənzərəsi

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatının yeni prinsiplər əsasında qurulması və inkişafı ondan dünya ölkələri ilə açıq bazar münasibətlərinə girməyi tələb edirdi. Azərbaycanın ilk addımlarından biri iqtisadiyyatın liberallaşdırılması olmuşdur. Lakin bəzi hərbi, siyasi və digər çətinliklərlə üzləşən Azərbaycan hökuməti iqtisadi liberallaşmanın lazımi səviyyəsinə nail ola bilməmişdir. 1994-1997-ci illərdə ölkəyə xarici kapital axınını təmin etmək məqsədilə aparılan hüquqi və inzibati dəyişikliklər nəticəsində real xarici kapital axınına nail olunmuşdur. İlk illərdə ölkəyə xüsusilə zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarının istismarına diqqət yetirən qərbdən xarici kapital daxil olmağa başlamışdır.

Müxtəlif iqtisadi və siyasi amillərlə ölkə qrupları üzrə BXİ daxilolmaları arasında əlaqə ədəbiyyatda geniş şəkildə mövcuddur. Bununla belə, iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi olan neft və təbii qaz sektorları Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Bu səbəbdən, BXİ-nin böyük bir hissəsi bu sektorlarda istiqamətlənmiş və ixracın 90%-i bu sektorlar tərəfindən həyata keçirilməkdədir. Eyni zamanda, dövlət gəlirlərinin böyük bir hissəsi bu sektorların hesabına formalaşır. Bu səbəbdən birbaşa xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi artıma təsiri təhlil obyekti olması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1994-cü ildən Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiya axını artmağa başlamış və 1998-ci ildə 1472 milyon dollar səviyyəsinə çatmışdır. Xarici investisiyalar haqqında ilk qəbul edilmiş qanun müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investisiyaların hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edən 57 saylı Qanun olmuşdur. 1995-ci ildə qəbul edilmiş İnvestisiya Fəaliyyəti Haqqında Qanun, Xarici İnvestisiyaların Qorunması Haqqında Qanun, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı Haqqında Qanun, Müflisləşmə və İflas Haqqında Qanun kimi hüquqi tənzimləmələr bu istiqamətdə atılan mühüm addımlar olmuşdur (Ahundzade N.A., 2009: s.40). Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) 2003-cü ildə yerli istehsalın inkişafı ilə ölkənin ixrac imkanlarını artırmaq və investisiyaların cəlbediciliyini stimullaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdır.

BXİ-lərin Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadığı reallıqdır. Ölkəyə istiqamətlənmiş BXİ-lərin böyük hissəsəsi neft qaz sektoruna yönəlmiş və birbaşa xarici investisiyaların həcmi 1995-1998-ci illər arasında 59,1% həcmində artım göstərmişdir. Azərbaycanda ən mühüm məşğulluq mənbəyi və ÜDM-ə töhfə verən ikinci mühüm sektor olan kənd təsərrüfatı sektoruna xarici investisiyaların xüsusi çəkisi 0,5%-dən aşağı olmuşdur (Ahmedov E.A., 2006: s.8). Azərbaycan

iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorundan sonra ikinci ən çox BXİ cəlb edən sahə sənaye sektoru olmuşdur. Bununla belə, tikinti sektoru sənaye sektorundan sonra ən çox BXİ cəlb edən sektordur. Amma, təşviq siyasəti və ölkənin zəngin neft qaz potensialına sahib olması xarici investisiyaların neft sektorunda cəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu hal öz növbəsində ölkənin Hollandiya Sindromu ilə qarşı qarşıya qalmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən investisiya mühitinin düzgün şəkildə idarə olunması və tənzimlənməsi vacibdir. Müstəqillikdən sonrakı dövrə baxdığımız zaman, çox qısa müddətdə birbaşa xarici investisiyalar cəlb edən Azərbaycan iqtisadiyyatı, bəzi illərdə Qarabağ müharibəsinin mənfi təsirlərinə baxmayaraq, makroiqtisadi göstəricilərdə müsbət irəliləyişlər əldə etməyə nail olmuşdur.

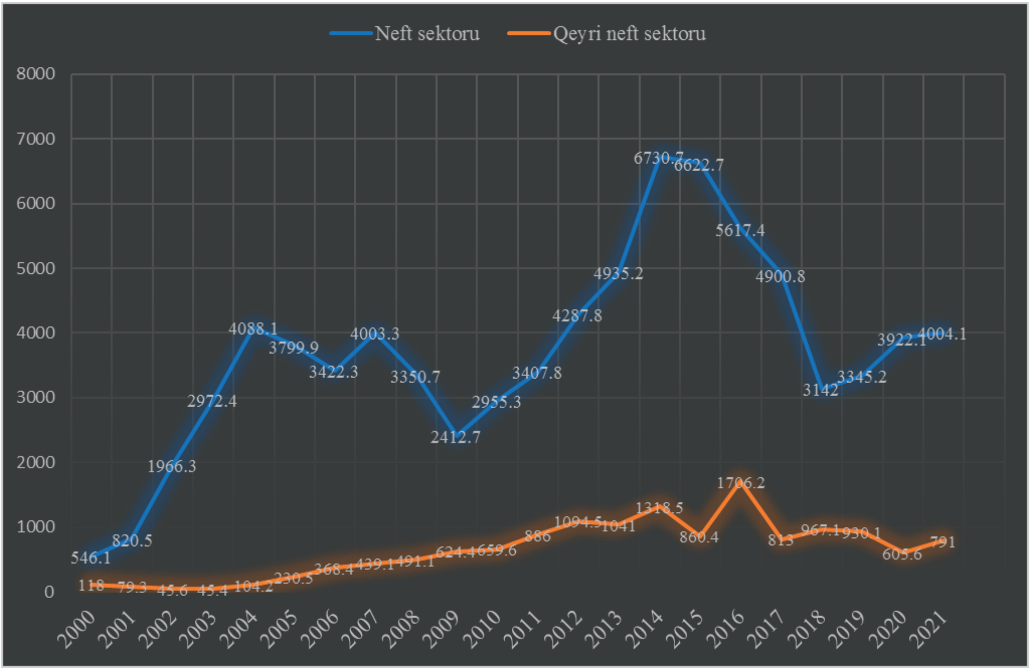

Qrafik 9.1: Azərbaycan iqtisadiyyatının neft və qeyri-neft sektorlarında birbaşa investisiyaların dinamikası (milyon dollarla)
Mənbə: *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının yayımladığı datalardan istifadə edilərək müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

2000-2021-ci illər arasında Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş birbaşa investisiyaların həcmi 95,5 milyard dollar olmuşdur. BXİ məbləğinin 81,2 milyard dolları və ya 85 faizi neft sektoruna qoyulmuş investisiyalardan ibarətdir, 14,2 milyard dolları isə qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir.

2021-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa investisiya şəklində xarici investisiyaların ümumi həcmi 4,8 milyard dollar olmuşdur. Ölkə iqtisadiyyatına birbaşa investisiyaların strukturuna nəzər saldıqda neft-qaz sektorunun payı həmişə olduğu kimi yüksək olaraq qalır. 2021-ci ildə ölkəyə daxil olan ümumi BXİ-nin 83,4%-i neft-qaz sektorunun payına düşüb. Hesablamalara görə, 2021-ci ildə qeyri-neft sektoruna yatırılan birbaşa investisiyaların ümumi həcmi 791 milyon dollara qədər artmışdır (https://uploads.cbar.az/assets/6a45b5ea5b5a1e59aa8a126b1.pdf, 2023).

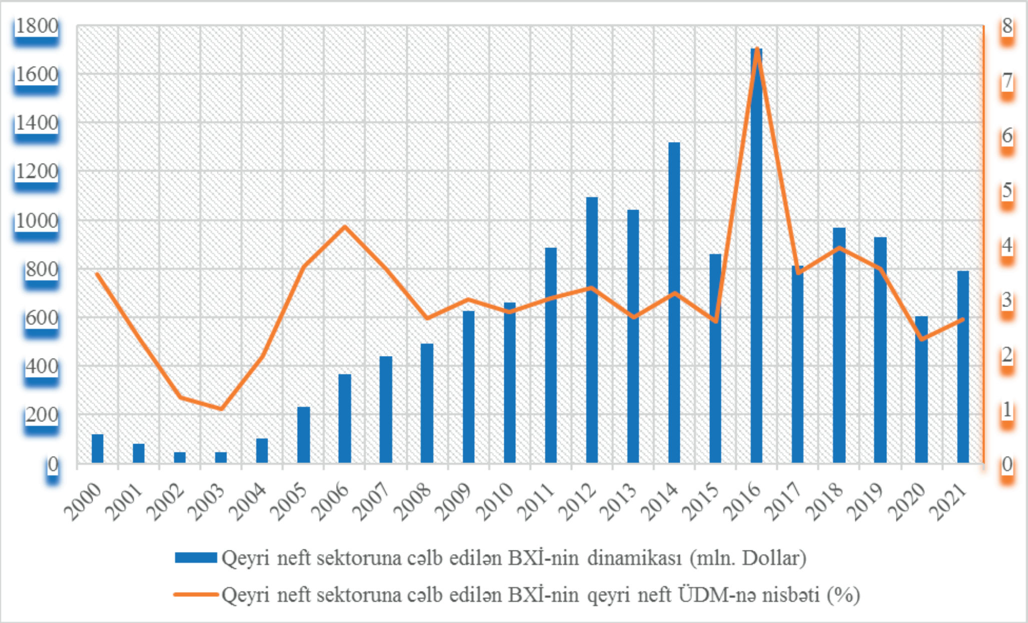

Qrafik 9.2: 2000-2021-ci illər ərzində qeyri neft sektoruna daxil olmuş BXİ-nin dinamikası (mln. Dollar) və onun qeyri neft ÜDM-nə nisbəti (faizlə)
Mənbə: *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən yayımlanan datalar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Qrafik 9.2-yə baxdığımız zaman ümumi olaraq qeyri-neft sektoruna cəlb edilmiş birbaşa xarici investisiyaların qeyri neft ÜDM-yə nisbəti 3-4 % ətrafında olmuşdur. Qrafikdən də göründüyü kimi 2016-cı ildə bu göstərici 8%-ə yaxınlaşmışdır. Bu nisbətin yüksəlməsinin əsas səbəbi həmin ildə qeyri- neft ÜDM-də yaşanan azalma olmuşdur. Növbəti illərdə isə bu rəqəm aşağı düşməyə başlamış 2020-ci və 2021-ci illərdə 3%-dən aşağı düşmüşdür.

2011-2021-ci illər ərzində Azərbaycanda Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Mingəçevir Sənaye Parkı, Qaradağ Sənaye Parkı, Pirallahı Sənaye Parkı, Ağdam Sənaye Parkı və Araz Vadisi İqtisadi Zonası kimi sənaye parkları yaradılmışdır. Eyni zamanda ölkədə Masallı Sənaye Zonası, Neftçala Sənaye Zonası, Hacıqabul Sənaye Zonası və Sabirabad Sənaye Zonası yaradılmışdır (Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi, 2022). Azərbaycanın dövlət siyasəti ölkəyə xarici sərmayələrin yönəldilməsi istiqamətində islahatlar aparmaqla iqtisadi artımı təmin etmək, kənd təsərrüfatı, turizm və nəqliyyat sektorlarını gücləndirəcək şəkildə iqtisadiyyatını şaxələndirmək istiqamətində səylərini davam etdirmək istiqamətindədir. Bu istiqamətdə qiymətləndirmə aparmaq üçün SWOT təhlili ilə ölkənin investisiya mühitini şərh etmək olduca önəmlidir.

9.3. Azərbaycan İqtisadiyyatının İnvestisiya Mühitinin Qiymətləndirilməsində Swot Analizi

SWOT təhlili ölkənin, regionun və ya qurumun güclü və zəif tərəflərini, yaranan təhdid və imkanları müəyyən etməklə zəif tərəflərin aradan qaldırılması və təhdidlərin qarşısının alınması üçün strategiyaların hazırlanmasına kömək edən strateji təhlil üsuludur (Dyson R.G.D., 2004: s.632). Bu araşdırma Azərbaycan İqtisadiyyatının güclü və zəif tərəflərini, fürsət və təhdidlərini üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Asiya və Sakit Okean üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası (UNESCAP, 2003: s.72-75) "Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatlarına birbaşa xarici investisiyalar: siyasət və problemlər" adlı hesabat dərc etmişdir. Hesabatda Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün SWOT təhlilində ölkə iqtisadiyyatı haqqında mühüm məlumatlar verilmişdir.

<table>
<tr><th>Güclü Tərəflər</th><th>Zəif Tərəflər</th></tr>
<tr><td>
• Əlverişli iqlim şərtləri və münbit torpaqlar
• Zəngin təbii sərvətlər
• Coğrafi mövqe
• İxtisaslı və təhsilli işçi qüvvəsi
• Davamlı makroiqtisadi şərait
• Təhlükəsiz ölkə olması, terror təhlükəsinin çox az olması
• Böyük neft-qaz ehtiyatlarına malik olması
• Əhalinin mütləq əksəriyyətinin oxuma-yazma bacarığına sahib olması
• Əkinçilik və maldarlıq üçün böyük potensialın mövcudluğu
• Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi
• Böyük turizm potensialına sahib olması
• Özəl sektorun sürətli inkişafı
</td><td>
• İslahatlara baxmayaraq hələ də bürokratik əngəllərin mövcudluğu
• Vergi və gömrük sistemindəki çatışmazlıqlar
• Zəif alıcılıq qabiliyyəti
• Milli gəlirin qeyri- bərabər bölgüsü
• Müstəqilliyin yeni bərpası və bu prosesdə olan təcrübəsizliklər
• Xəzər dənizində ekoloji vəziyyətin pisləşməsi
• İqtisadiyyatda davamlı istehlak malları sektorunun zəif inkişafı
• Rəqabət mühitinin zəifliyi
</td></tr>
<tr><th>Fürsətlər</th><th>Təhdidlər</th></tr>
<tr><td>
• Davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsinə önəm verilməsi
• Bakının transit yollarının qovşağında yerləşməsi
• Transmilli korporasiyaların bölgədəki investisiyaları
• Təhsilə əlçatanlığın yüksək səviyyədə olması
• Türkiyə ilə olan yaxın münasibətlər
• Makroiqtisadi stabilliyin olması
• Xarici şirkətlərin regiona olan böyük marağı
</td><td>
• Ermənistan və Azərbaycan arasında olan gərginlik
• Qeyri-enerji sektorlarında xarici investisyaların azlığı
• Bölgənin yaxınlığında köhnə atom AES-in olması
• Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində meşələrin, kənd təsərrüfatı torpaqlarının və su ehtiyatlarının əhəmiyyətli dərəcədə məhv edilməsi
• Maliyyə bazalarının zəif inkişafı
• Ticarətin liberallaşması prosesində çətinliklər
</td></tr>
</table>

Cədvəl 9.1: Sosial-iqtisadi inkişaf baxımından Azərbaycanın SWOT təhlili
Mənbə: *UNESCAP məlumatlardan istifadə etməklə hazırlanmışdır.*

Cədvəl 9.1-dən göründüyü kimi, Azərbaycanın böyük neft və təbii qaz ehtiyatları, 99,5% savadlılıq səviyyəsi, əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları və zəngin insan kapitalı fondu Azərbaycan iqtisadiyyatının önəmli üstünlüklərindəndir. Bu güclü tərəflərə baxmayaraq, Ermənistanla problemlər, milli gəlir baxımından bərabər gəlir bölgüsünün olmaması, rəqabət mühitinin zəifliyi və bürokratik əngəllər Azərbaycan iqtisadiyyatının zəif tərəfləridir. Qeyri-enerji sektorlarına investisiyaların zəif olması, Qarabağ probleminin davam etməsi, maliyyə bazarlarının zəif inkişafı ən nəzərə çarpan təhdidlərdir. Lakin bu zəif cəhətlərə və təhdidlərə baxmayaraq, Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərə, Azərbaycanın mərkəzi və strateji mövqedə yerləşməsinə, paytaxt Bakının tranzit yollarının kəsişməsində yerləşməsinə, transmilli şirkətlərin regiona sərmayə qoyuluşlarına ma-

raqlı olmasına, fərqli mədəniyyət və adət-ənənələrə malik olması əsas fürsətlər olaraq göstərilə bilər. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına girməsi iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında texnologiyanın intensiv istifadəsinə və inkişafına da müsbət töhfələr verəcəkdir. Ümumi olaraq söyləmək mümkündür ki, istər SWOT təhlilini, istərsə də beynəlxalq təşkilatların investisiya mühiti ilə bağlı fikirlərini araşdırdıqda deyə bilərik ki, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda BXİ-nin artırılması üçün investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində islahatlar var. İnkişaf etməkdə olan dünya şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və Azərbaycanın iqtisadi inkişafının təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən xarici birbaşa investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi zərurətdir. Qeyri neft sektoruna investisiyaların daha çox qoyulması iqtisadi inkişaf baxımından əhəmiyyətli olacaqdır.

BXİ-lərlə müxtəlif makroiqtisadi göstəricilər arasında əlaqələrin müəyyən edilməsinə dair geniş ədəbiyyat olsa da, BXİ daxilolmalarının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini göstərən tədqiqatlar məhduddur. Bu baxımdan tədqiqatın ədəbiyyata töhfə verəcəyi ümid edilir.

Nəticə

Xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasında bol və ucuz təbii ehtiyatlar, ucuz işçi qüvvəsi və insan kapitalı ehtiyatı, potensial tələb kimi amillər təsirli olur. İnvestisiya edən ölkələrdə və şirkətlərdə kapitalın artıqlığı, aşağı rentabellik dərəcəsi, firmanın inkişafı, texnoloji inkişaf və inhisarçı rəqabət şəraiti xarici ölkələrə sərmayə qoymaq istəyi yaradır. Bununla belə, birbaşa investisiyaların milli dəyərlər, mülkiyyət hüququ baxımından heç də həmişə cəlbedici olmadığı, yerli biznesin inkişafına mane olması və ekoloji problemlər barədə fikirlər də var. Bu səbəbdən idarə olunan və iqtisadi inkişafı bütün sektorlara yayan, rifah səviyyəsini yüksəldən tənzimləyici birbaşa investisiya qanunvericiliyinin və dövlət nəzarətinin zəruriliyi vurğulanır. Birbaşa xarici investisiyaların iqtisadi artıma müsbət təsir göstərməsi ilə bağlı fikirlər daha doğrudur. Son olaraq söyləmək mümkündür ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyalar iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra birbaşa xarici investisiyalar, xüsusən də neft-qaz sənayesi, ölkənin iqtisadi yüksəlişində mühim rol oynamışdır. Bununla belə, Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan birbaşa xarici investisiyaların böyük hissəsinin neft sektoruna yatırılması və qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün kifayət qədər kapital qoyuluşunun həyata keçirilməməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün ciddi problemlərdən biri kimi göstərilə bilər.

Ədəbiyyatlar

1. Ahmedov Elşen Azerbaycan Cumhuriyetinde Yabancı Sermaye Yatırımları ve Türkiye Değerlendirmesi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.
2. Ahundzade Nurlane "Azerbaycan'da Maliye Politikalarının Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkileri", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.
3. Anbar Adem və Suleymanlı, Javid "Azerbaycan'da Doğrudan Yabancı Yatırımları Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Uygulama", Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, Vol.57.
4. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, 2023.
5. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Economic Zones Development Agency, Http://Www.İib.Org.Tr/Files/Downloads/Pagefiles/%7b95fa5ba2-9b55-4b37-9a4b-5893ed5c9fe3%7D/Files/Azerbaycan-KEK.Pdf, 2023.
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının Tədiyə Balansı https://uploads.cbar.az/assets/6a45b5ea5b5a1e59aa8a126b1.pdf, 2023.
7. AZPROMO, https://azpromo.az/az/page/haqqimizda/azpromo , 2023.
8. Bal Harun, Algan Neşe., Akça Eray Emrah və Duygu Fidangül "Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve İktisadi Gelişme: Türkiye Örneği", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016, C:25, S:1.
9. Carril-Caccia Federico və Pavlova Elena "Foreign Direct Investment and Its Drivers: A Global and EU Perspective", Economic Bulletin Articles, 2018, C:4.
10. Changyuan Luo "FDI, Domestic Capital and Economic Growth: Evidence from Panel Data at China's Provincial Level", World Economic Papers, 2007, Vol. 2, s.92-113
11. Çinko, L. & Ak, R. "Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerinin Makroekonomik Etkileri", EconAnadolu 2009 Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi, 17-19 iyun 2009, Eskişehir: Anadolu Universiteti.
12. De Molle Luiz.R "Foreign direct investment-led growth: Evidence from time series and panel data", Oxford Economic Papers, 1999, s.133-151.
13. Deichmann Joel.I "Foreign Direct Investment in Turkey: Enhancing Its Impact on Economic Development", Ekonomi-Tek, 2021, C:10, S:2.
14. Dyson Robert. G. "Strategic Development and SWOT Analysis at the University of Warwick", European Journal of Operational Research,2004, Vol.152, S:3.
15. Iamsiraroj Sasi: "The Foreign Direct Investment Economic Growth Nexus", International Review of Economics and Finance, 2016, s.116-133.
16. İƏİT "Foreign direct investment for development: Maximising benefits, minimising costs", OECD Publishing, Paris, 2002.
17. İƏİT "OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment", OECD Publishing, 2008.
18. Kuran İhsan "The Role of Dicle Development Agency on TRC3 Region Tourism", Journal of Current Researches On Social Sciences, 2022, C:12, S:1.
19. Kuran İhsan "Türkiye'de Bireysel Emeklilik Sisteminin Tarihsel Gelişimi", Güncel İktisadi ve Mali Araştırmalar, 2022, s.67-96.
20. Kuran İhsan və Bayraktar Yüksel "Türkiye İçin Bölgesel Dengesizlikleri Gidermede Kalkınma Ajanslarının Rolü: 26 Kalkınma Ajansı İçin SWOT Analizi Işığında Tespitler ve Öneriler", 3. Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 2020, Vol.55, S:3
21. Mamingi Nlandu və Martin Kareem "Foreign Direct Investment and Growth in Developing Countries: Evidence from the Countries of the Organisation of Eastern Caribbean States",CEPAL Review, 2018, C:124.

21. Mawugnon Assiobo Komlan və Qiang Fan “The Relationship Between Foreign Direct Investment and Economic Growth in Togo (1991–2009)”, Proceedings of the 8th International Conference on Innovation and Management, 2011, Kitakyushu, Japan.
22. Oğan Sinan “Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri”, Avrasya Dosyası: Azerbaycan Özel, 2001, 7(1), s.56-85.
23. Romer Paul “Endogenous Technological Change”, The Journal of Political Economy, 1990, 98(5): s.71-102.
24. Saraçi Aida “Origin of Foreign Direct Investments”, Mediterranean Journal of Social Sciences, 2014, Vol:5, S.7.
25. UNESCAP Foreign Direct Investment in Central Asian and Caucasian Economies. Policies And Issues, 2003.

10

Azərbaycanda Qeyri-Neft Sektoru və Sahələrin İqtisadiyyatı: 1993-2023-cü illər

Qələndər Məmmədli
Azərbaycan Dövlət İqisad Universiteti
Leyla Tahirzadə
İstanbul Universiteti

Giriş

İqtisadi böyümə ölkə nüfuzunun, yaşayış standartının, ölkədə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin, eyni zamanda rifahın ən vacib göstəricilərindən biri hesab edilir. Ölkədə iqtisadiyyatın vəziyyətini, daha dəqiq ifadə ilə iqtisadi böyüməni ölçmək üçün bir çox göstərici mövcuddur. Bunlardan ən vaciblərindən biri ümumi daxili məhsul (ÜDM), digəri isə ümumi milli məhsuldur (ÜMM). Ümumi daxili məhsul müəyyən bir dövrdə ölkə daxilində həm yerli, həm də xarici vətəndaşlar (şirkətlər) tərəfindən istehsal olunan məhsul və xidmətlərin ümumi dəyərini, ümumi milli məhsul isə ölkə vətəndaşlarının ölkə daxilində və xaricində istehsal etdikləri mal xidmətlərin ümumi dəyərini ifadə edir. Lakin iqtisadi böyüməni müəyyən etmək üçün bu iki anlayış yetərli deyil. Ölkə əhalisinin rifah səviyyəsi, mövcud resurslar, faiz dərəcələri, ölkəyə qoyulan daxili və xarici investisiyalar, eyni zamanda texnoloji inkişaf da iqtisadi böyüməni müəyyən etmədə istifadə olunan indikatorlardandır. Azərbaycanda qeyd edilən göstəricilərin nə səviyyədə olduğunu açıqlamazdan əvvəl iqtisadi inkişaf tarixinə nəzər yetirmək lazımdır.

Azərbaycanın müstəqillik dövründəki inkişaf tarixçəsinə baxdıqda ümumi inkişafın mənzərəsini müxtəlif mərhələlərə bölərək daha dəqiq təsvir etmək mümkündür. Belə ki, müasir Azərbaycanın inkişaf dövrünü biz öz tədqiqatımızda aşağıdakı mərhələlərə bölürük;

I. Erkən müstəqillik dövrü – 1991-1993-cü illər

1991-ci il 18 Oktyabr tarixində Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etməyə nail oldu. Bu, uzun müddət ərzində aparılan mübarizənin yekun nəticəsi idi. Xüsusilə SSRİ-nin çökməsi və sosial iqtisadi strukturun tənəzzülü Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşmədi. Bu dövr ərzində, baş vermiş hiperinfilyasiya nəticəsində davamlı iqtisadi kiçilmə, büdcə kəsirlərində dalğalanma, ixracın idxalatı qarşılaya bilməməsi iqtisadi qeyri-stabillik halı yaranmışdır. Xüsusilə, müstəqilliyin erkən dövründə baş verən xammal, maliyyə çatışmazlığı, təminatda və logistika-

da baş verən problemlər real sektorun tənəzzülünə gətirdi. Köhnə ittifaq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin qırılmasıyla bərabər, Ermənistanla olan müharibə də nəqliyyat əlaqələrinin məhdudlaşmasına səbəb oldu.

II. Bərpa dövrü – 1993-1998-ci illər

1994-cü ildə atəşkəs imzalanana qədər Azərbaycan torpaqlarının 20%-i Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. Bu işğalın nəticəsi olan 1 milyon qaçqın, Qarabağ müharibəsinə xərclənən büdcə, xarici investisiyanın azlığı və özəlləşdirmə məsələlərinin zəif getməsi halları Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi böhtanlara yol açsa da, 1994-cü ildə bağlanan "Əsrin müqaviləsi" bazar iqtisadiyyatına keçidin əsasının qoyulması və islahatların həyata keçirilməsi üçün stimul oldu. Manat ölkə ərazisində yeganə pul vahidi olaraq qəbul edildi. 1994-cü ildə "Müflisləşmə və İflas" haqqında qanun qəbul edildi. Bank, özəlləşdirmə və xarici investisiyanın liberallaşdırılması ilə bağlı strukturlaşma fəaliyyəti 1995-ci ildən etibarən başlandı. 12 Noyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul olundu. Nəhayət, 1996-cı ildən etibarən Azərbaycanda iqtisadi artım əldə edildi və inflyasiya, büdcə kəsiri, valyuta kursu ilə bağlı stabillik əldə olunmasına nail olunmuşdur. Bu müddətdə kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsinə, həmçinin, kənd təsərrüfatı ilə bağlı torpaq islahatlarının aparılmasına nail olunmuş, digər sosial və dövlət qurumları restrutukturizasiya edilmişdir. 1997-ci ildən etibarən, Bakı-Novorossiysk neft ixrac boru kəməri istifadəyə verilmişdir. Bu zaman kəsiyində kənd təsərrüfatı vergidən azad edilmiş və 1997-ci ildə kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqda 7% nisbətində artım müşahidə olunmuşdur.

III. Quruculuq dövrü - 1998-2003-cü illər

1994-ci ildən 2000-ci ilə qədər 3.4 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya Əsrin Müqaviləsinin iştirakçıları tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatında daxil oldu. 1994-2000-ci illər arasında cəmi xarici investisiyanın miqdarı isə 15.9 milyard ABŞ dolları idi. İnvestisiyaların 22.8% faizi maliyyə sektoruna, 53.6%-i neft sektoruna ötürülsə də, 20.9% həcmində olan hissə digər sahələr arasında bölüşdürüldü. 2000-ci ildən etibarən isə ticarət profisitinin həcmi böyüdü. 2000-ci ildə inflyasiya 1,8% həddinə düşdü. Bu ildən etibarən ölkəmizin ticarət əlaqələri 122 ölkə ilə qurulmuşdu. 2002-ci ildə Heydər Əliyev yerli və xarici sahibkarlar ilə görüş keçirərək gömrük, vergi, lisenziya və bir çox əlaqədar prosedurlarda dəstəyini ifadə etdi. Bu, Azərbaycanda yeni dövrün başlanğıcı idi.

IV. Təkmilləşmə dövrü - 2003-2015-ci illər

Bu dövr özündə neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatında yaratdığı müsbət təsirlərin nəticəsini əks etdirməklə yanaşı, idarəçilikdə tətbiq edilən yeni yanaşmalarla 2010-ci ildə keçid iqtisadiyyatı prosesinin tamamlanmasını da ehtiva edir. Bu dövrdə əsas iqtisadi məqsəd bunlar idi:

- İqtisadi böyüməni davam etdirmək
- İqtisadi siyasətlə sosial istiqamətdə güclənmənin təşkili
- Sosial rifahı artırmaq
- İqtisadiyyatda diversifikasiya

Məhz bu dövr ərzində neftin 1 barelinin 40 ABŞ dollarından 165 ABŞ dollarına yüksəlməsi ÜDM 10 dəfə, adambaşına düşən ÜDM isə 9 dəfə artırmışdır. Bunun nəticəsi olaraq da Azərbaycan yüksək-orta gəlirli ölkələr qrupuna yüksəlmişdir.

11 Fevral 2004-cü il tarixində ölkə başçısı İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" imzalanmışdır. Dövlət proqramının əsas məqsədi regionların potensialının daha çox istifadəsi üçün qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləmək və regionlardakı aqrar təsərrüfat imkanlarından istifadə idi. Həmçinin, kiçik və orta miqyaslı müəssisələrlə, turizm, insan kapitalı ilə bağlı dövlət proqramları və investisiyalar reallaşdırıldı.

2008-ci ildə baş verən Qlobal Maliyyə Böhranından sonra ölkə iqtisadiyyatında həm neft, həm də qeyri-neft sektorunda yavaşlamalar oldu. Böhrandan sonra neft sektoru iqtisadiyyatda əsas aparıcı qüvvə olma xüsusiyyətini itirməyə başlamışdır.

V. Davamlı və dayanıqlı inkişaf dövrü- 2015-dən bu günə

2014-2015-ci illərdən etibarən neft qiymətlərinin sürətlə azalması Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərdi. Məhz buna görə də dövlətin islahatları artıq qeyri-neft sektorunu dəstəkləyirdi. 2015-dən sonrakı dövr ərzində 2 dəfə devalvasiya baş tutmuş, bunun nəticəsində də yerli valyuta olan manat ABŞ dolları qarşısında dəyər itirmişdir. İnkişafı əsas hədəf olaraq müəyyən edən strateji yol xəritəsi müəyyən edilmiş, eyni zamanda, insan kapitalının inkişafını təmin etmək üçün təhsildə dövlət proqramlarına yer verilmişdir. İnkişaf üçün prioritet sektorlar aşağdakılar hesab olunmaqdadır:

- Kənd təsərrüfatı
- Neft-kimya
- Kiçik və orta sahibkarlıq
- Turizm
- Maşınqayırma
- Logistika
- İctimai iaşə xidmətləri
- Ticarət
- İnformasiya texnologiyaları
- Maliyyə xidmətləri

Bu dövr Azərbaycan həm COVID-19 pandemiyası, həm də zəfərlə nəticələnən və ölkəmiz üçün həm siyasi, həm sosial, həm də iqtisadi əhəmiyyətə sahib olan 44 günlük II Qarabağ Müharibəsinin baş verməsi baxımından səciyyəvidir. Çünki Qarabağın həm nəqliyyat baxımından, həm də kənd təsərrüfatı və digər iqtisadi istiqamətlər baxımından potensialından tam istifadə olunması gələcəkdə qeyri-neft sektorunda daha böyük nailiyyətlər üçün stimuldur.
Bununla birlikdə, "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 29 Yanvar 2019-cu ildə verilmişdir. Fərmanda, müasir dövrün tələblərinə uyğun dayanıqlı və davamlı iqtisadiyyatın qurulması, resursların düzgün istifadəsi ilə bağlı yol xəritəsi göstərilmişdir. Bununla yanaşı, dövlətin apardığı siyasət nəticəsində son dövrlərdə əsas prioritet istiqamətlər insan kapitalı, yaşıl iqtisadiyyat, bərpa olunan enerjilər, ətraf mühitin mühafizəsi üçün aidiyyəti orqanlar üzrə tədbirlər planı və hərəkət istiqamətləri də müəyyən olunmuşdur.

10.1. Azərbaycan İqtisadiyyatında Sektorların Ümumi Təhlili

Ölkələrin iqtisadi vəziyyətini, inkişaf istiqamətlərini və iqtisadi böyüməsini müqayisə edərkən makroiqtisadi göstəricilər köməyə çatır (S. Humbatova, 2023). Makroiqtisadi göstəricilərin ölkələr arasında müqayisənin və böyümə trendlərinin izlənməsinin əsas predmeti olduğu vurğulamaq lazımdır. Bu göstəricilərin hər biri iqtisadiyyatın inkişafı və iqtisadi böyümənin müqayisəli təhlilini müxtəlif aspektlərdən ələ alır.
Bir ölkənin bir il ərzində istehsal etdiyi bütün məhsulların həcminin göstəricisi olan ÜDM içərisində neft və qeyri-neft sektorunun payı illər ərzində dəyişiklik göstərmişdir. Neft tükənən resurs olduğundan onun insan kapitalına və infrastruktura transformasiyası əsas strateji məsələ hesab olunur. Bu zaman, ölkələrdə neft-qaz sektoru ilə qeyr-neft sektorunun ÜDM içərisindəki bölgüsünün müzakirəsi əhəmiyyət kəsb edir. Şəkil 10.1-ə nəzər saldıqda qeyri-neft sektorunun ÜDM içindəki nisbətində artım müşahidə olunduğu halda, neft sektorunda azalmalar diqqət çəkir. Xüsusilə 2011-ci ildən etibarən bu tendensiya özünü göstərir. Azərcaycanın 2000-2022 tarixləri arasında neft qaz sektorunun və qeyri neft qaz sektorunun ÜDM-dəki payı Şəkil 10.1-də göstərilmişdir;

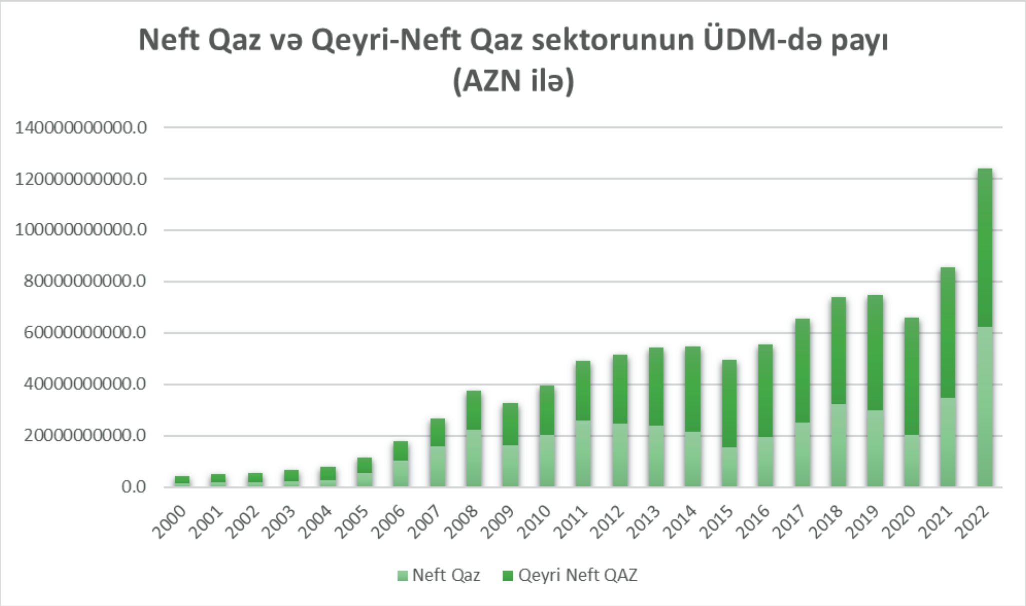

Şəkil 10.1: Neft Qaz və Qeyri-Neft Qaz sektorunun ÜDM-də payı
Mənbə: *Stat.gov.az*

Şəkil 10.1-dən göründüyü kimi hər iki sektorun ümumi həcmi artan olsa da, burada qeyri-neft sektorunun payını vurğulamaq lazımdır. 2001-ci ildə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının bir öncəki il ilə müqayisədə artım tempi sadəcə 6% idi. 2011-ci ildə isə bu nisbət 21%, 2021-ci ildə isə azalaraq 13% təşkil etmişdir. Eyni şəkildə 2001-ci ildə neft qaz sektorunun ÜDM-də payının bir öncəki il ilə müqayisədə artım nisbəti 22%, 2011-ci ildə 27%, 2021-ci ildə isə yüksələrək 69% olmuşdur. 2009-cu ildə 2008 qlobal böhranı ilə əlaqəli olaraq neft-qaz sektorunun ümumi çəki içində payı ötən il ilə müqayisədə 28% azalmış, lakin sonradan yenidən artım tempi davam etmişdir. Qeyd edilən tarixdə qeyri-neft sektorunun isə sadəcə ümumi çəki içində artım payında azalma olmuşdur. 2020-ci ildə pandemiya səbəbi ilə yenidən neft-qaz sektorunun ümumi çəki içində payı ötən il ilə müqayisədə 32% azalmış, qeyri-neft sektorunun payı isə 2% artım göstərmişdir. ÜDM-nin zaman içində dəyişiminə baxdıqda isə 1990-2003 illəri xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır;

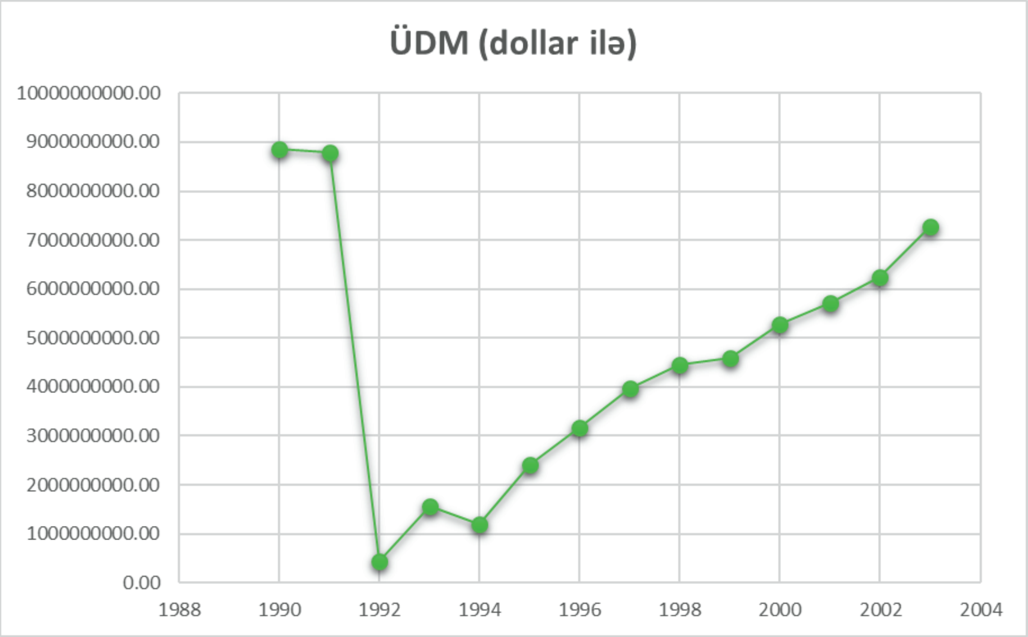

Şəkil 10.2: 1990-2003 aralığında ÜDM
Mənbə: *Dünya Bankı*

Şəkil 10.2-də xüsusilə 1990-2003 aralığında ÜDM dəyişimi dollar ifadəsində təsvir edilmişdir. Şəkilə diqqətlə nəzər salındıqda görünür ki, 1990-1993 illərindəki xaotik vəziyyət 1993-cü ildə stabil hala gəlmiş və bu templə yüksəliş 2003-cü ilə qədər davam etmişdir. ÜDM-dakı artımlara diqqətlə nəzər saldıqda 1994-cü ildə bağlanan "Əsrin Müqaviləsi"-nin nəzərəçarpan təsirlərindən bəhs etmək mümkündür. Belə ki 1992-ci ildə bir öncəki il ilə müqayisədə ÜDM həcmində 95% azalma var idi. Lakin 1995-ci ildə həm ötən ildə imzalanmış Əsrin müqaviləsi, həm də digər faktorlara bağlı olaraq ÜDM-da 103% artım müşahidə edildi. Sonrakı illərdə böhran illəri istisna olmaqla ÜDM-da azalış müşahidə edilməmiş, yəni artım tempi öz axarında davam etmişdir.

10.1.1. Dövlət Xərcləri

Dövlət xərclərinin iqtisadi və sosial həyat üzərində danılmaz təsiri vardır. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün əsas baza və müraciət olunan resurs isə dövlətin büdcəsidir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətin büdcəsində pul miqdarının çoxluğu, onun hədəflərinə və qarşısına qoyduğu plana çatmasına daha çox təkan verir. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi onu sosial, mə-

dəni və bir sıra quruculuq, müvafiq transformasiya və tranzisiya fəaliyyətlərinin əsas dayağıdır.

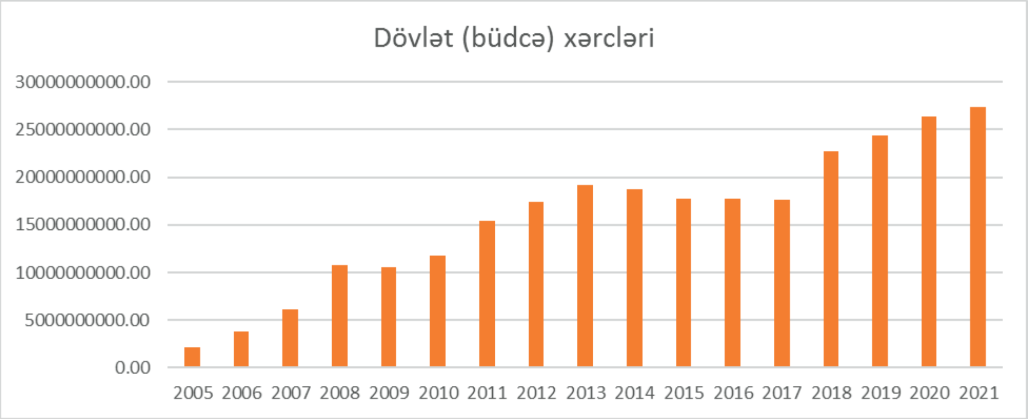

Şəkil 10.3: Dövlət xərcləri
Mənbə: *Azərbaycan Mərkəzi Bankı*

Şəkil 10.3-dən də göründüyü kimi büdcə xərcləri artan trend xəttinə sahibdir. Dövlətin büdcədən istifadə xərclərinin istiqamətləri aşağıdakı kimidir:

- mərkəzi xərcləridövlət mülkiyyətində olan təsərrüfat sahələri,
- dəmir yolu, dəniz və hava nəqliyyatı,
- beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər,
- respublika əhəmiyyətli, mənzil kommunal təsərrüfatı xərcləri,
- yanacaq-enerji kompleksi ilə əlaqədar xərclər,
- dövlət investisiya xərcləri,
- iqtisadi fəaliyyətləbağlı xərclər,
- kiçik sahibkarlığainvestisiya yardımı xərcləri,
- dövlətin daxili və xarici borcları üzrə xərclər və s.

10.1.2. Neft -Qaz Sektoru

Neft sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatında 1994-cü ildə bağlanmış "Əsrin Müqaviləsi" nəticəsində iqtisadi əhəmiyyətini artırmışdır və hələ də iqtisadiyyatın lokomotivi kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə ölkə tarixində bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası da elə neft sektoru ilə bağlıdır (Ciarreta & Nasirov, 2012; S. I. Humbatova & Qadim-Oglu Hajiyev, 2019). Neft qiymətlərinin digər sahələrə təsiri bu günün aktual məsələləri arasındadır. Neft qiymətləri həm ixracatçı, həm də idxalatçı ölkələrin iqtisadiyyatına təsir edir. Hal-hazırda dünyada neft ixracatı edən 100 ölkə var. Onlardan biri də Azərbaycandır (Aras et al., 2016). Neft istehsalı və ixracatı

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında və böyüməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Ancaq digər tərəfdən neft qiymətlərində ortaya çıxan dalğalanmalar, neftin yenilənə bilən bir enerji mənbəyi olmaması, neft qiymətinin əvvəlki vəziyyətlərə qayıtmasının, bu intervalda stabil qalmasının bir o qədər real görünməməsi, Azərbaycanda hasil olunan neft həcmində azalmaların yaşanması iqtisadi böyüməni təmin etmək üçün yeni çağırışlara cavab verilməsini zəruri edir(Musayev, 2019). Bu nöqtədə yeni çağırışlar iqtisadi böyüməni təmin etmək üçün maliyyə sisteminin və qeyri-neft sektorunun inkişafı, təhsil və səhiyyə ilə bağlı dövlət xərclərinin artması məsələlərini zəruri edir (Karimov, 2015; Mammadov & Ahmadov, 2021; Mukhtarov, Mammadov, et al., 2020). Tədqiqatlarda məlum olur ki, təbii ehtiyatların böyümə üzərindəki əsas təsiri 2 faktor ilə birbaşa əlaqəlidir (Ahmadova et al., 2021): a) insan kapitalı və b) təşkilati kapital

10.1.3. Qeyri-Neft Sektoru

Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid haqqında hər nə qədər çox məqalə və araşdırılmalar edilsə də dövlətin iqtisadiyyatdakı tənzimləyici rolu danılmazdır. Azərbaycan üçün də kapitalizm ənənəsi formalaşarkən dünyadakı müvafiq keçid dövrlərinin yaşanılması qacınılmaz olmuşdur. Çünki xüsusilə neft və qaz ixrac edən ölkələrin təbii sərvətlər əsasında formalaşan büdcədən asılılığı inkar edilə bilməz. Lakin, əvvəlki başlıqlarda da qeyd olunduğu kimi, iqtisadi böyümədə davamlılığı təmin etmək üçün formalaşan büdcələri insan resursuna və təşkilatlanmaya xərcləmək daha məqsədəuyğun olar. Uzun illər "neft ölkəsi" olaraq tanınan Azərbaycan Respublikasında ölkə inkişafındakı sürətin başlıca hərəkətverici qüvvəsi neftdir. Hətta bu sürətli inkişaf bir-birinə bağlı 2 arzuolunmaz xüsusiyyətlə xarakterizə olunur:

1. Dövlət büdcəsinin neft və qazdan kəskin asılılığı
2. İstehsalatın az olması isə ikinci faktordur. Çünki iqtisadi fəallıq əsasən kənd təsərrüffatı, lokal səviyyədə gündəlik ticarətə və olduqca az xidməti nəticəyə əsaslanmaqdadır.

23 Yanvar 2018 tarixində Prezident İlham Əliyev "Strateji Baxış: Avrasiya" adlı tədbirdə iştirakı əsnasında çıxışda iqtisadiyyatda ölkəmizin əsas hədəfləri arasında iqtisadi diversifikasiya olduğunu qeyd etmişdir. O, bildirmişdir:

"Neft qiymətlərində kəskin düşmə olanda, mən Azərbaycanda post-neft erasının başlandığını bildirdim. Bundan sonra artıq, innovasiya, texnologiya, təşəbbüskarlıq və kənd təsərrüfatından gələn gəlirləri əsas mənbə kimi istifadə etməyə çalışmaq lazımdır. Nəticədə ciddi islatlatlar apardıq və qeyri-neft sektorumuz əvvəlki il 3% artım göstərdi."

Təhsil üçün dövlətin qoyduğu investisiyalar sosial və fiziki investisiyalardan fərqli olaraq insan kapitalının inkişafına xidmət edir. Məhz buna görə də, insan kapitalının keyfiyyətinin artırılması üçün də həm Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, həm də Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi tərəfindən islahatlar davam edir. Bu istiqamətdə əhalinin əmək qabiliyyətini artırmaq üçün "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələbləri nəzərə alınmaqla, "Təhsil haqqında" və "Peşə təhsili haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq peşə hazırlıqları təşkil olunur. 2017-2023-cü illər arasında 17492 vətəndaş peşə hazırlığında iştirak etmişdir.
Həmçinin Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanan 2007-2015 dövlət proqramı, 2019-2023 Doktorantlar üçün təqaüdlü təhsil proqramı və 2022-2026 Dövlət Proqramları, eyni zamanda "Yüksəliş Müsabiqəsi" həm əmək bazarına uyğun kadr hazırlığı, həm ehtiyac duyulan kadrın hazırlanması istiqamətində əhəmiyyətli rola malikdir. Əslində neft sektorunun qeyri-neft sektoruna ən məqsədəuyğun transformasiyası elə insan kapitalı üzərindən tənzimlənə bilər.
Azərbaycan 2020-ci il statistikalarına əsasən, Beynəlxalq Elm İndeksində 93-cü sırada qərarlaşıb. Rifah indeksi üzrə 78-ci sıradadır və 2010-cildən 2020-ci ilə qədər 17 pillə irəliləmişdir. Qlobal innovasiya indeksi üzrə dünya reytinqindəki yeri isə 82-ci pillədir. Sahibkarlıq indeksindən qlobal sıralamada Azərbaycanın yeri 56-cı pillədir. Ərzaq təhlükəsizliyinə görə 56, Ekoloji performans indeksinə görə 72, İnsan inkişafı indeksinə görə isə 88-ci sıradadır.

10.1.4. Sahələrin İqtisadiyyatı

29 Dekabr 2012-ci ildə "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" adlı sənədə əsasən qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün neft sektorunun bütün imkanları səfərbər etmək lazımdır. Xüsusilə səmərəlilik artırılmalıdır. Bununla yanaşı, bərpaolunan enerjinin istifadəsi stimullaşdırılmalı, kadrların keyfiyyətli davamlı təkmilləşdirilməsi təlimlərinin icrası, təşkilatı vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması planlaşdırılmışdır.
Bu dövrlərdən etibarən aparılan islahatlar nəticəsində, kənd təsərrüfatı, tikinti, turizm kimi sahələrin inkişafı prioritet olaraq müəyyənləşdirilmiş, yerli və xarici investorların Azərbaycanın özəl sektorunda iştirakı və dövlət ilə əlaqələrinin qurulması təşviq edilmişdir. Pandemiyadan əvvəl Azərbaycan Respublikası ərazisinə gələn 3.2 milyon turist sayı da aparılan işlərin düzgün nəticə verməsinin bariz nümunəsidir.
Azərbaycanın kənd təsərrüfatına yararlı torpaq ərazisinin sahəsi 4.8 milyon hektardır. 1992-1995 arasında aqrar sahədə hər il orta hesabla 12% kiçilmə müşahidə olunsa da, 1997-ci ildən etibarən 2015-ə qədər sabit böyümə görünür. Stra-

teji yol xəritəsinə əsasən 2025-ci ilə qədər fermerlərin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması hədəflərə çatmaqda və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalında, həmçinin kənd təsərrüfatında innovasiya və avtomatlaşdırmanın tətbiqinə imkan yaradacaqdır.

Sənaye sektoruna əsasən istehsalat, mədən, elektrik, qaz, emal və s. kimi ağır sənaye sektorları, tekstil, dəri və dəri məhsulları, toxuculuq kimi yüngül sənaye sahələri də qeyri-neft sektorunda, eyni zamanda ixracatda istifadə olunur.

Əlavə bir digər sahə isə kiçik və orta böyüklükdə firmalardır ki, onların inkişafı və ixrac imkanlarının yaxşılaşdırılması iqtisadiyyatın özəyidir və iş yerlərinin yaradılmasında əhəmiyyətə malikdir. Strateji yol xəritəsində bu istiqamətdə də fəaliyyətliliyin artırılması ilə bağlı tövsiyə və yol xəritəsi mövcuddur.

Azərbaycanın müvafiq sahələri inkişaf etdirmək üçün potensialı və üstünlükləri var. Ən başlıca üstünlük yerləşdiyi coğrafi ərazidir.Bu ərazi onun həm ixrac potensialını, həm də istehsal imkanlarını təkmilləşdirməsini təmin edir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoru istiqamətində planlar gələcəklə bağlı ümidli olmağa və təmkinli danışmağa əsas verir.

Sahələrin büdcə xərcləri içindəki payı 2020

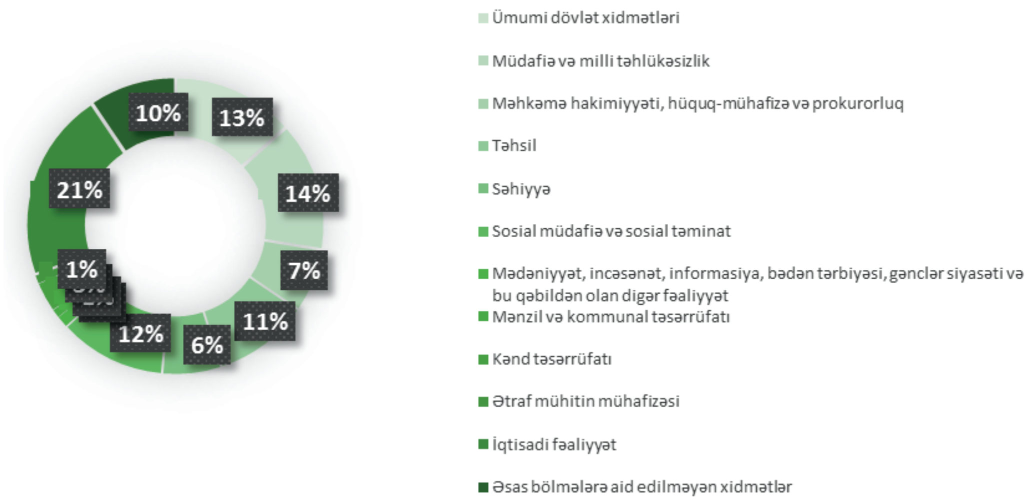

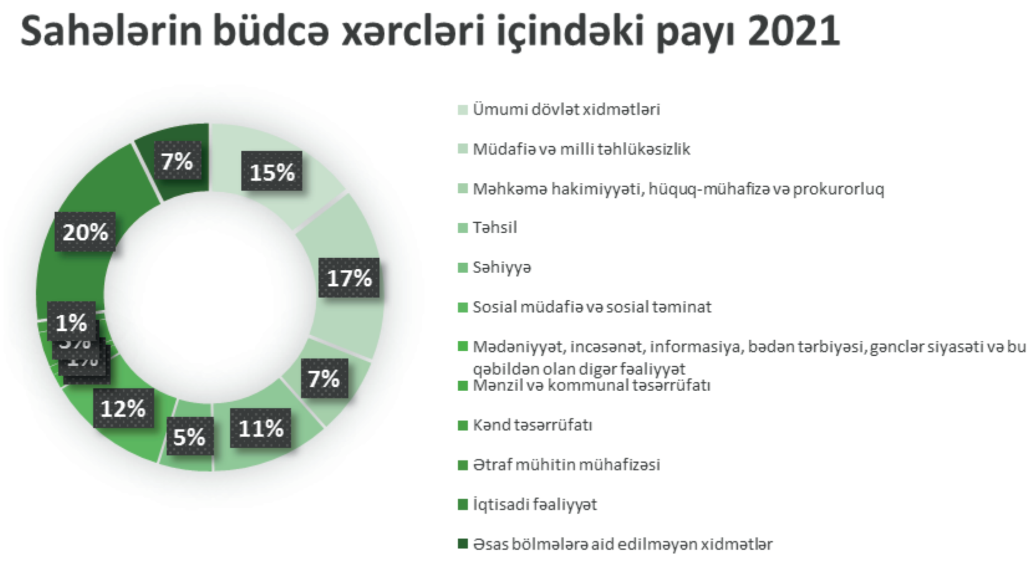

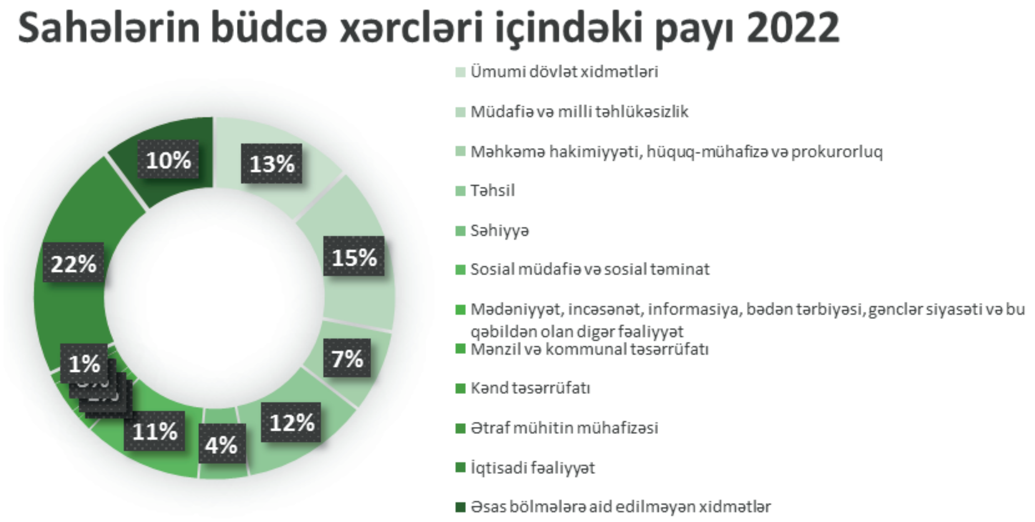

Şəkil 10.4: Sahələrin büdcə xərcləri içindəki nisbəti

Şəkil 10.4-də büdcə xərclərində sahələrin payı son üç il üzrə (2020-2021-2022) qrafik vasitəsi ilə təsvir edilmişdir. Hər üç ildə müdafiə və milli təhlükəsizlik, sosial müdafiə və sosial təminat, təhsil və ümumi dövlət xidmətləri ilə bağlı xərclər ümumi büdcə xərcləri içində əhəmiyyətli paya sahib olmuşdur. Təhsil xərcləri 2022-ci ildə ötən illə müqayisədə 12%-ə yüksəlmiş, müdafiə və milli təhlükəsizlik

xidmətləri isə 17%-dən 15%-ə enmişdir. Büdcədən səhiyyəyə ayrılan xərclərin payı illər üzrə azalmışdır. Belə ki 2021-ci ildə 5%-ə düşən səhiyyə xərcləri, 2022-ci ildə 4%-ə enmişdir. Büdcə xərclərində çox az yerə sahib olan kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun illər üzrə dəyişimi aşağıdakı Cədvəldə verilmişdir:

İLLƏR	KƏND TƏSƏRRÜFATI ÜMUMİ MƏHSULU	İLLƏR	KƏND TƏSƏRRÜFATI ÜMUMİ MƏHSULU
1990	62000	2006	63700000.0
1991	111000	2007	119600000.0
1992	780000.000	2008	186000000.0
1993	4205000	2009	227900000.0
1994	48300000	2010	192600000.0
1995	233600000.0	2011	236000000.0
1996	295900000.0	2012	319400000.0
1997	213700000.0	2013	363900000.0
1998	59600000.0	2014	404500000.0
1999	37600000.0	2015	410100000.0
2000	23900000.0	2016	449200000.0
2001	22900000.0	2017	645400000.0
2002	22800000.0	2018	660900000.0
2003	41600000.0	2019	713200000.0
2004	63200000.0	2020	834500000.0
2005	68800000.0	2021	885900000.0

Cədvəl 10.1: Kənd təsərrüfatı ümumi məhsulu (AZN ilə)
Mənbə: *Azərbaycan Statistika Komitəsi*

Cədvəl 10.1-də kənd təsərrüfatı sektorunun ümumi məhsul dəyəri 1990-2021 illəri aralığında göstərilmişdir. 1990-1993 aralığında ümumi məhsul dəyəri çox az və stabil olaraq davam etmiş, 1994-1995-ci illərdə isə böyük yüksəliş yaşamışdır. Sonrakı illərdə nisbətən daha zəif nisbətdə davam etsə də, 2003-cü ildə ümumi məhsulun dəyərində yüksəlmə olmuş və sonrakı illərdə də bu davam etdirilmişdir. Məsələn, 2003-cü ildə kənd təsərrüfatı üzrə ümumi məhsulun həcmi bir öncəki il ilə müqayisədə 82% artım göstərmişdir. Sıçrama dönəmlərindən biri də 2007-ci ildə müşahidə edilmişdir. Belə ki qeyd edilən tarixdə bir öncəki il ilə müqayisədə ümumi məhsul həcmində 88% artış müşahidə edilmişdir.
Neft sektoru və iqtisadi stabillik birbaşa xarici investisiyalara da təkan verir. Məsələn, ölkə ərazisinə cəlb edilən və Azərbaycan tərəfindən digər ölkələrdə həyata keçirilən birbaşa xarici investisiyalar illər ərzində dəyişkənlik göstərsə də əsas prinsip etibarilə ölkənin ümumi inkişaf trendinə müvafiq tendensiyada hərəkət edir.

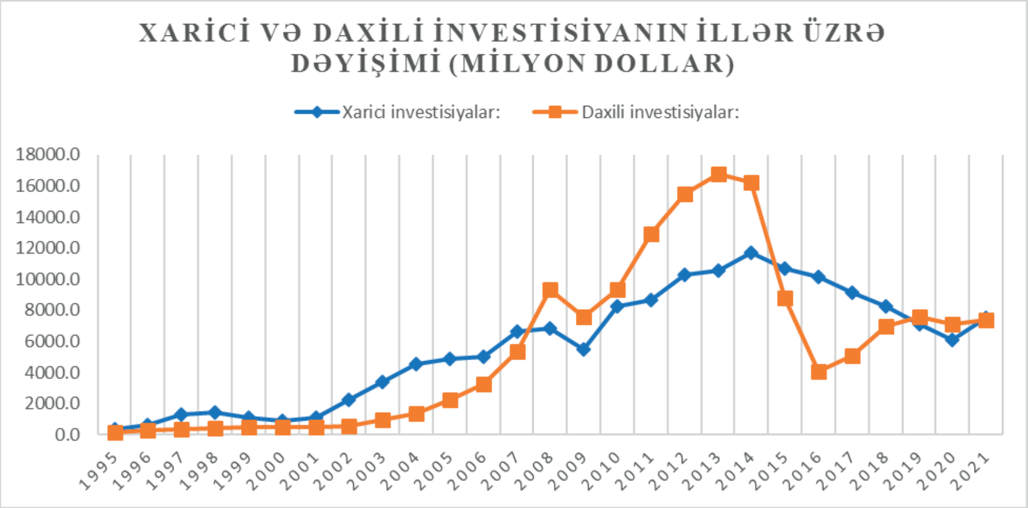

Şəkil 10.5: Xarici və daxili investisiyaların illər üzrə dəyişimi
Mənbə: *Azərbaycan Statistika Komitəsi*

Şəkil 10.5-də Azərbaycanda qoyulan daxili və xarici investisiyaların illər üzrə dəyişimi dollar ifadəsində qrafik vasitəsi ilə təsvir edilmişdir. 1995-2008 illərində xarici və daxili investisiyanın demək olar ki, paralel şəkildə hərəkət etdiyi görülməkdədir. Qeyd edilən illərdə xarici investisiyanın payı daxili investisiyadan daha çox idi. Lakin 2008-ci ildə dünyada baş verən qlobal böhran və onun ölkələrə təsiri səbəbi ilə xarici investisiyanın ölkəmizdə payı azalmış, daxili investisiya xarici investisiyanı üstələmişdir. Bu proses 2015-ci ilə qədər davam etmişdir. 2015-ci ildən xarici investisiyanın payı toplam qoyulan investisiya içində yenidən çoxluq təşkil etməyə başlamışdır. Son illərdə xarici investisiyalar ötən illərlə müqayisədə azalmağa doğru getsə də, 2021-ci ildə 22% artım görülmüşdür.

10.2. Metodologiya

Bu araşdırmada datanın əldə edilə bilmə potensialı nəzərə alınaraq, iqtisadi böyümə, ixrac və idxal arasındakı əlaqə, eyni zamanda iqtisadi böyümə ilə əhalinin ümumi gəlir və xərcləri arasındakı əlaqə analiz edilmişdir. Bu çərçivədə neft-qaz və qeyri neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsulda payı, əhalinin toplam gəlir və xərcləri, eyni zamanda idxal və ixrac dəyərlərinin 2000-2021 (və eyni zamanda 2005-2021) illərini əhatə edən datası Statistika Komitəsindən əldə edilmişdir. İstifadə olunan data illik xarakter daşıyır. Analizdə istifadə olunan datanın loqarifma dəyərləri hesablanmış və araştırmaya daxil edilmişdir. Bunun səbəblərindən ən vacibi budur ki, loqarifmik dəyərlər ekstremal hallarının təsirlərini azaldır. Aşağıdakı cədvəldə istifadə olunan dəyişənlər, onların araşdır-

mada istifadə olunan adları və zaman periodu göstərilmişdir:

Dəyişənlər	Qısaltmalar	Zaman periodu
Ümumi daxili məhsul	UDM	2005-2021
Neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payı	UDMN	2006-2021
Qeyri neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payı	UDMQN	2006-2021
İxrac dəyəri	İXRAC	2006-2021
İdxal dəyəri	İDXAL	2006-2021
Əhalinin toplam gəliri	GELİR	2005-2021
Əhalinin toplam xərcləri	XERC	2005-2021

Cədvəl 10.2: Araştırmada istifadə olunan dəyişənlər

Dəyişənlər müəyyən edildikdən sonra ilk əvvəl EViews11 ekonometrik analiz proqramı vasitəsi ilə vahid kök testləri, daha sonra dəyişənlər arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsi üçün Granger səbəb-nəticə əlaqəsi testi tətbiq edilmişdir.

10.2.1. Vahid Kök Testi

Zaman seriyalarının stabil olmaması, yəni ortalama və variansının zamana görə fərqli olması edilən ekonometrik analizlərdə güvənli olmayan nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olmaqdadır. Xüsusilə, əgər data stabil deyilsə, bu zaman ekonometrik analizə davam edildiyi təqdirdə saxta reqressiya nəticələri əldə edilir. Buna görə də ekonometrik analizə keçmədən əvvəl vahid kök testləri ilə stabillik ölçülür. Əgər stabil deyilsə bu zaman data stabil vəziyyətə gətirilir (Kambur & Aksoy, 2022). Vahid kök testlərindən ən çox bilinəni Augmented Dicky-Fuller (ADF) və Philips Perron (PP) testləridir. H0 hipotezinin rəd edilə bilmədiyi təqdirdə datanın stabil olmadığı, rəd edildiyi təqdirdə isə datanın stabil olduğu qəbul edilir. Bu halda iki hipotezdən bəhs edə bilərik; *H0: data stabil deyil, H1: data stabildir.*

$$\Delta y_t=\alpha+\beta_t+y_(t-1)\ \delta_1\ \Delta y_(t-1)+\delta_(p-1)\ \Delta y_(t-p+1)+\varepsilon_t$$

Burada α sabit, β isə zaman trend əmsalını, p isə avtoreqressiv gecikmə sırasını əks etdirir. Hipotezin rəd edilib edilməyəcəyinə isə δ vasitəsi ilə qərar verilir. Belə ki əgər H0: δ=0 rəd edilə bilmirsə, datanın vahid kökə sahib olduğu, digər bir ifadə ilə stabil olmadığını demək mümkündür. Əgər 95% (bu araşdırmadan asılı olaraq 90% və 99% də ola bilər) güvənlə H0 hipotezi rəd edilirsə, digər bir

ifadə ilə H1: 0 hipotezi rəd edilə bilmirə, bu zaman datanın vahid kökə sahib olmadığı, yəni stabil olduğu deyilir. Data stabil olmadığı təqdirdə onu stabil etmək üçün fərq alma prosesi həyata keçirilir (Metelski & Mihi-Ramirez, 2015). ADF nəticələri aşağıdakı Cədvəldə qeyd edilmişdir;

DƏYIŞƏNLƏR	TEST WITH AN INTERCEPT		TEST WITH AN INTERCEPT AND TREND		TEST WITH NO INTERCEPT OR TREND	
	Levels	1st differences	Levels	1st differences	Levels	1st differences
UDM	-0.697889 (0.8162)	-4.009383 (0.0099)	-3.261175 (0.1081)	-3.733816 (0.0548)	2.096143 (0.9872)	-2.602293 (0.0132)
UDMN	2.367197 (0.1661)	-4.281562 (0.0068)	-3.238601 (0.1144)	-3.924453 (0.0434)	0.436038 (0.7954)	-4.062829 (0.0006)
UDMQN	0.466213 (0.8729)	-4.220006 (0.0068)	-2.606861 (0.2821)	-3.045548 (0.1615)	5.096885 (1.0000)	-0.165950 (0.6038)
IDXAL	1.635614 (0.4413)	-4.213898 (0.0069)	-2.757014 (0.2313)	-4.082368 (0.0315)	0.598988 (0.8342)	4.051655 (0.0006)
IXRAC	3.633981 (0.0183)	-5.944591 (0.0004)	-3.731347 (0.0524)	-6.030326 (0.0015)	0.992101 (0.2730)	-6.137965 (0.0000)
GELIR	1.760041 (0.3849)	-2.903627 (0.0683)	-0.834201 (0.9393)	-3.283320 (0.1164)	0.820158 (0.8783)	-1.192372 (0.2024)
XERC	0.236289 (0.9660)	-4.869224 (0.0019)	-2.035153 (0.5338)	-4.679954 (0.0109)	4.882746 (1. 00000)	-0.660370 (0.4128)

Cədvəl 10.3: ADF vahid kök testi nəticələri

Cədvəldə həm səviyyə, həm də birinci fərqlər üzrə vahid kök testlərinin nəticələri təqdim olunmuşdur. Data stabil olmadığına görə hər bir dəyişən üçün ilk öncə loqaritmik dəyəri hesablanmış, daha sonra birinci dərəcədən fərqləri alınmışdır. Birinci dərəcədən fərq alındıqdan sonra H0 hipotezi rəd edilmiş və data stabil vəziyyətə gətirilmişdir. Bu proses bitdikdən sonra Granger səbəb nəticə analizi test edilmişdir.

10.2.2. Granger Səbəb Nəticə Əlaqəsi Testi

Granger səbəb nəticə əlaqəsi testi iki istiqamətli əlaqələrin təhlilində istifadə olunan geniş yayılmış bir ekonometrik analiz testidir. İki dəyişənənin olduğunu fərz etdikdə (biri X, digəri Y), əgər Y-nin keçmiş dəyərləri X dəyərlərinin proqnozlaşdırılmasında istifadə oluna bilirsə, bu zaman Y dəyişəninin X dəyişəninin səbəbi olduğu, digər bir ifadə ilə X-in Y-nin nəticəsi olduğunu demək mümkündür (Metelski & Mihi-Ramirez, 2015).

$$X_t = \sum_{j=1}^{m} a_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^{m} b_j Y_{t-j} + \epsilon_t$$

$$Y_t = \sum_{j=1}^{m} c_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^{m} d_j Y_{t-j} + \eta_t$$

Yuxarıda qeyd olunan bərabərliklərdə əgər bj statistik olaraq sıfırdan fəqlidirsə, bu iki dəyişən arasında Granger əlaqə olduğu, digər bir ifadə ilə Yt Xt-nin səbəbi olduğu deyilə bilər. Əgər cj sıfırdan fəqlidirsə, bu zaman da Xt Yt-nin Granger səbəbidir deyilə bilər. Yəni, səbəb olan dəyişənlər nəticə olan dəyişənin təxmin edilməsində digər faktorlarla müqayisədə daha çox məlumata sahibdir (Abar, 2022). Bu testlə əldə edilən nəticələrdə həm tək tərəfli, həm də iki tərəfli əlaqənin olması mümkündür.

ƏLAQƏNIN ISTIQAMƏTI	KI KARE	EHTIMAL	NƏTICƏ
UDMN -> IDXAL	4.945399	0.0844	%10 xəta payı ilə granger əlaqə var
UDMN -> IXRAC	32.84635	0.0000	%1 xəta payı ilə Granger əlaqə var
UDMQN -> IXRAC	20.79618	0.0000	%1 xəta payı ilə Granger əlaqə var
IXRAC -> UDMN	8.157246	0.0169	%5 xəta payı ilə Granger əlaqə var
IXRAC -> UDMQN	47.76554	0.0000	%1 xəta payı ilə Granger əlaqə var
IDXAL -> UDMQN	9.356765	0.0093	%1 xəta payı ilə Granger əlaqə var
UDMN -> UDMQN	10.08845	0.0064	%1 xəta payı ilə Granger əlaqə var

Cədvəl 10.4: Granger səbəb nəticə əlaqəsi test nəticələri 1

Cədvəldə dəyişənlər arasındakı səbəb nəticə əlaqəsi istiqamətlər üzrə qeyd edilmişdir. Anlamlı çıxmayan əlaqələr ***Cədvələ daxil edilməmişdir.*** İlk olaraq, neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payından idxal həcminə doğru səbəb-nəticə əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Yəni, neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payı idxalın səbəbidir. Bunu idxalın ümumi neft-qaz sektorunun istehsalından əldə edilən gəlirlə qarşılanması ilə açıqlamaq olar. Neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payından ixraca doğru da səbəb-nəticə əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Yəni neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payı ixracın səbəbidir. Bunu ixracın neft-qaz sektorunun istehsalı nəticəsində artması ilə açıqlamaq olar. Eyni zamanda ixracdan toplam ümumi daxili məhsula doğru səbəb-nəticə əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Yəni, ixrac ümumi daxili məhsulun səbəbidir. Bunu iqtisadi böyümənin ixrac yönümlü olduğu ilə açıqlamaq mümkün-

dür. İdxaldan isə sadəcə qeyri neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsul payına doğru səbəb-nəticə əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Yəni, idxal qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsul payının bir səbəbidir.

ƏLAQƏNIN ISTIQAMƏTI	KI KARE	EHTIMAL	NƏTICƏ
UDM -> GELIR	0.472263	0.7897	Granger əlaqə yoxdur
XERC -> GELIR	2.883472	0.2365	Granger əlaqə yoxdur
GELIR -> UDM	3.244997	0.1974	Granger əlaqə yoxdur
XERC -> UDM	4.666169	0.0970	%10 xəta payı ilə granger əlaqə var
GELIR -> XERC	4.193591	0.1228	Granger əlaqə yoxdur
UDM -> XERC	1.114905	0.5727	Granger əlaqə yoxdur

Cədvəl 10.5: Granger səbəb nəticə əlaqəsi test nəticələri 2

Cədvəl 10.5-də ümumi daxili məhsul, əhalinin toplam gəlir və xərcləri arasındakı Granger səbəb-nəticə əlaqəsinin test nəticələri göstərilmişdir. Toplamda 6 əlaqə müəyyən edilmiş, lakin 6 əlaqədən sadəcə 1-i əhəmiyyətli çıxmışdır. Əhalinin toplam xərclərindən ümumi daxilli məhsula doğru səbəb-nəticə əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Yəni, əhalinin toplam xərcləri ümumi daxili məhsul üzərində nəticə yarada biləcək bir təsirə sahibdir. Bunu, əhalinin toplam xərcləri artdıqca, digər bir ifadə ilə təklif edilən məhsulları (və ya xidmətləri) daha çox xərclədikcə bu məhsulları istehsal edən şirkətlərin gəlirlərinin artması, gəlirin artması ilə yeni investisiyaların qoyulması, bununla da yeni iş yerlərinin yaranması və rifahın yüksəlməsi, beləliklə də daha çox məhsul istifadəsi və istehsalı ilə ümumi daxili məhsulun yükəlməsi ilə açıqlamaq mümkündür.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının 1993-2023 arasındakı siyasi və iqtisadi vəziyyətini dəyərləndirmək üçün əvvəlcə, müxtəlif dövrlər üzrə müqayisəli təhlil apararaq dəyişənlər arasındakı əlaqələri test etmək və müvafiq nəticəyə gəlmək lazımdır.
Ölkənin müstəqillik sonrası vəziyyətinə baxıldıqda 1991-2023 arasını 5 dövrə bölmək mümkündür. Bu 5 dövrün ilki, siyasi sabitliyin olmadığı və iqtisadi çöküşün yaşandığı xaotik dövrüdür. Sonrakı 1993-2003-cü illər arası mərhələ Ümummilli Lider Heydər Əliyevin prezidentlik və quruculuq illərinə təsadüf edir. Bu zaman kəsiyində ölkədə siyasi və iqtisadi sabitlik əldə olunmaqla bərabər, ölkədə makroiqtisadi göstəricilər baxımından əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Sonrakı dövrdə isə 2003-dən indiyə qədər ölkə başçısı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin eyni siyasi kursu uğurla davam etdirməsi nəticəsində ölkədə iqtisadi sıçrayışlar olmuş, insan kapitalı və təşkilati kapitalın daha da yaxşılaşdırıl-

ması üçün mühüm işlər görülmüşdür.
2003-2008-ci illər arasında neft qiymətlərində kəskin yüksəlişlər ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli nəticələr əldə olunmasına səbəb olsa da, 2008-ci il böhranı və davam edən təsirləri ilə yanaşı, neft qiymətlərindəki dalğalanmalar ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətini bir daha artırdı.
Ölkənin müstəqillik dövrünün ilk illərində “Əsrin Müqaviləsi” ilə illər ərzində daxili və xarici investisiya paylarında artımlar müşahidə olunmuşdur. Bu hal xarici investisiyanın ölkə daxilində qeyri-neft sektorunda investisiyalara tranzisiyasını daha da asanlaşdırır. Əlavə olaraq, neft gəlirlərindən əldə olunan büdcələr müxtəlif formada digər sahələrə investisiya qoyulmasına birbaşa yaxud dolayı təsir göstərmişdir.
Neft sektorunun və qeyr-neft sektorunun ÜDM-də payları da bu prinsiplər istiqamətində dəyişir. İllər keçdikcə qeyri-neft sektorunun ÜDM içindəki payı artır, lakin, son 2 ildə pandemiyanın təsiri ilə neft qiymətləri kəskin ucuzlaşdığından neft ixrac edən ölkələrin əsas gəlirlərində neftin payı kəskin azalmışdır.
Aparılan analitik təhlillər göstərir ki, ixrac neft sektoru hesabına olsa da, idxal birbaşa neft sektorundan asılıdır. Çünki neft sektoru idxalın qarşılanmasında əvəzsiz rola sahibdir. Ölkədəki əsas böyümə isə hələ də neft-qaz sektorunda baş tutan ixracat hesabına baş verir. Qeyri-neft sektorunda yaradılan ÜDM hissəsi üçün də baş tutan idxal da neft sektorundan birbaşa asılıdır.
Bütün bu qeyd olunanları bir yerə topladıqda, Azərbaycanın neft-qaz sektorundan asılılığının xüsusilə son zamanlarda daha da azalması və ÜDM içindəki qeyri-neft sektorunun payının artması uzun illərdən gələn uzaq görən siyasət və siyasi zəkanın nəticəsi olaraq qeyd oluna bilər. Yuxarıdakı təhlillərə əsasən Azərbaycan üçün faydalı ola biləcək əsas yolları və nəticələri aşağıda qeyd etmək istərdik:

- Qeyri-neft sektoruna daha çox investisiya cəlb edərək ÜDM-də payının artırılması əsas hədəflərdən olmalıdır.
- Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı təşviq olunmalıdır.
- Regional inkişaf planı hazırlayaraq ölkənin müxtəlif regionlarının inkişafına dəstək olmaq prioritet olmalıdır.
- İxrac olunacaq və beynəlxalq bazarda rəqabətə tab gətirə biləcək məhsullar istehsal etmək üçün dövlət dəstəyi də zəruridir.

Ədəbiyyatlar

1. Abar, H. (2022). An analysis of causal relationship between economic growth and financial development for Turkey: A MODWT—Granger causality test. Economics and Business Review, 59-81.
2. Ahmadova, E., Hamidova, L., & Hajiyeva, L. (2021). Diversification of the economy in the context of globalization (case of Azerbaijan). SHS Web of Conferences, 92, 07002. https://doi.org/10.1051/shsconf/20219207002
3. Aliyev, K., & Nadirov, O. (2018). How Fiscal Policy Affects Non-Oil Economic Performance in Azerbaijan? SSRN Electronic Journal, 2(3), 11–29. https://doi.org/10.2139/ssrn.2884267
4. Aliyev, K., & Suleymanov, E. (2015). Macroeconomic Analysis and Graphical Interpretation of Azerbaijan Economy in. Expert Journal of Economics, 3(1), 40–49.
5. Aras, O. N., Suleymanov, E., & Mammadov, K. (2016). Economy of Azerbaijan : 25 years of independence (Issue April 2019).
6. Babayev, B. (2019). Main Directions of the Non-Oil Export Sector in Azerbaijan. Problems of Economic Transition, 61(6), 537–548. https://doi.org/10.1080/10611991.2019.1823727
7. Bogoviz, A. V., Ragulina, J. V., & Barcho, M. K. (2019). Influence of innovations on regional socio-economic development. Lecture Notes in Networks and Systems, 57, 1200–1207. https://doi.org/10.1007/978-3-030-00102-5_126
8. Ciarreta, A., & Nasirov, S. (2012). Development trends in the Azerbaijan oil and gas sector: Achievements and challenges. Energy Policy, 40(1), 282–292. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.10.002
9. Humbatova, S. (2023). The Impact of Oil Prices on State Budget Income and Expenses: Case of Azerbaijan. International Journal of Energy Economics and Policy, 13(1), 189–212. https://doi.org/10.32479/ijeep.13691
10. Humbatova, S., & Hajiyev, N. (2020). The impact of oil factor on the car import in Azerbaijan. International Journal of Energy Economics and Policy, 10(4), 450–462. https://doi.org/10.32479/ijeep.9178
11. Humbatova, S. I., & Qadim-Oglu Hajiyev, N. (2019). Oil factor in economic development. In Energies (Vol. 12, Issue 8). https://doi.org/10.3390/en12081573
12. Humbatova, S., & Tanriverdiyev, S. (2019). ANALYSIS OF THE OIL, PRICE AND CURRENCY FACTOR OF ECONOMIC GROWTH IN AZERBAIJAN. ENTREPRENEURSHIP AND SUSTAINABILITY ISSUES, 6(3), 1334–1353. https://doi.org/10.9770/jesi.2019.6.3(20)CITATIONS
13. Kambur, E., & Aksoy, M. (2022). 1998-2018 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE TURİZME YAPILAN YATIRIM İLE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN GRANGER NEDENSELLİK VE TODA YAMAMOTO YÖNTEMLERİ İLE ANALİZİ. Sosyal Bilimler Dergisi, 1099-1112.
14. Karimov, R. (2015). Development of Non-Oil Sector in Azerbaijan : Tendencies and Opportunities. Journal of Business & Economic Policy, 2(2), 39–52.
15. Majidli, F., & Guliyev, H. (2020). How oil price and exchange rate affect non-oil gdp of the oil-rich country – azerbaijan? International Journal of Energy Economics and Policy, 10(5), 123–130. https://doi.org/10.32479/ijeep.9561
16. Mammadov, I., & Ahmadov, F. (2021). Financial development and economic growth: Evindence from Azerbaijan. WSEAS Transactions on Business and Economics, 18, 237–252. https://doi.org/10.37394/23207.2021.18.25
17. Metelski, D., & Mihi-Ramirez, A. (2015). Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 364–372.
18. Mukhtarov, S., Aliyev, S., & Zeynalov, J. (2020). The effect of oil prices on macroeconomic variables: Evidence from azerbaijan. International Journal of Energy Economics and Policy, 10(1), 72–80. https://doi.org/10.32479/ijeep.8446
19. Mukhtarov, S., Mammadov, I., & Humbatova, S. (2020). The relationship between government expenditures on education and economic growth: The case of Azerbaijan. Research in World Economy, 11(1), 195–201. https://doi.org/10.5430/rwe.v11n1p195

20. Muradov, A., & Bagirzadeh, E. (2021). Azərbaycan İqtisadiyyatı.
21. Musayev, T. (2019). THE OIL BOOM IN AZERBAIJAN AND MODELING OF ECONOMIC. 31–45.
22. Niftiyev, I. (2020b). The Role of Agriculture and Agrarian Sectors in the Azerbaijan Economy: Main Trends and Dynamics since 1991. SSRN Electronic Journal. https://doi.org/10.2139/ssrn.3681896
23. Rahimli, N., & Nazirov, M. (2020). IMPACT OF OIL PRICE ON AZERBAIJAN ECONOMY: RELATIONSHIP BETWEEN OIL PRICES, REAL EFFECTIVE EXCHANGE RATES AND REAL GDP IMPACT OF OIL PRICE ON AZERBAIJAN ECONOMY: RELATIONSHIP BETWEEN OIL PRICES, REAL EFFECTIVE EXCHANGE RATES AND REAL GDP View project. 3(1), 37–45. https://www.researchgate.net/publication/344106631

11

Dövlət Xərclərinin İqtisadi Artıma Təsiri (1993-2003)

Mehman İbrahimov
İstanbul Universiteti

Giriş

Ölkələr üçün davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dövlət xərcləri cari dövrdə və gələcəkdə bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Dövlət xərcləri təkcə dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının büdcə ödənişlərini deyil, həm dədövlət müəssisəsinin xərclərini, cəmiyyətə faydalı xidmət göstərən qurumların ödənişlərini, vergidən azadolma, sosial yardımlar, ianələr və güzəştləri özündə birləşdirən anlayışdır. Dövlət xərclərinin ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar kapitalın yığılması, istehsal gücü və məşğulluğun yaradılması ilə bağlı xərclərdir. Ölkələr arasında artan rəqabət, milli iqtisadiyyatlardakı yeniliklər və inkişaflarla yanaşı, iqtisadi artımın müəyyənedicilərı də zamanla dəyişir.

Bu tədqiqat Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında rəhbərlik etdiyi 1993-2003 illərdə həyata keçirdiyi dövlət xərclərinin təhsil, səhiyyə, infrastruktur və müdafiə səhəsindəki islahatların iqtisadi artıma təsirini əhatə edir.

Bütün ölkələr üçün iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi böyük ölçüdə vacibdir. Burada vacib olan böyümənin səbəblərini anlamaq və bu istiqamətdə hərəkət etməkdir. İqtisadi artıma təsir edən bir çox iqtisadi amillər olsa da, dövlət xərclərinin də bu amillərdən biri olduğunu söyləmək olar.

Dövlət xərcləri ilə milli gəlir arasındakı əlaqə həmişə maraqlı mövzulardan biri olaraq qarşımıza çıxmışdır. 1980-ci illərin sonlarına doğru sosializmin süqutu nəticəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin iqtisadi payının azalması və artan özəlləşdirmə meylləri bu iki dəyişkən arasındakı əlaqəni ön plana çıxarmışdır. Dövlət xərcləri və gəlirləri arasında əlaqə, xərclərin gəlirə və ya gəlirin xərclərə təsir etməsi kimi ikitərəfli xarakteri bu mövzunu maraqlı etmişdir.

Uzun müddətdir ki, iqtisadçılar ölkələrin fərqli artım templərinə malik olması və müvafiq olaraq, ölkələrin rifahındakı fərqlərin səbəbinin nə ola biləcəyi ilə maraqlanırdılar. Bəzi ölkələrin gəlir səviyyələri yüksək olsa da, bəzilərinin gəlir səviyyələri aşağı səviyyədə qalmış və son illərdə ölkələr arasında artım fərqi yaranmağa başlamışdır. Xüsusilə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin yüksək göstəricilə-

ri inkişaf etmiş ölkələrin artım templəri və gəlir səviyyəsinə sürətlə yaxınlaşdığı görülərkən, Afrika kimi bir çox ölkələrdə artım templəri az olub və ya demək olar ki, heç bir artım tempi olmayıb.

Ölkələrin fərqli iqtisadi göstəricilərə malik olduğunu izah edən ənənəvi baxış ixraca əsaslanan strategiyalara və dövlət müdaxiləsini minimuma endirən siyasətlərin yüksək olduğu ölkələrin iqtisadi performansı yüksək, xaricə qapalı olan və dövlət müdaxilələrinin intensiv olduğu ölkələrin iqtisadi performansı aşağıdır.

Klassik anlayışa görə, iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərməsinin öz qaydaları çərçivəsində baş verməsi və bazara heç bir müdaxilənin olmaması vurğulanır. Klassik iqtisadçılar tərəfindən müdafiə olunan bu fikirlər bir çox iqtisadçılar tərəfindən müzakirə olunub.

Bu fikirlər xüsusilə 1929-cu il Dünya Depressiyası ilə dərindən sarsıldı və dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi ilə bağlı iqtisadi fikirlər ön plana çıxarmağa başladı.

Bu gün iqtisadçıların hansı mövqedən çıxış etməsindən asılı olmayaraq, iqtisadçıların razılaşdıqları məqam ondan ibarətdir ki, II Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin iqtisadi həyatda daha böyük yeri var və onun özəl sektor üçün tənzimləyici rolu tədricən artıb. Buna görə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin artan rolunun iqtisadi artım tempinə təsirini araşdırmaq getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xərclərin böyük hissəsi infrastrukturun qurulmasına yönəldilir. Bu, özəl sektorda istehsalın stimullaşdırılması məqsədi daşıyır. Lakin, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xərclərinin böyük bir hissəsi müxtəlif sosial proqramların həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Bu, iqtisadi artıma təkan vermir və sadəcə sosial məqsədlərə xidmət edir.

Ədəbiyyatda dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsiri bunun iqtisadi artıma təsir edib-etməməsi ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar görə bilərik. Grıer K. və Tullock G. (1989) dövlət cari xərclərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmışlar. Təhlil 113 ölkəni (1951-1980) əhatə etmiş və illik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Təhlildə hər bir ölkə üçün vahid müşahidədən istifadə edilmiş və Panel (Panel Data Analysis) üsulundan istifadə etməklə qiymətləndirmə aparılmışdır.Tədqiqat dövlət cari xərcləri ilə iqtisadi artım arasında güclü və mənfi əlaqənin olduğunu aşkar etmişdir.

Romer P. (1990), ümumi dövlət xərclərinin və dövlət investisiya xərclərinin iqtisadi artıma təsiri araşdırmış, təhlil 112 ölkəni əhatə etmiş və 25 illik (1960-1985) məlumatların orta göstəricisindən istifadə etməklə (Cross-Section) təhlili ilə qiymətləndirmə aparılmışdır. Araştırmada Ümumi dövlət xərclərinin iqtisadi artıma mənfi dövlət investisiya xərclərinin isə iqtisadi artıma müsbət təsir etdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Alexander W.R.(1990), dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmışdır. Təhlil 13 İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkənisini əhatə etmişdir. Araşdırmada 25 illik (1959-1984) məlumatların orta göstəricisindən istifadə edilmiş və Panel (Panel Data Analysis) üsulundan istifadə etməklə qiymətləndirmə aparılmışdır. Tədqiqat dövlət cari xərcləri ilə iqtisadi artım arasında mənfi əlaqənin olduğunu aşkar etmişdir.

İllarionov və Pivarova (2002) 1960-2000-ci illər üzrə İƏİT ölkələri üzrə dövlətin optimal miqyasını qiymətləndirməklə, dövlət Xərclərinin ÜDM-də payının 1% artmasının iqtisadi artım tempini 0.1% aşağı salması nəticəsinə gəlmişlər. Tədqiqat zamanı ölkələr müəyyən qruplara bölünmüş, sosial-iqtisadi göstəricilərin (coğrafi, demoqrafik, iqlim, administrativ, iqtisadi) xarakteristikalarına uyğun olaraq 46 reqressiya tənliyinə baxılmışdır. Qiymətləndirmələrə görə, zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün dövlətin miqyasının zəruri səviyyəsi təxminən 21%-dir. Bu səviyyənin 21%-i keçməsi fiskal problemlərin artmasının göstəricisidir və iqtisadi artıma töhfə vermir.

Esterly W və Rebello S. (1993), ümumi dövlət xərclərinin və dövlət investisiya xərclərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmış, təhlil 100 ölkəni əhatə etmiş və 18 illik (1970-1988) məlumatların orta göstəricisindən istifadə etməklə (Cross-Section) təhlili ilə qiymətləndirmə aparmışdır. Araştırmada dövlət cari xərclərinin iqtisadi artıma müsbət, dövlət investisiya xərclərinin isə iqtisadi artıma mənfi təsir etdiyi qənaətinə gəlmişdir.

Lin S. (1994) inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətxərclərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmışdır. Araştırmada 25 illik (1960-1985) məlumatların orta göstəricisindən istifadə edilmiş vəPanel (Panel Data Analysis) üsulundan istifadə etməklə qiymətləndirmə aparılmışdır. Araştırmada ümumi dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsirinin inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduqca böyük olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Hansson P və Henrekson M.(1994), dövlətin sosial yardımlar, təhsil xərcləri və investisiya xərclərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmışlar. Təhlildə (Cross-Section) üsulundan istifadə etməklə qiymətləndirmə aparılmışdır. Araştırmanın nəticəsinə görə sosial yardımlar və investisiya xərclərinin iqtisadi artıma mənfi təhsil xərcləri isə iqtisadi artıma müsbət təsir etdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Ahmed N.H.(2009), ÜDM 3000$ dan kiçik və ÜDM 3000$ dan yüksək olan ölkələrdə dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmışdır. Araşdırma Asiya ölkələrini əhatə etmişdir. Araştırmada 25 illik (1981-2005)məlumatların orta göstəricisindən istifadə etməklə qiymətləndirmə aparılmışdır.

- Adambaşına ÜDM-i 3000$-dan az olan ölkələr
- Adambaşına ÜDM-i 3000$-dan yuxarı olan ölkələr

ÜDM 3000$ dan kiçik olan ölkələrdə dövlət xərclərinin iqtisadi artıma mənfi təsir etdiyi və ÜDM 3000$ dan yüksək olan ölkələrdə dövlət xərclərinin iqtisadi artıma müsbət təsir etdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Bakış O., Jobert T. və Tuncer R. (2008) dövlətin səhiyyə xərcləri, hərbi xərcləri , təhsil xərcləri və investisiya xərclərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırılmışlar. Təhlil Türkiyəni əhatə etmiş və 80 (1924-2003) illik məlumatlardan istifadə edilmişdir. Təhlildə (Koentegrasyon ve Granger) üsulundan istifadə etməklə qiymətləndirmə aparılmışdır. Araşdırmanın nəticəsinə görə dövlət investisiya xərcləri, təhsil xərcləri və səhiyyə xərcləri iqtisadi artıma müsbət hərbi xərclər isə mənfi təsir edir.

Dövlət ictimai xidmətlərin göstərilməsi, iqtisadi və sosial məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif xərclər həyata keçirməlidir. Dar mənada dövlət xərcləri dedikdə dövlətin pulla etdiyi xərclərin cəmi başa düşülür (Aksoy Ş., 1994).Dövlət xərclərinin müəyyən edilməsi dövlətin və digər ictimai qurumların nə qədər gəlirə ehtiyacı olduğunu bilmək üçün vacibdir. Başqa sözlə desək, dövlətin və digər ictimai qurumların ehtiyac duyduğu gəlirin miqdarını müəyyən etməyə xidmət edir.

Geniş mənada dövlət xərcləri dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün görülən bütün işlərin dəyərinə daxil olan elementlərin məcmusudur ((Aksoy Ş., 1994). Dövlət xərclərə təkcə dövlətin deyil, digər dövlət qurumlarının xərcləri daxildir.

Dövlət xərclərinin tərifi dövlət qurumlarının dövlət xidmətləri və fəaliyyətlərini təmin etmək üçün istifadə etdiyi bütün resursları əhatə edir və onların real xərclərini ortaya qoyur (Ulutürk S., 2001).Dövlət xərcləri təkcə dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının büdcə ödənişlərini deyil, həm də dövlət müəssisəsinin xərclərini, cəmiyyətə faydalı xidmət göstərən qurumların ödənişlərini, vergidən azadolma, sosyal yardımlar, ianələr və güzəştləri özündə birləşdirən anlayışdır.

Məhz dövlət xərcləri cari dövrdə və ya gələcəkdə bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir (Aksoy Ş., 1994). Dövlət xərclərinin ümumi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar kapitalın yığılması, istehsal gücü və məşğulluğun yaradılması ilə bağlı xərclərdir.Azərbaycan üçün dövlət xərcləri hesab edilən ən mühüm xərclər aşağıdakılardır.

- Təhsil Xərcləri
- Səhiyyə Xərcləri
- İnfrastruktur Xərcləri
- Müdafiə Xərcləri

Təhsil xərclərinin fərdlərin məhsuldarlığını artırmaq və onların yaradıcılığını stimullaşdırmaqla iqtisadi artımı sürətləndirməsi gözlənilir. Çünki savadlı insan həmkarları ilə birlikdə hadisələri asanlıqla dərk edə, onun inkişafına, bi-

liklərin formalaşmasına öz töhfəsini verə bilər.
Təhsil xərcləri insan kapitalının formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da endogen artım modellərində tez-tez vurğulanır. O, təhsil sahəsində müəllimlərə, direktorlara, məktəb binalarına və kompyuterlərə verilən ödənişləri əhatə edir. İnsan kapitalının təsiri ilə bağlı araşdırmaların əksəriyyətində təhsil göstəricilərinə üstünlük verilir (Webber D.J.,2002). Qeyd edilir ki, təhsildəki təkmilləşdirmələr təfəkkür səviyəsini artıracaq və daha sağlam cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verəcək.
Ölkələrin iqtisadi, sosial və siyasi inkişaf səviyyələrini müəyyən edən ən mühüm amillərdən biri olan təhsil, fərdlərə verdiyi xüsusi üstünlüklərlə yanaşı, ölkələrin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, yoxsulluğun azaldılmasında, iqtisadi artımın artırılmasında və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın yaradılmasında güclü alət olan təhsil insan kapitalının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ədəbiyyatdakı araşdırmalara baxdığımız zaman, davamlı iqtisadi inkişafın izahında insan kapitalının əhəmiyyəti vurğulanır. Bu onu göstərir ki, insan kapitalı dayanıqlı iqtisadi artım və inkişafın ən mühüm təyinedicilərindən biridir.
İnsan kapitalının əsas amilləri olan təhsil investisiyaları yeni biliklərin istehsalına, texnoloji innovasiyalara və məhsuldarlığın artmasına təsir göstərir. İnsanlara edilən hər cür sərmayə həm qısa, həm də uzun müddətli iqtisadi artıma töhfə verir. İnsan kapitalına edilən təhsil sərmayələri istehsalla əlaqəli olmaqla yanaşı, fərdin sosial həyatına da təsir göstərir. İstehsal amillərindən biri olan əməyin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, məhsuldarlığın artması ilə yanaşı istehsalın da artımının təmin edilməsi fərdlərin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə həyata keçirilə bilər.
Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə inkişafın ən mühüm amillərindən biri sayılan təhsil, uyğun şərtlərdə həyata keçirilməsi nəticəsində sosial faydalar təmin edir və cəmiyyətə müsbət xarici təsirlər yaradır. Təhsilin makro təsirlərini nəzərə alsaq, iqtisadi artımla milli təhsil arasındakı əlaqə nəzərə alınmalı bir məsələdir. Savadlı işçi qüvvəsi texnoloji yeniliklərə daha tez uyğunlaşır və digər istehsal amillərindən səmərəli istifadə etmək baxımından milli iqtisadiyyata təsir yaradır. Təhsil imkanlarının artması ilə fərd həm öz məhsuldarlığını artıracaq, həm də məhsuldarlıq baxımından birlikdə işlədiyi insanlara təsir edəcək.
Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında rəhbərlik etdiyi zaman kəsiyinin həm birinci, həm də ikinci dövründə reallaşdırılan təhsil siyasəti elm ilə təhsilin sürətli inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.
70-ci illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəblərinin dərsliklərlə təminatı olduqca aşağı səviyyədə idi. Lakin Ümummilli lider qısa müddətdə bu problemin də həllinə nail oldu. 1978-ci ildən etibarən şagirdlərin dərs-

liklərlə pulsuz təminatı ənənəsinin əsası qoyuldu. Respublika rəhbərliyinin təhsilin inkişafına göstərdiyi xüsusi diqqət yeni orta ümumtəhsil məktəblərinin tikintisində də öz təzahürünü tapırdı. Həmin illər ərzində 350 mindən çox şagird yeri olan 849 məktəb inşa edilib istifadəyə verilmişdi. 1980-ci ildə respublikada ümumtəhsil məktəblərində oxuyan şagirdlərin sayı 710 minə çatmışdı ki, bu da 1970-ci illə müqayisədə təxminən iki dəfə artıq idi. (Həmidov H., 2008).

Heydər Əliyev irimiqyaslı obyektlərin, strateji əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin inşasına xüsusi əhəmiyyət verməklə yanaşı, bir sıra yeni təhsil ocaqları, o cümlədən Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbi yaratmışdır. Bu hadisə azərbaycanlıların döyüş ruhunun inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Ordu quruculuğunda bu məktəbin rolu böyükdür. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra hərbi məktəbin məzunları ordumuzun yaranmasında, vətənimizin ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizədə həmişə ön cəbhədə olmuşlar. Qarabağ döyüşlərində vuruşan Azərbaycan zabitlərinin 70%-dən çoxu hərbi liseyin yetirmələridir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış və ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər yüksəlmişdir. Böyük rəhbər keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların oxumasına çalışmış və bu istiqamətdə əsaslı dönüş yaratmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir. Bu isə respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində də təhsilin inkişafını diqqətdən kənarda qoymamışdır. Ölkə başçısı bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyasının həyata keçirilməsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirmiş, mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalamışdır.

2002-ci il oktyabrın 4-də Ulu öndərin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" Sərəncamı milli təhsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri kimi səciyyələndirilən ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaratmışdır. "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması yönümündə müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi olmuşdur.

11.1. Səhiyyə Xərcləri

Səhiyyə xərclərinin iqtisadi artıma təsiri çoxşaxəli və uzunmüddətlidir. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sağlamlıq problemlərinə görə itirilən əməyin miqdarı kifayət qədər yüksəkdir. Sağlam cəmiyyətdə işçi qüvvəsinin məhsuldarlığı artacaq və işçi qüvvəsinin itirilməsinin qarşısı alınacaq. Bundan əlavə, sağlamlıq xərclərinin artması fərdlərin gözlənilən ömrünü və gözlənilən ömür müddətini artırır. Bundan əlavə, uzun ömür uzunluğu özəl kapitalın yığılması qərarlarına müsbət təsir edərək iqtisadi artımı artırma potensialına malikdir.

Səhiyyə və təhsil insan kapitalının ən əsas komponentləridir. Tədqiqatçıların bu məsələyə müxtəlif baxışları olsa da, əhalinin gəlir, rifah və insan kapitalı amillərinin formalaşmasında səhiyyənin təhsil qədər vacib bir anlayış olması ilə razılaşırlar. Həqiqətən, insan kapitalı təkcə fərdi qabiliyyətlər kimi qəbul edilməməlidir, həm də bütün bunlara nail olmaq üçün sağlamlığın ilkin şərtidir. Müəlliflər sağlamlığı iqtisadi inkişafın əsas dinamikalarından biri hesab edirlər.

Cəmiyyətin sağlamlıq səviyyəsi ilə onun iqtisadi inkişafı arasında sıx əlaqə vardır. Bu nöqteyi-nəzərdən ayrı-ayrı şəxslərin səhiyyə xərcləri və ölkələrin ümumi daxili məhsulundan səhiyyə investisiyalarına ayırdıqları resursların həcmi inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. Sağlamlığı iqtisadiyyatın mühərriki kimi görür və onu kapital istehsal edən aktiv kimi təsvir edir. Bu baxımdan sağlamlığa sərmayə qoymaqla istehsal faktoru olan insan kapitalının artırılması hədəflənir. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, insan kapitalı uzunmüddətli perspektivdə ölkənin inkişafına müsbət töhfə verir.

Ulu Öndərin Azərbaycan Tibb Universitetinə diqqət və qayğısı nəticəsində ölkəmizin bütün sahələrində olduğu kimi Azərbaycan səhiyyə sistemi, o cümlədən Azərbaycan Tibb Universiteti müstəqilliyin ilk illərindən dövlət rəhbərinin dəstəyi ilə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

1993-2003-cü illərdə yenidən ölkəyə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü əsasında Milli Məclisdə “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında”, “Qan və onun komponentlərinin donorluğu haqqında”, “Əczaçılıq fəaliyyəti haqqında”, “Tibbi sığorta haqqında”, “Xüsusi tibbi fəaliyyət haqqında”, “Özəl tibb fəaliyyəti haqqında”, “Sanitar-epidemioloji sağlamlıq haqqında” və s. qanunların, eləcə də “Dövlət sığortası haqqında” əsasnamənin qəbulu bu baxımdan xüsusi vurğulana bilər. Bundan başqa, 1993-cü ildə Səhiyyə Nazirliyi Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının poliomielitə qarşı mübarizə, 1995-ci ildə “MEKAKAR” proqramlarına qoşuldu. 1998-ci il martın 13-də isə Heydər Əliyev “Səhiyyə sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” Sərəncam imzalamaqla, bu sahənin inkişafına böyük töhfə verdi. 1993-2001-ci illərdə elmi-tədqiqat institutlarının işində və elmi araşdırmaların təşkilində də

müsbət dəyişikliklər oldu (Əmiraslanov Ə., 2018).
1998-ci il sentyabrın 28-də Ulu Öndərin Azərbaycan Tibb Universitetinin yeni tədris binasının açılışında şəxsən iştirak etməsi bu elm ocağının tarixində ən unudulmaz hadisələrdən biri kimi qalıb. Böyük rəhbər 2000-ci ildə Azərbaycan Tibb Universitetinin 400 yerlik akt zalının açılışında, eləcə də universitetin yaradılmasının 70 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə iştirak edib. Yeni istifadəyə verilmiş unikal akt zalının tribunasından çıxış edən Heydər Əliyev yeni dövrdə tibb təhsilinin qarşısında duran vəzifələrdən söz açıb. Azərbaycanın müharibə şəraitində olduğunu nəzərə alan Ümummilli liderin göstərişi ilə 2000-ci ildə ATU-nun nəzdində strateji əhəmiyyətli hərbi-tibb fakültəsi yaradılıb. Həmin illərdə Azərbaycan Tibb Universiteti Qara dəniz hövzəsi ətrafı Ölkələrin Ali Məktəblər Birliyinin, Beynəlxalq Ali Məktəblər Assosiasiyasının, Avropa Universitetlər Assosiasiyasının tamhüquqlu üzvü seçilib. Ümummilli lider Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində 2002-ci ildə Azərbaycan Tibb Universiteti nəzdində ilk klinika - Stomatoloji klinika təşkil edilib, bununla da universitetin klinikalarının yaradılması ənənəsinin bünövrəsi qoyulub. Bu gün həmin klinika istər təcrübəli kadr potensialına, istərsə də müasir maddi-texniki bazasına görə Azərbaycanda aparıcı tibb müəssisələri sırasındadır. Tibb Universitetinin stomatoloji kafedraları məhz həmin klinikada yerləşir, orada ən müasir aparat və alətlərdən istifadə edilməklə, müxtəlif əməliyyatlar icra olunur. Əminliklə demək olar ki, maddi-texniki bazasına görə bu klinika MDB məkanında öncül yerlərdən birini tutur.

11.2. İnfrastruktur Xərcləri

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xərclərin böyük hissəsi infrastrukturun qurulmasına yönəldilir. Bu, özəl sektorda istehsalın stimullaşdırılması məqsədi daşıyır. Lakin, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xərclərinin böyük bir hissəsi müxtəlif sosial proqramların həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Bu, iqtisadi artıma təkan vermir və sadəcə sosial məqsədlərə xidmət edir.
Azərbaycanın məhdud maliyyə resursları və zəif dövlət büdcəsi ilə qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərin reallaşmasının qeyri-mümkünlüyünü, sosial-iqtisadi inkişafda xarici investisiyanın müstəsna rolunu nəzərə alan Heydər Əliyev xarici şirkətlərlə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı zəngin neft yataqlarının müştərək istismarını prioritet məsələ kimi önə çəkmiş, Azərbaycanın yeni neft strategiyasını işləyib hazırlamışdır. Azərbaycanı dərin iqtisadi böhrandan və tənəzzüldən çıxarmaq üçün ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyanın cəlb edilməsinə böyük ehtiyac var idi. Bunun üçün xarici neft şirkətlərini respublikaya dəvət etmək, onların görəcəkləri işin uğurlu olacağına əminlik yaratmaq tələb olunurdu. Bu vəzifəni Heydər Əliyev öz müdrikliyi və beynəlxalq siyasi nüfuzu sayəsində yerinə yetirmişdir. Uzun sürən mübahisələrdən sonra 1994-cü il sentyabrın 20-də

Bakıda dünyanın 11 transmilli neft şirkətinin iştirakı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının tammiqyaslı işlənilməsi və Hasilatın Pay Bölgüsü sazişi imzalandı.

Əsrin müqaviləsinin həyata keçirilməsinə başlanarkən yeni neft infrastrukturunun yaradılması və fəaliyyətdə olan inftastrukturların modernləşdirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıda dururdu. Buna nail olmaq üçün “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarında fəaliyyət göstərəcək platformalar tikilməli, neft və qazı Xəzərdən suyun altı ilə quruya daşıyan xətlər və karbohidrogenləri terminala və istehlakçılara ötürən boru kəmərləri çəkilməli, dənizdə müxtəlif daşıma və quraşdırma işlərini yerinə yetirən gəmilər inşa olunmalı, habelə tikinti-quraşdırma əməliyyatlarını yerinə yetirən, Bakıda hələ Sovet dönəmində Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılan Bakı Dərin Özüllər Zavodu genişləndirilməli idi. Zavod nəinki “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarında genişmiqyaslı sifarişlər yerinə yetirdi, eyni zamanda, “Şahdəniz” və digər layihələr üçün də böyük işlər gördü və hazırda da öz fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Azərbaycanda hasil olunan neftin dünya bazarlarına çıxarılması məqsədilə “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” əsas ixrac neft kəməri, Bakıdan Novorossiyskə qədər uzanan “Şimal İxrac Boru Kəməri”, Azərbaycan və Gürcüstanın ərazisindən keçərək Qara dəniz sahilindəki Supsa limanına çatan “Qərb ixrac Boru Kəməri” çəkildi. Bakıdan 55 kilometr cənubda dünyanın ən böyük neft-qaz terminallarından biri olan Səngəçal terminalı inşa edildi.

Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları müxtəlif neft və qaz ixrac kəmərləri vasitəsilə nəql olunur. “Bakı-Novorossiysk”, “Bakı-Supsa”, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəmərləri vasitəsilə Azərbaycan nefti Avropa ölkələrinə göndərilir. “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” kəməri vasitəsilə Türkmənistan və Qazaxıstan nefti həcmləri də dünya bazarlarına çıxarılır. Eyni zamanda, bu kəmər sonrakı ixrac layihələri üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Belə ki, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” əsas ixrac neft kəməri tikilməsəydi, çox hissəsi bu kəmərlə eyni dəhliz boyu uzanan “Bakı–Tbilisi-Ərzurum” qaz kəməri də olmazdı. Əslində, bu qaz kəməri “Cənub” qaz dəhlizinin reallaşmasında əsas rol oynayır.

Heydər Əliyev 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondunu yaratmaqla Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun gələcək inkişafına və şaxələndirilməsinə, neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsinə yönəldilən siyasətin əsasını qoymuşdur. O, neft və qazdan əldə ediləcək gəlirləri əhalinin sosial problemlərinin həllinə yönəltmək təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Ötən müddət ərzində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən daxili investisiyanın xeyli hissəsi məhz bu fondun hesabına olmuşdur. Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına qaçqın və köçkünlər üçün yeni qəsəbələr salınmış, 3 min məktəb, 600 xəstəxana və 30 Olimpiya Mərkəzi inşa edilmiş, 11 min kilometr uzunluğunda yol çəkilmiş, enerji

infrastrukturu və şaxələndirilmiş iqtisadiyyat formalaşdırılmışdır. Deməli, ölkənin milli iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının təməlində neftdən əldə edilən gəlirlərdən şəffaf və səmərəli istifadə olunması amili dayanır, neft kapitalı insan kapitalına çevrilir.
Qədim İpək Yolunun bərpası ideyasını irəli sürmək və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı işləri təşkil etmək Heydər Əliyevin şəxsiyyətinin təkcə regional deyil, həm də dünyəvi xarakter daşıdığını sübut etdi. Böyük İpək Yolu ilə bağlı 30-dan çox müstəqil dövlətin sosial-iqtisadi inkişafında əldə olunan nailiyyətlər məhz onun adı ilə bağlıdır.

11.3. Müdafiə Xərcləri

Fərqli ölkələrin və ya bölgələrin bir-biri üçün yaratdığı təhlükələr ölkələrin müdafiə xərclərinə üz tutmasına səbəb olur. Müdafiənin təmin edilməsi gözlənilməz vəziyyətləri və qeyri-müəyyənlikləri qarşılamaq üçün resursların ayrılmasını tələb edən mühüm fəaliyyətdir. Ona görə də dövlətlər müdafiə xidmətlərini qarşılamaq üçün öz büdcələrindən müdafiə xərclərinə müəyyən pay ayırırlar.
Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bu məqsədlə həyata keçirilən müdafiə xərcləri də ölkə iqtisadiyyatı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki təhlükəsiz mühitin təmin edilməsi iqtisadi artımın reallaşmasında mühüm hadisədir. Digər tərəfdən, müdafiə xərcləri büdcədə yüksək paya malik olduğun və ÜDM-in mühüm tərkib hissəsini təşkil etdiyindən iqtisadi artıma ciddi təsir göstərir.
Ordu quruculuğu ilə bağlı genişmiqyaslı islahatlara başlandı. Qısa müddətdə hərbi hissələrin, ayrı-ayrı qoşun növlərinin formalaşdırılması tam başa çatdırıldı. Dövlətçiliyi və hərbi andı hər şeydən uca tutan, hərbçi olmağı şərəf bilən zabitlər hərbi hissələrin rəhbərliyinə cəlb olundular. Ordunun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki təminatı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıldı, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nizama salındı, şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji hazırlığı və döyüş ruhu yüksəldildi. Silahlı Qüvvələrin mükəmməl qanunvericilik bazası yaradıldı.
Heydər Əliyev Azərbaycan Ordusunun təşkilatlanmasını, böyük qüvvəyə çevrilməsini məmnunluqla qeyd edirdi. "1993-cü ilin sonlarından başlayaraq həyata keçirilmiş xüsusi tədbirlər nəticəsində milli ordu quruculuğu keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu, qısa müddətdə vahid komandanlığa tabe olan nizami ordu formalaşdırıldı.

Nəticə

Bütün ölkələr üçün iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsi böyük ölçüdə vacibdir. Burada vacib olan böyümənin səbəblərini anlamaq və bu istiqamətdə hərəkət etməkdir. İqtisadi artıma təsir edən bir çox iqtisadi amillər olsa da, döv-

lət xərclərinin də bu amillərdən biri olduğunu söyləmək olar.
Ulu öndər 1993-2003-cü illərdə uzaqgörənliyi, qətiyyəti və əzmkarlığı ilə müstəqilliyimizin əbədi olmasını və Azərbaycanı siyasi-iqtisadi böhrandan, tənəzzüldən qurtularaq dünyanın sürətlə inkişaf edən dövlətləri sırasına yüksəlməsini təmin etmişdir. Heydər Əliyevin xalqımız qarşısında ən böyük xidməti Azərbaycanda demokratik, müstəqil, dünyəvi və hüquqi dövlət qurmasıdır. Bu dövlət xalqımızın iqtisadi, siyasi və mənəvi sərvətidir.
Ulu öndərin müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi dövründə milli iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında formalaşmasına dair 70-dən çox qanun qəbul edilmiş, 100-dən çox fərman və sərəncam imzalanmış və 30-a yaxın dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində 1995-ci ildən milli iqtisadiyyatın bərpası və dinamik inkişaf dövrü başlanmışdır. 1993-2003-cü illər ərzində Azərbaycanın ümumi daxili məhsulu 1,9 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3,9 dəfə, ölkənin valyuta ehtiyatları 8,5 dəfə, sənaye məhsullarının istehsalı 22,4 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı 52,8 faiz, xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə, iqtisadiyyatda məşğul olan əhalinin orta aylıq əməkhaqqı 6,2 dəfə artmış, yoxsulluq və işsizliyin səviyyəsi aşağı düşmüşdür. Bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatına 20 milyard ABŞ dolları civarında sərmayə yatırılmışdır.

Ədəbiyyatlar

1. Abbasov,A.(2008). Milli iqtisadiyyatımızda Heydər Əliyev islahatları: tənəzzüldən tərəqqiyə, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
2. Aksoy, Ş. (1994), Kamu Maliyesi, 2. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
3. Alexander, W.R. (1990), “Growth: Some Combined Cross-Sectional And Time Series Evidence From Oecd Countries”, Appied Economics, (Vol. 22): 1197-1204
4. Armey, D. And Armey, R. (1995). “The Freedom Revolution: The New Republican House Majority Leader Tells Why Big Government Failed, Why Freedom Works, and How We Will Rebuild America, “,Washington, D.C.; Regnery Publishing Inc.
5. Bajo-Rubio (2000), A further generalization of the Solow growth model: the role of the public sector, Economics Letters
6. Bakış, O., Jobert, T. ve Tuncer, R. (2008). ‘Kamu Harcamaları ve Büyüme, Zaman Serileri Analizi’. Betam ve Açık Toplum Enstitüsü Yayını, 81-104
7. Barro, R. (1996). Three models of health and economic growth, Unpublished Manuscript,Cambridge, MA: Harvard University.
8. Barro, R.J. (1989), ‘Economic Growth in a Cross Section of Countries’, Working Paper, No: 3120, Cambridge, Mass.:NBER, September.
9. Barro, R.J. (1991), “Economic Growth İn A Cross Section Of Countries”, Quarterly Journal Of Economics, (Vol. 106): .407-444
10. Benoit, E. (1978). Growth and defense in developing countries. Economic Development and Cultural Change, 26(2), 271- 280.
11. DIAMOND, J. (1989), Government Expenditure and Ecanomie Growth: An Empiricallnvestigation, IMF working paper, No. 89/45.

12. Easterly, W. / Rebelo, S. (1993), “Fiscal Policy And Economic Growth”, Journal Of Monetary Economics, (Vol. 32) : 417-458
13. Əmiraslanov,Ə. (2018) Heydər Əliyev ideyaları: tibb təhsili və səhiyyənin sabit inkişafının təminatı, AMEA.
14. Grıer, K. / Tullock, G. (1989), “An Empirical Analysis Of Cross-National Economic Gowth: 1951-1980”, Journal Of Monetary Economics, (Vol. 24): 259-276
15. Hansson, P. / Henrekson, M. (1994), “A New Framework For Testing The Effect Of Government Spending On Growth And Productivity”, Public Choice, (Vol. 81): 381-401
16. Həmidov,H.(2008). Ulu Öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti, AMEA.
17. KELLY, T. (1997), “Public Expenditures and Growth”, Journal of Development Studies, 34/1: 60- 84.
18. Kneller, R. / Bleaney, M. /Gemmel, N. (1998), “Growth, Public Policy And The Government Budget Constraint: Evidence From Oecd Countries”, Discussion Papers İn Economics, Dp 98/14, University Of Nottingham.
19. Kuştepeli, Y. (2005), The Relationship Between Government Size and Economic Growth: Evidence From a Panel Data Analysis
20. Landau, D.L. (1983), ‘Government Expenditure and Economic Growth: A Cross-Country Study’, Southern Economic Journal, January, 49, pp: 783-792.
21. Lın, S. (1994), “Government Spending And Economic Growth”, Applied Economics, (Vol. 26): 83-94
22. Rahn, R. and Fox, H. (1996). “What Is the Optimum Size of Government,” Vernon K. Krieble Foundation
23. Scully, G. (1998). “Measuring the Burden of High Taxes,” National Center for Policy Analysis Policy Report No. 215
24. Scully, G. (2003). “Optimal taxation, economic growth and income inequality,” Public Choice 115: 299–312
25. TANZI, V., SCHUKNECHT, L. (1995), The Growth of Government and the Reform of the State in Industrial Countries. IMF Working Paper WP/95/49, Washington D.C.
26. Terzi, H. (1998). ‘Kamu Harcamaları ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme’. İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, 13(142), 67-78
27. Ulutürk, S. (2001), ‘Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi’, Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi, 1, ss: 131-139.
28. WEBBER, D.J. (2002), “Policies to Stimulate Growth: Should We Invest in Health or Education,” Applied Economies, 34/13: 1633-1643.

12

Azərbaycanda Uçot və Hesabatlılıq Sisteminə Keçidin Yeni Mərhələsi

Təhmasib Hüseynov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Məqalədə 1993-2003-cü illərdə ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə mühasibat uçotu, vergi sistemi, audit və hesabatlılıq sistemindəki islahatlar araşdırılıb. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra, ölkənin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir çox islahatlar həyata keçirdi. Bu islahatlar arasında əsasən neft və qaz sənayesi, turizm, xarici ticarət, bank və maliyyə sahələrində ciddi inkişaf tədbirləri yer alırdı. Heydər Əliyev dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatı daha müasir və beynəlxalq standartlara uyğun hala gətirildi. Neft və qaz sənayesi ilə birlikdə, qeyri-neft sektoru da əsas diqqət mərkəzində idi və ölkənin büdcəsi daha çox çeşidli sektorlardan gəlirlər əldə edirdi.

12.1. Ümumi İqtisadi Şərait

1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifələr SSRİ-dən qalma mülkiyyət növlərini dəyişərək dövlət və özəl mülkiyyət növlərinə əsaslanan və əsasən də özəl mülkiyyət növünün üstünlük təşkil etdiyi iqtisadi sistemi qurmaqla bazar iqtisadiyyatına keçmək və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək idi. Qeyd edək ki, mütəqilliyin bərpasının ilk illəri iqtisadi və siyasi cəhətdən çox ağır idi və xüsusi ilə iqtisadi xaos və tənəzzül hökm sürürdü.
Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra, ölkənin iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir çox islahatlar həyata keçirdi. Bu islahatlar arasında əsasən neft və qaz sənayesi, turizm, xarici ticarət, bank və maliyyə sahələrində ciddi inkişaf tədbirləri yer alırdı. Heydər Əliyev dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatı daha müasir və beynəlxalq standartlara uyğun hala gətirildi. Neft və qaz sənayesi ilə birlikdə, qeyri-neft sektoru da əsas diqqət mərkəzində idi və ölkənin büdcəsi daha çox çeşidli sektorlardan gəlirlər əldə edirdi.
Bu dönəmdə Azərbaycanda xarici ticarətin inkişafı da yaşanmışdır. Xarici ticarət və investisiya imkanlarının artması ölkəyə gələn xarici kapitalın artmasına səbəb oldu. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlişi dövründə Azərbaycanın iq-

tisadiyyatı bir neçə dəfə dəyişdi və müasir beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırıldı. Bu, ölkənin dünya iqtisadiyyatına uyğun inkişaf etməsi üçün çətinlikləri həll etməyə kömək etdi.

Qeyd edək ki, Heydər Əliyev iqtisadi böhrandan xilas olmaq üçün vergi sahəsində və sahibkarlığın inkişaf etdirməsi yolunda bir sıra islahatlar keçirdi. Ölkədə iş yerlərinin çoxu bağlanmış və işsizlərin sayı çoxalmış, Ermənistanın ölkəmizə təcavüzü nəticəsində öz doğma yerlərini tərk etmiş əhalinin xeyli hissəsinin çalışmaq qabiliyyəti olsa da, iş yerlərinin olmaması, pulun inflyasiya nəticəsində dəyərinin aşağı düşməsi, qiymətlərin qalxması, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalması və xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrin aşağı səviyyədə olması iqtisadi böhranı aradan qaldırmağa mane olurdu. Belə bir şəraitdə iqtisadi inkişafı təmin edə biləcək strateji mənbəyə ehtiyac var idi. Bu strateji mənbə neft resursları idi. Heydər Əliyevin ən mühüm nailiyyətlərindən biri neft sahəsində oldu. Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması və neftdən əldə olunan gəlirlərlə büdcənin gəlirlərini təmin etmək və möhkəmləndirmək, əhalinin yaşam səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm bir addım idi. 1994-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin xüsusi təşəbbüsü ilə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ölkəyə milyardlarla dollar birbaşa xarici investisiyaların yatırılmasına, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin canlanmasına, 1996-cı ildə ÜDM-də artımın bərpa olunmasına imkan yaratdı. 1995-ci ildən başlayan sabitlik və struktur islahatarı ÜDM artımıyla makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə, inflyasiyanın daha yaxşı idarə olunmasına və büdcə kəsirinin azaldılmasını təmin etdi (2). Bu prosesləri davamlılığını təmin etmək məqsədi ilə aşağıdakı bir sıra tədbirlər həyata keçirildi:

12.1.1. Hesablama Palatasının Yaradılması

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hökumətin büdcə vasitəsi ilə sərəncamına keçən vəsaitlərin düzgün xərclənməsi haqqında vergi ödəyicilərində əminlik yaradılması da mühüm rol oynayır. Bu vergi mədəniyyətinin artmasına və vergi intizamının güclənməsinə yardım edir. Bu sahədə də ali audit orqanı kimi Hesablama Palatasının rolu mühümdür (2).

Azərbaycanda müstəqillik illərində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar yeni dövrün tələblərinə uyğun maliyyə və idarəetmə-nəzarət institutlarının yaradılmasından çox asılı idi. Bu institutlardan ən mühümlərindən biri auditdir. Auditi 3 hissəyə ayırmaq olar: özəl qurumların auditi, vergi auditi və dövlət maliyyəsi üzərində nəzarəti təmin edən ali audit. Bu vəzifənin icra edilməsi üçün 1994-cü ilin sentyabrında “Auditor xidməti haqqında” qanun qəbul edildi. Özəl qurumların auditi ölkədə ev təsərrüfatlarının sərəncamında olan maliyyə resurslarının investisiyalara cəlb olunmasına əminlik yaratmaqda böyük rol oynayır. Çün-

ki audit institutu mülkiyyət və idarəetmə funksiyalarının ayrı olduğu şəraitdə maliyyə resurslarının sahiblərinə nəzarəti təmin etmək sahəsində əvəzedilməz yardım göstərir. Vergi auditi dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayan vergilərin vaxtında və düzgün hesablanıb dövlət büdcəsinə ödənilməsini təmin edir. Dövlət maliyyəsi üzərində nəzarətin təşkilində ali audit orqanı-Hesablama Palatası əsas rol oynayır. Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən yaradılmış və 2001-ci il dekabrın 7-dən fəaliyyətə başlamışdır.
Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası dövlət orqanları, büdcədənkənar dövlət fondları, bələdiyyələr, publik hüquqi şəxslər, dövlətin və bələdiyyələrin səhmi (payı) olan hüquqi şəxslər tərəfindən dövlət vəsaitinin və digər dövlət əmlakının istifadə edilməsinə kənar dövlət maliyyə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən dövlətin ali audit qurumudur. Ali audit orqanının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları, beynəlxalq standartlar ali maliyyə nəzarəti orqanı olan Hesablama Palatasının fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlılığı və şəffaflığı ən mühüm amil kimi önə çıxarır. Hesablama Palatası İş planı ilə nəzərdə tutulmuş və başa çatdırılmış nəzarət tədbirləri ilə bağlı məlumatları fəaliyyətinə dair hesabatlarda əks etdirir. Ali Audit Orqanının hesabatının informativliyini artırmaq və məlumatların müqayisəliliyini təmin etmək üçün cari ilin məlumatları ilə yanaşı əvvəlki illərin də məlumatlarının eyni hesabatda əks etdirilməsi təmin edilməklə dövlət vəsaitlərinin istifadəsində şəffaflığı artırır.
XX əsrin əvvəllərində keçmiş SSRİ ərazisində mühasibat uçotu və hesabatın təşkili mərkəzləşmiş qaydada ölkənin Maliyyə Nazirliyinin hazırladığı və təsdiq etdiyi əsasnamələr, təlimatlar və digər normativ sənədlərlə tənzimlənilirdi. Müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda uçot və hesabat sahəsində hər hansı bir normativ sənədin hazırlanmasına icazə verilmirdi. Bu proses SSRİ dağılanadək davam etdi. Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra respublika ərazisində uçot və hesabatın beynəlxalq praktikada qəbul edilən normalara və modellərə uyğun səviyyədə yenidən qurulması istiqamətində ciddi işlər həyata keçirildi. MDB-yə daxil olan ölkələr arasında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda mühasibat uçotu müvafiq qanunla tənzimlənildi. Daha konkret desək, Ulu öndərimiz, dahi, H.Ə.Əliyevin imzası ilə 24 mart 1995-ci ildə 998 №-li fərmanla "Mühasibat uçotu haqqında" Qanun qüvvəyə mindi. Azərbaycanın dünya ölkələri ilə iqtisadi, sosial və siyasi cəhətdən inteqrasiyası nəticəsində həmin Qanunun 1995-ci və 2004-cü illərdə işlənilib hazırlanmış yeni variantı bazar iqtisadiyyatının və maliyə heabatlarının beynəlxalq standartlarının tələblərini tam ödəmədiyindən ən sonuncu Qanun 4 may 2018-ci ildə respublika prezidenti İ.H.Əliyev tərəfindən təsdiq olunmuş və qüvvəyə minmişdir. (4)

12.1.2. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Tətbiqi

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1995-2003-cü illəri əhatə edən dövrlər ərzində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması və eyni zamnada qloballaşma prosesinə qoşulmaq üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi mühasibat uçotu sahəsindəki yeni tələblərə uyğunlaşmanı müəyyən etmiş və Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçidini təmin etmək üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının müvafiq mühasibat uçotu qaydalarının hazırlanması və tətbiqi konsepsiyanın yaradılması prosesi yekunlaşmışdır.

Uçot və hesabat sahəsində beynəlxalq standartların işlənib-hazırlanmasına və tətbiq edilməsinə tələbat aşağıdakı əsas səbəblərlə şərtlənmişdir:

1) dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında transmilli şirkətlərin rolu;
2) kapital bazarlarının inkişafına mühasibat uçotunun təsiri;
3) mühasibat uçotunun regional sistemləri.

Məhz transmilli şirkətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətindən əksər inkişaf etmiş ölkələrin ixracatının həcmləri və istiqaməti asılıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, transmilli şirkətlər bütün dünyada iqtisadi inkişafın hərəkətvericisi kimi çıxış edir. Transmilli şirkətlər üçün müxtəlif ölkələrin şirkətlərinin birləşməsi və udulması prosesi səciyyəvidir, məsələn, yapon investorları ABŞ milli şirkətlərinin səhmlərini fəal surətdə alırlar, müxtəlif Avropa ölkələrinin şirkətlərinin birləşməsi prosesi gedir, onlar, öz növbələrində, Asiya regionu şirkətləri ilə səhmlərini mübadilə edirlər və s. Transmilli şirkətlər xammal, işçi qüvvəsi, kapital bazarlarının daim dəyişən şərtlərinə yüksək uyğunlaşma dərəcəsi ilə fərqlənir, onların ehtiyat qüvvələri olduqca çevikdir. Həmçinin transmilli şirkətlərinin fəaliyyətində firmadaxili ticarətin və transfert qiymət əmələ gəlməsininrolunu da qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycanda keçmiş sovet məkanı ölkələrindən fərqli olaraq mühasibat uçotu sahəsində islahatların aparılması obyektiv və subyektiv səbəblərə görə müəyyən gecikmə ilə başlasa da, həmin ölkələrin Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçid praktikası və bununla bağlı toplanmış müsbət və mənfi təcrübələrin öyrənilməsi, təhlil edilməsi və nəzərə alınması nəticəsində bu islahatlar, onların həyəta keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş və özündə mərhələlərlə milli strategiyanın tətbiqini təmin edən kompleks tədbirləri kimi təmin etmişdir.

Mühasibat uçotu sahəsində islahatların aparılması üzrə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi ilə bağlı toplanmış və əldə olunmuş praktiki təcrübələrə uyğun olaraq 2004-cü ilin 2 sentyabrında “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmişdir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Qanuna əsasən kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatları tələb olunan standartların tətbiqini aşağıdakı çoxpilləli standartlar sistemi əsasında həyata keçirməsini nəzərdə tutmşdur:
a) Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları;
b) İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları;
c) Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları;
d) Büdcə Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları;
e) Qeyri-Hökumət Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı;
f) Kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun aparılması qaydaları.
Bu Qanunun tətbiqi nəticəsində mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatın ilkin mərhələlərində nəzərdə tutulmuş hədəflərə nail olunmuşdur.
Qeyd edək ki, göstərilən standart və qaydaların tətbiqi üçün lazımi qanunverilik bazası yaradılmış oldu. Qanunla müəyyən olunmuş mühasibat uçotu subyektləri tərəfindən onlar üçün nəzərdə tutulmuş standartlar əsasında müvafiq maliyyə hesabatlarının hazırlanması, təqdim və dərc olunması, habelə mühasibat uçotunu tənzimləyən qaydaların pozulmasına dair məsuliyyətin müəyyən olunması təmin edilmiş oldu.

12.1.3. Auditorlar Palatasının Yaradılması

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış “Auditor xidməti haqqında” 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, ölkə ərazisində auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini təşkil etmək; bu sahədə olan və Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş normativ aktların layihələrini, tədbirlər sistemini hazırlamaq; dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və auditorların (auditor təşkilatlarının) mənafelərini müdafiə etmək; öz fəaliyyətində bu Qanundan, digər qanunvericilik vənormativ hüquqi aktlardan irəli gələn tələblərə auditorlar (auditorlar təşkilatları) tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət etmək məqsədilə müstəqil maliyyə nəzarəti orqanı kimi yaradılmışdır.
Auditorlar Palatasının əsas vəzifəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasını təmin etmək məqsədilə respublikada auditor xidmətinin işini təşkil etməkdən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.
Auditorlar Palatası Azərbaycan Respublikasında auditor xidməti işlərini təşkil və tənzimlənməsi, Azərbaycan Respublikası ərazisində sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına lisenziya verilməsi, onların işlərinə və auditor təşkilatlarının nizamnamələrinin «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qa-

nununauyğunluğuna nəzarət edilməsi, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının uçotunu aparılması, auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların verilməsi üçün imtahanların keçirilməsinin təşkil edir.

Qeyd edək ki, Auditorlar Palatası təsərrüfat subyektinin maliyyə və mühasibat hesabatlarına dair Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müvafiq tələbləri nəzərə alınmaqla auditor rəyinin formalarını, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının işi haqqında müxtəlif hesabat formalarının hazırlanıb təsdiq edilməsi, auditor təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və mövcud qanunvericilik aktlarının tətbiqi məsələləri ilə əlaqədar sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına məsləhətlər verir, auditor xidmətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlayır.

Auditorlar palatası "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğunluğunu yoxlayır və işinə nəzarət edilməsi, təkrar auditin keçirilməsi, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və ya başqa məqsədlərlə əlaqədar olaraq təsərrüfat subyektlərinin əmlaklarının qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünə auditor rəylərinin verilməsi, auditor xidməti göstərən şəxslərə münasibətdə öz səlahiyyətləri daxilində qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşınəzarət orqanının funksiyalarını həyata keçirir. (10)

Təhlillər göstərir ki, 1994-2003-cü illər ərzində Azərbaycanda audit sisteminin inkişafının təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən tələb olunan zəruri tədbirlər vaxtında və ardıcıl şəkildə həyata keçirilmişdir. Xüsusilə, audit xidmətinin peşəkar səviyyədə formlaşdırlması və inkişaf etdirilməsi, ölkədə audit institutunun rolunun artırılması prosesləri daim Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur (8). Məhz bu cür yanaşmanın nəticəsində çox qısa müddət ərzində – 1995-2000-ci illərə ölkəmizdə maliyyə-kredit sisteminin dayanıqlılğının gücləndirilməsi, maliyyə resurslarına nəzarətin təmin olunması, iqtisadiyyatda şəffaflıq mühitinin formalaşdırılması mümkün olmuşdur. Milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində səmərəliliyin artırılması və maliyyə hesabatlarının dürüstlüyünün təmin edilməsində nəzarət funksiyalarının faydalılığının artırılması audit xidmətinin genişləndirilıməsi hesabına reallaşmışdır (9). Eyni zamanda, bank sistemindəki mənfi halların, bankların maliyyə sabitliyinə yaranan təhlükələrin baş verməsinin qarşısının alınmasında audit yoxlamalarının rolu və əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir. Bunlarla bağlı olaraq, akademik Z.Ə.Səmədzadə yazır: “Əgər auditlər düzgün olsaydı, onda heç banklar da bağlanmazdı” (11). Müasir şəraitdə maliyyə sabitliyinin qorunması və maliyyə xidmətləri bazarında baş verən proseslərin obyektiv təhlilinin aparılmasında, qiymətləndirilməsində və adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün mühüm qərarların verilməsində au-

dit xidmətinin rolu böyükdür. Bundan başqa, məhz audit təhlillərinin vasitəsilə məqsədli şəkildə dövlət tərəfindən reallaşdırılan əsaslı kapital qoyuluşlarının və dövlət investisiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kifayət qədər faydalıdır və daha çox obyektivliyi təmin etməyə imkan verir (1).

12.1.4. Vergi Məcəlləsinin Hazırlanması

Azərbaycanda 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq vergi uçotu sistemi SSRİ-dən qalan ənənələr əsasında aparılırdı və bu da vergi daxil olmaları çox aşağı səviyyəyə düşmüşdü. Bu vəziyyət ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərdiyindən hökumət bu sahədə islahatlar aparmağa qərar verdi.

1993-cü ildən bəri hökumət vergi uçotu sahəsində bir sıra islahatlar həyata keçirib. İlk olaraq, Vergi Məcəlləsi qəbul edildi və bu, vergi sahəsində standartları təyin edərək, vergi uçotunun daha ətraflı və məsuliyyətli həyata keçirilməsinə imkan verdi. Daha sonra, Vergi Xidməti yaradıldı və bu, vergi tədqiqatlarının aparılması, məqsədəuyğun müqavilələrin hazırlanması və ödənişlərin nəzarət edilməsi üçün zəruri oldu. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında vergilərin və digər icbari ödənişlərin tam və vaxtında yığılması, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vergi qanunvericiliyinə və dövlət qiymət intizamına riayət olunmasına dövlət nəzarətinin təmin edilməsi məqsədilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində vergi xidməti yaradılmışdı. Həmin dövrdə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə dövlət vergi xidmətinin müstəqil fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibindən çıxarılaraq, müstəqil orqan kimi Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi yaradıldı.

Növbəti illərdə ölkədə iqtisadi islahatlar genişləndirildikcə vergi və vergitutmanın qanunvericilik və metodoloji bazasının təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxmışdı. Vergi qanunvericiliyində mövcud olan bir sıra boşluqlar eyni zamanda hər bir vergi növü üzrə ayrı-ayrılıqda mövcud olan qanunlar və bunların bir-birinə bəzən ziddiyyət təşkil edən bəndlərinin olması vergi ödəyicilərində və vergi xidməti orqanlarında haqlı narazılıqlar doğururdu. Məhz belə bir şəraitdə ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkənin vergi sisteminin yenidən qurulmasına qərar verildi. Vergi sistemində həyata keçirilən islahatların ilk mərhələsi ulu öndər tərəfindən Dövlət Vergi Müfəttişliyinin bazasında Vergilər Nazirliyinin yaradılması haqqında qərarın qəbul edilməsi oldu. Bu məqsədlə 11 fevral 2000-ci il tarixli prezident fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi ləğv edilib, onun bazasında Vergilər Nazirliyi yaradıldı. Vergilər Nazirliyi yaradıldıqdan sonra ulu öndərin tövsiyələri əsasında vergi orqanlarının strukturunun müasirləşdirilməsi ilə bağlı hazırlıq işlərinə başlanılıb, qabaqcıl dünya təcrübəsi araşdırılıb, müxtəlif idarəetmə modelləri təhlil edilib və yekunda vergi orqanlarının funksional əsasda fəaliyyət göstərən strukturunun tətbiqinə üstünlük veril-

di.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə aparılan köklü islahatların daha da sürətləndirilməsi məqsədilə ümummilli lider Heydər Əliyevin bilavasitə tapşırığı əsasında vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində vahid və təkmil qanunvericilik bazasının yaradılması üçün hər bir vergi növü üzrə ayrı-ayrılıqda mövcud olan qanunların vahid bir qanunvericilik bazasında toplanması məqsədilə Vergi Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanmasına başlanıldı. 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsi müstəqil Azərbaycanın həyatında yeni hadisə olaraq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində atılmış mühüm addımlardan biri kimi tarixə düşüb.

Vergi Məcəlləsi qəbul olunduqdan sonra vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması, vergi sisteminin formalaşdırılması, inkişafı və hüquqi təminatına dair elmi tədqiqatların aparılması məqsədilə bir sıra qərarlar qəbul edilib. Ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci ilin 19 iyul tarixində imzaladığı "Dövlət vergi orqanlarında xidmət haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqinə dair Fərmana əsasən, Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi yaradıldı. (12)

Ümummilli liderin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə formalaşdırılmış vergi sistemi ölkəmizdə iqtisadi keçid dövrünün uğurla başa çatdırılmasında mühüm rol oynayıb və səmərəli idarəetmə sisteminə çevrilib. Bu qeyd edilənlərdən sonra deyə bilər ki, bu islahatlar uçot və hesabatlılıq sisteminin təkmilləşməsinə səbəb oldu.

Nəticə

Ümumi olaraq qeyd edək ki, Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan uğurlu islahatlar bu gündə uğurla davam etdirilir, bütün sektorlarda məcburu uçot və hesabatlılığın vergi və audit orqanları tərəfindən tələb edilməsi, vergi ödəyicilərinin bəyannamələrindəki məlumatlar əsasında vergidən yayınma risklərinin qiymətləndirilməsi mühasibat uçotunu müəssisələrdə ön plana keçirdi və onun əhəmiyyətini artırmış oldu. Eyni zamanda hesabatlılıq üzrə idarəetmə sistemində və qanunvericiliyin formalaşmasında aparılan islahatların davamı olaraq inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi prosesi informasiya kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə sistemli şəkildə həyata keçirilir.

Ədəbiyyatlar

1. 2016-cı ilin 05-06 aprel tarixlərində Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 20 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir və «Müasir şəraitdə auditin tənzimlənməsinin aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. http://www.samedzade.az/az/pages/13/information/137.

2.F.T.Hüseynov. “Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin səmərəli idarə edilməsində auditin rolunun yüksəldilməsi”, “Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər” mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2021.- 618 səh.
3.T.Mirkişili “Heydər Əliyev yolu və İlham Əliyev rəhbərliyi ilə biz hələ çox uğurlara imza atacağıq”, “Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər” mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2021.- 618 səh.
4. S.M.Səbzəliyev. “Mühasibat uçotunun Azərbaycan modelinin qurulması xüsusiyyətləri və uçot siyasəti”, “Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi islahatlar: nəticələr və perspektivlər” mövzusunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2021.- 618 səh.
5. E.O. Cəfərov, F.A. Abdullayeva, M.C. Məmmədyarov.”MDB ölkələrdə mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatlar. Jurnal “Maliyyə və uçot” 2 - 2011 Bakı.
6. Э.О.Джафаров. «Реформирование бухгалтерского учета на базе МСФО». Журнал «Международный бухгалтерский учет» 6(114) -2008 июнь Москва.
7. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş 2005-2008- ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqram»ı
8. Ölkədə auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsi. http://www.audit.gov.az/Az/page/594.
9. Səmədzadə Z.Ə. Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf konsepsiyasi / Heydər Əliyevin iqtisadi siyasətində nəzarətin yeri və rolu. Elmi-praktik simpoziumun materialları. – Bakı: 2013. – s. 6-13.
10. Tarixi. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası. http://www.audit.gov.az/Az/page/619.
11. Ziyad Səmədzadə: “Əgər auditlər düzgün olsaydı, onda heç banklar da bağlanmazdı”. Bakı, 06.03.2018. http://renkinq.az/site/news?id=1043.
12. Tarixi. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi. www.taxes.gov.az/az/page/umumi-melumat
13. www.sai.gov.az
14. www.maliyye.gov.az

13

Azərbaycanda Yeni Enerji Erasının Başlanğıcı: Heydər Əliyev Dönəmində Enerji Diplomatiyası

Nərgiz Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində müstəqillik əldə edən Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasəti onun müstəqil dövlət quruculuğu prosesinin uğurlarından birinə çevrilmişdi. Azərbaycanın balanslaşdırılmış xalq diplomatiyası və çoxvektorlu xarici siyasət lehinə seçimini tam başa düşmək üçün əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan və regional güclər arasında yerləşən müstəqil postsovet respublikası olmanın reallıqlarını, çətin durumlarını və perspektivlərini Rusiya və İran və ən başlıcası, beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinin onilliklər boyu işğalı tarixi ilə dərk etmək lazımdır. Ermənistanla 30 ildir davam etmiş ərazi münaqişəsi ilə yanaşı, Azərbaycanın xarici siyasəti də onun qlobal, Avro-Atlantik və digər regional və subregional qurumlarla əməkdaşlığa açıq olması ilə formalaşıb və proseslərə təsir göstərmişdir. Dini dövlətdən ayırmaqda əldə etdiyi uğur, yəni islam ənənələrinə malik dünyəvi dövlət olması Azərbaycanın həm oxşar, həm də müxtəlif dinlərə mənsub ölkələr arasında tolerant ölkə nümunəsində siyasi və iqtisadi müttəfiq seçməsinə də təsir etmişdi. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqilliyini elan edərək, bazara sərbəst çıxışı təmin etməklə iqtisadiyyatını liberallaşma yoluna çıxarmaq üçün bir sıra əsaslı islahatlara imza atmışdı.

Xəzər dənizi hövzəsində mövcud olan təbii sərvətlərin, xüsusən də neft və təbii qazın zənginliyi Azərbaycana bir platforma yaradaraq özünün iqtisadi hədəfini təyin etməyə kömək etmişdir. Bu baxımdan regional inteqrasiya proseslərinə qoşulan, yeni müstəqillik qazanmış ölkənin qarşıya qoyduğu iqtisadi hədəfə çatmaq üçün Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarından ən məntiqi, ağıllı və səmərəli şəkildə istifadə etmək lazım idi. Azərbaycanın həm regional, həm də beynəlxalq miqyasda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə müqavilə imzaladığı 1994-cü ili Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün böyük və ən mühüm il adlandırmaq olar.

Azərbaycan 1990-cı illərin əvvəllərində Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı müstəqillik illərində bir sıra problemlərlə üzləşmişdi. Belə ki, keçmiş SSRİ ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, ölkədə yaranmış qeyri-sabitlik,

maliyyə-texniki təminatın olmaması neft-qaz sənayesində dərin böhrana səbəb olmuşdu. Bütün bu çətinliklər, o cümlədən texniki, maliyyə və digər problemlər "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" kimi kəşf edilmiş yataqların işlənməsinə maneçilik törədirdi. Belə bir şəraitdə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev "Neft Azərbaycanın milli sərvətidir" şüarı ilə ayağa qalxmış, ölkənin neft sənayesinin inkişafı və bərpası yolunda qəti addımlar atmağa sövq etmişdi. (Musa, 2010) Həmin dövrdə neft sənayesində yaranmış ağır vəziyyətin tənzimlənməsi və ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsi üçün iki variantdan birini seçmək lazım idi: ya ölkənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasını 15-20 il gözləmək, və ya xarici neft şirkətlərini ölkəyə cəlb edərək ölkənin zəngin enerji resurslarına xarici sərmayə qoyuluşuna nail olmaq və prosesi sürətləndirmək. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri iri neft şirkətlərini Azərbaycana cəlb etmək siyasət xəttini seçərək qısa müddətdə yeni neft strategiyası işləyib hazırlamışdır. "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarının işlənilməsi ilə bağlı xarici şirkətlərlə danışıqlar o vaxt Azərbaycan prezidentinin sərəncamı ilə başladılmışdı. Ölkədə baş vermiş fəlakətin qarşısını alan Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkənin iqtisadi inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Həmin dövrdə ARDNŞ-in vitse-prezidenti vəzifəsində işləyən İlham Əliyev danışıqlar prosesinə cəlb edilmiş və uğurla aparılan prosesin ən fəal iştirakçısı olmuşdur. Hasilatın pay bölgüsü Sazişi - Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının (dərinsulu Günəşli) işlənməsi üzrə Əsrin Müqaviləsi 1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın 7 ölkəsinin 11 məşhur neft şirkəti ilə imzalanmışdı. Buna əsasən, Ümummilli lider Heydər Əliyev 1999-cu il dekabrın 29-da ölkənin Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. (Musa, 2010)

Nəticə etibarilə, əsrin son onilliyində Azərbaycan dünyanın müxtəlif şirkətləri ilə böyük neft müqavilələri imzalamışdır. Mühüm strateji və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan neft müqavilələri Azərbaycanın iqtisadi və siyasi inkişafı, eyni zamanda, regional əməkdaşlıq üçün çox mühüm əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan həmçinin neft və qaz ehtiyatlarının beynəlxalq enerji bazarına çıxarılması üçün öz milli maraqlarını təmin etmək üçün strateji kurs və plana başlamışdır. Azərbaycanın gələcək milli maraqlarını həyata keçirərkən əsas məqsədi enerjisini şaxələndirmək, nəqliyyat marşrutunu heç bir marşrutdan asılı vəziyyətə salmamaq idi. Bölgədəki şaxələndirilmiş enerji resursları və ixrac marşrutları Azərbaycanın əsas qaz və neft alıcılarının maraqlarını, eləcə də enerji idxalçısı dövlətlərin məqsədlərinə cavab verirdi.

13.1. Enerji Amili, Daxili Təhlükəsizlik və Xarici Siyasət

Enerji və milli təhlükəsizlik həmişə sıx bağlı olub. Əsas nümunə olaraq, 1990-cı illərdən sonra ABŞ-ın daxili təhlükəsizliyi enerji təhlükəsizliyinin təmin edilmə-

sinə və enerji təchizatının diversifikasiyasına əsaslanırdı. Bill Klintonun prezidentliyi dövründə o, enerji təhlükəsizliyini ABŞ-ın xarici siyasətinin əsas istiqaməti hesab edirdi. Bu gün enerji məsələsini neftlə məhdudlaşdırmaq lazım deyil, çünki enerji təchizatının şaxələndirilməsi və alternativ enerji resurslarına geniş miqyaslı çıxış enerji təchizatının gələcək təhrifini azalda və ya qarşısını ala bilərdi. Enerji təhlükəsizliyi hər bir dövlət üçün öz milli təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından son dərəcə vacibdir. Bu yolla dövlətlər öz milli təhlükəsizlik ehtiyaclarını təmin etmək üçün strateji addımlar atmağa və ölkələrinə daha çox investisiya cəlb etməyə çalışırlar. (Langenkamp, 2007)

Belə ki, hər bir dövlət milli təhlükəsizlik və xarici siyasət baxımından enerji təhlükəsizliyini və özünü təmin etmək üçün yeni ittifaqlar yaratmaq, kollektiv enerji təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək, enerji ixrac edən ölkələrlə öz maraqlarını ifadə etmək, enerji təhlükəsizliyini təmin etmək kimi mühüm strateji perspektivləri götürməlidir. Görünən faktdır ki, milli dövlətlər enerji ehtiyatlarının cəmləşməsi nəticəsində gələcək milli təhlükəsizliyinə təhdidləri nəzərə almalıdırlar. Böyük dövlətlər, xüsusilə də enerji ixrac edən ölkələr üçün enerji “tələbin təhlükəsizliyi” deməkdir və onlar öz siyasətləri çərçivəsində kifayət qədər tələbatı saxlamağa çalışırlar. Enerji təhlükəsizliyi müxtəlif ölkələr arasında müxtəlif maraqlar və niyyətlər deməkdir, lakin bütövlükdə o, milli təhlükəsizlik və xarici siyasətə uyğunlaşdırılmalıdır. (Miller, 1977)

ABŞ üçün enerji təhlükəsizliyi daxili təhlükəsizliyi qorumaq məqsədi ilə enerji təchizatının şaxələndirilməsinin və yeni qlobal bazara adekvat çıxışın təmin edilməsi deməkdir. Rusiya üçün isə əsas məqsəd enerji resursları üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirmək, magistral enerji kəmərləri üzərində əsas rolu əldə etmək və qlobal bazar mühitində onun strateji rolunu nümayiş etdirməkdir. Çin iqtisadi inkişafın kifayət qədər mərhələsinə çatmaq baxımından enerji məhsulları üçün əsasən mümkün olan ən böyük bazara çıxışa nəzarət etməyə çalışır. Yaponiyanın nöqteyi-nəzərindən investisiya, ticarət və tədarükün diversifikasiyası vasitəsilə daxili resursların qıtlığının qarşısının alınması əsas siyasətdir. Avropanın əsas məqsədi qaz resurslarından asılılığı azaltmaq və əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi qaz ehtiyatlarını yeni kömür texnologiyasına çevirməkdir. Çağdaş dövrdə artan enerji qarşılıqlı asılılığı balansı və enerji ticarəti həm enerji təchizatı zəncirini, həm də qlobal enerji bazarını təmin etmək üçün həm enerji ixrac edən, həm də idxal edən ölkələrin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. (Yergin, 2006)

Jan H.Kalicki və David L. Goldwyn-in nöqteyi-nəzərindən enerji təhlükəsizliyi aşağıdakı əsas prinsiplərdən ibarətdir. Birinci prinsip, alternativ enerji mənbələrinə geniş çıxış yolu ilə əldə edilə bilən enerji təchizatının şaxələndirilməsi və daha sonra onları kifayət qədər inkişaf etdirmək üçün yeni enerji platformaları-

nın və infrastrukturlarının yaradılmasından ibarətdir. Buna görə də enerji resurslarının şaxələndirilməsi həm enerji təhlükəsizliyi, həm də rəqabətqabiliyyətlilik baxımından hər şeydən vacibdir.
Beləliklə, qlobal bazarın sabitliyinin təmin edilməsi enerji məhsullarının istehlakçılar və ixracatçılar arasında əlçatanlığını artıra bilər. Əslində, bütün istehlakçılar üçün təhlükəsizlik çevik və sabit bazarda yerləşir. İkinci prinsip "təhlükəsizlik marjası"na əsaslanır. Bu, enerji təchizatı axınlarının zədələnməsinin və pozulmasının qarşısını almaq və enerji infrastrukturlarını təmin etmək üçün "bufer zonası" yarada bilər. Üçüncü prinsip əsasən yüksək keyfiyyətli məlumatın mühüm roluna aiddir. Keyfiyyətli məlumat yaxşı işləyən və çevik enerji bazarlarını gücləndirə bilər. Məsələn, Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA) beynəlxalq enerji bazarında istehlakçılar və ixracatçılar arasında yaxşı təşkil edilmiş məlumat axınının təmin edilməsinə rəhbərlik edir. Bu məlumat istehlakçılara, eləcə də ixracatçılara, məsələn, maye təbii qaz (LNG) resurslarının çevikliyi və bu resursların enerji bazarında rasional ixracı və idxalı ilə bağlı qənaətbəxş hesab edilə bilər. (Kalicki & Goldwyn 2013)
Dördüncü prinsip enerji təhlükəsizliyinin qorunması baxımından enerji spektri daxilində tədqiqat-inkişaf (R&D) və innovativ sıçrayışların həyata keçirilməsinə aiddir. Bu səbəbdən, bəzi alimlərin fikrincə, enerji təhlükəsizliyi, milli təhlükəsizlik və xarici siyasət beynəlxalq siyasi iqtisadiyyatda uğurlu "üçbucaq" adlandırıla bilər (Kalicki & Goldwyn 2013).
Müasir dünya düzənində enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin və xarici siyasətin əsas mühərriki hesab olunur. Enerjiyə olan böyük tələbat, əsasən, münasib qiymətlərlə sabit və çevik bazara çıxış enerji idxalçıları və ixracatçıları arasında daha rəqabətli mühit yaradır. Qarşılıqlı asılılığın artdığı dünyada enerji təhlükəsizliyi əsasən enerji spektri üzrə dövlətlər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin səviyyəsindən asılıdır. Həqiqətən də, enerji dövlətlərin təkcə yaşaması və rifahı üçün deyil, həm də milli, regional və qlobal təhlükəsizliyi üçün qan damarı kimi müəyyən edilir.

13.2. Balanlaşdırılmış Diplomatiya: Yeni Enerji Erasının Başlanması

Dünya dövlətlərinin tarixi, o cümlədən diplomatiya və müharibə tarixi göstərir ki, sınaq kimi qəbul edilən çətin anlarda şəxsiyyətlərin xalqların və dövlətlərin həyatında rolu danılmazdır. Heydər Əliyev şəxsiyyəti qısa müddət ərzində tarixin gedişatını dəyişdirərək Azərbaycanın 90-cı illərdə regional inteqrasiya proseslərinə qoşulmasında mühüm rol oynamışdı. Azərbaycanın praqmatik xarici siyasətinin əsasları 1990-cı illərin əvvəllərində müasir Azərbaycanın qurucusu, prezident Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və bu gün sözügedən siyasət, Azərbaycanın brendinə "balanslaşdırılmış" xarici siyasət strategiyasına çevrilmiş-

dir. Azərbaycanın həm regional, həm də xarici oyunçuların rəqabət aparan maraqları arasında düzgün tarazlığı məhz Heydər Əliyev Xalq diplomatiyası adlanan xarici siyasət xətti ilə saxlayırdı.

Buna baxmayaraq, Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və hər kəslə öz milli maraqları əsasında ünsiyyət qurmağın faydalarını dərk etməkdən irəli gələn bu çoxşaxəli xarici siyasət kursu o vaxtdan bu günə Azərbaycan üçün uğurlu xarici siyasət kursu olaraq qalmışdı. Mürəkkəb qonşuluq və Sovet İmperiyasının hökmranlıq tarixi Azərbaycanı İslamın digər dinlərlə, Şərqin isə Qərblə qovuşduğu həqiqətən unikal məkana çevirmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan müstəqilliyinin ilk günlərindən digər İslam ölkələri ilə kifayət qədər sıx əlaqələrə malik olub və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) fəal üzvü olub, buna baxmayaraq, bu, onun İsraillə də ittifaq qurmasına mane olmamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi qlobal miqyaslı və hərtərəfli siyasət nəticəsində Azərbaycanda iqtisadi rifahın, siyasi müstəqilliyin, xalqın rifahının təmin edilməsi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Azərbaycanın neft sənayesinin 150 ilə yaxın yaşı var. Lakin Azərbaycan xalqı bu ehtiyatlardan geniş istifadəyə 20-ci əsrin sonlarından başlaya bilmişdi. Azərbaycanın zəngin enerji resurslarını beynəlxalq münasibətlər sistemində tanıdan və enerji sahəsində regional və beynəlxalq əməkdaşlığın əsası qoyan məhz Heydər Əliyevin diplomatik enerji siyasətinin nəticəsi idi. (Musa, 2010)

Ümummilli lider Heydər Əliyev 90-cı illərdə ölkənin enerji siyasətinin memarıdır. 1994-cü il mayın 24-də Bakıda keçirilən “Xəzər dənizində Beynəlxalq Neft-Qaz Hasilatı” sərgisindəki açılış nitqində Heydər Əliyev qeyd etdi ki, “Qərb neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq Azərbaycanın neft sənayesinin daha da inkişafını təmin edəcək və bu, neft-qaz sənayesində qərb ölkələri ilə tərəfdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaradacaqdır.” Həmin dövrdə, Azərbaycanın qərb neft şirkətləri ilə əməkdaşlıq istiqamətində atdığı addımların həm iqtisadi, həm də siyasi mahiyyəti var idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də 11 beynəlxalq enerji şirkətinin, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ), altı xarici ölkə hökumətinin və Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının işlənməsi üzrə hasilatın pay bölgüsü sazişi imzaladılar. “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan bu müqavilə 20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanın enerji sektorunun inkişafı üçün yeni eranın başlanğıcı hesab olunurdu. İyirmi beş ildən sonra saziş 200 milyard dollara yaxın neft və qaz hasilatına zəmanət verdi, eyni zamanda, çoxsaylı beynəlxalq neft və qaz kəmərlərinin tikintisinə yol açmışdı. (Özkan, 2008)

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından on ildən artıq müddətdə Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycan yeni enerji era-

sının başlanğıcı qoymuşdu. Bütün bunları nəzərə alaraq, yeni neft strategiyasının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdi.

1. Beynəlxalq neft şirkətlərinin, xarici işgüzar dairələrin, neft-qaz layihələrinə böyük investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə Azərbaycanın enerji mənbələrinin qlobal bazarlarına çıxışının təmin edilməsi;
2. Karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına sərbəst çıxışını təmin etmək üçün ixrac boru kəmərinin yaradılması;
3. Neftdən əldə olunan gəlirlərin gələcək nəsillər üçün toplanması və artırılması, ölkənin sosial ehtiyacları, iqtisadi rifah və inkişaf tələbləri nəzərə alınmaqla onların indiki nəsil üçün istifadə edilməsi; (Lussac, 2010)

ABŞ-ın 1994-1997 Azərbaycanda fəaliyyət göstərən diplomatı, səfir Riçard Kozlariç özünün "Diplomatdan xatirə" əsərində qeyd edir: "Gülüstan sarayında imzalanma mərasimində iştirak edən heç kim bu hadisələrin miqyasını təsəvvür edə bilməzdi. 1994-1997-ci illərdə ABŞ-ın Azərbaycandakı səfiri kimi mən bu hadisənin, 1995-ci ilin fevralında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) yaradılmasının və ondan sonrakı "erkən neft" marşrutu üzərində gərgin mübarizənin şahidi oldum. Azərbaycan əsas enerji tərəfdaşı olmaqdan ABŞ-ın enerji ixracatında rəqib olmağa çevrilmişdi." Beləliklə, Qafqaz və xüsusilə də Azərbaycan Şərqi Avropa və Yaxın Şərqdə gözlənilən təhdidlərə, eləcə də daha geniş regionda müxtəlif çağırışlar üçün uzunmüddətli gözləntilərə cavab vermək üçün qərbin xəyallarında mühüm gücə malik idi. ABŞ-ın Qafqazın və Azərbaycanın Qərblə müsbət əlaqələri davam etdirməsini və Qərbə çıxış üçün açıq qalmasını təmin etmək üçün ciddi və strateji yaxınlıq və məqsədləri var.

1994-cü ildən enerji sahəsində yeni eranın başlanğıcı hesab edilən 20 sentyabr tarixli "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın dünya iqtisadi və siyasi sferasında mühüm irəliləyişlər əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd etmək vacibdir ki, Xəzərin hüquqi statusu, yeni neft kəməri marşrutlarının yaradılmasına maneələr kimi bütün üstünlük təşkil edən problemlərlə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri tikilərək dünyanın əsas neft və qaz təchizatı marşrutlarına çevrilmişdi. Bu irəliləyiş sayəsində Heydər Əliyevin uğurlu enerji diplomatiyasının nəticəsi kimi Azərbaycan dünya karbohidrogen təchizatçısına çevrilərək tədarükünü daha da genişləndirməyə çalışmışdı. (Nichol, 2013)

1990-cı illərdən etibarən Azərbaycan Avropa və Avro-Atlantika institutları ilə də tərəfdaşlıq əlaqələri qurmağa başlamışdı. Azərbaycanın 1999-cu ildə Aİ ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişləri (TƏM) imzalaması və 1992-ci ildə ATƏT-ə üzv olması, 1994-cü ildə NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramına (NATO SNT) və 2001-ci ildə Avropa Şurasına qoşulması, bütün bunlar, 2001-ci ildə Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq etmək istəyinin artdığını göstərirdi. Bütün bunlar Qərbin və Azərbaycanın qarşılıqlı maraq doğuran məsələlərdə daha sıx əməkdaşlığa olan is-

təyinin artdığını göstərirdi. (EIA, 2013) Azərbaycan Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Avro-Atlantika institutlarına tam inteqrasiya etmək arzusunu və ya planını açıq şəkildə bildirməsə də, iştirak, islahatlar və aktiv töhfələr vasitəsilə davamlı olaraq özünü Qərb institutlarının fəal və etibarlı tərəfdaşı kimi göstərmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum və ya Cənub Qaz Dəhlizi, Avropa bazarlarına çıxan neft və qaz kəmərləri kimi iddialı enerji və infrastruktur layihələri üçün ABŞ və Aİ-nin dəstəyini cəlb etməkdə Azərbaycanın uğuru İran və Ermənistandan yan keçmək və beləliklə, potensial enerji marşrutu kimi Rusiyanın yeganə dominantlığını aradan qaldırmaq Azərbaycan rəhbərliyinin son dərəcə milli əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə bağlı incə xərc-fayda hesablaması aparmaq və Qərblə etibarlı tərəfdaşlıq əlaqələri qurmaq bacarığından xəbər verirdi. Azərbaycanın neft-qaz sektoru onun iqtisadi inkişafında əsas rol oynayırdı. Sovetlər dağılandan sonra Azərbaycan dünya enerji bazarına çıxmaq üçün qərb ölkələri ilə sıx əlaqələr saxlamağa çalışırdı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin tikintisi Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və onun regional əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi üçün əsas alət rolunu oynamışdı. Azərbaycan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Novorossiysk və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri kimi əsas strateji və iqtisadi neft və qaz ixrac terminallarının başlanğıc nöqtəsi idi. Bu boru kəmərləri ilə Azərbaycan enerji ixrac dəhlizi rolunu oynadı və bu, onun Xəzər dənizi regionunda güclü və strateji mövqe qazanmasına kömək etmişdi.

13.3. ABŞ-Azərbaycan Siyasi-İqtisadi Münasibətlərində Enerji Faktoru

“Klassik geosiyasətdə belə bir şüar var: “Avropaya kim nəzarət edirsə, sonda dünyanı da idarə edə biləcək. Tarixi inkişafın nəticəsi olaraq dövrün tələblərində baş verən dəyişikliklər dövlətlərin xarici siyasətində, xüsusən də geostrategiyalarında köklü dəyişikliklərlə nəticələndi. Bu dəyişikliklər dövlətlərin xarici siyasətinin perspektiv və məqsədlərində, xüsusən də öz məqsədlərinə çatmaq üsullarında özünü açıq şəkildə büruzə verirdi. Belə ki, bu şüar dünya siyasətində baş verən tarixi və geosiyasi dəyişikliklər baxımından “Enerji ehtiyatlarına kim sahibdir; gec-tez dünyanı öz ixtiyarına götürə bilər” şüarı ilə əvəz olunmuşdu.

Keçmiş milli təhlükəsizlik müşaviri Zbiqnev Bjezinski 1997-ci ildə yazdığı “Böyük şahmat taxtası” kitabında Azərbaycan, Ukrayna, Cənubi Koreya, Türkiyə və İranla birlikdə Avrasiyanın beş geosiyasi, xüsusən də geostrateji döngəsindən biri adlandırır. Nəticə etibarı ilə, Azərbaycan qərbin Avropa və Yaxın Şərqin kəsişməsinin gələcəyini formalaşdırmaq səyləri və bu geniş ərazidə baş verən böhranlara istənilən reaksiya üçün açardır. O, həmçinin enerji, ticarət, transfer və ya hərbi məqsədlər üçün qərbin Avrasiya qitəsinin mərkəzinə çıxışında Azərbaycanın

əsas rol oynadığını da vurğulamışdı. Bundan başqa, Zbiqnev Bjezinski Azərbaycanın regionda məhdud ərazi və əhalidən ibarət olmasına baxmayaraq, Şərqlə Qərbin mənalı kəsişmə nöqtəsi olduğunu qeyd etmişdi. Azərbaycan həm də Mərkəzi Asiya ölkələrinin zəngin enerji resurslarına çıxış üçün mühüm dəhlizdir. O vurğulayır ki, Azərbaycan həm Avropanın enerji müdafiəsi və resursların şaxələndirilməsi, həm də Amerikanın Əfqanıstan da daxil olmaqla, Avrasiyanın mərkəzinə hərbi yolla çıxışı baxımından konkret əhəmiyyət kəsb edirdi. (Tellis, 2005)

ABŞ Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 25-də milli miqyasda referendumla Azərbaycanın suverenliyi haqqında Bəyannamənin təsdiqindən dərhal sonra tanımışdı. 1992-ci ilin martında ABŞ Bakıda səfirlik açdıqdan bir neçə ay sonra Azərbaycan Vaşinqtonda səfirliyini qurmuşdu. Sovet İttifaqı dağılana qədər ABŞ-ın heç bir konkret Cənubi Qafqaz siyasəti yox idi. Nəticədə, Azərbaycanın artan rolu Klinton Administrasiyasını Azərbaycana uyğun mənalı Cənubi Qafqaz siyasətini formalaşdırmağa səbəb olmuşdu. Nəhayət, həmin dövrdə Klinton Administrasiyası Azərbaycanla bağlı enerji sahəsində mühüm qərarlar və siyasətlər qəbul etmişdi. Bu, Heydər Əliyevin qalibiyyətli "Balanslı diplomatiya"sının nəticəsi idi. (Cornell, 2015)

Klinton administrasiyası dövründə ABŞ və Azərbaycan arasında münasibətlər əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdi. Münasibətlər xüsusilə iqtisadi sahədə formalaşmışdı, lakin ABŞ Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionuna da diqqət yetirdiyini və regiona təsir etməyə hər zaman maraqlı olduğunu anlayırdı. Bu dövrdə Azərbaycan Prezidenti və ulu siyasi lider Heydər Əliyev "Balanslaşdırılmış Diplomatiya"nı (neorealist prizmaya meylli, qüvvələr balanslı) seçmişdi. Xalq diplomatiyası adlandırılan bu strateji siyasətin ölkənin perspektivlərini və məqsədlərini müəyyən etmək üçün həlledici yol olduğunu aydın şəkildə başa düşürdü. Xüsusilə, bu, regionda enerji təhlükəsizliyini qorumaq baxımından Azərbaycan üçün həlledici şans olardı. Klintonun prezidentliyi dövründə Azərbaycanın enerji məsələlərinə diqqət yetirərək regional status-kvonun dəyişdirilməsi ilə bağlı səbirli siyasəti müdafiə oluna bilərdi. Böyük Amerika şirkətlərinin konsorsiuma töhfə verməsi və onların milyardlarla dollar sərmayə yatırmaq həvəsi ABŞ-ın bölgəyə olan prizmasını dəyişməyə başlamış, ABŞ-ın regionda artan maraqları Rusiyanın nüfuzunu tarazlaşdırdı və Azərbaycana daha suveren xarici siyasət yeritməyə kömək etmişdi. (US-Azerbaijan, 2012)

Enerji sahəsində əməkdaşlıqdan başqa ABŞ administrasiyası 2001-ci il 11 sentyabr terror aktlarından sonra Cənubi Qafqaz dövlətləri, xüsusilə Azərbaycanla hərbi və təhlükəsizlik sahəsində praktiki əməkdaşlığı genişləndirmişdi. C. Buşun hakimiyyəti illərində beynəlxalq terrorizm beynəlxalq münasibətlərin mühafizəsi gündəmində geniş yer tuturdu. Onun dövründə ABŞ-ın regionla bağlı siyasə-

tinin diqqət mərkəzində iqtisadi siyasətindən geosiyasi sferaya çevrilmişdi. C. Buşun dövründə enerji sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsindən fərqli olaraq, Azərbaycan böyük ölçüdə NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (PPP) Proqramının fəal üzvünə çevrilmişdi. (Musa, 2010)

Azərbaycan beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə də ardıcıl tərəfdaş olduğunu təsdiqləmişdi. Sentyabrın 11-dən sonra ABŞ-a tam dəstək verən ilk ölkələr sırasında Azərbaycan Kosovoya, İraqa və Əfqanıstana sülhməramlı qüvvələr göndərmişdi. Azərbaycan həmçinin ABŞ-a öz hava bazalarından istifadə etməyə və İraq müharibəsində iştirak etmiş sülhməramlı qüvvələri təşkil etməyə icazə verən "İraqın Azadlığı Əməliyyatı"nda (İİF) Birləşmiş Ştatları dəstəkləyirdi. Bundan başqa, Azərbaycan 2001-ci ildə ABŞ ilə beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəyə dair mühüm saziş imzalamışdı. C. Buşun prezidentliyi dövründə Azərbaycan və ABŞ münasibətlərində eyni zamanda, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyə diqqət yetirilmişdi, çünki eyni dövrdə 11 sentyabr hadisələri dövlətlər arasında kritik çaxnaşma yaratmışdı. Dövlətlərin əsas prioritetlərindən biri beynəlxalq terrorizmlə mübarizə olduğu üçün Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan ABŞ-ın strateji cəhətdən etibarlı tərəfdaşına çevrilmişdi. (Ibrahimov, 2014)

Heydər Əliyev dönəmində Azərbaycan hər zaman xarici ölkələrlə qarşılıqlı fayda əsasında eyni şəkildə əməkdaşlıq qurmağa meyilli siyasi xətt yeritmişdi. Bu, Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatında iştirakında da özünü büruzə verir və bu Azərbaycanın hər hansı bir ittifaqa girmək niyyətində olmadığına, neytral siyasət və yolu davam etdirəcəyinə dair aydın ismarıcdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ABŞ-ın Azərbaycana və regiona münasibətdə xarici siyasətinin dəyişdirilməsini gözləyirdi. Azərbaycan regionun reallıqlarını nəzərə alan, Azərbaycanın gözləntilərinə və maraqlarına daha çox uyğun gələn daha məhsuldar və konstruktiv yanaşma gözləyirdi.

Nəticə

Çağdaş dönəmdə Azərbaycan Heydər Əliyevin siyasi xətti olan "balanslaşdırılmış diplomatiya" və ya "xalq diplomatiyası" siyasəti enerji, siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə davam etdirilir. Azərbaycan milli maraqlarının qiymətləndirilməsindən və müxtəlif geosiyasi aləmlərlə qarşılıqlı əlaqədə tarazlıq tapmaqdan irəli gələn çoxvektorlu xarici siyasətini ardıcıl şəkildə davam etdirir. Ölkə bütün siyasi və hərbi bloklardan və inteqrasiya təşəbbüslərindən bərabər məsafədə dayanmağa çalışan balanslaşdırılmış və çoxşaxəli xarici siyasət yeritmək yolunda özünü təsdiqləyib. Azərbaycan regional qonşuları ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə və tərəfdaşları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə düzgün tarazlığın yaradılmasına üstünlük verən praqmatist xarici siyasəti hər za-

man dəstəkləməkdədir. Çağdaş dönəmdə Heydər Əliyevin enerji siyasətinin davamıdır ki, bu gün Rusiya-Ukrayna müharibəsinin nəticəsi olaraq etibarlı eneri tərəfdaşı axtaran Avropa İttifaqı Azərbaycanın enerji resurslarının Avropaya nəqlində maraqlıdır. Xüsusən, 2022-ci ildə Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu buna açıq sübutdur. Azərbaycan Rusiya-Ukrayna müharibəsi başlayandan bəri ən azı 10 ölkədən enerji ixracına dair sifarişlər almışdı. İmzalanan strateji tərəfdaşlıq haqqında sazişə əsasən 2027-ci ilə qədər Azərbaycan Avropaya 20 milyard kubmetr təbii qaz ixrac edəcəkdir. Bundan başqa, Azərbaycanda bərpa olunan enerjinin inkişafı üçün güclü potensial var. Ölkə əla günəş və külək ehtiyatlarına və biokütlə, geotermal və hidroenergetika üçün əhəmiyyətli perspektivlərə malikdir. Bununla belə, ölkənin mövcud resurslarının miqyası və uzunmüddətli ambisiyaları ilə müqayisədə praktiki yerləşdirmə məhdud olmuşdur. Hazırda Avropa ölkələrində yaşıl enerjiyə keçidlə bağlı çox yüksək tendensiya var və bu istiqamətdə Azərbaycan yenidən etibarlı tərəfdaş qismində çıxış edir.

Ədəbiyyatlar

1. Yergin, D. (2006). Ensuring energy security. Foreign affairs, 69-82.
2. Bağırov (2007), Azərbaycan neft gəlirləri: səmərəsiz istifadə riskinin azaldılması yolları.
3. İsmayıl. M. Musa, Azərbaycannın xarici siyasəti, III hissə, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı-2010 (Ismail. M.Musa The foreign policy of Azerbaijan, III part, pp 360-363, Baku State University, Baku-2010;
4. Miller, L. B. (1977). Energy, security and foreign policy: A review essay. International Security, 1(4), 111-123.
5. Güner. Özkan (2008), Economic and security values of Caspian energy for Azerbaijan, USAK Yearbook, vol.1. s.309-330.
6. Samuel Lussac (2010). Dövlət (Neft) Şirkəti kimi? Azərbaycanın Siyasi İqtisadiyyatı, https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00516901
7. Langenkamp, D. R. (2007). Energy Security: Toward a New Foreign Policy Strategy, Ed. by Jan H. Kalicki and David L. Goldwyn-a book review. Oil, Gas & Energy Law, 5(4).
8. Tellis, A. J. (2005). A grand chessboard. Foreign Policy, (146), 52.
9. Kalicki, J. H., & Goldwyn, D. L. (Eds.). (2013). Energy and security: strategies for a world in transition. JHU Press.
10. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Enerji İnformasiya İdarəsi Departamenti (2013), “Xəzər dənizi regionu: ehtiyatlar və boru kəmərləri”. http://www.eia.doe.gov.
11. Jim Nichol, Azerbaijan: Recent Developments and U.S. Interests, Specialist in Russian and Eurasian Affairs, pp 4-5, February 22, 2013;
12. Azerbaijan: U.S. Energy, Security, and Human Rights Interests” Testimony of Dr. Svante E. Cornell Director, Central Asia-Caucasus Institute School of Advanced International Studies the Johns Hopkins University, pp 2-8, February 12, 2015.
13. Rovshan Ibrahimov, US- AZERBAIJAN relations: A view from Baku, Rethink paper, 17, pp 6-10, October, 2014;
14. US-Azerbaijan Relations: Payback Time for America’s Policymakers? Occasional
15. Paper No.19, pp 2-8 April, 2012

14

Müasir Azərbaycan Səhiyyəsinin Banisi Olaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Liderliyindəki Reformlar

Fəqan Həsənzadə
Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyi

Giriş

Tarix boyu dünyada bütün ölkələrin istiqamətini dəyişdirən və iz qoyan unudulmaz liderlər olmuşdur. Bu liderlər öz ölkərinin dilini, dinini, mədəniyyətini, irsini və s. bir millət üçün vacib olan bütün atributlarını qoruyub saxlamışlardır.
Azərbaycanın müstəqilliyi və inkişafı naminə bütün çətinliklərə qarşı duran və güclü Azərbaycan vizyonunu ortaya qoymuş şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. Ömrünün uzun illərini öz ölkəsi doğma Azərbaycan üçün çalışmış, onun inkişafına və qüdrətli olmağına həsr etmiş Heydər Əliyevin vizyonu, düşüncələri, etdikləri və etmək istədikləri bu gün də Azərbaycan vətəndaşları üçün stimul olacaq dərəcədə vacibdir. Öz xalqına, millətinə təmənnasız və qeyri şərtsiz xidmətləri olan Heydər Əliyevin adı insanların əbədi həkk olaraq yaddaşlarında qalmışdır. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan dünyada güclü bir dövlət kimi öz mövqeyini göstərmişdir.
Heydər Əliyev parlaq ideyaları və müdrik siyasəti ilə milyonlarla insanın sevgi və hörmətini qazanmış nadir lider idi. O, xalqın həyatında baş verən müsbət dəyişikliklər bilavasitə ulu öndərin adı və onun uzaqgörən siyasəti ilə bağlı olduğundan, xalqın yaddaşında və qəlbində əbədi qalacaqdır. Heydər Əliyev ona görə yaşayır və əbədi yaşayacaqdır ki, o, daim onun gücünün və qüdrətinin mənbəyi olan xalqla möhkəm bağlarla bağlı olmuşdur.
İnkişaf etməkdə olan ölkələr sosial rifahı təmin etmək üçün innovativ düşüncə tərzi ilə səhiyyə sistemlərində təkmilləşdirmələr aparırlar. Azərbaycanda SSRİ dövründən istifadə edilən, mərkəzləşdirilmiş struktura malik, tamamilə dövlətə məxsus olan “Semaşko” Səhiyyə Sisteminin ehtiyacları ödəyə bilməyəcəyi nəzərə alınaraq, səhiyyədə islahat aparılıb. SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycan hökuməti ilkin tibbi yardımı gücləndirmək və səhiyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə bir neçə pilot səhiyyə islahatları layihəsi həyata keçirmişdir. Bu məqsədlə bəzi səhiyyə ocaqları özəlləşdirilib, səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi əsasən Səhiyyə Nazirliyi, yerli qurumlar və əyalət idarə-

ləri arasında bölüşdürülmüşdür. Azərbaycan səhiyyə sistemi tamamilə SSRİ-dən asılı vəziyyətə idi. Bütün sahələrin SSRİ işğalında olmaqdan təsirləndiyi kimi səhiyyə sahəsi də öz mənfi payını bu 70 il ərzində almışdır. Bütün dünya səhiyyəsi inkişaf edərkən, Azərbaycanda isə mərkəzləşmiş səhiyyə sistemi ilə idarə olunurdu. Bu arzuolunmaz səhiyyə sistemini dəyişən, inkişaf etdirən Azərbaycan səhiyyəsinin inkişafının banisi Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Bugün də Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində Azərbaycan səhiyyəsi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdədir.

14.1. Azərbaycan Səhiyyə Sistemi

Son 30 ildə Azərbaycanda gedən iqtisadi inkişaf ölkədə tibb sahəsinin inkişafına, əhalinin sağlamlığının qorunması problemlərinin davamlı şəkildə həllinə imkan verib. Səhiyyənin yaxşılaşdırılması, əhalinin dünya standartlarına uyğun tibbi xidmətlə təmin edilməsi istiqamətində ölkə hökuməti tərəfindən geniş islahatlar həyata keçirilir. Hər il bu sahəyə böyük həcmdə investisiyalar yatırılır. Son 30 ildə tibb sahəsinə ayrılan büdcə 10 dəfələrlə artıb. Bu dövrdə 500-dən çox tibb müəssisəsi tikilmiş və ya yenidən qurulmuş, bütün tibb məntəqələri müasir texnika və mexanizmlərlə təchiz edilmişdir. Yoluxucu xəstəliklərlə mübarizənin tədqiqində mühüm nəticələr əldə edilib və bu sahə praktiki təbabətin mühüm sahəsi kimi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bundan əlavə, ana və uşaq ölümlərinin səviyyəsi bir neçə dəfə azalıb.

Ölkənin inkişafı və insan resurslarının daha səmərəli olması üçün əhalinin sağlamlığının qorunması hər bir ölkə üçün ən mühüm məqsəddir. Sağlamlığın mühafizəsinin gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə nəzər saldıqda, son illər ölkədə həyata keçirilən və ana və uşaq sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərən tədbirlər aşağıdakılardır;

- Dövlət büdcəsindən tibbə ayrılan pay əvvəlki illərlə müqayisədə 10 dəfələrlə çox artırılmışdır,
- Səhiyyə müəssisələrinin tikintisi, təmiri, bərpası və yenidən qurulması üçün çoxlu sayda işlər görülmüşdür,
- Özəl səhiyyə xidməti inkişaf etdirilmiş və səhiyyənin maddi-texniki təminatı gücləndirilmişdir.

Azərbaycanda əhalinin sağlamlığının qorunması və səhiyyə xidmətlərinin dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasəti ölkənin müstəqillikdən sonra ölkə başçısı olan Heydər Əliyevin ideyası ilə olan uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm elementlərindən biridir.

Ölkə səhiyyə sistemində ən vacib olan doğumda ana ölümü və doğumda canlı doğulan körpə ölümü statistikaları da bu dövrdə əvvəlki illərə nisbətə azalmışdır.

Həmçinin doğumdan sonrakı ömür yaşı da artmışdır. Aşağıdakı cədvəldə bu rəqəmləri görmək mümkündür.

	1993	2003
Doğumdan sonra gözlənilən ömür yaşı	65	68
Ana ölümü (100.000 doğuşda)	83	36
Körpə ölümü (Canlı doğulan 1.000 körpədə)	75	44

Cədvəl 14.1: Azərbaycanda gözlənilən ömür yaşı, Ana ölümü və Körpə ölümü göstəriciləri (1993-cü il və 2003-cü il fərqi)
Mənbə: *Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi*

Ulu öndərin gənc həkimlərə qarşı diqqəti də hər zaman göz önündə olmuşdur. Bir çox dövlət proqramları ilə həkimləri xaricdə ixtisas artırma və inkişafları üçün dövlət proqramları hazırlanması üçün göstəriş vermişdir. Bunun nəticəsində o dövlət proqramı vasitəsi ilə ixtisas artıran həkimlər günümüzdə də Azərbaycan səhiyyəsi üçün bir çox faydalı işlər görmüşdülər.
Aşağıda gördüyümüz cədvəldə müstəqilliyin elan olunduğu (1991-ci il) il və Ulu Öndərin hakimiyyətinin son 3 ilinə nəzər salsaq (2001-2003-cü illər) ixtisaslı həkim artışlarını görmüş olarıq.

	1991	2001	2002	2003
Həkimlərin sayı- cəmi	**27.493**	**29 033**	**29.084**	**29.481**
O cümlədən ixtisaslar üzrə:				
terapevtlər	7.841	8.231	8.550	8.351
cərrahlar	2.661	3.297	3.365	3.437
ginekoloqlar	1.428	1.809	1.849	1.891
pediatrlar	4.271	4.219	4.211	4.228
oftalmoloqlar	580	690	712	727
otorinolarinqoloqlar	511	525	513	422
nevropatoloqlar	658	770	1.041	821
psixiatorlar	475	428	437	440
ftiziatorlar	345	326	331	324
dermato-veneroloqlar	366	471	489	488
şüa diaqnost. üzrə həkimlər	516	476	471	484
İdman müalicə həkimləri	149	124	134	124
stomatoloq və diş həkimləri	2.509	2.234	2.255	2.325
gigiyena-epidemioloqlar	1.589	1.403	1.333	1.299
digər	3.594	4.030	3.393	4.120

Cədvəl 14.2: Azərbaycanda ixtisaslar üzrə həkim sayı (1991-ci il və 2001-2003-cü ilər)
Mənbə: *Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi*

14.2. Heydər Əliyevin Səhiyyədəki Reformları

Səhiyyə sistemi dövlət büdcəsindən böyük xərclər tələb edən ictimai sahə olduğundan, bu sahədə genişmiqyaslı islahatların aparılması, xəstəxanaların strukturunun yenidən qurulması, ən müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz edilməsi, xəstəxanaların tikintisi üçün yeni iqtisadi imkanların genişləndirilməsi üçün yeni tibb ocaqlarının tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan Heydər Əliyev Azərbaycan hakimiyyətinə gəldikdən sonra ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı ilə paralel olaraq Azərbaycanda səhiyyə islahatları daha da sürətlənmişdir. Səhiyyə sistemində aparılan islahatların uğurla başa çatması üçün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi ilə tanışlıq, Azərbaycanın səhiyyəyə nəzarət və müəssisələrinin müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də Azərbaycan hökuməti; Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Uşaqların Beynəlxalq Təcili Yardım Fondu (UNICEF), ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Ofisi (USAID) İlkin Səhiyyənin Gücləndirilməsi layihəsi, Açıq Cəmiyyət İnstitutu Xeyriyyə Fondu, Bloomberg Sahibkarlıq Fondu, Dünya Bankı, Avropa Komissiyası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) strukturları və başqaları ilə fəal əməkdaşlığa başlanılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan səhiyyəsi üçün atmış olduğu addımları onun hakimiyyət dövründə qəbul etdiyi fərmanlar və sərəncamlarda bariz görə bilərik. Onlardan bir neçəsi: "Təhsil, səhiyyə və sosial təminat, mədəniyyət sahəsi və arxiv idarələri işçilərinin əmək haqqının və məvaciblərinin səviyyəsini əlavə olaraq yüksəltmək haqqında" , "Azərbaycan Respublikası səhiyyəsinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" , "Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" , ""Özəl tibb fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" , "Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" , "Azərbaycan Respublikasında vərəmlə mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" , "Psixiatriya yardımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" , "Narkoloji xidmət və nəzarət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" fərmanları, həmçinin ""İnsanın immunçatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəliyin (AIDS) yayılmasının qarşısının alınması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" , "Ə. Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda ali təhsilli tibb kadrlarının hazırlanması haqqında" qanun və s.

Ümummilli lider Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində öz doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuş qaçqın və məcburi köçkünlərin tibbi təminatı ilə bağlı problemlərin həllini də daim diqqət mərkəzində saxlayır, onlara lazımi tibbi xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar göstərişlər verir, bu məsələləri ölkəmizdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq humanitar təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə müzakirə edirdi. Vətənimizin ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olanların ailələri də daim onun nəzər–diqqətində idi. Heydər Əliyevin tövsiyəsinə uyğun olaraq, 1994–cü ildən etibarən şəhid ailələri Azərbaycanın bütün bölgələrində tibb müəssisələrinin himayəsinə götürüldü, hər ailədən bir nəfərə 18 yaşına çatana qədər hər ay orta aylıq əmək haqqı məbləğində müavinət verildi.

Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə səhiyyəmizin maddi–texniki bazasının gücləndirilməsi istiqamətində də xeyli iş görüldü, o cümlədən bir sıra tibb müəssisələrində təmir–tikinti işləri aparıldı, bəzi səhiyyə ocaqları yeni avadanlıq və cihazlarla təchiz edildi. O illərdə bu sahədə ən diqqətəlayiq hadisələr—Azərbaycan Tibb Universitetinin yeni korpusunun istifadəyə verilməsi və müasir dünya standartlarına cavab verən Mərkəzi Klinik Xəstəxananın açılışı isə ümummilli liderin Azərbaycan xalqının sağlamlığına göstərdiyi qayğının ən parlaq təcəssümü oldu.

2001-ci il 17 iyun tarixində ulu öndər Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycan tibb işçilərinin peşə bayramı günü elan edildi. Həmin il ilk dəfə özü tərəfindən tibb

işçiləri təbrik olundu. Onun göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Tibbin insan cəmiyyəti ilə yaşıd olan bir tarixi var və siz də bütün fəaliyyətinizi bu sahə ilə bağlayaraq, həyatınızı olduqca qədim, nəcib və xeyirxah bir işə – insanların sağlamlığının qorunması işinə həsr etmisiniz". Bu məktubda tibb işçilərinin peşələrinin nə qədər müqəddəs və ali bir peşə olduğunu bilməsi bütün tibb işçilərini sevindirən bir hadisə idi.

14.3. Səhiyyədə Reform Sonrası İnkişaf

Ulu Öndərin siyasəti ilə qəbul edilmiş "Tibbi sığorta haqqında" qanun əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin fərmanı ilə 15 fevral 2016-cı il tarixində İcbari tibbi sığorta agentliyi yaradılmışdır. Hal hazırda isə bütün ölkə vətəndaşları icbari tibbi sığorta ilə bütün tibb xidmətlərindən ödənişsiz yararlana bilir. Bunun davamında isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 20 dekabr tarixli 418 nömrəli Fərmanına əsasən İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən TƏBİB yaradılmışdır. "Tibbi Ərazi Bölmələrini İdarəetmə Birliyi" publik hüquqi şəxs (TƏBİB) tabeliyinə verilən dövlət səhiyyə sisteminə daxil olan tibb müəssisələrinin idarə edilməsini və bu sahədə nəzarəti həyata keçirən qurumdur. TƏBİB-in fəaliyyətinin əsas məqsədi tabeliyində olan tibb müəssisələrində tibbi xidmətlərin təşkilini təmin etməkdən və tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər görməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev hər bir sahədə olduğu kimi səhiyyə sahəsində də Heydər Əliyev siyasətini davam etdirmiş və daha da inkişaf etdirmişdir. Heydər Əliyevin bütün sosial-iqtisadi sahələrdə öz ideyaları və vətəndaş yönümlü xidmətlərin bəhrəsini Azərbaycan vətəndaşları bugün də fərqindədirlər. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar öz uğurlu nəticələrini verir. Son illər səhiyyə sistemi ilə bağlı onlarla dövlət proqramının qəbul edilməsi dövlətin bu sahəyə böyük önəm verdiyini təsdiqləyir. Azərbaycanda səhiyyənin inkişafı, maddi-texniki infrastrukturunun möhkəmləndirilməsi daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan səhiyyə xidmətinin ən müasir səviyyəyə çatdırılması, bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi, müasir tibb ocaqlarının tikintisi və mövcud səhiyyə müəssisələrinin bərpası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan və səhiyyə sahəsi üçün daim çalışan daha bir təşəbbüsü misal gətirmək olar. 19 il əvvəl 2004-cü il mayın 10-da yaradılmış Heydər Əliyev Fondunun prioritet istiqamətlərindən biri səhiyyə sahəsinə dəstək və inkişafına töhfə verməkdir. Səhiyyə sahəsində bir sıra dövlət proqramlarının reallaşdırılmasında Respublikamızın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun müstəsna xidmətləri vardır. Bunlar ilk növbədə qaçqın və məcburi köçkün ailələri, uşaq evlərində, internat-

larda böyüyən uşaqlar və təbii ki, müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanlardır. Fond ötən 19 ildə bu istiqamətdə bir çox iri layihələr həyata keçirib və xeyriyyəçilik missiyası bu gün də davam edir.

Nəticə

Günümüzdə Azərbaycanda vətəndaşların səhiyyə xidmətinə əlçatanlığı və bu əlçatan xidmətin keyfiyyətli və səmərəli olması Ulu Öndərin bu sahəyə vermiş olduğu dəstək və töhvələrdən irəli gəlir. Sözsüz ki, Ulu Öndər bu sahənin inkişaf etməsinin banisidir. Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyev də səhiyyə sahəsini hər zaman prioritet sahə kimi görmüşdür. Bugün artıq Azərbaycan vətəndaşları tibb xidmətini keyfiyyəli, ədalətli, şəffaf, vaxtında və müasir standartlara uyğun şəkildə ala bilir. Bunların hamısı yüksək səviyyədə həyata keçirilən səhiyyə islahatlarının nəticəsidir. Onun Azərbaycanın inkişafı uğrunda apardığı fəal mübarizə ölkəmizin bütün sahələrində olduğu kimi bu konsepsiyanın tərkib hissələrindən olan Azərbaycan səhiyyəsi, o cümlədən tibb elmi və tibb təhsili strukturlarının dinamik inkişafı və gələcək yüksəlişində də öz parlaq əksini tapmışdır. Müxtəlif aspektlərdən baxdığımızda dövlətin səhiyyə sahəsində etdikləri və edəcəkləri Azərbaycan xalqının gələcək illərdə sağlamlıq məsələlərində daim yüksək keyfiyyətlə qarşılaşmasına istiqamətlənmişdir.
Yekun olaraq demək olar ki, səhiyyə sahəsindəki uğurlarımız və səhiyyə sahəsinin inkişafının əsası birmənalı şəkildə ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bütün həyatını dövlətinin bütün sahələrdəki inkişafına, xalqının xoşbəxtliyinə həsr edənböyük liderin əziz xatirəsi Azərbaycan var olduqca hər kəsin qəlbində, habelə çoxsaylı səhiyyə işçilərinin qəlbində daim yaşayacaqdır.

Ədəbiyyatlar

1. “Ümummilli lider və milli səhiyyəmizin inkişafı”, Prof. O. Şirəliyev, Azərbaycan Respublikasının səhiyyə naziri, Respublika- 2013.-9 may- S.3.
2. “Heydər Əliyev müasir Azərbaycan səhiyyəsinin qurucusudur” – Ak. Ə. Əmiraslanov, (https://azertag.az/xeber/Heyder_Aliyev_muasir_Azerbaycan_sehiyyesinin_qurucusudur-1772063)
3. “Heydər Əliyev Azərbaycan səhiyyəsinin inkişaf tarixi” – Q. Haqverdiyev , 2019 (https://isim.az/az/press-view/79)
4. “Heydər Əliyev ideyaları: tibb təhsili və səhiyyənin sabit inkişafının təminatı” - Ak. Ə. Əmiraslanov , "Xalq" qəzeti, 11 may, 2018-ci il
5. “Sağlık Sisteminde Desantralizasyon: Türkiye Ve Azerbaycan Sağlık Sistemleri Üzerine Bir İnceleme” - Ünal, A., & Tagiyev, R. (2016).
6. “Azerbaycan-Türkiye Sağlık Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme”. - Sezer Korucu, K., Oksay, A., & Atilla Gök, G. (2017). Journal Of Suleyman Demirel University Institute Of Social Sciences, 29(4).
7. “Azerbaycan’da değişen sağlık sisteminin sağlık yöneticileri tarafından değerlendirilmesi” – F.Hasanzade , 2022 (https://books.uskudar.edu.tr/yordam/?p=1&dil=0&alan=kunyeYazar_txt&q=Hasanzade,%20Fagan)

8. https://www.stat.gov.az/source/healthcare/ , 2023
9. https://e-qanun.az/framework/4078 , 2023
10. https://tabib.gov.az/qanunvericilik/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencamlari-ve-fermanlari , 2023
11. https://www.sehiyye.gov.az/huquqi-senedler/ferman-ve-serencamlar/ , 2023
12. https://its.gov.az/page/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencamlari-ve-fermanlari , 2023

15

Heydər Əliyev və Azərbaycanın Bank Sistemi

i.e.d. prof. Elnur Sadıqov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra onun xüsusi diqqət və qayğısı ilə aparılan bazar islahatları bütün milli bank sisteminin strukturunu dəyişdirmiş, eyni zamanda, dövlət tədiyə balansının və Azərbaycanın büdcəsinin dinamikasını yaxşılaşdırmış, dövlət banklarının kredit siyasətinə təzyiqi müəyyən dərəcədə aradan qaldırmışdır. Dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi, özəl bank sisteminin institusional formalaşmasının təmin edilməsi bu maliyyə qurumlarının inkişafını daha da sürətləndirmişdir. İstənilən inkişaf etmiş ölkədə maliyyə sisteminin əsas elementi olan pul-kredit siyasətini rəsmi həyata keçirən mərkəzi bankdır. Pul-kredit siyasəti büdcə ilə birlikdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsası hesab olunur. Bu səbəbdən, Mərkəzi Bankın səmərəli fəaliyyəti elə bazar iqtisadiyyatının səmərəli işləməsi deməkdir.Heç kəsə sirr deyil ki, ulu öndərin apardığı pul siyasətinin başlıca hədəfi ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə, Azərbaycan Mərkəzi Bankına ümumilikdə bank sektorunda maliyyə sabitliyinin hökm sürməsi üçün ardıcıl və zəruri tədbirlər həyata keçirməyi tapşırmışdır. Eyni zamanda, Milli Bank pul siyasətinin, bank nəzarətinin strateji çərçivəsinin davamlı təkmilləşməsini reallaşdırmalı, makroiqtisadi koordinasiyanın güclənməsinə və bank sektorunun maliyyə dərinliyinin artırılmasına mühüm dəstək verməsi ilə öz fəaliyyətini davam etdirir.

Mərkəzi Bank dövlətin konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilmiş funksiya və səlahiyyətləri həyata keçirən müstəqil qurumdur və onun fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə yolverilməzdir. Pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız mərkəzi banka məxsusdur.

15.1. Heydər Əliyev və Azərbaycanda Bank Sektorunun İnkişafı

Hələ XX əsrin əvvəllərində, yəni 1919-cu il sentyabrın 30-da təsis edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət Bankının əsas məqsədi pul dövriyyəsini asanlaşdırmağı, ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatına yardım etməyi, habelə pul sistemini möhkəmləndirməyi özündə ehtiva etmişdir. Nizamnamə kapitalı 50 milyon

rubl olan Azərbaycan Dövlət Bankı o dövrün kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə də nəzarət edirdi. Həmin dövrdə isə ölkədə bu cür kredit təşkilatlarının sayı heç də az deyildi.

1919-cu ilin dekabrından Azərbaycanda əmanət kassaları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bundan əlavə, poçt-teleqraf təşkilatlarının bazasındakı poçt-teleqraf, eləcə də xüsusi ssuda-kredit kassaları, kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi ilə məşğul olan ipoteka bankları, ssuda-əmanət ittifaqları da fəaliyyətlərini genişləndirmişdilər.

Maliyyə sisteminin ən mühüm elementlərindən sayılan bankların ölkələrin iqtisadi inkişafında rolu kifayət qədər böyükdür və onlar iqtisadi tərəqqinin əsas təkanverici qüvvələrindən hesab olunur. Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun bank sistemi heç də asan olmayan üç mərhələdən ibarət özünəməxsus inkişaf yolundan keçmişdir:

1) 1990-1992-ci illər – milli bank sisteminin formalaşması dövrü;

2) 1992-1994-cü illər – hiperinflyasiya şəraitində kommersiya banklarının sayının sürətli artım dövrü;

3) makroiqtisadi sabitləşmə şəraitində bank sisteminin optimallaşdırılması və restrukturizasiyası. Bu mərhələ özünü Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin inkişafının keyfiyyətcə yeni mərhələsi kimi göstərmişdir.

Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi və innovativ fəaliyyət strategiyası sayəsində görülən həlledici tədbirlər, atılan qətiyyətli addımlar mövcud inkişaf səviyyəsinin əldə olunmasına zəmin yaratmışdır. Belə ki, Azərbaycanın bank sistemində və milli valyutanın tədavül prosesində köklü dəyişikliklər isə 1994-cü ilin əvvəllərindən etibarən özünü göstərməyə başlamışdır. Xüsusən də, 1994-cü il yanvarın 1-dən başlayaraq manatın ölkənin yeganə ödəniş vasitəsi elan olunması artıq maliyyə sferasında tamamilə yeni bir mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi. Bunun ardınca ən önəmli məqamlardan biri də 1995-ci il 12 noyabr tarixdə keçirilən referendumda qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II bəndində pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququnun yalnız Milli Banka mənsub olmasının bir daha təsdiq edilməsi olmuşdur. Eyni zamanda, həmin bənddə Milli Bankın dövlətin müstəsna mülkiyyətində olması da təsbit edilmişdir. Yeni Konstitusiyanın qəbulu Azərbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi, bank qanunvericiliyi sahəsində də yenilikləri zəruri etmişdir.

21 oktyabr 1994-cü il tarixində “Valyuta tənzimi haqqında”, 1996-cı il 10 iyun tarixdə yeni redaksiyada “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında”, 14 iyun tarixdə isə “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” kimi Azərbaycan Respublikasının yeni qanunları respublikanın bank sisteminin qabaqcıl dünya bank təcrübəsinə yaxınlaşmasına, kredit təşkilatlarının

yaradılmasına imkan yaratmışdır. Bütün bunlar ölkədə bazar prinsiplərinə əsaslanan ikipilləli bank sisteminin (I pillədə Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, II pillədə kommersiya bankları və digər bank olmayan kredit təşkilatları) inkişafında da mühüm rol oynamışdır.

Ötən əsrin 90-cı illərinin ilk yarısında SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrdə dövlət banklarının özəlləşdirilməsi bank islahatlarının ən çətin komponentlərindən biri olmuşdur. Lakin Özbəkistan, Belarus, Türkmənistan kimi dövlətlər dövlətin iştirakı ilə ən böyük bankları özəlləşdirməkdən çəkinirdilər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlət bankları geniş maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi baxımından çətinlik çəkirlər. Dünyada hökumətlər banklarda paya malik olsalar da, zaman keçdikcə belə dövlət mülkiyyətinin payı azalır.

Mərkəzi Bank dövlətin konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilmiş funksiya və səlahiyyətləri həyata keçirən müstəqil qurumdur və onun fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə yolverilməzdir. Pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız mərkəzi banka məxsusdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mütəxəssislər 1994-cü ildən başlayaraq respublikada həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin dörd mərhələsini göstərirlər:

1994-1996-cı illəri əhatə edən birinci mərhələ makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi tələbi ilə səciyyələnmişdir ki, bunun zərurəti 1992-1994-cü illərdə ölkədə hökm sürən obyektiv reallıqlarla müəyyən edilirdi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, mərkəzləşdirilmiş planlı sistemdən bazar münasibətlərinə keçid istehsal göstəricilərinin pisləşməsi, inflyasiyanın kəskin artması, milli valyutanın sürətlə ucuzlaşması və əhalinin sosial vəziyyətinin pisləşməsi ilə müşayiət olunur.

1992-1994-cü illərdə respublikada orta illik inflyasiyanın səviyyəsi 1600-1800% təşkil etmiş, milli valyuta ABŞ dollarina nisbətən dəfələrlə ucuzlaşmışdır. Eyni zamanda, yüksək inflyasiya həm monetar, həm də qeyri-monetar amillərlə əlaqələndirilirdi. Onun əsas monetar amili ondan ibarət idi ki, dövlət büdcəsi kəsiri tam olaraq mərkəzi bank kreditləri hesabına ödənilirdi, üstəlik, kommersiya bankları öz kredit resurslarını iqtisadiyyatın tarazlı inkişafı üçün lazım olandan daha böyük həcmdə cəlb edə bilmişdilər. Nəticədə valyuta və pul bazarlarında spekulyativ əməliyyatların əhatə dairəsi genişlənmişdir.

1994-cü ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan Hökuməti və Mərkəzi Bankı makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün köklü tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Bu məqsədlə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının yardımı ilə ən qısa müddətdə fövqəladə hallar üzrə proqram tədbirləri hazırlanmışdır.

Tədiyyə balansının cari əməliyyatlarında kəsirin fasiləsiz maliyyələşdirilməsini təmin etmək və milli valyutanın sabitliyini təmin etmək məqsədilə ölkənin rəsmi valyuta ehtiyatlarının həcmi tələb olunan səviyyəyə çatdırılmışdır. Bütün bu tədbirlər son nəticədə sabit makroiqtisadi vəziyyətin yaradılmasına gətirib çıxardı və sabit iqtisadi artımın başlanması üçün ilkin zəmin yaratmışdır. Belə ki, Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi sərt pul siyasəti pul və valyuta bazarında gərginliyin tamamilə aradan qaldırılmasına, hiperinflyasiyanın dayandırılmasına və makroiqtisadi sabitliyə nail olunması üçün ilkin şərtlərin yaradılmasına imkan vermişdir.

1997-1998-ci illəri əhatə edən ikinci mərhələ iqtisadiyyatın institusional inkişafının yeni dövrünə uyğun olaraq sərt pul-kredit və məzənnə siyasətinin müəyyən qədər yumşaldılması ilə səciyyələnir.

1997-ci ildən Azərbaycan Milli Bankı səhmlərinin nəzarət paketi dövlətə məxsus olan bankların restrukturizasiyası üzərində fəal iş aparmışdır. Restrukturizasiya beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində hazırlanmış xüsusi proqrama əsasən həyata keçirilmişdir.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yeni inzibati binası tikilib istifadəyə verilmişdir. Həmin il oktyabr ayının 6-da keçirilən açılış mərasimi Prezident Heydər Əliyevin iştirakı və dərinməzmunlu çıxışı ilə daha da yaddaqalan olmuşdur.

Ümumilli lider öz nitqində hər zaman olduğu kimi, mühüm, ölkəmiz üçün taleyüklü məsələlərə toxunmuşdur:

“... Hər bir müstəqil dövlət, dünya iqtisadiyyatı ilə sıx inteqrasiyada olan müstəqil dövlət, sərbəst iqtisadiyyat yolu ilə, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən müstəqil dövlət mütləq tələblərə uyğun, dünya standartlarına uyğun maliyyə-kredit, maliyyə-bank sistemi təsis etməlidir. Biz bunu təsis etmişik və bu gün də inkişaf etdiririk. Ona görə də Azərbaycanda Milli Bankın həm funksiyası, həm də fəaliyyət dairəsi xeyli artır. Milli Bank Azərbaycanda sərbəst, özəl bank sisteminin inkişaf etməsinə imkanlar yaratmalı, bu sahədə fəaliyyət göstərməlidir. Ona görə də Azərbaycan Milli Bankı, şübhəsiz, keçmişdəki kimi işləyə bilməz və keçmişdə olan binada da fəaliyyət göstərə bilməz. Bu zərurətlərdən irəli gələn qərar da Milli Bankın yeni binasının inşa edilməsi, yaranmasıdır. Artıq belə bir bina Bakının mərkəzində yaranıbdır və biz də sizinlə birlikdə bu hadisəni çox mühüm hadisə hesab edərək buraya toplaşmışıq, bunu bizim həyatımızda və xüsusən iqtisadi həyatımızda böyük hadisə hesab edərək onun açılışını belə təntənəli şəraitdə keçiririk.

Mən bu münasibətlə Azərbaycan vətəndaşlarını, Azərbaycandakı müstəqil bankları və bank işçilərini, maliyyə işçilərinin hamısını təbrik edirəm və əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, Azərbaycan Milli Bankı yeni, müasir binada Azərbay-

canın gələcək iqtisadi inkişafı üçün uğurlu işlər görəcəkdir.
Azərbaycanda iqtisadiyyat, maliyyə, bank sahəsində görülən işlər, aparılan islahatlar, əvvəla, ardıcıl xarakter daşıyır, mütəmadi xarakter daşıyır və dünya təcrübəsinə əsaslanır, dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrinin maliyyə sistemlərinin, banklarının təcrübəsinə əsaslanır. Bu gün mən bəyan edirəm ki, Azərbaycan bu yolla bundan sonra da gedəcək, Azərbaycanda maliyyə-bank sistemi ilbəil inkişaf edəcək və bunların hamısı Azərbaycanın iqtisadiyyatı ilə ahəngdar surətdə inkişaf edəcəkdir. Bunu deməyə mənim əsasım var. Çünki son illərdə aparılan islahatlar – iqtisadi islahatlar, bank-maliyyə sistemində aparılan islahatlar artıq öz nəticələrini verir və Azərbaycanda həm iqtisadiyyatın inkişafını, həm sabit valyuta bazarını təmin edir, həm də insanların rifah halını yaxşılaşdırır. İslahatlar nəticəsində Azərbaycanda artıq özəl bank sektoru yaranıbdır. Bu da bir neçə mərhələdən keçibdir. Məsələn, burada deyildi, – bir neçə il bundan öncə Azərbaycanda 210 özəl bank vardı. Ancaq indi 79 özəl bank var. Lakin bu 79 özəl bankın maliyyə kapitalı o 210 bankın olduğu dövrə nisbətən 4 dəfə artıbdır. Bu, çox yaxşı göstəricidir və tamamilə təbii prosesdir, amma eyni zamanda, özbaşına gedən proses deyildir. Bu proses Azərbaycanda makroiqtisadiyyatın təmin olunmasının, maliyyə-bank sistemində islahatların və ümumiyyətlə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Güman edirəm ki, bu proses davam edəcək, Azərbaycanda özəl bank strukturları kapital nöqteyi-nəzərindən, eləcə də bank fəaliyyəti, bank mədəniyyəti nöqteyi-nəzərindən daha da inkişaf edəcəkdir. Ola bilər, bu bankların sayı yenə də azalsın, çünki rəqabət gedir – güclü, bacarıqlı banklar şübhəsiz ki, o kiçik, yaxşı fəaliyyət göstərməyən bankları sıradan çıxaracaq və beləliklə, Azərbaycan get-gedə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bank sisteminin standartlarına gəlib çatacaqdır"
Ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi pul və məzənnə siyasətinin üçüncü mərhələsi 1999-cu ilin iyulunda başlamışdır. Mərkəzi Bank pul tələbinin əhəmiyyətli dərəcədə artması və struktur islahatlarının sürətləndirilməsi ilə müşayiət olunan iqtisadi artım tempini nəzərə alaraq, "yumşaq" pul siyasətinin aparılması prosesini gücləndirmişdir. Nəticədə, mərkəzləşdirilmiş kreditlər və məcburi ehtiyatlar üzrə faiz dərəcələri azalıb, idarə olunan üzən məzənnə rejimində manatın məzənnəsi daha çevik olmuşdur. Bu tədbirlər deflyasiya meyllərinin qarşısının alınması və iqtisadiyyatın maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, valyuta ehtiyatlarının artmasına, ixracın stimullaşdırılmasına, makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.
Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkənin bank sektoru üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən qətiyyətli addımlar atması nəticəsində əldə edilmiş makroiqtisadi sabitliyin sayəsində 1998-ci ildə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi, eləcə də qonşu Rusiya Federasiyasında baş verən maliyyə böhranının təsiri kimi

amillərin milli iqtisadiyyata ciddi mənfi təsirinin qarşısını almaq mümkün olmuşdur. Milli valyutanın və bütövlükdə bank sisteminin sabitliyi qorunub saxlanılmışdır: 1998-ci ildə və ondan sonrakı dövrdə iqtisadi artım daha da yüksək templərlə davam etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında Heydər Əliyevin birbaşa rəhbərliyi ilə aparılan bank islahatlarının növbəti mərhələsində, yəni 2000-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən özəl bankların intensiv sağlamlaşdırılması tədbirləri bank sisteminin davamlılığının möhkəmlənməsinə və maliyyə vasitəçilik funksiyasının yaxşılaşmasına mühüm şərait yaratmışdır. Bank sisteminin və onu tənzimləyən normativ bazanın inkişafının yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə Prezident Heydər Əliyevin 2002-ci il 26 dekabr tarixli Fərmanı ilə verilən tapşırıq əsasında 2002-2004-cü illər ərzində hazırlanan “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları 2004-cü ildə qəbul edilərək qüvvəyə minmişdir. Bu qanunların hazırlanması prosesində keçmiş nəsil qanunların üstün cəhətlərinin saxlanılması ilə yanaşı, müasir dövrün tələbləri də nəzərə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin söylədiyi kimi, “Bank sektoru hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında çox mühüm rol oynayır. Düzdür, bizim dövlət investisiya layihələrimiz, investisiya proqramımız çox böyükdür və milyardlarla vəsaitlə ölçülür, ancaq bununla bərabər, bank sektorundan verilən kreditlərin, xüsusilə iqtisadiyyatın real sektoruna verilən kredit resurslarının da çox böyük əhəmiyyəti var” .

2003-cü ildən prinsipcə yeni makroiqtisadi vəziyyətlə səciyyələnən pul siyasətinin dördüncü mərhələsi başlamışdır. İqtisadi artımın sabit tempi, adambaşına düşən ÜDM-in əhəmiyyətli dərəcədə artması və ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin sürətlə artması şəraitində ölkənin regionlarında iqtisadi fəallığın genişlənməsi, nəhayət, yeni neft erasının başlaması, neft dollarlarının axınının artması bu siyasət respublikanın bank sistemi qarşısında keyfiyyətcə daha mürəkkəb məqsəd və vəzifələr qoymuşdur.

2007-ci ildən monetar idarəetmənin təşkilinin səmərəliliyinin artırılması çərçivəsində Azərbaycan Mərkəzi Bankı “faiz dəhlizi” konsepsiyasını həyata keçirməyə başlamışdır. Bu, artıq kəmiyyət monetar göstəricilərini hədəfləmədən imtina edən və məzənnə çevikliyi kontekstində qısamüddətli faiz dərəcəsinin hədəflənməsinə keçən inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi banklarının ən yaxşı təcrübələrinə uyğundur.

Bu mexanizmin tətbiqi zamanı strateji məqsəd Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş faiz diapazonu daxilində banklararası bazarda faiz dərəcələrinin dəyişməsini məhdudlaşdırmaqdan, beləliklə, gələcəkdə pul siyasətinin impulslarının (pulun qiyməti vasitəsilə) məcmu tələbə və inflyasiyaya ötürülməsi potensia-

lını institusional cəhətdən təmin etməkdən ibarət olmuşdur.
2007-ci ildə Mərkəzi Bank kapitalın hərəkətinin mərhələli liberallaşdırılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Bunun əsasında kapitalın ölkədən çıxarılması üzrə bütün əməliyyatlar (birbaşa investisiya, portfel investisiyası, xaricdə depozitlərin yerləşdirilməsi və daşınmaz əmlakın alınması) lisenziyaya tabe deyil və pulsuz rejimdə həyata keçirilir (bildiriş rejimi).
Əlbəttə ki, bank sisteminin inkişafı özəl kommersiya banklarının inkişafına da təsirsiz ötüşməyə bilməzdi. Artıq belə bankların inkişafı 1990-cı illərin əvvəlləri ilə müqayisədə xeyli fərqlənirdi. Xüsusən də, uğurlu neft strategiyası nəticəsində ölkənin əldə etdiyi böyük maliyyə gəlirlərinin və bu əsasda bankların maliyyə resurslarının strateji məqsədlərə effektiv ötürülməsinə hazır olmalarını nəzərə alaraq yeni, 2002-2005-ci illərə inkişaf strategiyası hazırlanmışdır.

15.2. Azərbaycanın Maliyyə-Bank Sisteminin Beynəlxalq İqtisadi Munasibətlərə İnteqrasiyası

Ümumlli lider Heydər Əliyevin apardığı ciddi və taleyüklü iqtisadi islahatlar çərçivəsində diqqətdə saxladığı mühüm məsələlərdən biri də ölkənin maliyyə-bank sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması, xarici ölkələrlə bu sahədə əməkdaşlığının aparılması, xarici kapitalın Azərbaycana cəlb edilməsi olmuşdur. Bu məqsədlə Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və bir sıra xarici ölkə bankları, maliyyə təşkilatları ilə yaradılan əməkdaşlıq münasibətləri, əldə edilmiş razılaşmalar Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının maliyyə-bank sisteminin çiçəklənməsinə, onun beynəlxalq sahələrə inteqrasiyasına bəxş etdiyi mühüm töhfələrdir.
Ulu öndər xarici ölkələrə olan rəsmi işgüzar səfərlərində də bank sisteminin inkişaf etdirilməsi, yeni əlaqələrin qurulması, beynəlxalq təcrübənin üstünlüklərindən yararlanmaq və s. kimi məsələləri diqqət mərkəzində saxlamışdır.
Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1994-cü ilin fevral ayında Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri çərçivəsində Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankında görüşlər keçirmişdir. Söhbət zamanı tərəflər arasında konkret maliyyə proqramı haqqında fikir mübadiləsi olmuş, həmin proqramın reallaşdırılması istiqamətində məsləhətləşmələr aparılmışdır.
Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızla Böyük Britaniya arasında imzalanmış bir sıra müqavilələrin maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi həmin bankın üzərinə düşürdü.
Elə həmin ilin yayında Səudiyyə Ərəbistanına səfər edən Heydər Əliyev İslam İnkişaf Bankının prezidenti Osama Cəfər Faquli ilə görüşmüşdür. Görüşdə bankın Azərbaycana maliyyə yardımı göstərməsi, ölkəmizin vəziyyəti ilə bağlı bir sıra baş-

qa məsələlər barədə söhbət aparılmışdır.
1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin dünyanın ən qüdrətli banklarından olan – ABŞ-ın "Çeyz Manhetten Bank"ın rəhbərləri ilə görüşləri olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti, həmçinin Federal Ehtiyat Bankında da olmuş, bankın rəhbərləri tərəfləri maraqlandıran məsələlər barədə fikir mübadiləsi olmuşdur.
Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf etdirilməsi, qlobal səviyyəyə çatdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən görüşlərdən biri də 1995-ci ilin yanvar ayının 28-29-da Davosda Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının prezidenti Jak Larüzye və Ümumdünya Bankının baş direktoru Sven Sandstrom ilə olmuşdur.
Həmin ilin payızında Prezident Heydər Əliyev Nyu-Yorkda BMT-nin İnkişaf Proqramının rəhbəri Ceyms Qustav Spet ilə görüşmüşdür. Cənab Spet vurğulamışdır ki, BMT-nin İnkişaf Proqramı onun bir çox digər strukturları, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa İttifaqı və b. beynəlxalq təşkilatlarla birgə işləyərək ölkəmizin zəngin potensialına əsaslanmaqla, çevik islahatlar aparılması, özəlləşdirmə proqramının tamamilə həyata keçirilməsi, müasir maliyyə və kredit təsisatlarının yaradılması, Azərbaycanda bank sisteminin inkişaf etdirilməsi və s. sahələrdə islahatların reallaşdırılmasına maraq göstərir.
1996-cı ildə Azərbaycanın Milli Bankı Pakistan İslam Respublikasının Mərkəzi Bankı və Dövlət Bankı ilə qarşılıqlı anlaşma haqqında saziş imzalamışdır.
Həmin ilin iyulunda Almaniyaya rəsmi səfər edən Heydər Əliyev Düsseldorfda "Doyçe Bank"ın İdarə Heyətinin rəhbərləri ilə görüşmüşdür. Bankın idarə heyətinin üzvü Georq Krupp 1995-ci ilin payızında Bakıda Azərbaycanın dövlət başçısı ilə ilk görüşünü xatırlayaraq qeyd etmişdir ki, biz o zaman başa düşdük ki, bu respublikada sabitliyin və iqtisadi yüksəlişin təminatçısı məhz Prezident Heydər Əliyevdir.
Sonra Azərbaycan Milli Bankı ilə "Doyçe Bank" arasında maliyyə əməkdaşlığı sahəsində qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum və Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ilə AQ Banklar Konsorsiumu arasında bu saziş çərçivəsində kredit xətti açılması haqqında muqavilə imzalanmışdır. Elə həmin gün "Doyçe Bank"ın İdarə Heyəti Heydər Əliyevlə ayrica görüş keçirmişdir. Tədbirdə çıxış edən ümumilli lider "Dünyanın ən böyük banklarından biri olan "Döyçe Bank" ilə Azərbaycan banklarının saziş imzalaması Azərbaycan banklarının dünya miqyasında artıq müəyyən hörmətə malik olduğunu göstərir. Əminəm ki, bu sazişlər həyata keçiriləcək, bizim banklarla "Döyçe Bank" arasında əlaqələr bundan sonra da inkişaf edəcək, bunların hamısı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına təkan verəcəkdir" – deyə vurğulamışdır.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Almaniyaya səfəri çərçivəsində Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının vitse-prezidenti Manfred Abelyayn ilə görüşmüşdür. Görkəmli dövlət xadimi Prezident Heydər Əliyev ilə yenidən görüşməkdən şərəf duyduğunu bildirən cənab Abelyayn Avropa Bankının Azərbaycanla əlaqələrə xüsusi maraq göstərdiyini nəzərə çatdırmışdır. 2002-ci ilin yanvar ayında Rusiya Feredasiyasına rəsmi səfər etmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bu ölkənin paytaxtı Moskva şəhərində Azərbaycan Beynəlxalq Bankının törəmə bankının açılış mərasimində iştirak etmişdir.

2002 ci il iyulun 17-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Prezident sarayında Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) II Avropa departamentinin direktoru Con Odlinq-Sminin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Cənab Odlinq-Smi "təxminən iki il əvvəlki səfərimdən bəri ölkədə makroiqtisadi göstəricilər çox əlverişli olmuşdur. İqtisadi artımın sürətinə görə, Azərbaycan MDB ölkələri arasında, əslində, liderdir və burada inflyasiya çox aşağıdır. Bu, çox yaxşı göstəricidir. Əlbəttə, bu, qismən neftlə izah edilir, lakin təkcə bununla deyil, həm də onunla izah edilir ki, Maliyyə Nazirliyi və Milli Bank çox yaxşı makroiqtisadi siyasət aparırlar. Struktur islahatları da yaxşı gedir. O ki qaldı Azərbaycan ilə BVF arasındakı münasibətlərə, biz bundan, xüsusən Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank, Prezidentin İcra Aparatı ilə əlaqələrimizdən çox məmnunuq" – deyə qonaq vurğulamışdır.

2002-ci ilin sentyabrın 11-də Prezident Heydər Əliyev Prezident sarayında Dünya Bankının Cənubi Qafqaz ölkələri üzrə departamentinin direktoru xanım Donna-M. Dousett-Koirolonu qəbul etmişdir.

Xarici ölkələrlə həm dövlət, həm də ayrı-ayrı bankların səviyyəsində aparılan əməkdaşlıq əlaqələrinin nəticələrindən biri də xarici ölkələrin bəzi kommersiya banklarının Azərbaycan bazarında da fəaliyyət göstərməsi olmuşdur. Belə ki, 25 may 1995-ci il tarixində təsis edilmiş Azər-Türk Bank Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin səhmdarları arasında Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi (75.00 %) ilə yanaşı Türkiyə Respublikasının Ziraat Bankı (12,37 %) və Ziraat Bank İnternational (1.08 %) da vardır. Hazirda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici ölkə bankları vardir:

1) Türkiyənin Yapı Kredi Bankı (ölkəmizdə 2000-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır);
2) Türkiyə Respublikasının Ziraat Bankı 2014-cü ildə "Ziraat Bank Azərbaycan" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti adı altında törəmə Bankını açmışdır.
3) Rusiya Federasiyasının VTB Bankının Azərbaycan nümayəndəliyi.

Bunlardan başqa, ölkəmizdə bu gün xarici kapitalın iştirak etdiyi UniBank, Nikoil Bank, AccesBank, Bank Respublika kimi banklar Azərbaycanda müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Bu bankların hamısı "böhran sınağı"ndan uğurla keçərək qazandıqları müştəri etibarını qorumağa çalışırlar.

Heydər Əliyevin müdrik və uzaqgörən idarəçiliyi sayəsində Azərbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi bank sektorunda da etibar və sabitlik amilləri bərqərar olmuşdur. Bu sektor iqtisadi inkişaf və sosial rifah yolunda möhkəm addımlarla irəliləyərək etibarlı mövqeyini gündən-günə möhkəmləndirmişdir. Aşağıda verilən Cədvəl 15.1-ə diqqət etsək, iqtisadiyyata kredit qoyuluşları özündə əks etdirən rəqəmlər bu fikirlərimizi təsdiq edir (* – min manatla):

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları:	**1993***	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**
	14811,8	**135,7**	**289,8**	**364**	**408,4**	**426,7**	**443,1**	**466,4**	**486,2**	**520,2**	**670,3**
qısa müddətli	14116	119,2	253	335,2	380,2	417,5	432,1	336,4	353,9	374,8	487
yekuna görə, faizlə	95,3	87,8	87,3	92,1	93,1	97,8	97,5	72,1	72,8	72	72,7
uzun müddətli	695,8	16,5	36,8	28,8	28,2	9,2	11,0	130	132,3	145,4	183,3
yekuna görə, faizlə	4,7	12,2	12,7	7,9	6,9	2,2	2,5	27,9	27,2	28	27,3

Cədvəl 15.1: Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyata kredit qoyuluşları (mln. manatla)
Mənbə: *Dövlət Statistika Komitəsinin və Mərkəzi Bankının hesabatlarına əasən tərtib edilmişdir*

Bank rəqabətinin güclənməsi, xidmətlərinin çeşidinin artırılması, investisiyaların genişlənməsi və bu kimi digər meyllərin artması bankları müxtəlif mənbələrdən vəsait cəlb etməkdə maraqlı edir. Belə bir şəraitdə əmanətçilərdən cəlb edilmiş vəsaitlərinin etibarlı qorunması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən davamlı və dayanıqlı innovativ iqtisadi islahatlar əhalinin də banklara olan etimadını günbəgün artırmışdır. Nəticədə vətəndaşlar tərəfindən banklara qoyulan əmanətlərin həcmi ilbəil artmışdır (Şəkil 15.1).

ƏHALİNİN BANKLARDAKI ƏMANƏTLƏRİ

(ilin sonuna, mln. manat)

*1993-cü ildə - min manat

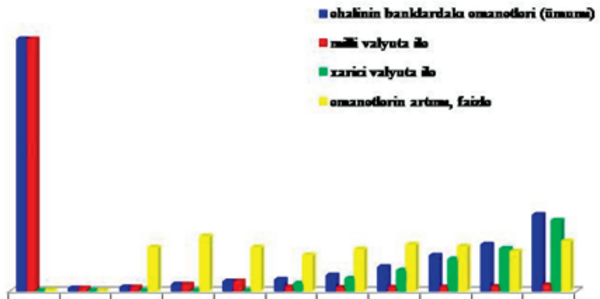

	1993*	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
əhalinin banklardakı əmanətləri (ümumi)	834,4	8,4	12,1	21,9	31,6	37,5	51,8	79,3	117,0	153,4	251,9
milli valyuta ilə	834,4	8,4	12,1	21,9	31,6	12,6	11	11,8	12,0	13,5	18,9
xarici valyuta ilə	0	0	0	0	0	24,9	40,8	67,5	105,0	139,9	233,0
əmanətlərin artımı, faizlə	2,6	1	144	181	144,3	118,7	138,1	153,1	147,5	131,1	164,2

Şəkil 15.1: Azərbaycanda 1993—2003 cu illərdə vətəndaşların banklarda olan əmanətlərinin həcmi (mln .manatla)
Mənbə: *Dövlət Statistika Komitəsinin və Mərkəzi Bankının hesabatlarına əasən tərtib edilmişdir*

2002-ci ilin oktyabr 25-də Gülüstan sarayında keçirilən “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın təqdimatına həsr edilmiş ümummilli konfransda iştirak edən Prezident Heydər Əliyev dərinməzmunlu və çoxşaxəli çıxışında bank sektorunda əldə edilmiş uğurlara da toxunmuşdur:“İndi Azərbaycanın 1 milyard 300 milyon dollar valyuta ehtiyatı var. Ancaq biz iqtisadiyyatda işlərimizə başlayanda, demək olar ki, bir dollar da valyutamız yox idi, heç nəyimiz yox idi. Hər şey dağılmışdı. İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar biz əvvəldən, hələ 1993-1994-cü illərdən xarici investisiyaların Azərbaycana cəlb olunması məsələsini qarşıya qoyduq və bu barədə ardıcıl surətdə lazımi tədbirlər həyata keçirərək böyük uğurlara nail olduq.Xarici investisiyalar da cəlb olunmalıdır. İndi bizdə xarici investisiyalar ilbəil artır. Qarşıdakı illərdə də Azərbaycanın iqtisadiyyatına milyardlarla xarici investisiya qoyulması gözlənilir. Dünya təcrübəsindən səmərəli istifadə olunmaqla və beynəlxalq maliyyə qurumlarının – Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, İslam İnkişaf Bankının, Asiya Bankının, digər bankların yardımı, kreditləri ilə ölkəmizdə müxtəlif layihələr həyata keçiriləcəkdir. İndi biz iqtisadiyyatın mümkün potensialını hərəkətə gətirmişik”.

Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bank sistemində həyata keçirilən islahatlar cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən ugurla davam etdirilir.
Müasir dövrdə həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanda maliyyə xidmətləri bazarının əsas seqmentlərinin (bank sektoru, qeyri-bank kredit təşkilatları, sığorta bazarı, lizinq bazarı, qiymətli kağızlar bazarı və faktorinq bazarı) tarazlı inkişafını təmin edəcəkdir. Bank nəzarəti alətləri təkmilləşdiriləcək, bank sisteminin sabit və təhlükəsiz inkişafının təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Bank sektorunda konsolidasiya tədbirləri və struktur islahatları davam etdiriləcək, rəqabətin stimullaşdırılması, bank-maliyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən elektron ödəniş sistemləri infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Bank sisteminin kapitallaşması davam etdiriləcək, regionlar üzrə bank şəbəkəsinin genişlənməsi təşviq olunacaq, tikinti-əmanət banklarının yaradılması dəstəklənəcək, ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmi təkmilləşdiriləcəkdir. Elektron ödəniş, poçt əmanət sistemləri inkişaf etdiriləcək, bank xidmətləri istehlakçılarının hüquqlarının müdafiəsi gücləndiriləcəkdir.Sığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin və sığorta məhsullarının çeşidinin artırılması, təkrar sığortanın, həmçinin həyat sığortasının və tibbi sığortanın tətbiqinin genişləndirilməsi ölkədə sığorta bazarının inkişafına yol açacaqdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının sığortalanmasını stimullaşdırmaq məqsədilə müvafiq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi planlaşdırılır. Habelə, lizinq xidmətlərinin göstərilməsi üçün qanunvericilik və institusional mühitin təkmilləşdirilməsi lizinq təşkilatlarının inkişafına və onların bazara daha asan daxil olmasına imkan yaradacaqdır ki, bu da lizinq təşkilatlarının infrastruktur və investisiya layihələrinin icrasında, kənd təsərrüfatının texnika təminatının daha münasib şərtlərlə yaxşılaşdırılmasında mühüm maliyyə mənbəyi kimi lizinqin payını artıracaqdır.
Müasir, beynəlxalq standartlara uyğun, iqtisadiyyata geniş kapitalizasiya imkanları təqdim edən və risklərin etibarlı idarə edilməsini təmin edən, yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılacaq, qiymətli kağızlar üzrə qeyri-mütəşəkkil bazarın məhdudlaşdırılması, bazarın investorlar üçün cəlbediciliyinin artırılması məqsədilə sistemli tədbirlər həyata keçiriləcək, bazarın peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətini və onlara nəzarət mexanizmlərini tənzimləyən qanunvericilik təkmilləşdiriləcəkdir. Qiymətli kağızlar bazarının institusional inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatında kapitallaşma dərəcəsinin yüksəldilməsinə nail olunması və iqtisadi layihələrin maliyyələşdirilməsində fond bazarı vasitəsilə cəlb olunan qeyri-inflyasiya mənşəliinvestisiya vəsaitlərindən istifadənin genişləndirilməsi

tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, iqtisadi subyektlərin və əhalinin yığımlarının fond bazarında səmərəli yerləşdirilməsi üçün və ölkənin qiymətli kağızlar bazarının tədricən beynəlxalq kapital bazarlarına inteqrasiya olunması məqsədilə müvafiq şəraitin formalaşdırılması daim diqqət mərkəzində olacaqdır.

Nəticə

Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycanın bank sistemi (2005-ci ildən) həm nəzərəçarpacaq kəmiyyət nailiyyətləri, həm də əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. Ölkədə aparılan islahatlar bank sektoruna da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Minimum kapital tələblərinin restrukturizasiyası və sərtləşdirilməsi, kapitalın adekvatlıq əmsalının artırılması ilə bağlı tədbirlər bu sektorun gücləndirilməsi prosesinin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün əsas şərtlər hesab edilir.

Xarici investorların ölkə banklarının mülkiyyət strukturu səviyyəsində iştirakı onların rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına, eləcə də bank sisteminin xidmətləri bazarının liberallaşdırılması kimi bir şəraitdə kapitallaşma imkanlarına birbaşa təsir göstərən ən mühüm amil kimi qəbul edilməlidir. Bu gün bank sektoru əsasən adekvat kapitalın həcmi ilə qiymətləndirilir. 2020-ci il yanvarın 1-nə Azərbaycanın bank sektorunda kapitalın adekvatlıq əmsalı 18% təşkil etmişdir. Beləliklə, bu sektor öz kapitalı ilə bankların aktivlərinin etibarlı təminatına malikdir.

Ölkəmizin bank sektoru qlobal rəqəmsal transformasiyalar konsepsiyalarına uyğunlaşmağa çalışır. Rəqəmsal bank dedikdə, məhsul və xidmətlərinin əksəriyyəti rəqəmsal formada təqdim olunan bank başa düşülur. Eyni zamanda, müştəriləri bankla gündəlik ünsiyyətlərində əsasən rəqəmsal kanallardan istifadə edirlər. Bu cür bank infrastrukturu real vaxt rejimində rəqəmsal qarşılıqlı əlaqə üçün optimallaşdırılır.

Azərbaycan bu gün dayanıqlı bank sisteminə malikdir. Bu gün böyük fəxr və qürur hissi ilə deyirik ki, ulu öndərin hakimiyyətə gəlişi ilə öz həqiqi dövlət müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycanın inkişaf strategiyası müəyyən edilmişdir. Bu strateji konsepsiya ölkəmizin potensial imkanları, milli mənafeləri, qlobal iqtisadi meyllər, geosiyasi reallıqlar və bu qəbildən olan digər vacib amillər nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır.

Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın ölkədə genişləndirilməsi istiqamətində hərtərəfli işlər aparılır. Bu məqsədlə 2018-2020-ci illərdə rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir.

Beləliklə, iqtisadi əməliyyatların şəffaflığını təmin edən rəqəmsal ödənişlərin tətbiqi və istifadəsinin genişləndirilməsi nağd pulla bağlı xərclərin, bank və qu-

rumların əməliyyat xərclərinin azaldılmasına, bu da öz növbəsində vergitutma bazasının, eləcə də maliyyə xidmətlərindən istifadə imkanlarının genişlənməsinə, nəticədə iqtisadi artıma təkan verəcək.

Ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Respublika Milli Bankının yeni inzibati binasının açılış mərasimində nitqi (6 oktyabr 1998-ci il) [elektron resurs] // https://lib.aliyev-heritage.org/az/4079236.html (son müraciət: 28.01.2023)
2. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Beynəlxalq Valyuta Fondunun nümayəndə heyətini qəbul etmişdir [elektron resurs] // https://azertag.az/xeber/-964663 (son müraciət: 28.01.2023)
3. “Yoxsulluğun azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqamı”nın təqdimatına həsr olunmuş ümummilli konfransda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi (25 oktyabr 2002-ci il)
4. "Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2019.
5. Maliyyə Sağlamlığına baxış. Bakı: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, 2018.
6. Гаджиев Д.Ф. (2018), “Денежно-кредитная система и Международный банк Азербайджана”. Москва: Финансы и статистика, 240 с.
7. Исмаилов Э.М. (2019), “Валюты стран Центральной Евразии в условиях финансовой глобализации”. Стокгольм: CA&CC Press, 132 с.
8. Рустамов Э.С. (2017), “Экономическая модернизация Азербайджана: вызовы и решения”. Москва: Эконом-Информ, 367 с

16

Azərbaycan İqtisadiyyatının Üfüqlərini Açan Ümumimilli Lider Heydər Əliyev (1969 -1982-ci illər)

Dos. Asiman Quliyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı Ümumimilli Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əvəzsiz fəaliyyəti ilə bağlıdır. Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik edib, 1993-cü ilin iyun ayından isə müstəqil Azərbaycanın prezidenti və Ümummilli Lideri olmuşdur. 1969-cu ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçiləndə ölkə iqtisadiyyatı dərin iqtisadi böhran dövrünə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında mənfi meyillər xroniki olaraq müşahidə edilirdi. Sosial-iqtisadi inkişafda obyektiv və subyektiv səbəblərdən yaranan geriləmə əhalinin maddi rufahında özünü kəskin göstərirdi. İşsizlik, kasıbçılıq, dövlət idarəçiliyində rüşvətxorluq və kriminal cinayətkarlıq iqtisadi geriliyin təzahür kimi əhalidə ciddi narazılığa səbəb olurdu.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafında milli gəlirin artım tempi, istehsalın həcmi, sənaye və kənd təsərrüfatı, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin iqtisadiyyata tətbiqi, əməyin məhsuldarlıq səviyyəsi ümumittifaq göstəricilərindən ciddi geri qalırdı.

Həmin dövrdə Respublikamız milli gəlirin həcminə görə ümumittifaq səviyyəsindən 2 dəfə, əsas fondların həcminə görə 1,8 dəfə, kapital qoyuluşlarına görə isə 1,7 dəfə Azərbaycan geri qalırdı. 1965-ci ildə 1940-cı illə müqayisədə ümumi ictimai məhsulun 2,1 və sənaye istehsalının həcmi 3,9 dəfə ümumittifaq miqyasından aşağı idi.

Respublikanın neft, neft-kimya, energetika, qara metallurgiya sahələrində fasiləsiz iş tsikli əsaslı pozulmuşdur. Kənd təsərrüfatında istehsal səviyyəsi aşağı düşməkdə davam edirdi. Meliorasiyası və suvarılmada, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsində yaranmış nöqsanlar həllini tapmırdı. Taxıl, pambıq, tərəvəz, üzüm, çay yarpağı və digər kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı ittifaq göstəricilərindən aşağı səviyyədə idi.

1966 -1969-cu illərdə əmək məhsuldarlığının azalması hesabına istehsalın artım tempi xeyli aşağı düşmüşdü. Sənayedə əmək məhsuldarlığı 48,7 faiz əvəzinə 26,8 faiz (-21,9%) artmışdır. Kənd təsərrüfatında nəzərdə tutulan 29 faiz məhsul artımı

faktiki olaraq 23 faiz olmuşdur, geriləmə - 6% idi.
Azərbaycan iqtisadiyyatını mövcud mürəkkəb vəziyyətdən çıxara biləcək, müasir idarəetmə ilə konseptual proqram əsasında struktur islahatlarının həyata keçirilməsi kimi ağır vəzifələr dururdu. Yaranmış iqtisadi tənəzülü iradəli və istedadlı təşkilatçı rəhbər aradan qaldıra bilərdi.
Azərbaycanın rəhbəri Heydər Əliyev dinamik iqtisadi inkişaf üçün kompleks proqramların işlənib hazırlanmasında yorulmaz fəaliyyətı, misilsiz işgüzarlıq və böyük təşkilatçılıq istedadı 1970-1980-ci illərdə əldə olunan nailiyyətlərin rəhni oldu. 1969-cu il iqtisadi dönüşün elmi, təşkilatı təməli qoyulmaqla Azərbaycanın iqtisadi üfüqlərini müəyyənləsdirdi. 1969-1982-ci illərdə Ümummilli lider Heydər Əliyev nəinki iqtisadi yüksəliş, eyni zamanda quruculuq, abadlaşdırma, əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və məişət mədəniyyətinin yüksəldilməsi dövrü kimi Azərbaycan xalqının yaddaşında qalmışdır.

16.1. 1969-1982-ci illər Müstəqil Azərbaycan Dövlətçiliyinin İqtisadi Təməlinin Qoyulduğu Dövr

Azərbaycanın rəhbəri olduqdan bir ay keçməmiş respublika KP İK-nın avqust (1969) plenumunda Heydər Əliyev geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının düşdüyü ağır vəziyyəti, iqtisadi idarəetmədə yol verilmiş ciddi səhvləri və nöqsanları təhlil etmişdir. Əmək intizamını möhkəmləndirmək, mənəvi-psixoloji mühitin yaxşılaşdırmağı iqtisadi inkişafın çıxış yolu kimi göstərmişdir. Heydər Əliyev çatışmazlıqları aşkar edərək, iqtisadiyyatın davamlı və daha səmərəli inkişafı yollarını gələcək fəaliyyəti üçün müəyyənləşdirdi. İqtisadi sahələrin inkişaf yollarının elmi işlənməsinə xüsusi diqqət edilirdi. Elmi nailiyyətlərindən istifadə etməklə, milli iqtisadiyyatda struktur islahatları apararaq, yeni ehtiyat mənbələrini aşkarlayıb cəlb edən Heydər Əliyev iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindəki boşluqları aradan qaldırmağa, tərəqqisinə nail olmağa çalışır. Böyük istehsal potensialına malik olan Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün təsirli tədbirlər görür. Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi sayəsində ölkədə məqsədyönlü sənaye islahatları və səmərəli idarəetmə, kadr siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi ilə əldə edilmiş nailiyyətlərin başlıca amili oldu. Ardıcıl həyata keçirilən iqtisadi və sosial siyasət nəticəsində geriliyə son qoyuldu, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində dinamik artıma nail olundu. Əmək kollektivlərində möhkəm və sabit intizam, işgüzar, sağlam mənəvi-psixoloji mühit yaradıldı.

16.2. Azərbaycan Sənayesində İnkişaf

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 100 illiyi böyük fərəh, razılıq və minnətdarlıq hissi ilə böyük Azərbaycan xalqı qeyd edir. H.Əliyevi iqtisadi siyasəti çoxcəhətli və çevik olmaqla nəinki sənayenin, həm də sosial, siyasi və mədəni həya-

tımızın bütün sahələrini əhatə etmiş və çox faydalı irs qoyub getmişdir. Belə sahələrdən biri də onun Azərbaycan sənayesində məhsulun, işin keyfiyyətinin yüksəldilməsi uğrunda mübarizəsi, gördüyü tədbirlərdir. Məhsulun keyfiyyəti ilə dövlət gəlirləri arasında sıx əlaqə vardır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsi maya dəyərini aşağı salır, məhsulun satış və əhalinin tələbatını ödəmək imkanını genişləndirir, rəqabət qabiliyyətini artırır. Nəticə etibarı ilə mənfəəti və dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırır. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələsi həmişə aktual olmuşdur və Azərbaycan şəraitində xüsusilə aktualdır. Keyfiyyətinin yüksəlməsinin və bu sahədə Heydər Əliyevin o zamankı təcrübəsinin öyrənilməsinin necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi zamanla özünü göstərir.

Qeyd edildiyi kimi, 1969-cu ildə Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi təyin edildiyi vaxt sənaye sahəsi tənəzzül vəziyyətində idi. İstər istehsalın artım sürətinə, istərsə də keyfiyyət və səmərəlilik göstəricilərinə görə Azərbaycan keçmiş SSRİ-də sonuncu yerdə idi.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin 92 % İttifaq əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, istehsal olunan sənaye məhsullarının keyfiyyəti çox aşağı səviyyədə idi. Ölkə sənaye məhsullarının0,85% keyfiyyət nişanı almışdır və bu göstəriciyə görə Azərbaycan sabiq SSRİ-də sonuncu yeri tuturdu. Sabiq İttifaq bazarında özünə layiqli yer tapmayan bu məhsullar dəyərdən düşür, müəssisələrin mənfəəti azalırdı. Azərbaycan sənayesinin səmərəliliyini, xüsusilə, o zaman dövlət büdcəsinin gəlirlərində əsas yer tutan mənfəət vergisinin miqdarını kəskin surətdə aşağı salırdı.

1970-1974-cü illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə sənayedə yaranmış iqtisadi durum hərtərəfli təhlil olundu, geriliyin səbəbləri müəyyən edildi, aradan qaldırmaq və irəliyə doğru inkişafı təmin etməyin konseptual proqramı hazırlandı. Texniki tərrəqi, sənaye məhsullarının istehsalının səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəltmək ön plana çəkilmişdi. 1974-cü ilin dekabr ayında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK-nin plenumu çağırıldı. Plenum ölkədə istehsal olunan sənaye məhsullarının keyfiyyəti müzakirə edilərək sənaye müəssisələrinin fəaliyyət proqramları müəyyən edilmişdir.

Heydər Əliyev 1976-cı ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında sənaye sahəsində yaranmış problemlər və onların həlli yolları ilə əlaqədar Sov.İKP MK-ya təkliflərlə müraciət etdi. "1976-1980-ci illərdə və sonrakı dövrdə Azərbaycanda sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı haqqında Azərbaycan KP MK-nın təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi baradə" Sov. İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarının yerinə yetirilməsi tədbirləri müzakirə olunan 1976-cı il oktyabr plenumunda məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsi məsələsini bütün kəskinliyi ilə qarşıya qoydu. Heydər Əliyev bütün elmi-tədqiqqat mərkəzlərinin, sənaye müəssisələrinin diqqətini keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəlməsi probleminin həllinə cəlb etmiş,

yeni texnikanın, texnologiyaların, Azərbaycan Elmlər Akademiyasında aparılan elmi-tədqiqat işlərinin mühüm nəticələrinin istehsalata tətbiqini vacib vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu.

Ümumimilli Lider Heydər Əliyev qətiyyətlə qeyd etmişdir ki, bir müəssisə, baş idarə və nazirlik əslində texniki tərəqqinin mübariz qərargahına çevrilməli, istehsalın texniki səviyyəsi və məhsulun keyfiyyəti üçün tam məsuliyyət daşımalıdır. Onun böyük qayğısı, təşkilatçılıq işi və tələbkarlığı özünün bəhrələrini verməyə başladı. 1970-1982-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatında 581 adda yeni tipli maşın, avadanlıq, cihaz və qurğu nümunələri yaradılmış, 1056 adda mühüm sənaye məhsulunun kütləvi istehsalına başlanmış, 310 avtomatlaşdırılmış xətt, 1300 kompleks mexanikləşdirilmiş xətt və avtomatlaşdırılmış məntəqə, sex və istehsal sahəsi yaradılmışdır. Xüsusəndə dörün müasir sənaye müəssisələrinin çox böyük bir hissəsi Gəncə, Naxçıvan, Mingəçevir, Xankəndi, Şirvan kimi şəhərlərdə yerləşdirilmişdir. 40-dan artıq maşınqayırma və metal emalı müəssisəsi istismara verilmişdir ki, onların 14 regionlarda yerləşdirilmişdir.

Regionlarda istehsal olunan sənaye məhsulları əvvəlki dövrlərə nisbətən müqayisə olunmaz dərəcədə keyfiyyəti yüksəldirdi. Keyfiyyət nişanlı məhsulun xüsusi çəkisi 1969-cu ildə bir faizdən az, 1975-ci ildə 2,2 faiz olduğu halda, 1980-cı ildə 30,3 faiz, 1985-ci ildə 46,9 faiz olmuşdur. Keyfiyyət nişanlı məhsulların xüsusi çəkisinə görə Azərbaycan SSRİ-nin orta göstəricisindən +14,9% irəli keçmişdi. Ölkə sənayesində orta illik artım keçmiş İttifaqın bütün respublikalarından fərqli olaraq 7,9% olmaqla daha yüksək sürətlə inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın bir çox şəhərlərində keyfiyyət nişanlı məhsulların xüsusi çəkisi sürətlə artırdı. Məsələn, 1986-cı ildə keyfiyyət nişanlı məhsulun xüsusi çəkisi Azərbaycanda 44,81faiz, Bakı şəhərində 47,2 faiz olduğu halda, Naxçıvan MR-də 57,4 faiz, Gəncə şəhərində 87,91faiz, Mingəçevirdə 60,1 faiz idi. Keyfiyyətli sənaye məhsullarının səmərəliliyi dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasını özünü ifadə edirdi. 1969-cu illə müqayisədə 1982-ci ildə sənaye məhsulun həcmi 2,7 dəfə artmışdır. 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda elektron maşınqayırma, radiosənaye, yüngül və yeyinti sənayesi üçün maşın və avadanlıq, digər mütərəqqi istehsal sahələri yaranmışdı. 100 il ərzində Azərbaycanda 735 böyük sənaye obyekti tikilmişdisə, Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi 14 ildə onların sayı 1048-ə çatdırılmışdı. Əsas istehsal sahəsi olan neft sənayesi, energetika, qara metallurgiya, kimya və neft kimyası sənayesi inkişaf etdikcə Azərbaycan keçmiş SSRİ-nin ən qabaqcıl respublikalarından birinə çevrilirdi.

Ümumimilli Lider Heydər Əliyev: “ Moskvanın etirazına, bu işimizə maneçilik törədən qüvvələrin çox güclü olmasına baxmayaraq, biz Azərbaycanın elektrik enerjisi müstəqilliyini, elektrik enerjisi sarıdan asılılıqdan qurtarmasını təmin etmək üçün respublikamızda güclü potensiala malik olan elek-

trik stansiyaları yaratmağa başladıq, buna da nail olduq".
70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın elektrik enerjisinə olan tələbatının yerli imkanlar hesabına ödənilməsinə yönəlmiş layihələrin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Yeni elektrik stansiyalarının, yüksək gərginlikli elektrik ötürücü xətlərinin və yarımstansiyaların inşa edilib istifadəyə verilməsi ölkənin sənaye potensialının artırılmasında mühüm rol oynadı. 1971-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Araz çayı üzərində İran-Azərbaycan "Araz" SES adı altında gücü 22 MVt olan stansiyanın inşası, 1972-ci ildə "2 saylı Sumqayıt İstilik Enerji Mərkəzi"nin gücünün 220 MVt-ya çatdırılması, 1976-1977-ci illərdə Sərsəng su anbarı və gücü 50 MVt olan eyniadlı su elektrik stansiyasının istifadəyə verilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana 1969-1982-ci illərdə rəhbərlik dövrünə təsadüf edir. Gücü 380 MVt olan Şəmkir Su Elektrik Stansiyası istismara buraxılmışdır. Ötən əsrin 80-ci illərində və elə bu gün də Cənubi Qafqazın ən böyük istilik-elektrik stansiyası sayılan, gücü 2400 MVt olan 8 enerji blokundan ibarət, kritik parametrdən də yüksək parametrlərdə işləmək imkanına malik "Azərbaycan" İES istismara buraxılmışdır. "Azərbaycan" İES-in birinci enerji bloku 1981-ci il oktyabrın 20-də ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə istifadəyə verilmiş, bu möhtəşəm hadisə Azərbaycan energetikasının inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Azərbaycanın elektrik enerjisi ilə təminatı problemi öz həllini tapmışdır. 1969-cu ildə Azərbaycan elektrik enerjisi idxal edirdisə, 1982-ci ildə artıq elektrik enerjisi ixrac edən respublikaya çevrilmişdir. Həmin dövrdə elektrik stansiyalarının inşası ilə yanaşı, elektrik şəbəkələri də sistematik inkişaf etdirilmiş və respublikamızın dayanıqlı enerji sistemi yaradılmışdır. Elektrik enerjisi sahəsində yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcı qoyuldu.

16.3. Azərbaycanda Neft Sənayesinin İnkişafı

Azərbaycan nefti dünyada neftçıxarma və neft emalı sənayesinin inkişafında, ölkənin sənayeləşməsində ciddi rol oynamışdır. Ümumimilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə neft emalı, neft kimya sənayesinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində çox mühüm qərarlar qəbul edilmişdir.
1970-1980-ci illər Azərbaycanın neft emalı, neft-kimya sənayesinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsində əsaslı dönüş mərhələsi kimi dəyərləndirilir. Neft emalı, neft-qaz, neft kimya sənayesində geridə qalmış texnologiya, mənəvi və fiziki köhnəlmiş avadanlıqlar əsaslı maliyyə vəsaiti hesabına texnoloji üstünlüklərə malik yeniləri ilə əvəz olundu. 1969-cu ildən başlayaraq Neft və qaz sənayesinin də yüksək dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. Azər-

baycanın neft və qaz sənayesinin, xüsusilə dəniz neftinin hasilatının inkişaf tarixində yeni mərhələ başlayır. 1970-ci ildə Azərbaycanın Neft Sənayesi Nazirliyi ləğv olundu və əvəzində "Xəzərdənizneft" İstehsalat Birliyi yaradıldı. SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi Azərbaycan neftçilərinin dəniz şəraitindəki iş təcrübəsini nəzərə alaraq Xəzərin bütün sektorlarında — İranla sərhəddən Şimali Xəzərədək uzanan çox geniş bir ərazidə geoloji–kəşfiyyat, qazma, işlənmə, istismar işlərini "Xəzərdənizneft" İstehsalat Birliyinə həvalə etdi. 70–80– ci illərində neft sənayesi üçün müxtəlif təyinatlı 400–dən çox gəmi alındı. 2500 ton gücündə "Azərbaycan" kran gəmisi, borudüzən və seysmik gəmilər, sərnişin gəmiləri Xəzər dənizində neft sənayesinin inkişafına güclü təsir göstərdi. Öz dövrü üçün dünyada analoqu olmayan Dərin Dəniz Özülləri Zavodu inşa edildi. Geoloji–kəşfiyyat işləri üçün neftçilərin sərəncamına əvvəlcə "Xəzər" tipli özüqalxan qazma qurğuları, sonra isə "Şelf" tipli yarımdalma üzən qazma qurğusu verildi. Xəzər dənizinin Türkmənistan, Qazaxıstan və Rusiya sektorlarında da səmərəli kəşfiyyat işləri aparan Azərbaycan neftçiləri 350–dən çox struktur aşkar etdilər. Xəzərin Azərbaycan sektorunda yeni yataqlarla yanaşı dənizin Türkmənistan sektorunda Şərqi Livanov, İ.M.Qubkin adına, Barinov adına, LAM və Çələkənyanı günbəz, Rusiya sektorunda İnçixe–dəniz 1 və İnçixe–dəniz 2 neft yataqlarını və Qazaxıstan sektorunda bir neft yatağını kəşf etdilər.

Neft sənayesində baş verən innovasiyalı dəyişikliklər Azərbaycana nə verdi? Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə respublikanın neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. 1975–ci ildə ümumi neft və qaz hasilatı şərti yanacaqla 27,1 milyon tona çatdırıldı. 60-cı illərin sonu ilə müqayisədə yeni 8 neft və qaz yataqları kəşf edildi, neft ehtiyatları iki, qaz ehtiyatları isə üç dəfə artırıldı. 80-ci illərdə üzən qazma qurğularının sayı 11-ə çatdı və onlardan istifadə nəticəsində indi Azərbaycan neftinin əsas hissəsini təşkil edən dənizin 80-350 m dərinliyində yatan zəngin neft ehtiyatlarına malik olan yataqlar kəşf olundu.

1971-ci il martın 28-də Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin istismarının başlandığı andan milyardıncı ton neft çıxarıldı. Bu, ölkəmizin neft sənayesinin tarixinə şanlı səhifə kimi yazıldı.

Sumqayıtda üzvi yarımməhsullar zavodunda ilk dəfə olaraq Bakı neftinin benzin fraksiyalarının ən mühüm kimya xammalı olan benzol almağa imkan verən platforminq prosesi həyata keçirildi. 1979-89-cu illərdə dənizdə, 200 metr dərinlikdə ümumi resurs ehtiyatı 700 milyon ton neft və 200 milyard kubmetr qaz olan "Günəşli" (1979-cu il), "Çıraq" (1985-ci il), "Azəri" (1988-ci il) və "Kəpəz" (1989-cu il) kimi 4 yeni çoxlaylı neft yatağı açıldı. 1980-ci ildə Fransanın "Seret" firması tərəfindən düzəldilmiş "Ə.Əmirov adına xüsusi gəmi 1" yeni strukturkartirovka qazma gəmisi istismara verildi. İlk dəfə olaraq şlanq-kabel qazması və hidroloji tədqiqatlar üçün avadanlıq quraşdırıldı. 1981-ci ildə ilk dəfə olaraq

yarısalınan qazma qurğusunun köməyi ilə 200 metr dərinlikdə olan qazma həyata keçirildi. 1985-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilmiş Dərin sulu özüllər zavodu ilk məhsulunu buraxdı. 1989-cu il ildə "Xəzər Dəniz Neft Donanması"nın tərkibinə texniki və naviqasiya məqsədləri, 300 metrədək sualtı dalğıc enmələri üçün ən müasir avadanlıq və dinamik pozisiyalaşdırma sistemi ilə təchiz olunmuş "Akademik Tofiq İsmayılov" unikal dalğıc gəmisi daxil oldu. Yeni texnika və texnologiya Xəzərin sərvətlərini üzə çıxarır.

Məhz bu qurğuların sayəsində "Çıraq", "Azəri", "Günəşli", "Kəpəz" və s. kimi iri yataqlar kəşf edildi. Ötən əsrin 70-ci illərinin sonlarında SSRİ-də yeganə olan 400 milyon ABŞ dollarına alınmış Dərin Özüllər Zavodunun tikintisinə başlanıldı. Sonralar bu kompleks Xəzər dənizində dərin neft və qaz yataqlarının kəşfi üçün müasir dərin özüllər bloku istehsal etdi.

Bakıda neft emalı dünya səviyyəsinə yüksəlir. Aparılan yenidənqurma işləri respublikamızın neft sənayesinin infrastrukturunun və neft emalının inkişafına ciddi təkan verdi. 1976-cı ildə Yeni Bakı Neftayırma Zavodu, 1982-ci ildə Bakı Neftayırma Zavodunda neftin ilkin emalı üçün ELOU-AVT qurğusu işə salındı. 1983-cü ildə Qroznı-Bakı neft kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan Sovet İttifaqının vahid neft kəmərinə qoşuldu. Neft emalı sahəsinin yenidən qurulması üçün irimiqyaslı layihələr həyata keçirildi. Yeni Bakı Neft Emalı Zavodunda ("Azərneftyanacaq") ELOU-AVT-6 qurğusu istismara verildi. Bu qurğu o dövr üçün ən müasir, yüksək istehsal gücünə malik kombinə edilmiş atmosfer-vakuum qurğusu idi. 1979-cu ildə həmin zavodda Qərb texnologiyası üzrə müasir katalitik riforminq qurğusu da quraşdırıldı. Qurğu yüksək oktanlı etilləşdirilməmiş avtomobil benzini buraxmağa imkan verdi.1981-ci ildə Bakı Neft Emalı Zavodunda (hazırkı Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu "Azərneftyağ") ikinci analoji ELOU-AVT-6 kompleksi işə salındı. Heydər Əliyevin əsaslı yenidənqurma proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində Bakı neft emalı zavodları texniki təchizatına görə dünyada mövcud profilli müəssisələrin səviyyəsinə yüksəldi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev neft-qaz sektorunda inqilabi dəyişikliklərin banisi kimi 1994-ci ildən neft strategiyasına yeni nəfəs verdi.

16.4. Azərbaycanda Kənd Təsərrüfatının İnkişafı

1969-ci illərə qədər Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal səviyyəsinə görə keçmiş SSRİ-də ən geridə qalan respublikalardan biri idi. Kənd təsərrüfatının bütün sahələrində məhsuldarlıq çox aşağı olmaqla yanaşı torpaqlardan səmərəli istifadə olunmurdu, kolxoz və sovxozlar ziyanla işləyirdi, elmin və texnikanın tətbiqi hiss olunmurdu, kadr hazırlığı bərbad vəziyyətdə idi. Kənd təsərrüfatı maşınqayırma və kimya sənayesinin inkişafı haqqında dövlət proqramları

Heydər Əliyevin şəxsi nüruzu sayəsində 1970–ci ilin iyulunda Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “Azərbaycan SSR–in kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. Bu sənəd respublikada kənd təsərrüfatının sonrakı inkişafı üzrə konkret məsələləri müəyyən edən fəaliyyət proqramı oldu. Tezliklə kənd təsərrüfatının pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, çayçılıq və heyvandarlıq kimi sahələrinin sonrakı inkişafı üzrə proqramlar işlənib hazırlandı. Bu proqramlarda ayrı–ayrı regionlarında bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə ixtisaslaşmanın əsası qoyulmuşdu. Suvarılan əkinçiliyin respublikada kənd təsərrüfatının inkişafının əsasını təşkil etdiyini nəzərə alaraq, irriqasiya–meliorasiya qurğuları tikintisinin genişləndirilməsi, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, şoran torpaqların yuyulması üzrə işlərin sürətləndirilməsi əsas vəzifələrdən biri hesab edilirdi. İstehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə işlər də geniş vüsət almışdı. İttifaq hökuməti yuxarıda göstərilən məsələlərin həllini təmin etmək məqsədilə respublikaya texnika əldə etməsi üçün milyonlarla maliyyə vəsaiti, ehtiyat hissələri, tikinti materialları, mineral gübrələr, bitkilərin xəstəliklərinə və zərərvericilərə qarşı mübarizə üçün kimyəvi preparatlar ayırmışdı.

1969-1982-ci illərdəki fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev Azərbaycanda aqrar-sənaye kompleksinin yaradılmasına nail oldu. Respublikada aqrar-sənaye kompleksi kimi qəbul edilmiş bu sahənin hər üç bölməsi yüksək sürətlə inkişaf etdi və onların inteqrasiyası təmin olundu. Yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün öncə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması təmin edilməli idi. Heydər Əliyevin yüksək idarəçilik qabiliyyəti, işgüzarlığı və əzmkarlığı, məsələni daim nəzarətdə saxlaması və problemə dərindən nüfuz edərək onun elmi əsaslara söykənən həllini təşkil etməsi sayəsində mümkün oldu.

Heydər Əliyev respublikanın kənd təsərrüfatında mövcud olan potensial imkanların müvafiq proqramlar əsasında rallaşdırılmasını gələcək inkişafın mühüm istiqaməti kimi qiymətləndirdi və ittifaq hökumətinin bu məsələyə dair bir neçə qərar qəbul etməsinə nail oldu. Qısa müddət ərzində respublikada kənd təsərrüfatının bütün sahələrində əsaslı dönüş yarandı, məhsul istehsalının dinamik artımı təmin edildi. Artıq 1974-1975-ci illərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artım sürətinə görə SSRİ-də ön sıraya çıxdı, hər il yeni uğurlar əldə edilməsi ənənə halını aldı. Bununla da Heydər Əliyev ittifaqa sübut etdi ki, onun rəhbərliyi altında Azərbaycan xalqı kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində yeni zirvələr fəth etməyə qadirdir və bu sahəyə yönəldilən sərmayə qısa müddətdə öz bəhrəsini verir. Heydər Əliyev respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafının növbəti mərhələsini və istiqamətlərini özünəməxsus uzaqgörənliklə çox düzgün və dəqiq müəyyən edərək növbəti tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu tədbirlər isə bitkiçilik və heyvandarlıqda məhsuldarlığı artırmaqla

həmin sahələrin intensivləşdirilməsini, bitkiçilikdə daha çox əlavə dəyər yaradan pambıqçılığın və üzümçülüyün prioritet sahə elan edilməsini, yeni texnikanın və məhsul istehsalında sənaye texnologiyasının tətbiqi və digər məsələlərin həll olunmasını əhatə edirdi. Həyata keçirilən bu tədbirlər nəticəsində respublikamızda çoxsaylı quşçuluq fabrikləri, heyvandarlıq kompleksləri, yem sexləri, müasir texnika ilə təchiz edilmiş bitkiçilik müəssisələri yaradıldı və məhsul istehsalı yeni inkişaf mərhələsinə başladı.

Həmin illərdə həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ilə yanaşı ona xidmət edən sahələrin, yəni kənd təsərrüfatı maşınqayırma və kimya sənayesinin inkişafının təmin edilməsi idi. Bu məqsədlə Bakıda və respublikamızın bir çox bölgələrində kənd təsərrüfatı maşınları və avadanlıqları istehsal edən, habelə traktor və digər kənd təsərrüfatı texnikasının təmiri ilə məşğul olan zavodlar tikilib istifadəyə verildi. Sumqayıtda mineral gübrələr və aqrokimyəvi maddələr istehsalı təşkil edildi ki, onlar da kənd təsərrüfatı müəssisələrinin günü-gündən artan tələbatını daha dolğun və vaxtında ödəməyə imkan verirdi.

1975–ci ilin iyulunda Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti “Azərbaycan SSR–də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” yeni, ikinci bir qərar qəbul etdi. Bu illərdə kənd təsərrüfatı istehsalında fəth edilmiş yüksək zirvələr perspektivdə həmin sahənin daha dinamik inkişafı üçün etibarlı bünövrə yaratmışdı. 1981–1985–ci illərdə kəndin iqtisadi və sosial inkişafı, xalqın maddi–rifahının daha da yaxşılaşdırılması üçün geniş və nəhayətsiz üfüqlər açılırdı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun orta illik həcmini 15–17 faiz, ictimai təsərrüfatda əmək məhsuldarlığını 10– 15 faiz artırmaq nəzərdə tutulurdu. 1981–ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 1975–ci ildəkindən bir dəfə yarım çox planlaşdırılmışdı. Aqrar–sənaye kompleksinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir, bu işdə yeni istiqamətlər müəyyənləşdirilirdi. On birinci beşillikdə kənd təsərrüfatının inkişafına əsaslı vəsaitin həcmini 1.3 dəfə artırmaq, 80 min hektar yeni suvarılan torpaq sahəsi istifadəyə vermək, 90 min hektar sahənin meliorasiya vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, 230 min hektar sahədə mövcud suvarma sistemini yenidən qurmaq, 135 min hektar otlaq sahəsinə su çəkilməsi planlaşdırılmışdı. 1981–1985–ci illərdə sahənin ümumi məhsulu 1966–1970–ci illərin orta göstəricilərinə nisbətən 2,5 dəfə artdı, taxılçılıqda istehsal 1,7 dəfə artaraq 1240 min ton, tərəvəzçilikdə 2,4 dəfə artaraq 891 min ton, pambıqçılıqda 2,2 dəfə artaraq 707 min ton, tütünçülükdə 2,7 dəfə artaraq 57 min ton, çayçılqda 3,2 dəfə artaraq 29 min ton, meyvəçilikdə 3,8 dəfə artaraq 318 min ton, üzümçülükdə 7,9 dəfə artaraq 1826,2 min ton oldu. Bu, həm də kənd təsərrüfatında böyük dönüş, yararlı torpaq sahələrinin sabit qalması şəraitində onlardan daha səmərəli istifadə edilməsi əsasında baş verirdi. Kənd təsərrüfatı-

nın bütün sahələrində olan irəliləyişlər Azərbaycan kəndinin sosial–iqtisadi simasını kökündən dəyişdirdi, ölkə bütövlükdə aqrar–sənaye respublikasına çevrildi. 1981–ci ildə respublikanın kənd əməkçiləri bütün əvvəlki illərin rekord nailiyyətlərini artırmışdır. İlk dəfə olaraq 1150,8 min ton taxıl, 831,2 min ton pambıq, 1 milyon 707,3 min ton üzüm, 849,5 min ton tərəvəz, 96,4 min ton bostan məhsulları, 25,5 min ton yaşıl çay yarpağı, 147,1 min ton mal–qara və quş əti, 835,9 min ton süd, 772,1 milyon ədəd yumurta və 11,3 min ton yun tədarük edilmişdi. 1981–ci ildə kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələrin hər 100 hektarı hesabı ilə ümumi məhsul alınması 1975–ci ildəkinə nisbətən 1,6 dəfədən çox, 1969–cu ildəkinə nisbətən isə 2,5 dəfə artmışdı. 1971–ci ilin əvvəllərində kolxoz və sovxozlarda istehsalın rentabelliyi 2 faizdən çox deyildi. 1975–ci ildə rentabellik kolxozlarda 21 faizə, sovxozlarda 24 faizə çatmışdı. 1981–ci ildə bu rəqəm müvafiq olaraq 38 və 35 faiz olmuşdur. On il ərzində rentabellik 18–19 dəfə artmışdır. 1976–1980–ci illərdə kolxoz və sovxozların xalis gəliri 1 milyard 959 milyon manata çatmış və 1971–1975– ci illərə nisbətən 2,2 dəfə, 1965–1970–ci illərə nisbətən isə 5,2 dəfə artmışdır.

İntensiv amillər, yəni kənd təsərrüfatı bitkilərinin və mal–qaranm məhsuldarlığının yüksəldilməsi kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı üçün həlledici şərt olmuşdur.Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dinamik artımı məhsulun emalının mövcud tələblər səviyyəsində təşkil edilməsini ön plana çəkdi. Heydər Əliyev ittifaq hökumətindən Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin geniş vüsət almasını təmin edən qərarların qəbul edilməsinə nail oldu. Qısa müddət ərzində demək olar ki, bütün iri üzümçülük təsərrüfatlarında emal zavodları fəaliyyətə başladı, yeni tərəvəz və meyvə emalı zavodları, çay fabrikləri, ət və süd kombinatları tikilib istifadəyə verildi. Kənd yerlərində emal müəssisələrinin yaradılması həmin ərazilərin simasının dəyişməsində, kənd rayon əhalisinin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində böyük rol oynayır. Azərbaycan pambıq istehsalında ittifaqda üçüncü yerə, üzüm istehsalında isə birinci yerə çıxmaqla özünü geniş əhatəli inkişaf etmiş aqrar-sənaye kompleksinə malik respublika kimi göstərdi. Bununla da 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan geridə qalan bir diyardan formalaşmış aqrar-sənaye kompleksi olan qabaqcıl respublikaya çevrildi.

Bünövrəsi Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan aqrar-sənaye kompleksi Azərbaycanın iqtisadiyyatında əhəmiyyətli sahəsi kimi ümumi daxili məhsulun 35-40 faizini verirdi ki, onun da 20-25 faizi üzümçülüyün hesabına formalaşırdı. Sənaye üsulu əsasında aqrar sahənin inkişafı Azərbaycanda yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Nəticə

Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanda rəhbər olduğu dövrdə yaratdığı sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi- psixoloji baza sonrakı dövrdə – müstəqillik illərində Azərbaycan xalqı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdi;
Milli dövlətə, Azərbaycan dövlətçiliyinə xidmət Heydər Əliyevin bütün siyasi fəaliyyətinin əsas prinsipini, mahiyyətini və mənasını təşkil edir. Ümumimilli Lider Heydər Əliyevin ikinci prinsipi islahatçı, yenikçi və reformator olmasıdır. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrün təhlili göstərir ki, onun iqtisadi-siyasi fəaliyyəti cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrinin yenidən qurulmasından, islahatların aparılmasından ibarət olmuşdur;
1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə respublika iqtisadiyyatının həm sənaye, həm də kənd təsərrüfatı kimi sahələrində həyata keçirilən kompleks tədbirlərin elmi əsaslar üzərində hazırlanması istehsalın həcminin və məhsuldarlığın dəfələrlə artması Azərbaycanın nüfuzunun güclənməsinə şərait yaratdı;
SSRİ-nin dağılması ərəfəsində 15 müttəfiq respublikadan yalnız 3-ü – Rusiya, Ukrayna və Azərbaycan öz daxili imkanları hesabına iqtisadi problemlərini həll etməyə qadir idi;.
1969-1982-ci illərdə respublikada kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində istehsalın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, 1970-ci ilə nisbətən Milli gəlir 1982-ci ildə 2.6 dəfə, sənaye istehsalının ümumi həcmi 2.5 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 2.8 dəfə yüksəlmişdir. Milli gəlirdə kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi 1.6 dəfə, sənaye məhsulları istehsalı 2.2 dəfyə artmış və 1969-1982-ci illərdə respublikada 230-dan çox sənaye müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir;
Tədqiq olunan dövrdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında qazanılmış uğurlar, müvəffəqiyyətlər hər şeydən əvvəl 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycanda rəhbərliyə gəlməsi və onun rəhbərliyi ilə milli iqtisadiyyatınyaranması ilə əlaqədar olmuşdur.

Ədəbiyyatlar

1. Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1971.
2. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2001.
3. Heydər Əliyev. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Azərbaycan Kommunist Partiyasınm XXIX qurultayma hesabat məruzəsi. Bakı, 1976.
4. Гейдар Алиев. Обеспечим дальнейшее динамичное развитие сель скохозяйственной экономики Азербайджанской ССР. Баку, 1979.
5. Доклад кандитата в Политбюро ЦК КПСС, первого секретаря ЦК Коммунистической партии Азербайджана Гейдара Алиева на пленуме ЦК КП Азербайджана 17 ноября 1979 г. Газ. «Бакинский рабочий» от 21 ноября 1979 г.
6. И.Алиев. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003
7. İ.Əliyev. Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. I kitab. Bakı, 1997.

8. İ.Əliyev. Heydər Əliyev və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. II kitab. Bakı, 2001.
9. İ.Hüseynova. «Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının 70-80-ci illərdə dinamik inkişafı». - Известия Национальной академии наук. Баку, 2002.
10. İ.Hüseynova «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu». Dok. diss. avtoref. Bakı, 2003;
11. İ.Hüseynova. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004.
12. И. Гусейнова. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, «Тахсил», 2005
13. S.Qəndilov. Coşqun inkişaf illəri. Bakı, 1983.
14. Э.Самедзаде. Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы. Баку, 2004.
15. Nəbiyev B.E. Azərbaycanın yüngül və yeyinti sənayesi (1969-1982-ci il- lər) // Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri: humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2006, №3, s.212-218.
16. Nəbiyev B.E. 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafı // Bakı Universitetinin Xəbərləri: humanitar elmlər seriyası. Bakı, №4, s.285-289.
17. Nəbiyev B.E. XX yüzilliyin 70-ci illərində respublika sənayesində müasir istehsal sahələrinin yaradılmasında Heydər Əliyevin rolu // Bakı Universitetinin Xəbərləri: humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2006, №3, s. 139-143.
18. Nəbiyev B.E. XX yüzilliyin 70-ci illərində Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının inkişafında texniki təchizatın rolu // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2006, №4, s.177-182.
19. Budaqov T. “Heydər Əliyev Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının banisidir”, Yeni Azərbaycan qəzeti, 06.05.2017.
20. İki Sahil qəzeti, “Azərbaycanın neft sənayesinin tərəqqisi Uli önder Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.” 08.11.2017.
21. Маниев Ф.С. Социальное развитие Азербайджанской деревни (1960- 1970). Автореф. док. дисс. Баку, 1987;
22. Амиров Г.Т. Сельское хозяйство Азербайджанской ССР в 60-80-ые годы. Автореф. док. дисс. Баку, 1990.

17

Sahibkarlığın İnkişafında "Heydər Əliyev" Modeli

i.ü.f.d. Elmir Səfərli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Sovet imperiyasının tənəzzülündən sonra, Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması, müstəqilliyin ilk illərində kənar qüvvələrin bütün güc göstərişlərinə baxmayaraq dövlətçiliyimizin güclənməsi istiqamətində doğru və strateji - siyasi addımların atılması, iqtisadi təkamül prosesində məqsədyönlü fəaliyyət və sürətli inkişafın təmin olunması, eləcə də, dayanıqlı sosial-iqtisadi tərəqqinin formalaşdırılması müasir güclü Azərbaycanın yaradılması üçün əsas zəmin təşkil etdi. Təbii ki, güclü Azərbaycan olmaq millətimiz və dövlətimiz üçün asan başa gəlməmişdir. Bu tarixi yolda dövlət rəhbəri olaraq Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin addığı iqtisadi, siyasi, sosial və stratejik addımlar uğurlu nəticənin təməli oldu. Bu məqalənin də əsas məqsədi Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövrdə sahibkarlığın inkişafını araşdırmaq, baş verən müsbətyönlü addımların və iqtisadi inkişafa təsir edən meyarların öyrənilməsidir.

17.1. İqtisadi İnkişafda Sahibkarlığın Rolu və "Heydər Əliyev" Modeli

Ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman çıxışlarında bildirmişdir ki, tarixi nəzəriyyələrə diqqət etsək görərik ki, təbii və iqtisadi sərvətləri olan dövlətlərin müstəqilliyini qorumaq onu əldə etməkdən daha çətindir. Xüsusən də, ətrafında və sərhəddində güclənməni qəbul etməyən dövlətlərin olması müstəqilliyin bərpası, qorunması və dövlət inkişafı üçün hər zaman təhlükə yaratmaqdadır. Təəssüf ki, müstəqilliyin ilk dövrlərində təcrübəsiz dövlət başçılarının olması, dövlət idarəetməsində səriştəsiz və doğru olmayan qərarların verilməsi ölkəmizin müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə baş-başa buraxmışdır. Həmin dövrlərdə, mənfur düşmənlərin hiyləgər və təcavüzkar siyasəti, arxa-arxaya baş verən hərbi təcavüzlərin və siyasi proseslərin vüsət alması ciddi siyasi, iqtisadi sarsıntıların baş verməsinə səbəb oldu.

Lakin, xalqımızın ümummilli lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlət rəhbəri kimi idarəetməni ələ alması, ölkəmizin siyasi-iqtisadi həyatında bir dönüş nöqtəsi oldu. Fəaliyyətinin ilk günlərindən, ölkəmizə qarşı edilən bütün təzyiqlər, hərbi-siyasi müdaxilələr dayandırıldı, atəşkəs müqaviləsi imzalandı. Eləcə də, ölkə-

mizin qloballaşan proseslərə, dövlətlərarası münasibətlərə inteqrasiyası sürətləndirildi, bir neçə il arxa-arxaya davam edən iqtisadi böhranın aradan qaldırılması istiqamətində təcili təxirə salınmaz iqtisadi qərarlar verildi. Bu istiqamətdə təbii sərvətlərin və iqtisadi resursların doğru və effektiv şəkildə idarəetmə planı hazırlandı, iqtisadiyyatın dayanıqlılığının artırılması istiqamətində dayaq sistemlərin qurulması həyata keçirildi. Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə nail olundu, ölkənin bütün sahələri üzrə hüquq bazası yaradıldı və təkmilləşdirildi, dövlət büdcəsinin idarəedilməsi effektivliyi sürətlə artırıldı, xarici investisiyaların Azərbaycana yönəldilməsi istiqamətində olduqca ciddi addımlar atıldı.
Bütün bu sadaladığımız proseslərin sayını yüzlərlə artırmaq mümkündür. Bu proseslərin və uğurlu fəaliyyətin arxasında sadəcə bir nüans durur – yüksək idarəetmə bacarığı, müdriklik, qətiyyətlilik, doğru siyasi qərar alma bacarığının olması, yüksək liderlik qabiliyyətinin və praktik, diplomatik komandanlığın olması...
Heydər Əliyevin idarəetmə strategiyasında ən önəm verdiyi məsələlərdən biri də, iqtisadi resursların effektiv və doğru istifadəsini təmin etmək, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını yaratmaq, özəl və dövlət sektorunun iqtisadi əhəmiyyətini artırmaq, eləcə də, özəl sektorun, xüsusilə də, sahibkarlığın inkişafını təmin etmək idi. Hətta sahibkarlarla keçirdiyi sıx görüşlərdə ölkə iqtisadiyyatının böyük payının sahibkarlar üzərində qurulmasının vacibliyini dəfələrlə vurğulayan Ulu Öndər xüsusi fərman və sərəncamlarla sahibkarlığın inkişafına problem yaradan məsələlərin həllinə çalışmış, bu problemlərin qısa müddət ərzində aradan qaldırılması üçün tapşırıqlar vermiş, konkret tədbirlər planının icrasına göstəriş vermiş, sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları imzalamışdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Sahibkarlıq Şurasının yaradılması haqqında” və eləcə də, “Sahibkarlara Kömək Milli Fondunun” yaradılması haqqında sərəncamlar da, yeni iqtisadiyyatı formalaşan bir dövlətdə sahibkarlığın , xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün önəmli fundament hesab olunurdu.
Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində qanunvericilik və idarəetmə bazasının yaradılmasının ən önəmli faydaları iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, rəqabət mühitinin yaradılması və rəqabət mexanizminin ortaya qoyulması, sahibkarlara hüquqi məsələlərin asanlaşdırılması çərçivəsində problemli məsələlərin həll edilməsidir. 1993-1995-ci illər və eləcə də, 1997-2000-ci illəri əhatə edən iki böyük dövlət proqramının qəbul edilməsi sahibkarlıq sistemində infrastrukturunun qurulması, sahibkarların fəaliyyətinə yardım məqsədli yüksək əhəmiyyətli texniki, maliyyə və resurs yardımlarının göstərilməsi, sahibkarlara dövlət subsidiyalarının ayrılması , xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün zəmin hesab edildi.

17.2. Sahibkarlığın İnkişafında Dövlət Strategiyaları

Dövlət, özəl və xarici investisiyaların sahibkarlığa yönləndirilməsi də əsas prioritet istiqamətlərdən hesab edilirdi. Belə ki, ilbəil artan xarici investisiyaların strukturuna nəzər salsaq, həmin illərdə ölkəyə daxil olmuş maliyyə vəsaitlərinin müxtəlif sektorlar üzrə diversifikayasının təmin edilməsinin şahidi olarıq. Hətta bu istiqamətdə Ulu Öndər Heydər Əliyev xarici investisiyaların qorunması, onlara müvafiq uyğunlaşdırıcı dəstəyin verilməsi və təkmil qanunvericilik bazasının yaradılması tövsiyyələrini vermiş, bu tapşırıqların icrası üçün xüsusi hüquqi baza yaratmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə ən diqqət etdiyi məqamlardan biri də sahibkarların fəaliyyətinə dövlət nəzarət sisteminin dəstəkverici çərçivədə aparılmasının təmini idi. Belə ki, dövlət orqanları tərəfindən sahibkarların fəaliyyətinin müntəzəm olaraq yoxlanılmasında süni maneələrin aradan qaldırılması üçün 1999-cu ildə "Dövlət nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafında süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında" fərman imzalanmış, dövlət nəzarət mexanizminin effektiv və sadə şəkildə qurulması təmin edilmiş, eləcə də, sahibkarların dövlət nəzarəti qarşısında qarşılaşdığı problemlərin həlli üçün dövlət məsləhət sistemləri yaradılmışdır.

Həmin dövrlərdə vergi məcəlləsinin qüvvəyə minməsi, beynəlxalq qanunvericiliklərə uyğunlaşdırılması, vahid vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində təkmilləşdirilmələrin aparılması Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik iqtisadi siyasətin məntiqi nəticələrindən biri hesab olunurdu. Belə ki, sahibkarların ödəyəcəyi vergi yükünün azaldılması, vergitutma proseslərinin avtomatlaşdırılması və sadələşdirilməsi, vergi məcəlləsinin bazasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahibkarlığın daha böyük vüsətlə inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycanda regionların inkişafı, regionlarda işsizlik problemlərinin aradan qaldırılması, eləcə də, sahibkarlığın regionlar üzrə şaxələndirilməsi də Ulu Öndərin diqqət mərkəzində olan mövzulardan biri idi. 2002-ci ildə Azərbaycana investisiya marağında olan xarici investorlara görüşən Heydər Əliyev onların problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətində qərarlar qəbul etmiş, rəqabətli bazar qurulması istiqamətində təklifləri dəyərləndirmiş və investorların hüquqlarının qorunması haqqında müəyyən aktlar və sərəncamlar imzalamış, investisiyaların regionlara yönləndirilməsi, qurulan özəl şirkətlərdə yerli əhalinin işlə təmin olunması tapşırığını vermiş və bütünlüklə sahibkarlıq sistemin təkmilləşdirilməsinə zəmin yaratmışdır. Hətta müxtəlif lisenziya tələb edən fəaliyyət sahələrinin sayında 8 dəfə azaldılma həyata keçirilmişdir. Bu isə xarici investorların müxtəlif sektorlara kapital qoyuluşunu sadələşdirmiş, ölkəyə müxtəlif tipli investisiya alətlərinin daxil olmasını təmin etmişdir.

Heydər Əliyevin apardığı iqtisadi siyasətin önəmli nöqtələrindən biri də, istehsal effektivliyinin artırılması, sahibkarların yerli istehsal müəssisələrinin açılmasına yönəldilməsi, kollektiv sahibkarlıq təşəbbüsünün inkişafı, sovetlərdən qalan dövlət mülkiyyətinin və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin özəlləşdirilərək sahibkarlara fəaliyyət üçün qarşılıqsız verilməsi idi. Hətta ilk dəfə özəlləşdirmə ilə bağlı konsepsiya 1995-ci ildə hazırlanmış və imzalanmışdır. Çıxışlarının birində Ulu Öndər xüsusi olaraq vurğulamışdır: “ Əgər iqtisadiyyatın heç olmasa bir hissəsi özəlləşdirilibsə, demək, iqtisadiyyatın böyük bir hissəsi sahibkarların əlindədir və onların səmərəli işləməsi Azərbaycanın inkişafını təmin edəcək. Ona görə də biz buna dövlətimizin bir tərkib hissəsi kimi baxırıq.”

İstehsalla məşğul olan sahibkarlara dövlət tərəfindən xüsusi dəstəyin yaradılması da, önəmli inkişaf strategiyalarından biri olmuşdur. Belə ki, müxtəlif regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara istehsalın lisenziyalaşdırılması prosedurlarının azaldılması, dövlət qeydiyyat məsələlərinin vahid mərkəzdən sistemləşdirilməsi, bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması, sistemli dövlət nəzarətinin yaradılması yerli istehsal müəssisələrinin artmasına imkan yaratmışdır.

Hətta 1996-cı ildə imzalanan “ İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi” Fərmanı sahibkarların qarşılaşdığı problemləri birmənalı olaraq azaltdı. Bu tip fərmanlar və sərəncamlar hüquqi şəxslərin, vətəndaşların, vergi ödəyicilərin hər birinin qanun mənafelərini qorumaq, bazar müasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirtmək üçün xüsusi önəm daşıyırdı.

İnfrastrukturunun yaradılması və inkişafı istiqamətində Ulu Öndər Heydər Əliyevin sahibkarlara olan inamı və diqqəti bugün modernləşdirilmiş Azərbaycanın əsası idi. Tikinti- quruculuq işlərinin özəl sektorlara xüsusi tenderlər vasitəsilə verilməsi, onların daha müasir və effektli maliyyə büdcəsi ilə yaşayış binaları, müəssisələr, strateji obyektlər və s. tikməsi Ulu öndərin diqqət mərkəzində idi. Hətta o çıxışlarının birində “ Biz sovet dövründə çox evlər, binalar tikmişik. Ancaq indi özəl sektor onlardan daha yaxşı, gözəl tikir. Həm də şəhəri gözəlləşdirirlər. Demək, bazar iqtisadiyyatı var, özəl sektor inkişaf edir, insanların alıcılıq qabiliyyəti var. Belə mənzillər alıb yaşaya bilirlər. Buna görə də inşaat biznesi çox geniş inkişaf edir. ” demişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə sahibkarlığın inkişafı makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlı inkişafın artırılması üçün təməl olmuşdur. Belə ki, dövlət büdcəsinin həcmi , Ümumi Daxili Məhsulun dəyəri, orta aylıq əmək haqqı, minimum pensiyanın məbləği, minimum əmək haqqı, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı dəfələrlə artmış, inflyasiya həddi dəfələrlə azalmışdır. İmzalan dövlət proqramlarının nəticəsi paralel olaraq digər sahələrin inkişafına təkan vermiş, məqsədyönlü islahatların aparılmasına şərait yaratmışdır.

Əhalinin sosial iqtisadi rifahı yaxşılaşdırılmış, iqtisadi sabitliyin bərqərar olmasına imkan yaranmışdır.

17.3. Sahibkarlığın İnkişafında Beynəlxalq Aspektlər

Ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi, biznes mühitinin beynəlxalq reytinq dərəcələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi, eləcə də, digər ölkə sahibkarları ilə yerli sahibkarlar arasında ticari əlaqələrin yaradılması hədəf strategiyalardan biri hesab edilirdi. Sahibkarlığın büdcədə və ümum daxili məhsulda payının dəfələrlə artması növbəti iqtisadi layihələrin imzalanması üçün əsas şərt hesab olunurdu. İllər üzrə statistikaya nəzər salsaq, işsizlik dərəcəsinin azaldılması da sahibkarlığın inkişafının bariz nümunəsi hesab oluna bilər.
Dünya bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Banki, Asiya İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da Azərbaycanda biznes mühitinin formalaşması, təkmilləşməsi, sabitliyinin bərqərar olması öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq təşkilatların həmin dövrlərdə yerli sahibkarlar üçün beynəlxalq kreditləri, maliyyə kapitallarını ayırması sahibkarlığın sistemli inkişafı üçün önəmli bir addım idi. Hətta həmin dövrlərdə Dünya Bankı ilə imzalanmış sazişlərə əsasən, yerli istehsal məhsullarının ixracının təmini, qlobal şirkət və sahibkarlarla müştərək əməkdaşlığın qurulması, xarici ölkələrdəki səfirliklərimizdə ticari iqtisadi məsələlər üzrə nümayəndəliklərin açılması, yerli iş adamlarına beynəlxalq dəstəyin göstərilməsi, ixraca dəstərl və sahibkarların maarifləndirilməsi tədbirlərinin təşkili ölkə hüdudlarında sahibkarlığın inkişafına xüsusi dəstək oldu.
Ulu Öndər Heydər Əliyevin apardığı iqtisadi siyasət çərçivəsində beynəlxalq ticarət marşrutlarının Azərbaycandan keçməsi, neft və boru kəmərləri nəqliyyatında infrastrukturun yaradılması, logistika dəhlizinin ölkədə formalaşdırılması da sahibkarlığın durdmadan böyüməsinə təkan verdi. Böyük İpək Yolu layihəsinin hazırlanması və reallaşdırılması da , yerli biznes mühitinin inkişafının əsas təməli hesab edilirdi.
Düşünürəm ki, bu gün Azərbaycanın qüdrətli, güclü, beynəlxalq arenada söz sahibi olmasının tək səbəbi Ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Hazırda güclü iqtisadi potensiala sahib, inkişaf meyarları ilbəil durmadan artan bir ölkədə yaşadığımız üçün Heydər Əliyevə borcluyuq.
Zaman keçdikcə, daha da qüdrətlənən Azərbaycan iqtisadiyyatında Heydər Əliyev təməlinin izlərini və təsirini görmək mümkündür. Bu gün də, Ulu Öndərin davamçısı , iqtisadi-siyasi kursunun layiqli təmsilçisi olan İlham Əliyev qoyulan təməlin üzərində Azərbaycan iqtisadiyyatının gücləndirilməsi istiqamətində davamlı işlər görməkdədir. Prezident İlham Əliyev ümummilli liderin bütün ideyalarını, strategiyalarını, düşüncələri tək-tək reallaşdırır, iqtisadi siyasi kursu uğur-

la davam etdirir, iqtisadi sosial rifahın artırılması istiqamətində addımlar atır. Hətta 2025-ci ilədək Azərbaycanın Dünya Bankının adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlir təsnifatına görə "yuxarı orta gəlirli ölkələr" arasında olması, iqtisadiyyatın neft və qaz asılılığından qaldırılması, habelə qeyri-neft sektorunun yüksək texnologiyalar vasitəsilə inkişaf etdirilməsi, insan kapitalının artırılması hədəflənir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam və fərmanların da əsas hədəfi müxtəlif sektorlar üzrə inkişafın təmin edilməsi istiqamətində xüsusi stratejik hədəflərin ortaya qoyulması, bu hədəflər doğrultusunda inkişaf traektoriyalarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiq olunması, sahibkarlığın qoyulan fundament üzərində daha da inkişafının təmin edilməsidir. Buna paralel olaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, sosial-siyasi sabitliyə, beynəlxlaq müstəvidə əldə etdiyi nüfuzuna güclü təsir göstərməkdədir.
Bildiyiniz kimi, hətta Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" konsepsiyası da təsdiq edilmişdir. Bu konsepsiyaya əsasən ölkənin 2021-2030-cu illər ərzində xüsusi uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası formalaşdırılmalı, əhalinin rifah səviyyəsinin artırılması istiqamətində addımlar atılmalı, biznes və investisiya mühiti, sahibkarlıq siyasti təkmilləşdirilməli, və ümumi inkişaf çərçivəsində Milli Prioritetlər müəyyənləşdirilməli və tətbiq edilməlidir.

Nəticə

Bütün tarixi proseslərə nəzər yetirdikdə, baş vermiş iqtisadi hadisələri tədqiq etdikdə görərik ki, bu gün dünyada öz sözünü deyən, güclü, dayanıqlı və hərtərəfli tərəqqiyə sahib Azərbaycanın əsası məhz müdrik, qətiyyətli, yüksək idarəetmə bacarığı və doğru siyasi qərar alma bacarığına sahib Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, gələcək yüz illər üçün güclü təməl yaradılmışdır. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına rəhbər kimi daxil olduqdan sonra, sistemli tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə siyasi və makroiqtisadi sabitlik yaradılmış, iqtisadiyyatın sürətli və dayanıqlı inkişafı formalaşdırılmış, gələcək strateji mövqe üçün addımlar atılmış, beynəlxalq proqramlar, layihələr və investisiya müqavilələri imzalanmış, demokratik, hüquqi dövlətin fundamenti qoyulmuşdur.

18

Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Kurumsallaşmasında Haydar Aliyev'in Rolü

Prof. Dr. Mehmet Yüce
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi

Giriş

Türkiye'nin Türk Devletleri içinde sınır komşusu olduğu tek devlet Azerbaycan'dır. Diğer taraftan Azerbaycan-Türkiye aynı kültürden beslenmekte, aynı dili konuşmakta ve aynı soydan gelmektedirler. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve kurumsallaşmasında Azerbaycanlı aydınların ciddi etkileri olmuştur. Aynı şekilde Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulmasında ve kurumsallaşmasında Osmanlı Devleti'nin azımsanmayacak ölçüde katkısı olmuştur. Dolayısıyla iki devlet ortak tarihi ve medeniyeti paylaştıkları gibi ortak kaderi de paylaşmıştır. Osmanlı devletinin en zor durumda olduğu döneminde Rus ve Ermenilerin Bakü'yü işgali üzerinde Nuri Paşa Komutasında Kafkas İslam Ordusu göndererek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yanında yer almış ve birlikte tarihi bir zafere imza atmışlardır. Birinci dünya savaşı sırasında da Azerbaycan aydınları Osmanlı devleti için her türlü fedakarlıktan bulunmaktan çekinmemişlerdir. Kimi aydınlar bizzat Osmanlı Ordusuyla birlikte harbe iştirak etmiş (Ahmed Cevvad gibi), kimi de aydınlar da kurdukları Cemiyeti Hayriye kuruluşlarıyla (Hacı Zeynalabdin Tagiyev ve arkadaşları) savaşta şehit düşen asker ve zabitlerin çocuklarına yardımcı olmuş ve açtıkları mekteplerde onları okutmuşlardır. Özellikle 1912-1913 yılında Balkan Savaşları`nda Osmanlı Ordusuna katılmak için Azerbaycan Türkleri gönüllü olarak askere yazılmış ve İstanbul`a gelerek "Kafkasya Gönüllüler Kıtası" kurmuşlardır.

Çağdaş Türkiye'nin şekillenmesinde de Azerbaycanlı aydınları ciddi katkıları olmuştur. Türkiye ve Azerbaycan Türkleri arasında politik, kültürel ve askeri etkileşimin derin bir tarihi alt yapısı bulunmaktadır. Bu etkileşim Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsallaşması sırasında da kendini göstermiştir. Mesela Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Bey Ağaoğlu Türkiye'nin siyasi, kültürel, sosyal yaşamında ciddi katkı sağlamış, Türkiye'nin en zor durumlarında bu ülkenin sadık bir ferdi gibi milli mücadelenin ön saflarında yer almışlardır. Ahmet Ağaoğlu aynı dönemde hem Meclis`i Mebusan'da hem de Azerbaycan parlamentolarında milletvekili olarak görev yapmıştır. Ağaoğlu, 1929 yılında

Türkiye Cumhuriyeti`nin demokratik bir süreçten geçmesi gerektiği konusunda Mustafa Kemal Atatürk`ü ikna etmiş ve Serbest Fırka'nın kurulmasına neden olmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra 1991 yılında Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde olduğu gibi Azerbaycan Cumhuriyetinin ilk tanıyan ve diplomatik ilişki kuran ülke Türkiye olmuştur. Bu dönemde Türkiye, zor bir süreçte geçen Azerbaycan'ın uluslararası arenada temsili ve Batı dünyasına entegrasyonunu hususunda önemli misyon üstlenmiştir. Birinci Karabağ Savaşında Azerbaycan yanında yer alan Türkiye, İkinci Karabağ Savaşında tüm imkanlarıyla Azerbaycan'la birlikte olmuş ve bu konudaki kararlılığını açık bir şekilde uluslararası topluma önünde en yüksek seviyede ilan etmiştir. Vatan Muharebesinin zaferle sonuçlanmasından sonra ise iki kardeş ülke arasında Şuşa beyannamesi imzalanarak müttefiklik ilişkisi kurulmuştur.

6 Şubat 2023 tarihinde "Asrın Felaketi" olarak adlandırılan deprem sonrası Türkiye'ye ilk kurtarma ekibi ve insani yardım yardım gönderen ülke Azerbaycan olmuştur. Deprem sonrası süreçte Azerbaycan Devleti tüm kurumlarıyla ve bütün imkanlarıyla Türkiye'nin yanında yer almış, Azerbaycan halkı da Türkiyeli kardeşlerine yardımda bulunmak için adeta seferber olmuştur. Azerbaycan, halkıyla, sivil toplum örgütleriyle ve resmi kurum - kuruluşlarıyla Türkiye'nin yanında bulunmuş ve deprem felaketinin acısı yüreğinde yaşamıştır. Bu gelişmeler iki devlet arasındaki ilişkilerin kurumsallaşmasında önemli rol oynayan Mustafa Kemal Atatürk'ün "Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, kederi kederimizdir" ile Haydar Aliyev'in "Bir Millet İki Devlet" şeklindeki kısa ama çok derin mesajları iki ülkenin resmi politikalarında ve halkları tarafından samimi bir şekilde içselleştirildiği somut bir şekilde ortaya koymuştur.

Bu çalışmada öncellikle tarihi seyir içinde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ele alınacak akabinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasıyla kurumsallaşan Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye ile olan ilişkilerinin şekillenmesinde umumi lider Haydar Aliyev'in rolü üzerinde durulacaktır. Yöntem olarak bu çalışma literatür araştırmasına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir.

18.1. Genel Anlamda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Tarihsel süreç içinde Azerbaycan, Türkiye açısından hep öncellikli konumda olmuştur. Gerek Safevi devleti döneminde gerek Hanlıklar döneminde gerekse Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkileri hep yoğun bir şekilde devam etmiş ve en zor günlerde bile birbirinin

yanında durmayı ve birbirini desteklemeyi bilmişlerdir. Osmanlı devletinin en zor döneminde destek talep eden Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin talebini geri çevirmemiştir. Rus ve Ermenilerin Bakü'yü işgali üzerinde Azerbaycan Halk Cumhuriyetinden gelen talep üzerine Osmanlı Devleti Nuri Paşa Komutasında Kafkas İslam Ordusu göndererek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yanında yer alarak birlikte tarihi bir zafere imza atmışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin lağvedilerek Azerbaycan SSC kurulması ve Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yeni Türk Cumhuriyetinin yeşermesi ile her iki kardeş toplum için yeni bir dönem başlamış olmasına (soğuk savaş döneminde farklı bloklarda yer almalarına rağmen) rağmen iki ülke arasında sınırlı şekilde olsa da bu dönemde ilişkiler devam edegelmiştir. Kardeşlik ilişkileri asla unutmayan Türkiye-Azerbaycan fırsat buldukça kucaklamayı başarmışlardır (Yüce, 2022: 70).

Türk Dünyasına ihtimam ile yaklaşan Atatürk, Azerbaycan'a verdiği önem her zaman dikkat çekici olmuştur. Azerbaycan'a daima büyük sempati ve ilgiyle yaklaşan Atatürk, iki ülke ve halk arasındaki tarihi bağları da dikkate alarak ilişkilerin gelişmesi için azami çaba göstermiştir. Nahçivan'ı "Türk kapısı" olarak adlandıran Atatürk, Kars ve Moskova antlaşmaları sonucunda Azerbaycan'ın bu arazisinin Ermenistan tarafından işgalini engellemiştir. Burada üzerinde önemle durulması gereken bir konu da Kars Anlaşmasıyla statüsü belirlenen Nahçivan'ın Türkiye ile kara sınırı bulunmaması karşısında Atatürk'ün izlediği politika ile bunu sorunu çözmesidir. Nahçivan'ın Türkiye ile sınırı olmaması Azerbaycan ile Türkiye'nin kara sınırının bulunmaması anlamına gelmekteydi. Bu da Türkiye'nin Nahçivan-Azerbaycan aracılığıyla Türk dünyasına olan bağlantısının kesilmesi anlamına gelmekteydi. Buna razı olmayan Atatürk çok stratejik ve aynı zamanda zor bir adım atarak bu sorunu İran ile hal etme yoluna gitmiş, böylece kesilen bağlantıyı tekrar kurmayı başarmıştır. Günümüzde Zengezur boğazının stratejik bir hale gelmesi bu hamlenin bir sonucu olmuştur.

SSCB'nin dağılmasında sonra Azerbaycan Parlamentosu, 31 Ağustos 1991'de, ülkenin bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye, zor şartlar altında yenidünya düzeni içinde yer edinmeye çalışan Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan devlet olmuş, Rusya ve İran destekli Ermenistan'ın Karabağ işgali ve Azerbaycan'a saldırması durumunda yine en çok desteği veren ülke olmuştur. Azerbaycan'ın dış politikasında özel bir yere sahip olan Türkiye'nin, Azerbaycan'ın zor dönemlerinde, özellikle de bağımsızlık sonrası süreçte uluslararası kamuoyu oluşturmada büyük yardımları olmuştur. İkinci Karabağ savaşında da Türkiye Azerbaycan'a kardeşlik ellini uzatmış ve mevcut imkânlarını kardeş ülke yararına kullanmaya çalışmıştır. Türkiye ile Azerbaycan arasında kurulan ilişkiler ağı iki ülkenin işbirliği alanları artırmış

ve stratejik ortaklık düzeyine ulaştırmıştır.
Azerbaycan'ın bağımsızlığına yeniden kavuşmasından bu yana geçen 30 yılı aşkın süre göz önüne alındığında, iki ülke arasındaki ilişkilerin önemli ilerleme katettiğini söylenebilir. İki kardeş ülke arasındaki ilişkilerin seyri dört aşama ayırarak incelenebilir (Yüce, 2022: 73-74):
Birinci aşamada iki ülke arasında ilişkiler daha çok duygu ve ideoloji yoğunluklu olmuştur. Bu dönemde yeni bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ile aynı kültür, medeniyet ve soydan gelen Türkiye arasında her yönde ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu ilişkilerin gelişmesi konusunda stratejik bir plan yapılmadığı için ilişkilerin ekseni ve boyutu belirlenmekte zorlanılmıştır. Her iki ülkede de idealizm temeli beklentiler egemen olmuştur. İkinci aşamada ilişkilerin kurumsallaşması için gerekli alt yapının oluşturulmaya çalışıldığı, idealizmden realizme doğru yol alındığı bir dönem olmuştur. Bu dönemin şekillenmesinde Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel arasındaki kişisel ilişkiler önem arz etmiştir. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye ve Azerbaycan için kullandığı “bir millet, iki devlet” sözleri ilişkilerde temel prensip olmuş, ilişkilerin seyri bu ilke çerçevesinde yürümüştür. Üçüncü aşama ise ilişkilerin kurumsallaştığı aşama olmuştur. Temelleri önceki aşamada atılmakla birlikte bu dönem İlham Aliyev ve Recep Tayyip Erdoğan gayretleriyle şekillenmiştir. İlişkilerde çok boyutlu işbirliğinin gerçekleştiği bu dönem özellikle ekonomik alanında çok önemli projelerin hayata geçirilmesine imkan sağlanmıştır (Aslanlı, Kurban, 2016:33). Bu döneme damgasını vuran en önemli proje ise doğalgaz anlaşması olmuştur. Şahdeniz 2 yatağından çıkarılan doğal gazın Türkiye ve Avrupa'ya iletilmesini sağlayan, Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı'ndan (TAP) oluşan Güney Gaz Koridoru inşa edilmesi iki ülke arasındaki ilişkileri stratejik boyuta taşımıştır. Böylece ilişkilerini stratejik müttefiklik üzerinde kuran Türkiye ile Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, TANAP, Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı gibi projelere imza atarak ilişkilerini planlanan projelerle güçlendirmişlerdir.
Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin dördüncü aşaması ise 44 gün süren 2. Karabağ savaşı ve sonrası dönemdir. Bu dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine stratejik derinlik kazanarak iki ülke arasındaki işbirliği düzeyi zirveye taşımıştır. İki ülke ilişkisinde âdete “bir millet, tek devlet gibi hareket eden iki devlet” prensibi hayat bulmuştur. İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye ve Türk halkı Azerbaycan'a en üst düzeyde ve en yüksek sesle siyasi ve manevi destek vermiştir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın “Azerbaycan yalnız değildir.”, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun “Uluslararası toplum bir şey

yapmak istiyorsa Ermenistan'ı derhal Azerbaycan topraklarından çeksin. Azerbaycan isterse destek vermekten çekinmeyiz” şeklindeki açıklamaları, başta Dışişleri Bakanı ve Milli Savunma Bakanı olmak üzere Türkiye’den Azerbaycan’a gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler üçüncü güçlerin bu savaşa müdahil olmasını engellemiştir. Zafer sonrası Erdoğan ve Aliyev, 15 Haziran 2021’de Şuşa’da “Şuşa Beyannamesi”ni imzalayarak iki ülke arasındaki ilişkileri daha üst düzeye çıkarmış ve kardeş ülkeleri stratejik müttefik ülke haline getirmiştir.

18.2. Azerbaycan Dış Politikasının Oluşmasında Haydar Aliyevin Etkisi

SSCB’nin dağılmasıyla bağımsızlığını yeniden ilan eden Azerbaycan, içinde bulunduğu şartlar ekseninde dönemsel olarak farklı öncelik ve niteliklere sahip bir dış politika izlemiştir. Doğal olarak Azerbaycan dış politikasının şekillenmesinde dönemin konjonktürel yapısı, siyasi durum, sosyo-ekonomi yapı, küresel ve bölgesel güçlerin izledikleri politikalar gibi birçok unsur rol oynamıştır. Bu ögelerin etkisiyle Azerbaycan bazen Batı eksenli, bazen Rusya eksenli, bazen de Batı ile Rusya arasında denge kurma esasına dayanan denge politikası izlemiştir. Aslında bu politika sadece Azerbaycan’a özgü olmayıp Post-Sovyet ülkelerinin çoğunda bu yönlü bir dış politika görmek mümkündür. Bağımsızlığın ilk döneminde SSCB sonrası dünya düzeni ile henüz entegre olmayan Azerbaycan, kısa süreli bir zaman aralığında – Mütellibov dönemi [1]- Rusya eksenli bir politika izlemiştir. Bu belirsiz dönemden sonra özellikle Elçibey döneminde Batı bloku ile ilişkilerin geliştiren Azerbaycan Rusya ve İran karşıtı, Batı yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır. Ancak Batı’nın genelde SSCB’nin hakim olduğu coğrafya özelde ise Güney Kafkasya coğrafyasına yabancı olması yanında Azerbaycan’ın yaşadığı bölgesel sorunlara karşı bigane kalması Azerbaycan’ın dış politikasında ibrenin tekrar Rusya’ya çevrilmesine neden olmuştur. 1993 yılında Haydar Aliyev’in iktidara gelmesiyle Azerbaycan için yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan, Rusya ile Batı bloku arasında olduğu kadar komşuları ile de hassas denge politikası izlemeye başlamıştır. Bu politika Azerbaycan’ın resmi politikası haline gelmiş ve günümüzde de izlenen temel politika olmuştur.

[1] SSBC’nin dağılması ardından bağımsızlığın ilan eden Azerbaycan’da iktidarda olan Mütellibov iktidarı Rusya yanlı bir politika izlemiştir. Bu politika çerçevesinde Mütellibov iktidarı tüm muhalefetlere rağmen, eski Sovyetler Birliği’nin devamı niteliğinde olan BDT’nin 21 Aralık 1991 tarihi Almatı Bildirisi’ne imza atmıştır.

Haydar Aliyev'in dış politika çizgisini ana başlıklar halinde şöyle sıralamak mümkündür;

- Karabağ sorununu uluslararası hukuka uygun bir şekilde çözümlenmesi,
- Azerbaycan devletinin komşu ülkelerle iyi komşuluk ve barış içinde yaşaması,
- Yaşanan sorunların güç kullanmadan çözülmesi,
- İçişlerine karışılmaması,
- Diğer devletlerle doğrudan diplomatik ilişkiler kurması,
- Uluslararası kurumlarda yüksek seviyede temsil olunması,

şeklinde ifade etmek mümkündür (Mehdiyev, 2005, 207; Aslanlı, 2011).
Bu eksende şekillenen Azerbaycan'ın dış politikasında bütün uluslararası ve bölgesel kuruluşlarda temsil edilmesi, dünya siyasetine aktif olarak katılması, uluslararası ve bölgesel ilişkilerin çözümünde aktif yer alarak dünya düzeni içine hak ettiği yeri alması hususları her zaman öncelikli hedefler olmuştur (Həsənov, 2005: 178). Böylece Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan dış politikası kurumsallaşmış, belirli çerçevede de olsa dengeye oturmuş, zaman zaman istisnai durumlar söz konusu olsa da genel olarak Azerbaycan yüzünü Batı'ya çevirmiş, aynı zamanda komşularıyla ilişkiler sorunsuz biçimde yürütmeye çalışmıştır. İlham Aliyev döneminde ise denge politikası esas alınmakla birlikte dış politika çok boyutlu hale getirilmiş, kurumsallaşma ve alan genişlemesi adına önemli başarılar elde edilmiştir (Aslanlı, 2011).
Post-Sovyet ülkelerinden farklı olarak Azerbaycan'ın iç dinamiklerinden kaynaklanan bazı dış politika öncelikleri ön plana çıkmıştır. Bu önceliklerin başında Karabağ meselesi ve enerji unsuru yer almıştır. Bu iki unsur her zaman Azerbaycan'ın dış politikası oluşturulmasında ana ögeler arasında yer almıştır. Bu nedenle Azerbaycan'ın dış politikasının yapılanmasında diğer unsurlar yanında kimi zaman Karabağ meselesi ve ardılı sorunlar, kimi zaman enerji unsuru, kimi zamanda her ikisi birlikte ön plana geçmiştir. Genel olarak Azerbaycan dış politikasının temel özelliklerine bakıldığında Azerbaycan, bölgesel ve uluslararası ilişkilerin gelişme seyrine uygun esnek, pragmatik ve dengeli bir siyaset izlediğini söylemek mümkündür. Bu çerçevede realize edilen dış politika ekseninde Azerbaycan, bölgesel ve küresel güçlerle ilişkilerini geliştirmek, komşu ülkelerle iyi ilişkiler içinde olmak, bölgede istikrarı sağlamak, enerji arz güvenliğini temin ederek Batı ile ticaretini geliştirmek ve stratejik öncelliklerine hayatiyet kazandırmak gibi faktörlere dayalı dış politika izlemek çabası içinde olmuştur.

18.3. Azerbaycan-Türkiye-İlişkilerinin Gelişiminde Haydar Aliyev'in Rölü

18.3.1. Genel Bakış

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını yeniden ilan eden Azerbaycan, içinde bulunduğu şartlar ekseninde dönemsel olarak farklı öncelik ve niteliklere sahip bir dış politika izlemiştir. Özellikle bağımsızlığın ilk yıllarında dış politika henüz kurumsallaşmadığı için bu dönemde kendi içinde bütünlük arz eden istikrarlı bir politikadan söz etmek mümkündür değildir. Ancak 1993 yılında Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle Azerbaycan'ın dış politikasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan, Rusya ile Batı bloku arasında olduğu kadar komşuları ile de denge politikası izlemeye başlamıştır. İstikrar kazanan bu politika ilerleyen yılarda Azerbaycan'ın resmi politikası haline gelmiş ve günümüzde de izlenen temel politikanın omurgasını teşkil etmiştir.Diğer taraftan Azerbaycan -Türkiye ilişkilerinin kurumsallaşmasında da Haydar Aliyev'in ifade ettiği "bir millet, iki devlet" sözleri temel prensip olmuştur.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan Türkiye ilişkileri 1991–1993 ve 1993 sonrası dönem olarak birbirinden farklılık arz eden iki dönem şeklinde ele almak mümkündür. İki kardeş ülke arasında ilk dönemdeki ilişkileri alt yapısı oluşturulmamış duygusal düzeyde ve idealist bir yaklaşımla gelişmiştir. Güçlü bir siyasi deneyime sahip olan ve içinde bulunduğu coğrafyayı çok iyi bilen Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle Azerbaycan - Türkiye ilişkiler duygusallıktan arındırılmış, realizme dayalı ve denge unsuru gözetilerek yeniden sistematize edilmiştir. Hem bölgesel gerçekler hem de bölgede etkin olan uluslararası aktörler dikkate alarak, dış politikada dengeli bir ilişki kurmaya çaba gösteren Haydar Aliyev'in dış politikası bölgesel ve uluslararası gerçeklere uygun, duygusallıktan ziyade karşılıklı ekonomik, sosyal, kültürel, askeri çıkarlara dayalı ilişkiler üzerine kurulmuştur. Bu nedenle önceki döneme göre Türkçülüğe ve milliyetçiliğe radikal vurguların terk edildiği Aliyev iktidarının ilk zamanlarında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde soğuk bir dönem yaşanmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda Haydar Aliyev ile Süleyman Demirel'in dostluğu iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden şekillenmesine neden olmuş ve bu ilişki sonucu çok önemli projelerinin hayata geçmesinin önü açılmıştır. Bu dönemde ilişkiler Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması, Karabağ sorunun çözümü, Kafkaslardaki gelişmeler ve ülkelerarası karşılıklı işbirliğini geliştirme hususları üzerinde yoğunlaşmıştır. İki ülke uluslararası camiada birbirini koşulsuz desteklemiş, ekonomik ve ticari ilişkilerde önemli gelişmeler sağlanmış, özellikle BTC Boru Hattı Projesi bu ilişkileri stratejik işbirliğine dönüştürmüştür. 5-8 Mayıs 1997 yılında Aliyev Türkiye'ye resmi ziyarette bulunması esnasında kendisine Türkiye Cumhuriyeti'nin en yüksek ''Devlet nişanı''yla mükâfatlandırılmıştır.

İkinci Karabağ Zaferine giden yolun temel taşlarından biri olan Askeri alanda işbirliğinin gelişimin ivme kazanması da Aliyev iktidarı döneminde gerçekleşmiştir.

10 Haziran 1996'da Türkiye ve Azerbaycan arasında Ankara'da imzalanan "Askeri Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Antlaşması" iki ülke arasında ileride önemli protokollerin yapılması ve strateji işbirliğinin genişletilmesinin önü açmıştır. Azerbaycan NATO'da en güçlü ordulardan birisine sahip olan Türkiye ile hem NATO çerçevesinde hem de ikili askeri ilişkileri geliştirerek silahlı kuvvetlerini modernize etme imkânı sağlanmıştır. Haydar Aliyev döneminde iki ülke arasında yaşanan son gelişmelerden biri de Türk savaş uçakları ve gösteri timinin Bakü'ye yaptığı ziyaret olmuştur. Sonuç olarak günümüzde Türkiye-Azerbaycan arasındaki birçok iş birliği alanının şekillenmesinde Haydar Aliyev döneminde başlatılan projelerin sonucu olmuştur.

18.3.2. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan – Türkiye İlişkileri

Haydar Aliyev'in önce Meclis başkanı ve ardından da Cumhurbaşkanı olarak Azerbaycan'da iktidara gelmesi ülke için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Aliyev'in iktidarda olduğu 1993 ila 2003 yılları süresince Azerbaycan dış politikasında iki farklı dönem hayat bulmuştur. Bunlardan birincisi, Rusya'yı yatıştırma ya da Rusya ile ilişkilerin onarılması politikası dönemi olarak görülen Haziran 1993 – Şubat 1994 dönemidir. Çok kısa süren bu dönemde Azerbaycan'ın Türkiye ve Batı ile olan ilişkilerin kısmen soğuduğu ve Rusya ile olan ilişkilerin onarıldığı dönem olmuştur. İkinci dönem ise, Şubat 1994 sonraki dönemdir. Bu dönem yeniden Batı ve Türkiye ile yakınlaşma politikasını sürdürme dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Özellikle Cumhurbaşkanı Aliyev'in 8-10 Şubat 1994 tarihlerindeki Türkiye ziyareti bu dönemin başlanmasının somut işareti olmuştur.

18.3.2.1. Türkiye ile İlişkilerde Birinci Dönem

Haydar Aliyev, Azerbaycan'da iç ve dış sıkıntıların zirve yaptığı, Karabağ savaşının devam ettiği, ekonominin çökme aşamasında olduğu, ülkenin iç savaş eşiğine geldiği, ciddi güvenlik sorunların yaşandığı, ülkenin henüz kurumsallaşmadığı ve dış politikada keskin bakışların egemen olduğu bir dönemde iktidara gelmiştir. Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi Azerbaycan dış politikasında yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Azerbaycan dış politikasında yapılan revizyon doğal olarak Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine de yansımıştır. Bilindiği üzere bağımsızlık sonrası 9 Kasım 1991'de Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımasıyla Azerbaycan ile Türkiye arasında resmi ilişkiler kurulmuştur. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olan Türkiye'nin, bağımsızlığın ardından Azerbaycan ile Türkiye arasında çok yönlü ilişkiler kurulmuştur. Türkiye Azerbaycan'da 14 Ocak 1992 tarihinden itibaren büyükelçilik olarak temsil edilmeye başlanmış ve iki ülke ekonomik, diplomatik,

eğitim, askeri gibi birçok alanda hukuki altyapısını oluşturan çok sayıda antlaşma ve protokol imzalanmıştır. Bu dönemde Türkçü söylemleri ön plana çıkan Ebülfez Elçibey Azerbaycan dış politikasında Türkiye'yi bir özel konuma oturtulmuştur. Buna karşın Azerbaycan'ı kendi arka bahçesi olarak gören Rusya Federasyonu ve İran'a karşı mesafeli hata sert sayılabilecek bir politika izlemiştir. Elçibey'in gerek Türkçü söylemleri gerekse dış politika öncellikleri Rusya ve İran'da rahatsızlık yaratmıştır. Hatta daha öte bu "Elçibey'in Türkçü söylemi Türkiye'deki milliyetçi akımı güçlendiği gerekçesiyle iktidarda bulunan farklı siyasal çizgiye sahip siyasal adamları tedirgin etmişti" (Gazenferoğlu, 1998: 207).

Haydar Aliyev iktidara geldiğinde Elçibey döneminde izlenen dış politikayı değiştirerek hassas dengeye dayalı bir politikaya işlerlik kazandırmıştır. Bu politikanın özü önceki dönem izlenen politikanın Azerbaycan açısında doğurduğu olumsuzlukları ortadan kaldırarak Rusya ile bozulan ilişkileri onarmak şeklinde ifade etmek mümkündür. Bunun için de Batı ve Türkiye ile olan ilişkilere mesafe koymak buna karşın Rusya ve İran'la olan ilişkileri onarmak yoluna gidilmiştir. Zira önceki dönem Rusya'nın nüfuz ve etki dairesinden hızla uzaklaştırmaya yönelik izlenen politikalarından rahatsızlık duyan Rusya, ülkede istikrarın bozulmasına ilişkin tutumlarda bulunarak (mesela ülkede yaşayan etnik gruplara yönelik propaganda yaptırarak) ve Ermenistan'ın Karabağ işgaline destek vererek Azerbaycan'a duyduğu rahatsızlığını somut bir şekilde dile getirmiştir. Zira Rusya Karabağ savaşında başından beri Ermenistan'dan yana tavır alarak onlara açıkça her türlü desteği vermekteydi. Rusya'yı çok iyi tanıyan bir siyasetçi ve devlet adamı olan Aliyev, iktidara gelir gelmez Rusya'yı yatıştırmak üzere birtakım politikaları yürürlüğe koymuştur. Bu eksende Türkiye ile olan çok samimi ortamı hafiften soğutmuş ve Rusya'yı da dışarıda bırakan batılı şirketlerle yapılan petrol anlaşmalarının dondurulması yönünde bir karar almıştır. Böylece Aliyev, Muttalibov dönemindeki tamamen Rusya eksenli politikayı, Elçibey dönemindeki Türkiye ve Batı eksenli politika yerine Türkiye, komşu devletler, Batı ve Rusya arasında "Denge Siyaseti" inşa etmeye çalışmıştır.

Aliyev'in Rusya'yı dikkate alan ve bu ülkeyle tekrar yakınlaşmayı öngören politikası, ilk dönemde Türkiye tarafından endişeyle izlenmiştir. Bu endişe Kasım 1993'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov Ankara'ya yaptığı ziyaret sırasında kendisine iletilmiştir. Türkiye Azerbaycan'ın bu yönelişini önlemek ve Rusya'nın Azerbaycan üzerinde baskısını azaltmak için Aliyev yönetimine sıkı destek vermeye başlamıştır. Türkiye devlet yetkilileri Bakü'yü ziyaret ederek onun yönetimini tanıdıklarını belirten açıklamalarda bulunmuşlardır (Atmaca, 1999:199). Haydar Aliyev'in Azerbaycan'da iktidara

gelişi Türkiye'de farklı değerlendirmelere neden olmuştur. Bu değerlendirmelerin gerekçelerinden biri Aliyev'in geçmiş politik yaşamı olmuştur. O nedenle Türkiye'de özellikle Milliyetçi kesim Haydar Aliyev'in geçmiş siyasi hayatından hareketle onun "Rusya'nın adamı" olduğu yönünde bazı kuşku ve tereddütler uyandırmışlardır. Haksız bu ithamlar kısa süre sonra yanıt bulmuştur. Zira Sovyetler Birliği'nin en üst kademelerine ulaşmış tek Türk ve Müslüman olan, özgeçmişinde SSCB Başbakan birinci yardımcısı, Komünist Parti Merkez Komitesi Siyasi Büro üyesi ve KGB Generali yazılan Haydar Aliyev'in iktidara geliş sürecinin sağlıklı değerlendirilebilmesi o dönemin Azerbaycan şartlarının doğru analiz edilmesi ve siyasi konjonktürün iyi etüt edilmesiyle ortaya çıkabilecektir (Farzali, 2011: 148). İlerleyen yıllarda zaman Haydar Aliyev'i haklı çıkarmıştır.

Bu dönemde Azerbaycan ile Türkiye arasında yaşanan tereddütte rağmen deneyimli bir siyasetçi olan Haydar Aliyev iki kardeş ülke ilişkilerinde derin bir kırılma yaşamasının önüne geçmiştir. Aliyev, birçok basın açıklamasında Rusya ile ilişkilerin iyileşmesinin Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin bozulması anlamına gelmediğini belirterek (Fuller, 1996:8), Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini sıcak tutmaya çalışmıştır. Ayrıca Türkiye'nin tereddütlerini gidermeye yönelik birtakım girişimlerde bulunmuştur. Usta bir siyasetçi olan dönemin Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in çabaları da iki ülke ilişkilerinin onarılmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Başka bir ifadeyle dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev arasındaki sıkı dostluk ilişkileri, yaşanan birçok zorluklara rağmen iki ülke arasındaki ilişkilerin belirli bir düzeyde kalmasını sağlamıştır.

Haydar Aliyev dış politikada denge siyasetine ilişkin gerekli yapılandırma gerçekleştirdikten sonra tekrar yönünü Batı'ya çevirmiştir. Aliyev, Azerbaycan'ın uzun dönem menfaatini de göz önüne alarak aşırı söylem ve eylemlerden uzak bir şekilde tekrar Türkiye ve Batı eksenli politikalara ağırlık vermiştir. Bu politikaya ağırlık verilmesinde kuşkusuz Azerbaycan'ın tüm iyi niyet adımlarına karşın Rusya'nın Azerbaycan'a Karabağ meselesinde Ermenistan yanlı politika izlemesi de etkili olmuştur. Zira Haydar Aliyev'in izlediği dengeli dış politikaya rağmen Karabağ savaşında Rusya, Ermenistan'ın yanında yer almıştır. Hatta bu dönemde Ermenistan Karabağ tamamen işgal edilmiştir. Bölgede yalnız bırakılan Azerbaycan, Batıya ve en yakın komşusu ve kan kardeşi Türkiye'ye dönük işbirliği imkanı geliştirmeye çalışmıştır. Bu gelişmeler sonucu 8 Şubat 1994 yılında Haydar Aliyev'in Türkiye'ye resmi ziyarette bulunması iki ülkenin ilişkileri stratejik ortaklığa yükseltecek olan ikinci dönemin başlangıcını oluşturmuştur.

18.3.2.2. Türkiye ile İlişkilerde İkinci Dönem

Haydar Aliyev'in Şubat 1994'te Türkiye'yi ziyaret etmesiyle başlayan ikinci dönemde başlatılan çok yönlü ve realist temele dayalı ilişkiler Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. 8 – 11 Şubat 1994 tarihlerinde Aliyev'in Türkiye'ye gerçekleştirdiği dört günlük resmi ziyareti sırasında 10 yıl süreli dostluk ve işbirliği anlaşmasının yanı sıra, ticaret, yatırım, bilimsel ve kültürel işbirliğini öngören 15 anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalar içerisinde imzalanan "Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma" iki ülke ilişkilerinde yeni bir milat olmuştur. Anlaşmaya göre taraflar siyasal, ekonomik, kültürel sosyal ve diğer alanlarda geliştirilecek ikili ilişkiler ve bölgesel uluslararası sorunlar hakkında üst düzeyde sürekli danışmalar yapacaktı (Selçuk, 2004: 58). İmza töreninden önce Aliyev'in "Türkiye ile dostluk ebedidir. Buna sadık olacağız, ilişkileri geliştireceğiz. Hiçbir kuvvet bizi yolumuzdan döndüremeyecektir" (Atmaca, 1999: 201) şeklindeki beyanı iki ülke arasındaki yeni dönemde şekillenecek işbirliği için önemli ip ucu vermekteydi.

İmzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma" ile "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü" Türkiye-Azerbaycan arasında kurulun stratejik işbirliği için gerekli hukuki alt yapısı oluşturmuştur. Söz konusu protokoller iki ülke arasında erken dönem işbirliği mekanizma oluşturarak Şuşa Beyannamesi ile neticelenecek olan müttefikliğe giden yolu açmışlardır. Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesi Anlaşmasının 19. maddesinde "Tarafların birbirlerinin, bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve sınırlarının dokunulmazlığını desteklemeleri ve Taraflardan birinin saldırıya uğraması halinde diğerinin saldırıya uğrayan tarafa yardım için gerekli tedbirleri alması" şeklindeki hükmü ile iki ülke arasında akdedilen "İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının" II. maddesinde "Taraflardan herhangi birisinin bir üçüncü devletin veya devletlerin saldırısına uğraması halinde, diğeri söz konusu tecavüzün önlenmesi amacıyla Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın ilke ve amaçlarıyla uyumlu girişimleri yapacak ve tecavüze uğrayan tarafa Birleşmiş Milletler Antlaşması'na uygun gerekli yardımı sağlayacaktır." hükmü Şuşa beyannamesi için de dayanak oluşturduğunu söylemek mümkündür. Zira kısaca "Toprakların zor kullanılarak ele geçirilmesinin kabul edilmezliği ilkesi" olarak özetleyebileceğimiz bu hükmü içeren Dostluk anlaşmasına Şuşa beyannamesinin giriş kısmında atıfta [2] bulunulmuştur.

[2] Şuşa Beyannamesinin giriş kısmında "9 Şubat 1994 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma" ile "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü", ayrıca 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması"na dayanarak," denilmektedir.

Dolayısıyla Azerbaycan-Türkiye arasında müttefikliğe giden yolun bu anlaşma ile atıldığını söylemek mümkündür.

"İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının" III. maddesinde de çok önemli bir hüküm bulunmaktadır. Aslında bu hüküm İkinci Karabağ Zaferine giden yolu açmıştır. Söz konusu maddeye göre, "Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığının, egemenliğinin ve güvenliğinin güçlendirilmesine katkı niteliği taşıyan ve iki Devletin ilgili kurumlarının yetkili temsilcilerinin işbirliği ve dayanışma içinde saptayacakları tesislerin kurulmasına yardımcı olacaktır. Söz konusu tesislerin kurulmasına ve işletilmesine ilişkin hükümler ayrı protokollerle saptanacaktır." Bu düzenleme çağdaş ve güçlü Azerbaycan ordusunun teşkiline ilişkin Türkiye'nin sağlayacağı katkı için hukuki alt zemin sağlamıştır.

Söz konu bu iki anlaşma ile Türkiye-Azerbaycan arasında müşterek savunma alanında yardımlaşmanın hukuki zemini ilk kez tesis edilmiş, taraflar saldırı halinde birbirlerine yardımcı olacaklarını beyan etmişlerdir. "İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasında" tek taraflı olarak Türkiye'nin "Azerbaycan'ın bağımsızlığının, egemenliğinin ve güvenliğinin güçlendirilmesine katkı niteliği taşıyan"gerekli tesislerin yapılmasına yardımcı olacağı maddesi, Azerbaycan'ın Milli Ordunun kurulması için eğitim kurumları dahil gerekli tesislerin kurulmasının hukuki dayanağını oluşturmuştur (Yüce, 2016:4).

Azerbaycan – Türkiye arasında 1996 yılında "Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması" ve "Yardım Kurulu Personelinin Çalışma ve İşbirliği Esaslarına İlişkin Protokolü imzalanmıştır. Böylece iki ülke arasında fiilen yapılan askeri işbirliği faaliyetlerinin daha sistemli ve programlı bir şekilde yapılması sağlanmıştır. 1996 yılında ayrıca"Silahlı Kuvvetler Sağlık Personelinin Eğitim İşbirliği Protokolü" de imzalanmıştır. Böylece hem modern ve güçlü Azerbaycan Ordusunun teşekkülü hem de iki kardeş ülke arasında savunma ve güvenlik işbirliğinin derinleşmesinin sağlayacak olan adımların atılması için ortam oluşturulmuştur. 1997 yılında ise"Askeri İşbirliği ve Koordinasyon Kurulu"teşkil edilerek iki ülke arasında askeri işbirliği faaliyetlerinin koordineli olması sağlanmıştır. Özellikle 2000 yılından itibaren başlatılan ortak askeri tatbikatlar da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında petrol boru hattının korunmasını da kapsayan barış destekleme harekâtına yönelik senaryoya dayalı "Sonsuzluk (Eternity) Tatbikatı" ve ilerleyen yıllarda farklı isimlerle yapılan tatbikatlar da söz konusu anlaşmalarının oluşturduğu iklimin neticesi olmuştur. 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" ve 15 Eylül 2010'da Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin oluşturması iki ülke arasında askeri işbirliğini savunmada ittifak düzeyine yükseltmiştir. Diğer taraftan anlaşmanın ikinci maddesi, Birleşmiş Milletler Şartı'nın meşru müdafaa

hakkını düzenlediği 51. maddesine de atıfta bulunarak, taraflardan (Türkiye ve Azerbaycan) birinin üçüncü ülke ya da ülkeler tarafından saldırıya maruz kalması halinde ortak bir güvenlik ve savunma perspektifi oluşturarak "stratejik belirsizliğe dayalı caydırıcılık" boyutu kazandırılmıştır.

Türkiye – Azerbaycan arasındaki askeri işbirliği alanı derinleştirilerek 1999 yılında uluslararası boyuta taşınmıştır. Türkiye, NATO şemsiyesi altında Kosova'ya göndereceği askeri birlik kapsamında Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinin de dahil olmasını talep etmiştir. Bu talep Azerbaycan tarafından da olumlu karşılanması sonucu 28 Temmuz 1999 tarihinde iki ülke tarafından "Kosova Türk Taburu Görev Kuvveti terkibinde Kosova'ya gidecek Azerbaycan Takımının Faaliyetine dair Anlaşma" imzalanmıştır. 20 Ekim 1999'da Kosova Türk Taburu Görev Kuvveti bünyesinde Kosova'ya gidecek Azerbaycan birliğinin statüsüne ilişkin Anlaşmanın Azerbaycan Parlamentosunda onaylanmasından sonra Azerbaycan Barış Gücü Birliğinin 34 asker görevlendirmiştir. Bu işbirliği kapsamında Azerbaycan barış kontenjanı 1999-2008 yılları arasında Kosova'da Türkiye barış güçlerinin içinde görev yaparak uluslararası deneyim kazanmıştır.

Haydar Aliyev döneminin son yıllarında askeri işbirliği alanları daha genişletilmiştir. 16 Temmuz 2002 tarihinde T.C. Genelkurmay Başkanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı Arasında "Askeri Tarih, Askeri Arşiv, Askeri Müzecilik ve Askeri yayın Alanında İşbirliği Protokolü" ile 3 Mart 2003 tarihinde "Askeri İstihbarat İşbirliği Protokolü" imzalanmıştır. 12 Eylül 2003 tarihinde ise Azerbaycan Savunma Bakanlığı Devlet Hususi Maşın Gayırma ve Konversiya Komitesi ile ROKETSAN A.Ş. arasında "Niyet Protokolü" imzalanmıştır.

Umumi liderin Ankara ziyareti başlattığı üst düzey diyalog beraberinde yoğun üst düzey ziyaretlerin yapılmasının önü açmıştır. Aliyev, 5–8 Mayıs 1997 ve 12–17 Mart 2001 tarihlerinde de Türkiye'ye iki resmi ziyaret daha gerçekleştirmiştir. Haydar Aliyev'in 5-8 Mayıs 1997 tarihlerinde gerçekleşen ikinci resmi ziyareti kapsamında yapılan görüşmeler sonucunda sekiz belge imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmalar arasında yer alan stratejik işbirliğinin derinleştirilmesi hakkında anlaşma Türkiye-Azerbaycan dostluk ve kardeşlik ilişkilerinde yeni bir aşamaya girildiğinin belirtisiydi. Türkiye ile Azerbaycan arasında stratejik işbirliğinin derinleştirilmesine yönelik anlaşma umumi liderin ifadesiyle bir anlaşmadan öte tarihi bir belge niteliğindeydi. Umumi lider TBMM'de yaptığı konuşmada bu hususu şöyle dile getirmiştir: "Onlardan her birinin kendine özgü önemi vardır. Fakat onların sırasında iki cumhurbaşkanı tarafından imzalanan Türkiye ile Azerbaycan arasında stratejik işbirliğinin derinleştirilmesine yönelik bildiri, anlaşma daha ziyade

tarihi bir belgedir ve mevcut ilişkilerimizi üst düzeylere taşıyor, bu ilişkilere geniş, siyasi anlam kazandırıyor.
Ben tüm bu belgelerin imzalanmasından dolayı son derece memnunum, özellikle Türkiye ile Azerbaycan arasında stratejik işbirliğinin derinleştirilmesi anlaşmasının imzalanmasına çok sevindim. Sizi temin etmek isterim ki, biz, Azerbaycan tarafı bu sözleşmelerin ve şimdiye kadar imzalanmış sözleşmelerin yaşama geçirilmesine çalışacağız. Azerbaycan devletinin, şimdiye dek Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanmış tüm sözleşme, anlaşma ve belgelere bağlılığını birkez daha ifade eder ve onların yerine getirilmesi için bizim bundan böyle de çaba göstereceğimiz konusunda size güvence veririm."(https://lib.aliyevheritage.org/tk/1020396.html).
12-17 Mart 2001 tarihlerinde Haydar Aliyev Türkiye'ye gerçekleştirdiği üçüncü resmi ziyarette ise iki devlet arasındaki ilişkilerin mevcut durumu ve gelişmeler değerlendirilmiş ayrıca vergiler, finans, Azerbaycan doğal gazının Türkiye'ye taşınmasına ilişkin anlaşma ve diğer belgeler karşılıklı yarara dayanan işbirliği politikasının sürdürülmesi yönünde irade beyanında bulunulmuştur. İkili resmi ziyaretler dışında Haydar Aliyev Türkiye'de gerçekleşen AGİT Zirvesi gibi çeşitli uluslararası toplantı ve sağlık sorunları nedeniyle tedavi dolayısıyla da Türkiye'ye sık- sık uğramıştır. Bu durum Azerbaycan dış politikasında Türkiye'nin yeniden özel bir öneme sahip olmasına yol açmıştır.
Haydar Aliyev'in Azerbaycan dış politikasında Türkiye'ye özel bir önem vermesi hem Türk Kamuoyunda hem de devlet nezdinde samimi bir karşılık bulmuştur. Bunun bir belirtisi olarak 1997 yılında Cumhurbaşkanı Aliyev'e Türkiye'nin Devlet Nişanı, 1999 yılında Atatürk Uluslararası Barış Ödülü'nün verilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin farklı basın kuruluşlarınca çok kez Yılın Adamı olarak seçilmiş, ülkenin birçok üniversitesi kendisine Fahri Doktoru unvanını vermiştir. Sonuç olarak bu dönemde Haydar Aliyev'in ciddi katkılarıyla şekillenen Azerbaycan – Türkiye siyasi ilişkileri ortak payda değerleri temelinden hareket ederek uluslararası hukuk normlarına dayanan, jeostratejik ve jeopolitik açıdan önemi ve perspektifi olan bir düzeye gelmiştir (Kalafat, 2004: 384 - 387). Özellikle Türkiye-Azerbaycan ilişkileri denilince ilk akla gelen hem halk nezdinde hem de resmi otoriteler tarafından benimsenen, sıklıkla dile getirilen ve kardeş iki ülkesini ilişkilerinde yol feneri olan hükmünde olan "bir millet iki devlet" ifadesi hem bu dönemdeki ilişkilerini tescilleyen hem de gelecek için çizilen bir perspektif niteliğindedir.
Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin önemli unsurlarından birini enerji oluşturmaktadır. Zira enerji konusunda iki ülkenin birbirine ihtiyacı bulunmaktadır. Türkiye, bölgeye yönelik siyasetini uygulayabilmek, Avrupa'nın

enerji arz güvenliğini sağlamak adına üstlendiği rolü yerine getirebilmek için Azerbaycan'a ihtiyaç duymaktadır. Azerbaycan'da enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırabilmek ve enerji kaynakları üzerinde Rus baskısından kurtulabilmek için Türkiye hattına ihtiyacı vardır. Bu aşamada iki ülke bölge kaynaklarını dünyaya ulaştırma adına ortak enerji stratejisi ve siyaseti geliştirmek zorundadır (Yılmaz, 2010:37). Bu stratejinin temeli de bu dönemde atılmıştır. Bu konuda önem arz eden iki olay bulunmaktadır. Bunlar asrın anlaşma ve Bakü – Tiflis-Ceyhan boru hattı anlaşmasıdır.

Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının ülke menfaatleri için kullanılması amacıyla 1994 yılında imzalanan "Asrın Antlaşması"nda Rusya ile Batı arasında dengeyi dikkate alan Haydar Aliyev başlangıçta Türkiye'ye (TPAO) %1,75 oranında pay verilmiştir. Ancak daha sonra Türkiye'nin payı % 5 daha artırılarak % 6,75 çıkarılmıştır. Bilindiği üzere bu anlaşma ile Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji rezervlerinin üretimi sağlamıştır. Ancak enerjinin boru hatlarıyla dünya pazarına taşınması için de yeni projelere ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için farklı alternatifler değerlendirilmiş, başlangıçta beş güzergâh konusu üzerinde görüş bildirilmiştir. İlerleyen dönemlerde güzergâh sayısı üçe indirilmiştir. Bunlar, Bakü-Novorossiysk, Bakü-Supsa ve Bakü-Ceyhan güzergahıdır. Aliyev'in tercihi petrolünün Türkiye üzerinden dünya pazarlarına transferi yönünde olmuş ve bu tercihi çok defa dile getirmiştir. Haydar Aliyev'in bu tutumu karşısında BP Amoco ortaklığı konuya ilişkin çekincelerini kaldırmış ve böylece Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına ilişkin olarak ilgili şirket ve devlet temsilcileri arasında görüşmeler başlamıştır. Bu çerçevede başlayan görüşmeler çerçevesinin ilk halkası 1999 yılında Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan devlet başkanlarının Azerbaycan petrolünün Ceyhan'a akıtılmasını öngören bir niyet antlaşması imzalısıyla gerçekleşmiştir. Bu gelişmeden sonra Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, ABD devlet yetkilileri ve BP ile AMOCO yetkilileri arasında projenin başlanması üzere görüşmeler sonucunda gerekli mutabakat sağlanarak 18 Eylül 2002 tarihinde Bakü'de Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Boru Hattı'nın temeli atılmıştır. Böylece Türkiye ile Azerbaycan arasında enerji alanında oluşacak olan stratejik işbirliğinin ilk adımı Haydar Aliyev'in kararlı tutumu sonucu gerçekleşmiştir. Bu projenin hayat geçmesiyle İki kardeş ülkenin ilişkileri duygusal düzeyden realist düzeye taşınarak somutlaşmıştır. Azerbaycan ve Türkiye'nin, Avrupa'da enerji güvenliğinin sağlanmasında önemli rol oynayan Baku-Tiflis-Ceyhan boru hattı Azerbaycan ile Türkiye arasında ileride tesis edilecek olan Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı, TANAP ve TAP projelerine ana ilham kaynağı olmuştur.

Azerbaycan ile Türkiye arasında eğitim alanındaki ilişkiler de Haydar Aliyev döneminde önemli gelişme göstermiştir. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde eğitim

işbirliğinin resmi temeli, iki ülkenin eğitim bakanlıkları arasında Bakü'de 29 Şubat 1992 tarihinde imzalanan Mutabakat Zaptı ile oluşturulmuştur. 1992 yılında Türk Devlet ve Topluluklarının gençlerinin Türkiye'de eğitim görmelerini sağlamak amacıyla başlatılan Büyük Öğrenci projesine en fazla öğrenci gönderen ülkelerden biri Azerbaycan olmuştur. Bu proje kapsamında, 1992-1993 eğitim-öğretim döneminden 2009 eğitim-öğretim dönemine kadar Azerbaycan'a yüksek öğrenim için 5131 kontenjan ayrılmıştır. Diğer taraftan Türkiye Azerbaycan'a eğitim alanında mali destek sağlamış ayrıca Bakü'de eğitim öğretim kurumları açmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Azerbaycan'da 1993 yılında Bakü Anadolu Türk Lisesi açılmıştır. 1992-1993 eğitim-öğretim yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Bakü Devlet Üniversitesi ve Türkiye Diyanet Vakfı arasında imzalanan anlaşma ile Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Yine Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1994 yılında Bakü Türk Lisesi açılmıştır. Ayrıca 1992 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından Halk Teserrufatını İdare Etme Enstitüsü bünyesinde kurulan Türk Dünyası İşletme Fakültesi Umumi Lider Sayın Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in emriyle, 06.07.2001 tarihinde Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi'ne bağlanarak eğitim-öğretim faaliyeti devlet güvencesi altına alınmıştır. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından Bakü'de halen faaliyette bulunan Atatürk Lisesi de açılmıştır. Tüm bu eğitim kurumları Haydar Aliyev tarafından özenle desteklenmiştir.

Türkiye'de yaygın kanaate göre Aliyev iktidarı dönemindeki Azerbaycan – Türkiye ilişkilerine genel anlamda iyi bir seyir takip ettiği ancak Elçibey dönemindeki sıra dışı yakınlığa göre nispeten normalleştiği görülür. Özellikle Aliyev iktidarının yaklaşık ilk bir yıllık döneminin ardından ilişkiler oldukça iyi bir çizgide seyretmiştir. Bunda Türkiye'nin dönemin Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev arasındaki yakın dostluk ilişkinin de etkisi büyük olmuştur. Sağlık sorunları yaşadığı dönemlerde sağlığını Türk doktorlara emanet etmesi de Aliyev'in Türkiye'ye duyduğu güvenin bir göstergesi olmuştur (Akyol, 1999).

Sonuç olarak, Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye arasında yapılan anlaşmalar, mutabakatlar, protokoller ve elde edilen başarılar, günümüzde iki ülke arasında tesis edilmiş olan stratejik ortaklığa giden yolda İlham Aliyev iktidarına yön vermiş, elini kolaylaştırmış ve Azerbaycan-Türkiye askeri işbirliğinin belkemiğini oluşturmuştur (Yüce, 2016: 6). Bu dönemde tesis edilen sağlam altyapı ve realist yaklaşımlar kardeş ülkeler arasında işbirliğinin müttefikliğe yükselmesine yol açmıştır. O nedenle iki ülke arasındaki yüksek düzeydeki ilişkinin kurulmasında umumi lider Haydar Aliyev'in tecrübesi, rehberliği ve yol göstericiliği çok büyük katkı sağlamıştır.

Sonuç

Azerbaycan-Türkiye ortak tarih ve medeniyetten beslenen aynı millete mensup iki kardeş devlettir. O nedenle iki ülke ilişkisinde zaman zaman bazı pürüzler yaşanmış olsa da genel itibarıyla kardeşlik hukuku egemen olmuştur. Bu ilişki dönemsel olmayıp tarihsel süreç içinde kendini hep göstermiştir. Mesela Osmanlı devleti birçok cephede savaşmasına rağmen Rus ve Ermenilerin Bakü'yü işgali üzerinde Nuri Paşa Komutasında Kafkas İslam Ordusu göndererek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yanında yer almıştır. Aynı şekilde Azerbaycan da gerek Birinci dünya Savaşı gerekse Kurtuluş Savaşı döneminde Türkiye'nin yanında yer almıştır. SSCB'nin dağılmasıyla yeniden bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı ilk tanıyan ve diplomatik ilişki kuran ülke Türkiye olmuştur.

Azerbaycan'ın bağımsızlığına yeniden kavuşmasından bu yana geçen 30 yılı aşkın süreye göz önüne alındığında, iki ülke arasındaki ilişkilerin önemli aşama katettiğini söylenmek mümkündür. İki kardeş ülke arasındaki ilişkilerin seyri dört aşamaya ayırarak incelemek mümkündür:

Birinci aşamada Azerbaycan-Türkiye ilişkileri duygu ve ideoloji yoğunluklu olmuştur. İkinci aşamada Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde romantik - idealist bir yaklaşım yerine realist bir yaklaşım egemen olmuştur. Hatta iki ülkenin ilişkilerinim şekillenmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Burada Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev ile Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel arasındaki samimi kişisel münasebetleri bu ilişkilerin derinlik kazanmasına katkı sağlamıştır. Merhum Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Türkiye-Azerbaycan ilişkileri için kullandığı "bir millet, iki devlet" sözleri hem diplomaside hem de realitede temel prensip olmuş, ilerleyen yıllarda da iki ülke ilişkilerin seyri bu ilke çerçevesinde yürümüştür. Üçüncü aşama ise ilişkilerin tam kurumsallaştığı aşama olmuştur. Temelleri Haydar Aliyev-Süleyman Demirel tarafından atılmakla beraber İlham Aliyev ile Recep Tayyip Erdoğan gayretleriyle şekillenen bu dönemde iki ülke arasında çok boyutlu stratejik işbirliğinin gerçekleştiği dönem olmuştur. Bu döneme damgasını vuran en önemli anlaşma ise doğalgaz anlaşması olmuştur. Şahdeniz 2 yatağından çıkarılan doğal gazın Türkiye ve Avrupa'ya iletilmesini sağlayan, Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı'ndan (TAP) oluşan Güney Gaz Koridoru inşa edilmesi iki ülke arasındaki ilişkileri stratejik boyuta taşımıştır. Böylece ilişkilerini stratejik müttefiklik üzerinde kuran Türkiye ile Azerbaycan, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, TANAP, Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattı gibi projelere imza atarak ilişkilerini planlanan projelerle güçlendirmişlerdir.

Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin dördüncü dönemi ise 44 gün süren 2. Karabağ savaşı ve sonrası dönemdir. Bu dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine stratejik derinlik kazanarak iki ülke arasındaki işbirliği düzeyi zirveye taşımıştır. İki ülke ilişkisinde âdete “bir millet, tek devlet gibi hareket eden iki devlet” prensibi hayat bulmuştur. İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Türkiye ve Türk halkı Azerbaycan’a en üst düzeyde ve en yüksek sesle siyasi ve manevi destek vermiştir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın “Azerbaycan yalnız değildir.”, Dışişleri Bakanı Mevüt Çavuşoğlu’nun “Uluslararası toplum bir şey yapmak istiyorsa Ermenistan'ı derhal Azerbaycan topraklarından çeksin. Azerbaycan isterse destek vermekten çekinmeyiz” şeklindeki açıklamaları, başta Dışişleri Bakanı ve Milli Savunma Bakanı olmak üzere Türkiye’den Azerbaycan’a gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler üçüncü güçlerin bu savaşa müdahil olmasını engellemiştir. Zafer sonrası Erdoğan ve Aliyev, 15 Haziran 2021’de Şuşa’da “Şuşa Beyannamesi”ni imzalayarak iki ülke arasındaki ilişkileri daha üst düzeye çıkarmış ve kardeş ülkeleri stratejik müttefik ülke haline getirmiştir.

Azerbaycan-Türkiye ilişkisinin müttefiklik düzeyine yükselmesinde kuşkusuz umumi lider Haydar Aliyev’in devlet deneyimi ve siyasi tecrübesinin rolü büyüktür. Haydar Aliyev, iktidar döneminde bir taraftan genç Azerbaycan Cumhuriyetini kurumsallaştırmaya çalışırken diğer taraftan da bölgesel ve küresel güçlerle ilişkilerinin müesseseleştirmeye büyük çaba sarf etmiştir. Haydar Aliyev’in iktidarda olduğu 1993-2003 yıllarında Azerbaycan dış politikası kurumsallaşmış, belirli çerçevede dengeye oturmuştur. Bu çerçevede Azerbaycan, yüzünü Batı’ya çevirmiş, ama Rusya’yı göz ardı etmemiş ve komşularıyla ilişkilerini de sorunsuz biçimde yürütmeye çalışmıştır.

Azerbaycan’ın dış politikasında kuşkusuz Türkiye’nin özel bir yeri olmuştur. Haydar Aliyev iktidarı döneminde (1993-2003) Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde büyük gelişmeler gerçekleşmiştir. Her ne kadar Haydar Aliyev’in ilk dönem Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinde kısmi bir soğukluk yaşanmış olsa da bu durum çok uzun sürmemiştir. Aslında soğuma gibi görünen bu durum Aliyev’in daha önceki dönemde izlenen Batı eksenli dış politikayı revize ederek denge politikasına işlerlik kazandırmasının bir yansımasını sonucu olmuştur. Zira Haydar Aliyev, bölgede istikrarın korunmasını sağlama amacıyla hem iç ve hem de dış politikada Rusya, ABD ve komşu devletlerarasında denge siyaseti yürütmüştür. Haydar Aliyev döneminde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri başta siyaset, ekonomi ve askeri olmak üzere, çok eksenli hemen hemen tüm alanlarda büyük gelişme göstermiştir. Yapılan ortak projeler ve çalışmalarla iki ülke arasındaki yakınlık zamanla stratejik ortaklık düzeyine ulaşmıştır. Aynı zamanda ileride izlenecek politikalar için alt yapı oluşturmuştur.

Özetle Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan hem iç politikada hem dış politikada önceki döneme göre daha istikrarlı bir yapıya kavuşmuştur. Batı ile iyi ilişkiler kuran Azerbaycan, komşuları ile de iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. En büyük sorun olan Karabağ konusunda da diplomatik yöntemler tercih edilmiş ancak sorunun çözümü konusunda bir ilerleme sağlanamamıştır. Ayrıca Türkiye ile ilişkiler daha gerçekçi temeller üzerine inşa edilerek kurumsallaştırılmıştır. Bu dönemde "Bir Millet, İki Devlet" kavramı çerçevesinde şekillenen Türkiye-Azerbaycan ilişki ilerleyen dönemlerde stratejik bir düzeye yükselerek Şuşa Beyannamesi ile müttefiklik ilişkisine dönüşmüştür.

Kaynakça

1. Akyol, Taha (1999, 20 Ocak). Aliyev'in Sağlığı, Milliyet Gazetesi.
2. Aslanlı, Araz (2011), "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası: Genel Özellikler ve Karabağ Sorunu İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası", http://newsaze.com/araz_aslanli_haydar_aliyev_doneminde_azerbaycan_dis_politikasi_genel_ozellikler_ve__karabag_sorunu-l-1-sayfa_id-676-y-116-id2-7224, E: 20.07.2022.
3. Aslanlı, Araz, Kurban, Vefa (2016), "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt III, Sayı 1 (Bahar, 2016), ss. 31-43.
4. Atmaca, Tayfun (1999), Yirminci Yüzyılın Sonunda Azerbaycan ve Türkiye Münasebetleri (1993-1999), Ankara.
5. Beynəlxalq Elektron Kitabxana, "Heydər Əliyev İrsi", Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev`in TBMM`ye hitaben yaptığı konuşma - Ankara, 6 Mayıs 1997, https://lib.aliyevheritage.org/tk/1020396.html, E: 27.04.2023
6. Farzali, Fariz (2011), XX. Yüzyılda Azerbaycan Türkiye İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
7. Gazenferoğlu, Fazıl (1998), Tarihten Geleceğe Ebülfez Elçibey, Bakü: Prestij Matbaacılık.
8. Həsənov, Əli (2005), Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanin Xarici Siyasəti, Bakı.
9. Kalafat, Yaşar, Araz Aslanlı (2004), Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Ankara: Nobel Yayınları.
10. Məhdiyəv, Ramiz (2005), Azerbaycan: Globallaşma Dövrünün Talepleri, Bakü, Yeni Neşrler Evi.
11. Yılmaz, Reha (2010), Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem, Bilge Strateji, Cilt 2, Sayı 2, Bahar 2010, ss. 23-42
12. Yüce, Ahmet (2016), Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi Elmi Əsərlər Məcmuəsi, Bakı, 2016, №.1(26) s.3-14.
13. Yüce, Mehmet (2022), Türkiye-Azerbaycan: Kardeşliğin Bayraklara Yansıması, 1. Basım, Bakü: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Bakü.

19

Milli İqtisadiyyatın H.Əliyev Modeli: Təkamülün Dominantları və Perspektivləri

i.e.d., prof. Rasim Həsənov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.ü.f.d. Amal Həsənli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Müasir anlamda milli “iqtisadiyyat” məhfumunun yaranması təxminən 200 illik tarixə malikdir. Məlum olduğu kimi, iqtisadi fikrin Ksenofont və Aristoteldən başlayan təxminən 2.5 min illik mövcudluğu dönəmində yer almış məktəb və nəzəriyyələr çoxluğunda, proteksionizm və liberalizm paradiqmaları daha tez-tez diqqət mərkəzinə çıxmış, qızğın müzakirə predmetinə çevirilmişdir. Bu iki əsaslı struktur yaradıcı yanaşmanın permanent davam edən “yarışında”, mühüm “qırılma” nöqtəsi, XIX əsrin ortalarında, klassikləri “kosmopolit” təbiətlilikdə günahlandıran Fridrix Listin, iqtisadi fikirdə əsas boşluğun ayrıca götürülmüş millətlərin (“millət” ifadəsi iqtisadi fikirdə əsasən , dövlət anlayışının sinonimi kimi istifadə olunur) iqtisadi inkişaf problemlərinin təqdiq edilməməsi ideyası olmuşdur (“Siyasi iqtisadın millisistemi”, 1841). Müasir milli iqtisadi sistem və milli iqtisadi təhlükəsizlik ideyasının yaradıcısı kimi F.List hesab edir ki, hər bir millətin inkişafı və bu prosesdə digərləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin obyektiv qanunauyğunluqlarını formalaşdırmaq vacibdir. Onun fikrincə bütün millətlərin inkişafı mütləq qaydada beynəlxalq inteqrasiya ilə təmin olunur. Lakin, tarixi inkişaf prosesində qeyri-bərabər imkanlara yiyələnmiş millətlərin dünya təsərrüfatına bərabər“paylarla” inteqrasiya olunması mühümşərt və həllini tələb edən problemdir(4). Dünya təsərrüfatı anlayışının hələ mövcud olmadığı şəraitdə deyilən bu fikirlər, əslində sanki müasir qloballaşmanın ilk fərziyyələridir.

Başvermə tezliyi getdikcə yüksələn müasir böhranların yaratdığı ekstremal şərait, bütövlükdə qlobal iqtisadi mühitlə yanaşı, milli inkişaf müstəvisində də yeni çağırışlar yaradır. Beləliklə, əminliklə deyə bilərik ki, hazırda bütün milli iqtisadiyyatlarda, o cümlədən Azərbaycanda xroniki hala keçmiş, həll olunmamış məsələlərlə yanaşı yeni şəraitin yaratdığı tutumlu "çağırışlar səbəti" mövcuddur. Ona görə də indi qloballaşma tərəfdarlarının problemin həllini, “bütövləşdirmənin” sürətləndirilməsi ilə bağlamasını, milli maraqların qarşılanması kimi qəbul etmək adekvat olmayacaqdır. Aydındır ki, zamanın heç bir kəsimində və heç bir

ölkədə "tam təkmil" iqtisadi inkişaf modeli olmamışdır və iqtisadi mahiyyət baxımından bu mümkünsüzdür. Lakin sivilizasiyanın inkişafının dayanmadan yüksəlişi ilə, "görünən" problemlərin həlli zərurəti də artır, həll edilməmənin xərcləri isə daha təsirli olur.

Milli iqtisadi model – geniş anlamda ölkə iqtisadiyyatının, potensialı, inkişaf strategiyası və təsərrüfat mexanizminin çoxsaylı parametrlər vasitəsi ilə ifadə olunan maketidir. Milli iqtisadi sistem - çağdaş sivilizasiyanın iqtisadiyyatda inikası olaraq, ölkənin bütün xüsusiyyətləri ilə şərtlənən özəllikləri, ilk növbədə, milli inkişafın hədəfləri və aparıcı faktorları ilə xarakterizə olunur.

Milli iqtisadi sistemlərin qiymətləndirilməsində bir neçə mühüm metodoloji prinsipə əməl olunması vacibdir. İlk belə prinsip, dövlətin və ölkənin həyatında əks olunan inkişafın, bütün təxirəsalınmaz çağırışlara rəğmən, daha obyektiv hesab oluna biləcək qanunauyğunluqlarının, o cümlədən iqtisadi inkişafın mahiyyət etibarı ilə "inersiyalı və kumulyativ" xarakterinin nəzərə alınmasıdır. İkinci prinsip iqtisadi sistemlərin milli və fərdi xüsusiyyətlərin, o cümlədən inkişaf generasiyası potensialının nəzərə alınmasıdır. Ona görə də hesab edirik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının haqlı olaraq, Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlanan müasir inkişaf modelivə dominantlarının identifikasiyasının,şərh olunmuş metodoloji meyarlar prizmasından və mərhələliyin fərqləndirilməsi ilə aparılması məqsədə müvafiqdir.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən təxminən 30 illik dövrdə Azərbaycanda iqtisadi inkişaf modelinin nəticəlilik prizmasından mühüm istiqamətini, müasir etibarlı dayanılıq və inkluzivlik potensialına rəğmən, bütöv milli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və iqtisadi münasibətlərdə liberal dəyərlərə söykənən bazar prinsiplərinin təsbiti hesab edilməlidir. Çox geniş əhatəli və mürəkkəb xarakterli bu hədəflərin təmin edilməsi ötən dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətində inkişafın ən təsirli vasitələrindən biri kimi, əsaslı islahatların, mütəmadi olaraq aktuallaşmasını şərtləndirmişdir. Problemi dahada çətinləşdirən mühüm bir məqam isə ondan ibarət olmuşdur ki, özlüyündə mürəkkəb sosial-siyasi fenomen olan əsaslı iqtisadi islahatlar, daha mürəkkəb hərbi-siyasi və geoiqtisadi kənar təsirlərin coxvektorlu təzyiqləri altında aparılmışdır. Ona görə də hesab edirik ki, bu dövrdə formalaşdırılmış inkişaf modelinin qiymətləndirilməsində, bilavasitə ənənəvi parametrlərlə yanaşı, milli sistemin hər bir xronoloji inkişaf mərhələsində, nail olunmuş inkişaf potensialı nəzərə alınmalıdır.

19.1. Müstəqilliyin Bərpası və Xaotik İslahatlar Dövrü

Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinin 1991-ci il 18 oktyabrda bəyan edilməsi ilə başlayan yeni və əbədilik dönəmi, təbii olaraq, ölkənin və cəmiyyətimizin həyatında geniş və fundamental islahatların, o cümlədən, iqtisadi islahatların başlama-

sı ilə əlamətdar olmuşdur. Lakin dövrün özəllikləri, o cümlədən xarici hərbi təcavüz, daxili separatizm və sosial-siyasi çaxnaşmalar, diletant idarəçilik fonunda, 1991-1993-cü illərdə bir sıra əsaslı transformasiya tədbirlərinin bəyan edilməsi və hətta bəzi qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsinə baxmayaraq, islahatlar dövlətçiliyin gücləndirilməsi, sabitliyin təmin edilməsi, hərbi təcavüzün qarşısının alınması kimi əhəmiyyətli istiqamətlərdə ciddi naliyyətlərin əldə olunmasına imkan vermədi. Digər istiqamətlərlə yanaşı, bu dövrdə, milli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və yeni təsərrüfat mexanizminin formalaşdırılması istiqamətində müəyyən addımlar, o cümlədən, xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, əmlakın və həmçinin torpağın özəlləşdirilməsi haqqında qanunların qəbul edilməsi, milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması, neft hasilatının maliyyələşdirilməsinə xarici investisiyanın cəlb edilməsi ilə bağlı beynəlxalq dəstəyin təmin edilməsi üçün əlaqələrin yaradılması və s. qeyd edilə bilər. Bu dövrdə qəbul edilmiş əslində çoxsaylı islahat aktlarının xaotikliyi ilə şərtlənən geniş spekterliyi, hazırlıqsızlığı, sistemsizliyi və hətta belə demək mümkünsə, “diletantlığına” rəğmən, fikrimizcə, ən mühüm özəlliyi onların realizasiyasında hökumətin qətiyyətsizlik və yarımçılıqla müşahidə olunan fəaliyyəti hesab edilə bilər. Eyni zamanda, obyektivlik naminə qeyd olunmalıdır ki, aparılan islahatların aşağı nəticəliliyinin mühüm bir səbəbi də yenicə formalaşdrılmağa başlayan milli iqtisadiyyatın əvvəlki dönəmdən aldığı “mirasın” xarakteri olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində, Azərbaycan iqtisadiyyatı SSRİ-nin tərkibində, kifayət qədər birqiymətli müsbət qiymətləndirilməyən inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur. Belə ki, xüsusi ilə, müstəqillik ərəfəsinin son iyirmi illik dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı nisbətən sürətli olsa da, rəvan getməmişdir. Məsələn, 1970-80-cı illərdə respublikada iqtisadi artımın orta illik sürəti 1960-70-cı illərdəki 5,2%-dən 7,4% qalxdığı halda, 1980-90-cı illərdə kəskin azalmışdır. 1981-85-ci illərdə orta artım sürəti 4,9% olmuş, 1986-90-cı illərdə isə artım sürəti orta hesabla ildə 5-6% azalmağa başlamışdır. 1989-cu ildə isə istehsal həcminin mütləq azalması baş vermiş və 1990-cı ildə ölkədə milli gəlir əvvəlki ilə nisbətən 7% azalmışdır. Əsasən təbii xammalın, ucuz və bol işçi qüvvəsinin intensiv istifadəsinə əsaslanan material və enerji tutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın, struktur böhranları üçün əlverişli quruluşunun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafnın "Ümumittifaq" mənafelərinə tabe etdirilməsi direktiv idarəetmədən, "effektli tələb" idarəçiliyinə keçiddə multiplikativ reqressiya doğurmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması ilə başa çatan planlı idarəetmə dövrünün iqtisadiyyatımızda miras qoyduğu əsas problemlər aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- Xalq təsərrüfatmm strukturunun qeyri-təkmil formalaşması. Respublikada mövcud sənaye-istehsal fondlarının 60%-i xammal və aralıq məhsullar istehsal edən sahə komplekslərində cəmlənmiş, istehsalın səmərəliliyi və texniki tərəqqini təmin edən sahələrin payı isə cəmi 30,4%, təşkil etmişdir.
- İqtisadiyyatda komplekslilik səviyyəsinin aşağı olması, xammal və materialların istehsalı, ilkin və son emalı sahələri arasında əlaqəni zəif inkişaf etməsi nəticəsində ölkədən aparılan məhsulun 45-55%-i son istehlak təyinatı olmurdu.
- Məhsuldar qüvvələrin qeyri-bərabər yerləşməsi sayəsində iqtisadiyyatm sahə və ərazilər üzrə qeyri mütənasib cəmlənməsi baş vermişdir. 90-ci illərin sonunda sənaye məhsulunun 35%, sənaye-istehsal fondlannm 70%-i və işçi personalının 41%-i neftqazçıxarma və onunla sıx bağlı sənaye sahələrinin payına düşmüşdür.
- 1981-1990-cı illərdə maşmqayırma sənayesinin yeni başlayan tikintilərinin 60%-i Bakıda, 40%-i isə Gəncədə yerləşdirilmişdir.
- Xalq təsərrüfatının vacib səmərəlilik göstəricisi hesab olunan fondverimi uzun illər ərzində azalma meyili olmaqla 1985-1990-cı illərdə 10%-dək aşağı düşmüşdür.
- İstehsal olunan məhsulun, xüsusi ilə xalq istehlak mallarının keyfiyyəti aşağı olmaqla bərabər, əhalinin hər nəfərinə düşən miqdar üzrə keçmiş İttifaqda 2 dəfə az olmuşdur.
- İqtisadiyyatın qeyri-təkmil quruluşu nəticəsində Azərbaycan aparılan və gətirilən malların həcmi 80-ci illərin sonlarında stabil müsbət saldoya malik olmuşdur. Bu dövrdə ixrac idxalı 30-40% üstələmişdir.(2)

Beləliklə, təsbit edə bilərik ki, çox ağır şəraitdə müstəqilliyin ilk iki ilində bəzi islahatların aparılmasına cəhdlər nümayiş etdirilsə də, nəinki onların başa çatdırılması mümkün olmamış, hətta gözlənilən inkişaf potensialının yaradılması effektinə nail olunmamışdır.

19.2. Sistemlilik və İnkişaf Potensialının Yaradılması Mərhələsi

Postsosialist transformasiyasının geniş təcrübəsi sübut edir ki, iqtisadi münasibətlər sistemində əsaslı islahatlar təkamül xarakterinə malik olmaqla, adətən bir neçə mərhələdə aparılır və metodologiyanın formalaşdırılması, strategiyanın hazırlanması, islahatların realizasiyası, izlənilməsi və tənzimlənməsini əhatə edir. İqtisadi islahatların özəlliyi ondan ibarətdir ki, hər bir addım konkret vəzifəyə hədəflənməklə, yenidən strukturlaşma, normativ-hüquqi, təşkilati, kadr, informasiya, qiymətləndirmə və s. kimi cəhətləri əhatə etməlidir. Mahiyyət etibarı ilə əsas daşıyıcı olan struktur islahatları, məqsədyönlülük, sistemlilik, iqtisadi səmərəlilik, komplekslilik, kəsilməzlik və tənzimlənmə prinsiplərinə malik olmalı-

dır. (1)
Ulu Öndər Heydər Əliyevin Xalqın təkidi ilə 1993-cü ildə Dövlət rəhbərliyinə qayıdışından sonra onun təşəbbüsü ilə, müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsinə qədərki dövrdə, iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşması istiqamətində çox ciddi qərarlar qəbul edilmişdir. Belə qərarlara 1993-cü ilin yayında milli valyutanın yeganə ödəniş vasitəsi elan edilməsi, neft sektoruna xarici valyutanın cəlb edilməsi üzrə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməli əməkdaşlıq mərhələsinin başlanılması, makroiqtisadi stabilliyin təmin edilməsi üçün sərt pul-kredit siyasətinin bərqərar olunması, əmlakın və torpağın özəlləşdirilməsinə başlanılması və s. kimi aid edilə bilər. Bu dövrdəki addımları birləşdirən ən mühüm xüsusiyyət dövrün tələblərinə müvafiq olaraq real islahatların prioritelərinin müəyyənləşdirilməsi və sistemli fəaliyyətin başlanılması hesab edilməlidir. Ona görə də, 1995-2003-cü illər Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemin yaradılması baxımından məhsuldar dövr sayılmalıdır. Şübhəsiz ki, ən mühüm addımı yeni Konstitusiyanın mülkiyyət çoxnövlüyü və şəxsi mülkiyyət hüququn təsbit edilməsi və bununla liberal münasibətlərin yaradılmasının legitimliyinin təmin edilməsi təşkil etmişdir.
Qeyd olunan fundamental vəzifələrin həyata keçirilməsinin bir sıra mühüm metodoloji prinsiplərin qorunması fonunda təmin edilməsi, Ulu Öndər Heydər Əliyevin islahatlara iqtisadi siyasətin mühüm vasitəsi kimi yanaşmasının vacib məziyyətləri hesab oluna bilər:

- İqtisadi islahatların, yalnız ölkənin iqtisadi sisteminin, köhnə istehsal strukturunun modernzasiyası yox, yeni iqtisadi və istehsal strukturunun yaradılması əsasında, formalaşdırılması mühüm məqam kimi dəyərləndirilməsi;
- İqtisadi idarəetmədə dövlətin rolunun müəyyənləşdirilməsində, abstrakt nəzəriyyələr və xarici təcrübədən daha çox, milli iqtisadi təfəkkürə önəm verilməsi;
- Neft gəlirlərindən gələcəyə istiqamətlənmiş istifadə strategiyasının formalaşdırılması;
- Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada çox qütblük modelinə önəm verilməsi;
- İqtisadi inkişaf layihələrinin ölkə maraqlarının təmin edilməsinə istiqamətləndirilməsi;
- Dövlətin iqtisadi idarəetmə funksiyalarını aşkarlıqla həyata keçirilməsi vasitəsi ilə, dövlət siyasətinin, geniş kütlələr tərəfindən dəstəklənməsini təmin edilməsi.

Ağır hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi amillər, xarci təcavüzün davam etməsi ilə dərinləşən seperatizm meylləri, qaçqın-köçkünlərin "inteqrasiyası" və s. kimi problemlər fonunda formalaşdrılan inkişaf strategiyasının ardıcıl reallaşdırlan vəzi-

fələrinin mahiyyəti sübut edir ki, burada “yanğın söndürmə” ilə yanaşı inkişaf ocaqlarının yaradılması faktiki olaraq uğurla uzlaşdırlmışdır. Belə addımlara fikrimizcə aşağıdakılar aid edilməlidir.

- İqtisadi təsərrüfatçılıqda bazar prinsipləri ilə dövlət tənzimləməsinin uyğunlaşdırılması;
- Zəruri resursların əlçatanlığı və strateji əhəmiyyətliliyi baxımından, iqtisadi inkişaf, prioritetlərinin seçimi və realizasiyası;
- İqtisadi inkişafda sosial siyasətin məqsədlərinin daima nəzərə alınması ilə yanaşı, mövcud şəraitdə onların nəticəliliyi ilə, populyarlığı arasında düzgün seçimin təmin edilməsi;
- İqtisadi inkişafın, ölkənin iqtisadi açıqlığı ilə üzvü əlaqələndirilməsi və inkişafın sürətləndirilməsində xarici resurslardan istifadədə risklərdən geniş bəhrələnmə ;
- İqtisadi islahatlar modelində əsas aparıcı həlqələrin müəyyənləşdirilməsi;
- Xarici investisiyaların cəlbinin hərtərəfli stimullaşdırılması sisteminin yaradılması;
- Torpağın və dövlət mülkiyyətinin tədrici özəlləşdirilməsi;
- Maliyyə sektorunun mühüm istiqamətləndirici və tənzimləyici kimi istifadəsi;
- Beynəlxalq təşkilatlarla fəal əməkdaşlıq strategiyasını realizasiyası;
- Ölkədə daxili sahibkarlığın müxtəlif formalarda stimullaşdırılması və s.

Beləliklə, 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə formalaşdırılan və realizasiya olunan iqtisadi siyasət, geniş spektrdə bazar transformasiyasının sistemliliyinin təmin edilməsi, dərin tənəzzülün qarşısının alınması, stabilliyin və xalqın sosial rifahının yüksələn trendinin təmin edilməsi və geoiqtisadi inkişaf potensialının yaradılması kimi fundamental meyllərin yaranması ilə xarakterizə oluna bilər.

19.3. Stabillikdən Tərəqqiyə və Artımdan İnkişafa Hərəkətin Dinamikası

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir profilinin formalaşmasında aparıcı rol fikrimizcə, 2004-cü ildən başlayan və böyük neft gəlirlərinin daxil olması ilə sürətlənən, Prezident İlham Əliyevin "Stabillikdən tərəqqiyə" ideyası ilə aparılan siyasət və islahatlar strategiyasına məxsusdur. Milli iqtisadi siyasətin və onun tərkib hissəsi kimi əsaslı islahatların bu mərhələdə məqsəd hədəflərini, regional inkişafda bərabərsizliyin aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun yenidən qurulması, təsərrüfatçılıq dövriyyəsinin genişləndirilməsi, təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi, qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyada çoxazimutlu vektorun seçilməsi, iqtisadi inkişafda dayanıqlıq və inklüzivliyin, sosial yönümlülüyün gücləndirilməsi, iqtisadi və sosial infrastrukturun bazar transformasiyasının sürət-

ləndirilməsi və s. təşkil etmişdir (2).
Düşünülmüş siyasət və böyük neft gəlirləri erasının başlaması sayəsində Azərbaycan iqtisadiyyatında XXI əsrin əvvəllərindən milli iqtisadi sistemin özünü inkişaf qabiliyyətinin bərpası sürətləndi. Bu dövrdə milli inkişaf modelinin mahiyyətini, bazar münasibətlərinin dərinləşməsi fonunda iqtisadiyyatda qeyri-dövlət sektorunun payının ardıcıl artırılması ilə yanaşı, dövlətin tənzimləyici rolunun qorunması və möhkəmləndirilməsi təşkil etmişdir.
Qlobal konyunktur tərəddüdlərinə təmkinli reaksiya: iqtisadi sistemin formalaşmış iş ahənginin saxlanılması; o cümlədən, dövlət xərclərinin azaldılmasında tələskənliyə yol verilməməsi, sosial xərclərin azaldılmaması və məzənnənin stabilliyi siyasəti nəticəsindəinflyasiya təyziqinin qarşısının alınması, iqtisadi siyasətin davamlı inkişafa xidməti kimi qiymətləndrilə bilər. Digər diqqətəlayiq məqamlar isə, milli iqtisadi inkişaf modelində, dövlət büdcəsinin funksionallığının genişləndirilməsi, tənzimləyici rolunun artırılması, iqtisadi inkişafda daxili resursların prioritetliyinin, inkişafın sosial yönümlüyü xəttinin ardıcıl təmin edilməsi olmuşdur. Bu dövrdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində nəaliyyətlər sayəsində ölkəmiz insan potensialının inlişafı indeksinin səviyyəsinə görə “yüksək insan inkişafı” ölkələri qrupuna daxil olub.
İnkişaf dövrünün mühüm xüsusiyyətlərindən birini güclənən maliyyə axınlarından rasional istifadə strategiyasının formalaşması təşkil etmişdir. Bu strategiyanın mahiyyətini, iqtisadiyyatın tam məşğulluq şəraitində olmadığı və iqtisadi sistemin yüksək açıqlığa malik olduğu şəraitdə, makroiqtisadi tarazlıqla iqtisadi artım arasında seçimdə davamlı iqtisadi artım tempinə üstünlük verilməsi təşkil etmişdir. Dövrün iqtisadi strtegiyasını xarakterizə edən mühüm məqamlardan və ya istiqamətlərdən birini iqtisadi siyasətdə proqramlılığın gücləndirilməsi hesab olunmalıdır. Belə ki. bu dövrdə 300-dək proqram xarakterli sənəd, o cümlədən 15 Konsepsiya, 16 Milli Strategiya, 12 Strateji Yol Xəritəsi, 100-dən çox Dövlət Proqramı, 10 Milli Fəaliyyət Planı, 70-dək Tədbirlər Planı və Proqramı qəbul edilmişdir. Belə ki, 2004–cü ildə regional inkişafın tarazlaşdrılması məqsədi ilə ilk Regionlarının sosial-iqtisadi (2004-2008-ci illər) inkişafı üzrə Dövlət Proramının qəbulundan sonra, bir sıra sahəvi və ərazi xarakterli inkişaf Proqramlarının qəbulu təmin edilmişdir. Bu Proqramları xarakterizə edən mühüm məqam kimi fikrimizcə, onların məntiqi ardıcıllığı, qarşılıqlı tamamlayıcılığı və dövlətin tənzimləyici rolunun yeni keyfiyyətdə təkmilləşdirilməsi perspektivlərini yaratması hesab oluna bilər. Məsələn, hazırda icra olunan sayca 4-cü regional inkişaf Proqramı 2019-2023 illəri əhatə etməklə əvvəlki Proqramların məntiqi davamı kimi regional inkişafın inkluzivliyinin təminatında müstəsna rolunu təsbit edir, təsərrüfat mexanizminin fiskal və monetar tənzimləmə sisteminin ardıcıl təkmilləşdirilməsi sayəsində indi artıq nəticə əsaslı büdcə quruculuğu geniş vüsət almaqda-

dır və s.

Dövlət Proqramlarının icrası sayəsində, rəsmi qiymətləndirmələrə əsasən, qlobal və milli səviyyələrdə böhranların tezliyinin yüksək olduğu tədqiqat dövründə, Azərbaycan iqtisadiyyatında ÜDM istehsalı 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır. Bu müddətdə ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Bu dövr ərzində, milli iqtisadi sistemin formalaşdırılmasının institutsional-struktur problemlərinin həlli ilə yanaşı, iqtisadiyyatın gələcək uğurlu inkişafı üçün möhkəm fundamentin yaradılması təmin edilmişdir. Bu mərhələdə, Azərbaycan iqtisadiyyatına müxtəlif mənbələr hesabına təxminən 200 mlrd. dollar həcmində investisiya yatırılmış, o cümlədən milli neft sənayesinin inkişafına, Xəzər şelfində karbohidrogen resurslarının hasilatı və dünya bazarına nəqlinin şaxələndirilmiş sisteminin qurulmasına, təxminən 100 mlrd. dollar hacmində xarici investisiya cəlb edilmişdir. İqtisadi inkişaf strategiyasında Proqramlılığın gücləndirilməsi mahiyyət etibarı ilə fərqli müstəvilərdə və formatlarda baş verməsinə rəğmən, dövlət aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini etiva edən çağdaş inkişaf strategiyasının semantikasına təsirlilik baxımından bir neçə makro səviyyəli Proqramları və yüksək səviyyəli qərarları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə Proqram və qərarlara 2012-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan- 2020: Gələcəyə baxış” konsepsiyası, 2016-cı ildə qəbul edilmiş “Milli iqtisadiyyat və onun sahələrinin Strateji Yol xəritələri”, 2020- ci ildə İnvestisiya Holdinqinin yaradılması, 2021 ildə, Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərin təsdiq edilməsini, 2022-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası qəbul edilməsi aid edilə bilər.

Milli iqtisadi sistemin bu dövrdə uğurlu inkişafı, Azərbaycan Hökumətini 2012-ci ildə iqtisadi inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsini hədəfləyən ambisiyalı inkişaf strategiyasını - “Azərbaycan- 2020: Gələcəyə baxış” konsepsiyasınını yaratmağa sövqləndirmişdir. Bütövlükdə geniş əhatə dairəsinə malik olan Konsepsiyanın başlıca strateji məqsədi,mövcud imkan vəresursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı iqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi və vətəndaşcəmiyyətinin ölkənin ictimaihəyatında fəal statusuilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olunması kimi müəyyən olunmuşdur. Fikrimizcə, Konsepsiyanın mühüm hədəflərindən bir kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və ya inkişafın dayanıqlığı potensialının gücləndirilməsi xüsusilə diqqətəlayiq məqamdır. Lakin təəssüf ki, faktiki olaraq, milli iqtisadi siyasətin qurucuları, şaxələndirməni daha çox formal-institutsional və hətta daha çox qeyri-iqtisadi amillərlə təmin etməyə üstünlük verərək, neft-qaz resurslarının nəqli marşrutla-

rının artırılması, milli valyutanın yüksək “stabil” kursunun bütün vasitələrlə qorunması, regional inkişafda infrastruktur layihələrinə önəm verilməsi və inkişafın nəticəliliyinin beynəlxalq reytinq sistemlərinin “məqsədli” metodikaları ilə müəyyənləşdirilməsi yolunu seçmişlər. İqtisadi fikir tarixi və dünya təcrübəsinin dərsləri göstərir ki, belə yanaşma, iqtisadi sistemin inkişafında daha məhsuldar və dayanıqlı hesab edilən, sistemin daxili inkişaf potensialının səfərbər olunması, “özünü inkişaf”qabiliyyətinin bərpası və inkişafın,ümumən inklyuzivliyinin təmin olunması kimi xüsusiyyətlərə önəm verilməməsi ilə səciyyələnir. Belə yanaşmanınböyük ehtimallı, lakin, ən arzu olunmaz,mümkün nəticəsi, milli sistemin konyunktur dəyişiklərinə görə volotilliyinin hədsiz yüksəlməsi və onun inkişaf potensialının dayanıqlığının kəskin azalmasıdır. Təəssüf ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı da belə nəticədən qaça bilmədi. Belə ki, 2014-cü ildən başlayaraq dünya neft bazarında baş verən konyunktur dəyişikləri, milli iqtisadi siyasətin özəllikləri fonunda, 2005-ci ildən etibarən mökəmlənən və artıq stabil valyutaya çevirilmiş manatın, 2015-ci ildə iki mərhələdə kəskin devalvasiyasını qaçılmaz etdi. Bazar prinsiplərinin hakim olduğu iqtisadi münasibətlər sistemində milli valyutanın belə “gözlənilməz” kəskin ucuzlaşması təbii ki, digər sahələrin fəaliyyəti üçün böyük resurs və bazar problemləri (qiymətlərin formalaşmış harmoniyasının və mənfəətlilik səviyyəsinin dəyişməsi, iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi və s.) yaratdı. Fikrimizcə, ölkə iqtisadiyyatında yaranmış belə şəraitin əsas səbəbləri, neftin qiymətinin düşməsi fonunda azalan valyuta gəlirləri, əlverişli konyunktura dövründə qeyri-neft sektorunda zəruri inkişafın təmin edilməməsi, neft gəlirlərinin qeyri məhsuldar xərclənməsi və s. kimiiqtisadi siyasətin “boşluqları” sayəsində, dayanıqlıq potensialının struktur və institusional zəifliyi hesab edilə bilər.

Yaranmış şəraitdə Hökumətin iqtisadi inkişafın problemlərin operativ və əsaslı dəstəyini, 2016-cı ildə yeni keyfiyyət səviyyəsində hazırlanan və təsdiq edilən “Milli iqtisadiyyat və onun əsas sahələrinin Strateji yol xəritələri (SYX) çox yaxşı ifadə etmişdir. SYX-n hazırlanmasında bizim təcrübəmizdə ilk dəfə olaraq Hökumət, elmi dairələrin və vətəndaş cəmiyyətinin təmsilçiləri, beynəlxaql təşkilatlar və tanınmış konsaltinq şirkətlərini əhatə edən böyük “fikir kollektivi” iştirak etmiş və geniş ictimai müzakirələr təmin edilmişdir. Strateji Yol xəritələri olduqca geniş və əhatəli Proqram sənədi olmaqla milli iqtisadiyyatda yaranmış böhran şəraitini qısa müddətdə aradn qaldırılmasını şərtləndirmişdir. Yol xəritələrinin: Fiskal dayanıqlılığın gücləndirilməsi və davamlı monetar siyasətin qəbul edilməsi; Özəlləşdirmə və dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrlə bağlı islahatların həyata keçirilməsi; İnsan kapitalının və Əlverişli biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi əsas hədəfləri və onların realizasiyası iqtisadi inkişafın gələcək perspektivləri üçün əlverişli mühütin formalaşdrılmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş-

dir. Hesab edirik ki, dünya iqtisadiyyatında 2018-ci ildənözünü biruzə verən "neft tərəddüləri" və 2020-ci ildə vüsət alan pandemiyanın başlaması ilə SYX realizasiyasının dərsləri Azərbaycan iqtisadiyyatında qismən latent və xroniki xarakterli struktur problemlərini çılpaqlığı ilə nümayiş etdirdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatında uzun illər ərzində yaranmış struktur xarakterli problemlərin mövcudluğu iki istiqamətdən qaynaqlanır və funksional baxımdan iqtisadi sistemin "özünüinkişaf qabiliyyətini" və dayanıqlığı səviyyəsini aşağı salması ilə xüsusən təhlükəli hesab olunur. İnsitutsional xarakterli problemlərin mövcudluğu isə, ilk növbədə, yenicə müstəqilliyini əldə etmiş ölkələrdə dövlət idarəetmə sisteminin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Tranzitiv ölkələrdə idarəetmə sisteminin qeyd olunan xüsusiyyətləri, idarəetmənin xərclərini yüksəltməklə onun məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olmaqla bərabər, iqtisadi sistemin fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına gətirir. Başqa sözlə idarəetmə sisteminin qeyri təkmilliyinin təsirləri, yalnız onun bilavasitə xərclərinin yüksək olması ilə deyil, bəlkə də daha çox, aktivlərin, resursların idarəçiliyində yol verilən qeyri-səmərəliliklərlə bağlıdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda dövlət aktivlərinin istifadəsində mövcud qeyri-səmərəlilikləri, idarəetmə modelində formalaşmış xüsusiyyətlər və bilavasitə onları şərtləndirən daha təsirli amillər kimi təsnifləşdirə bilərik. Ən mühüm belə xüsusiyyətlər fikrimizcə, dövlət aktivlərinin idarəçiliyinə olan münasibətdir. Belə ki, hələ planlı iqtisadiyyatın hakim olduğu dövrdə, 1985-ci ildə təsərrüfat müəssisələrinin müstəqilliyini yüksəltmək məqsədi ilə qəbul edilmiş bir sıra qanunlarla verilən güzəşt xarakterli səlahiyyətlər, müasir bazar münasibətləri şəraitində yeni bir "iqtisadi fenomenə" çevirilmişdir. Məsələ ondadır ki, belə güzəştlər sayəsində dövlət müəssisələrinin ictimai məsuliyyəti və cavabdehliyi ilə təsərrüfatçılığının nəticələrinin adekvatlığı prinsipi yox olmuşdur. Belə müəssisələr, geniş spektrdə, təsərrüfatçılıq mühütinə ciddi təsir gücünə malikdir. Nəzərə almaq vacibdir ki, onların bəziləri iqtisadi dövriyyədə qiymət trendlərini formalaşdıran güclərdir və bu kimi səbəblərdən əslində kifayət qədər yüksək mənfəətliliyə malik olmalıdırlar.

Azərbaycanda Dövlət aktivlərindən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən məqamların mühüm bir istiqaməti də, hesab edirik ki, şübhəsiz bank sisteminin fəaliyyətidir. Azərbaycanda bu sahəyə xüsusi diqqət və dövlət qayğısı həmişə olmuşdur. Lakin, yaradılmış əlverişli şəraitə rəğmən, müvafiq olaraq böyük həcmdə dövlət aktivlərini idarə edən bank və bank olmayan kredit müəssisələrinin fəaliyyətini heç də məqbul hesab etmək olmaz. Bir tərəfdən onlar,azad bazar münasibətləri şəraitində "ucuz", yüksək mənfəətə istiqamətlənən özəl bank qurumlarının iqtisadi mühitə mənfi təsirlərininneytrallaşdırılmasını təmin edə bilməmiş, hətta öz "dar" təsərrüfat maraqları naminə, şəraitin daha da ağırlaşmasına

səbəb olmuşlar. Son illərdə öz valyuta ehtiyatlarını, hətta bəzi illərdə dövlət ehtiyatlarının təxminən 30% qədər yüksəldənMərkəzi Bank, “bank sisteminin sağlamlaşdırılması” xərclərinininzəruriliyini əsaslandıraraq, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq öz mənfəətindən, mülkiyyətçi gəlirləri qismində Dövlət büdcəsinə, son 10 ildə demək olar ki, ayırmalaretməmişdir. 2020-ci ildə Azərbaycan İnvestisiya Holdinqinin yaradılması və real sekorun struktur yaradıcı iri şirkətlərinin onun idarəçiliyinə verilməsi qısa zaman keçməsinə baxmayaraq öz müsbət təsirlərini göstərməkdədir.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyası Proqramlığının davam etməsinin son nümunələri olan, Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri və “Azərbaycan Respublikasının 2022—2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategi-yası” iqtisadi inkişafımızın qlobal çağırışlara adekvat reaksiyalılığının gücləndi-rilməsini göstərir. Belə ki, 2030-cu ildək müəyyənləşdirilən Milli prioritetlər, o cümlədən, Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat; Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət; Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiya-lar məkanı; İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış və Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsinə çevirilmə çağırışları, fərqli fundamental istiqamətləri ehtiva etməklə yanaşı, indiyədək nail olunmuş inkişafın üzərində uzun müddətli hədəflərin, o cümlədən Azərbaycanın dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkələri sı-rasına çıxmasını təmin edəcək hədəflər kimi qiymətləndirilməlidir.

19.4. Milli İqtisadi İnkişafın Müasir Geoiqtisadi Çağırışları

Ulu Öndər Heydər Əliyevin yaradıcısı hesab etdiyimiz, Mili iqtisadi inkişaf modelinin yuxarıda qeyd olunan bütün məziyyətləri ilə yanaşı, ən mühüm xüsusiyyətlərindən birini onun inkişafın mahiyyəti, elmi-texniki tərəqqinin kəsilməzliyi, qlobal mühitin qeyri-bircinsliyi ilə şərtlənən volatillik şəraitə adaptasiyası potensialının yüksəkliyi təşkil edir. İlk on illiklərini yaşadığımız XXI əsrin ən mühüm xarakterik əlamətlərindən birini elmi-texniki inkişafın hədsiz sürətlənməsi ilə şərtlənən iqtisadi resursların qeyri-müəyyən perspektivliyi, yeni qlobal nizamın formalaşdrılması üzrə hərəkətliliyin güclənməsi fonunda ənənəvi iqtisadi inkişaf və təsərrüfatçılıq modelinin əsaslı dəyişkənliyi təşkil edir.

Qlobal iqtisdiyyatda son illərdə tezləşən böhran çağırışlarına rəğmən, maraqlar konflikti böyük gücləri bu çağırışları qulaqardına vurması ilə, təəssüf ki, ən pis formada reallaşmaqdadır. Pandemiya ilə başlayan və getdikcə dərinləşən polemikadan çıxan ən mühüm nəticələrdən biri, fikrimizcə, son illərdə aktuallaşan "siyasətin iqtisadiləşməsi" trendifonunda qlobal cəmiyyətin yenidən strukturlaşmasının qaçılmazlığı təşkil edir. Belə strukturlaşma, mütləq, elmi təkamülün sürətlə reallaşmaqda olan çağırışları müstəvisində baş verəcəkdir.

Azərbaycanın möhtəşəm Qarabağ Zəfərinin (2020) yaratdığı və yaratmaqda davam etdiyigeosiyasi və geoiqtisadi çağırışlar bizim coğrafiyada və Yeni dünya düzənin formalaşmasında dominant siyasət drayverinə çevirilmişdir. Tarixi ədalətin bərpası, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, faktiki olaraq yeni qlobal düzənin formalaşmasında mərhələ, vasitə və imkana çevirilməkdədir. Məsələ ondadır ki, birqütblü dünya modelindən imtina dalğalarının sürətlənməsi, qlobal böhranların tezliyinin sürətli yüksəlişi, elmi-texniki tərəqqinin bəşər tarixində heç vaxt görünməmiş müstəqil "gücə" çevirilməsi və s. kimi olduqca ciddi və böyük generasiya "potensiallı" hadisələr, son 20-30 ildə yeni Qlobal Nizamerasının yaxınlaşmasının təzahürü hesab olunmaqdadır.(3)
Yeni Nizamın hərbi-siyasi, təbii-ekoloji, elmi-texnoloji xarakterli tərkib hissələri sırasında üst prioritet sosial-iqtisadi komponentə məxsusdur. Məsələ ondadır ki, bu dövrdə yaşananların ən təsirli meynstrimlərindən birini, çağdaş beynəlxalq münasibətlər sistemində XX əsrdəformalaşmış ciddi siyasi- ideoloji məhdudiyyətlərin aradan çıxması və əksinə marjinal faydalılıq uğrunda mübarizədə "bazarın genişləndirilməsi" hədəflərinin aktuallaşması təşkil etmişdir. Sonuncu amil isə, bütün ölkələrin iqtisadi dvidentlərini artırmaq istəklərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Qlobalfunksional və institutsional xarkterli inqilabi elmi yeniliklər isə iqtisadi fəaliyyətin "təbiət-ölkə-şirkət" çərçivəsində fəaliyyət modelini "təbiət- şirkət" modelinə transformasiyasını şərtləndirmişdir. Yaranmış şərait, əvvəlki fəaliyyət modelində Ölkələrin(və onları təmsil edən dövlətlərin) struktur yaradıcı funksiyalarını əsaslı dəyişmiş və rolunun ciddi azalmasına rəvac vermişdir. Deyilənlərin ən yaxşı sübutu kimi, beynəlxalq münasibətlərdə "geosiyasi" və "geoiqtisadi" yanaşmaların aparıcı mövqeyinin təsbit olunması göstərilə bilər. Yeni yanaşma dünyada qlobal gəlirin yeni faktiki olaraq"üstmilli" xarakterli formalaşma və bölünmə modellərinin yaranmasına gətirmişdir.
Dünyanın məcmu məhsulunu milli istehsalların cəmikimi yox, "Qlobal dəyər zəncirinin" həcmi, kimi anlaşılmasına ilk sistemli baxış, faktiki olaraq, 1992-ci ildə Rio-de Janeyroda keçirilmiş Ətraf mühütin mühfizəsi üzrə Sammitin qəbul etdiyi dayanıqlı inkişafın ilk çoxsaylı prinsiplər olmuşdur. Ötən müddətdə bu təşəbbüsün çoxşaxəli istiqamətlərdə dərinləşdirilməsi, aparıcı ölkələrin geoiqtisadi dəyər zəncirindən daha çox faydalanmaq prinsiplərini, milli maraqların ən məhsuldar təminatçısı səviyyəsinə qaldırmasını şərtləndirmişdir. Sonuncu qlobal trendin təzahürləri olduqca çoxsaylı və fərqli xarakterlidir. (5) Buraya müxtəlif formatlı dərinləşmiş regional inteqrasiya ittifaqlarınçoxalması, iri transmilli biznesin iqtisadi münasibətlərin aparıcı operatoruna çevirilməsi və s. kimi meyllərlə yanaşı, nəinki qlobal güclərin, hətta əlverişli imkanlara malik "kiçik iqtisadiyyatlı" ölkələrin də "ölkə-sistemə" çevirilmə uğrunda amansız mübarizəsinin getdikcə daha da güclənməsi aid edilə bilər. Bu mübarizə, milli maraqların

təminatı, səmərəli dövlət quruculuğu və effektiv iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdrılması kimi hədəflərə yönələn siyasət qurucuları qarşısında tükənməyən və ən vacibi daima yeniləşən çağırışlar yaratmaqdadır.
Yeni qlobal çoxsaylı çağırışlar sırasında Azərbaycan üçün aktuallığı hər ötən gün dahada dərinləşən və genişlənən ən mühümlərindən biri, Qədim İpək yolunun geoiqtisadi inkişaf potensialı təşkil edir. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda geoiqtisadi inkişaf baxımından mühüm çağdaş dəyişiklərin əsasımahiyyət etibarı ilə keçən əsrin 90-cı illərin ortalarından, Bakı–Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Traseka xəttinin yaradılması ilə başlamışdır. Mərkəzində Azərbaycanın təbii ehtiyatları və dahiyanə düşünülmüş inkişaf strategiyasının dayandığı bu iki layihə, sonrakı dövrlərdə geniş bir ”dəyər zəncirinə” çevirilməklə kompleks xarakter almışdır. İndi bu“klassik” nəqliyyat layihələri böyük bir coğrafiyada onlarla ölkənin milli maraqlarının təminedicisinə çevirilmişdir və bu proses sürətlə dərinləşməkdədir.
“Zəgəzur koridoru” haqqında indi genişlənən müzakirələr sadəcə Azərbaycanla Ermənistan arasında nəqliyyat xəttinin yaradılmasından qaynaqlanmır. Məhz çox böyük arealda və onilliklər və hətta əsrlər boyu zaman zaman ortaya atılmış qlobal hədəflərə yaxınlaşma imkanları ilə şərtlənir. Belə hədəflərə Rusiyanın “isti dənizlərə çıxışı”, Hindistanın “Varyaq yolu”, Çinin “bir kəmər bir yol” layihəsi və s. nümunə göstərilə bilər. Hədəflərin çoxluğu və yenicə yaranan marşrutların çoxvariantlılığı arasında seçimdə milli maraqların adekvatlığının təmin edilməsi olduqca mürəkkəb məsələyə çeviirlmişdir. Son bir neçə ayda bu mövzu ətrafında müzakirələr daha dinamik xarakter almışdır. Məsələn, bu yaxınlarda Azərbaycan, Rusiya və İran arasında “Şimal-Cənub“ layihəsi haqqında hökumətlərarası müqavilənin imzalanması ilə uzun illər davam edən alternativ axtarışlarına faktiki son verildiyini deyə bilərik. Dünya səviyyəsində geosiyasi və geoiqtisadi düzəndə əsaslı dəyişikləri şərtləndirəcək, ”Bir kəmər, bir yol” meqa layihəsində Orta koridorunun formalaşması müzakirələrinin də faktiki olaraq sona çatmasını proqnozlaşdırmaq olar. 2022-ci ilin sentyabr ayında baş verən daha iki mühüm hadisə, Azərbaycanının ilk dəfə tərəfdaş ölkə kimi ən yüksək səviyyədə təmsil olunduğu ŞƏT -n Səmərqənd sammiti və BMT-n illik toplantısı çərçivəsində GUAM-ın aktivləşdirilməsi ilə bağlı Xarici İşlər Nazirləri toplantılarının qərarları, qlobal coğrafiyada tektonik geoiqtisadi çağırışların aktuallığının yeni səviyyəyə çıxmasını göstərir. Hesab edirik ki, sürətlə yeniləşən belə yeni çağırışlar, onların faktiki və potensial generasiya mənbəyinə çevirən Azərbaycanın struktur yaradıcı rolunun daha da artmasına, milli iqtisadiyyatımızın inkişafına və Dövlətimizin qüdrətinin artmasına səbəb olacaqdır.

Beləliklə fikrimizcə, “ölkə-sistemə” çevirlmə hədəfi, müasir inkişaf mərhələsində milli inkişaf strategiyasının geoiqtisadi mahiyyət almasını qaçılmaz, müstəsna çağırış milli marağa transformasiya etmişdir. Qarabağ Zəfərindən ötən son iki ildə Azərbaycan Hökumətinin beynəlxalq fəaliyyətinin bütün aspektləri fikrimizcə bu məqsədə yönəlmişdir. Geoiqtisadi inkişaf modelinin mahiyyətinə uyğun olaraq Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasını müəyyən edən mühüm amillərdən biri iqtisadi doktrinamızın mahiyyət paradiqmasının dəyişməsi hesab edilə bilər. Belə ki, milli iqtisadi doktrinamız resursların istifadəsində ənənəvi marjinal faydalılğın artırılmasına deyil, geoiqtisadi mövqenin möhkəmləndirilməsi vasitəsi ilə milli strateji məqsədlərin həllinə üstünlük verilməsinə hədəflənən dirilməkdədir.

Ədəbiyyatlar

1. R.Həsənov Tənəzzüldən stabilliyə,stabillikdən tərəqqiyə doğru təkamülün xüsusiyyətləri və perspektivləri, Heydər Əliyev və Azərbaycanın müasirləşmə strategiyası Bakı Azərnəşr 2011, 952 s. c698-709
2. R.T.Həsənov Milli iqtisadiyatın rəqabətliliyi:struktur islahatları və yeni inkişaf paradiqması “Strateji təhlil” SAM elmi- analtik jurnal, Bakı 2017,N1-2(19-20), səh.229-258
3. R.Həsənov Vətən müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda geoiqtisadi çağirişlarİkinci Qarabağ müharibəsi qələbənin ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları 21–22 oktyabr, 2021-ci il s 168-171
4. История экономической учений, П.р. В.Автономова, О.Ананьина, Н.Макашевой, уч.пос. –М. Инфра-М, 2002,784 с.
5. Кристалина Георгиева Глобальный кризис, не похожий ни на какие другие, требует исключительных глобальных ответных мер https:// www.imf.org/ ru/

20

Milli İqtisadi İnkişafın Təminatçısı – Heydər Əliyev

i.ü.f.d. dos. Afaq Hüseyn
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Hər bir dövlət inkişaf tarixinə və strategiyasına malikdir. Dövlətin inkişaf strategiyasın əsas ideyası xalqın rifahının yüksəldilməsinə, dövlətin qüdrətinin artırılmasına yönəlməsidir. Bu səbəbdən dövlətlər öz strategiyasını qurarkən müasir şəraitdə milli reallıqlara söykənir və onu dünyada baş verən qloballşma prizmasından dəyərləndirirlər. Aydındır ki, öncə həmin ideya yaranmalı və sonra onun tətbiq fəliyyəti olmalıdır (Hüseyn, 2013).

SSRİ-nin süqutundan sonra milli müstəqillik əldə etmiş gənc respublikamız üçün iqtisadi dayaqların möhkəmləndirilməsi zərurəti meydana çıxdı. İqtisadi münasibətlərdə yaranmış real vəziyyət göstərdi ki, respublikamızın iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunmasının əsas yolu iqtisadiyyatın idarə olunmasını inzibati-amirlik məngənəsindən azad etməkdir (Hüseynova, 2001, səh.8).

Tarixdə adı dövlətçiliyin simvoluna çevrilən və onunla qoşa çəkilən çox az siyasi liderə rast gəlmək olar. Siyasi liderliyin mahiyyəti – dövlətinin milli maraqlarına cavab verən yeganə və bənzərsiz inkişaf yolunu müəyyən etmək, xalqını yeni zəfərlərlə dolu qalibiyyətli gələcəyə aparan siyasəti təmin etməkdir (Əlizadə, Həbibbəyli və Əliyeva-Kəngərli, 2013, s.8-10). Müstəqil Azərbaycanda dövlət quruculuğunun əsas prioritetlərini, məqsəd və vəzifələri formalaşdıran ideyanın əsasını müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, ulu öndər Heydər Əliyev qoymuşdur. "Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasında, dövlətçilik ənənəsinin formalaşmasında böyük və əvəzsiz rolu olub. O, 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıtmaqla erməni təcavüzünün və separatizminin qarşısını aldı, ölkəni parçalamaqdan, dağılmaqdan qorudu (Kazımlı, 2007, s.286). "Əgər hər hansı ölkənin xalqı öz hüquqlarını anlayır və onları qoruya bilirsə, o zaman ən kiçik dövlət belə ən böyük məmləkət qədər güclü olar" müddəasını irəli sürən ulu öndərin istiqamətləndirdiyi hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu ideyası əsasında təkcə inzibati-amirlikdən miras qalan modelin yenilənməsi deyil, həm də dünyada baş verən siyasi, sosial-iqtisadi proseslərə adekvat olan, təşkilatçılıqdan başlayaraq idarəetməyə qədər bütün sahələri əhatə edən dəyişikliklər nəzərdə tutulurdu (Hüseyn, 2013).

Müasir dövrdə milli iqtisadi maraqlar dinamik olaraq dəyişir, əsasən də bu, ölkənin resurslara malik olmasından, gəlirlərinin səviyyəsindən, hərbi və siyasi gücündən asılıdır. Milli sosial-iqtisadi inkişafın təməlini formalaşdıran zaman aşağıdakı prinsipial strateji elementlərə diqqət yetirilir:

- Əvvəla, dövlətin funksiyaları onun potensialı ilə uzlaşdırılmalı;
- İkincisi, ictimai institutların aktivləşməsi yolu ilə dövlətin potensialı möhkəmləndirilməlidir.

Dövlət funksiyalarını səmərəli surətdə yerinə yetirə bilməsi üçünilkin olaraq kifayət qədər tənzimləmə resurslarına malik olmalı, ikincisi, həmin vasitələrin imkanlarını aydın təsəvvür etməli və nəhayət, üçüncüsü, onların sosial-iqtisadi nəticələrini öncədən görməlidir. Bu zaman ölkənin inkişafının səviyyəsi və konyunkturanın vəziyyəti də nəzərə alınır. Ona görə də siyasi qərarlarla real iqtisadi qərarların əlaqəsi mütləq nəzərə alınaraq dövlət siyasətinin formalaşması zamanı uzlaşdırılır.

Bu baxımdan siyasi qərarların qəbuluna və iqtisadi siyasətin formalaşmasına təsir edən amillərin xüsusiyyətlərinin təhlili mühüm sayılır.

20.1. Böhran və Onun Aradan Qaldırılmasında Səylər

Qeyri-sabit vəziyyətlərin artması nəticəsində sistem və situasiyanın təhlilinə diqqətin artması müşahidə olunur. Dövlət idarəetməsinin mürəkkəbliyi və çox aspektli olması amillərin ayrı-ayrılıqda deyil, bir çox hallarda məcmu şəkildə qarşılıqlı təsir və birinin digərinin törəməsi kimi təhlil edilməsini zəruri edir. Baxmayaraq ki, dövlət inzibati idarəetməsində hər bir element konkret funksiyaya və təyinata malik olur, onlar bütöv sistem şəklində təhlil edilməlidir. Sistem bir tərəfdən fəaliyyət göstərən və istənilən şərtlərdə mövcudluğu baxımından kifayət qədər dayanıqlı, digər tərəfdən inkişaf etdiyi səbəbdən dəyişən sistem kimi qəbul edilməlidir. Lakin sistemli yanaşmada bəzi izahı və təhlili nəzərə alınmayan məqamlar mövcuddur. Bu da dövlət inzibati idarəetmə sisteminin bütöv olmasını izah edən konkret mexanizmlər və sistemin əlaqələri tipinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Müxtəlif tipli əlaqələrin mövcudluğunu müəyyən etmək kifayət deyil. Bu əlaqələri məntiqi baxımdan eyni cinslilər kimi qruplaşdırmaq və “əlaqə-əməliyyat” şəklinə salaraq təhlil etmək zəruridir, ancaq təcrübədə bu çətin prosesdir. Çünki dövlət inzibati idarəetmə sisteminin müxtəlif strukturlarında bu əlaqələri fiksə etmək heç də həmişə mümkün olmur. Belə olan halda sistemin mürəkkəbliyi, onun meyarları və bu meyarların önəmliliyini də təhlil etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Sistemli yanaşma sistemli təhlil üçün dəqiq məqsədin seçilməsini tələb edir və müxtəlif metodların məcmu şəkildə istifadəsinin əsasında problemin həll edilməsinə yönəlir. Bu zaman problemə bütöv, vahid şəkildə baxılır və ayrı-ayrı nisbi, fərdi qərarların qarşılıqlı əlaqəsi və nəticəsi nəzərə alı-

nır ki, bu da alternativ həll yollarının müəyyən edilməsinə səbəb olur. Əsas şərtlərdən biri ayrı-ayrı alt bölmələrin qərarlarının və məqsədlərinin ümumi qərar və məqsədlə ziddiyyət təşkil etməməsidir. Halbuki, təcrübədə bəzi hallarda belə ziddiyyətlərin olması müşahidə edilir. Bu da istənilən sahədə islahatın həyata keçirilmə keyfiyyətinə təsir edir. Bu səbəbdən sistemli yanaşma əsasında model qurarkən qərarın həyata keçirilməsində real vəziyyətdə üzləşə biləcək bütün amil və əlaqələr (bəzən amilin təsiri altında yarana biləcək müxtəlif hallar da) nəzərə alınmalıdır. Belə bir modeli qurarkən əsas məqsədlərdən biri fəaliyyətin (hərəkətin) ümumi nəticəyə nə qədər təsir edəcəyi, müxtəlif variantlarda hansı resurs və xərclərin tələb edilməsi, hansı həcmdə sərf edilməsinin öyrənilməsidir.

Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan mühüm siyasi, sosial-iqtisadi, hərbi problemlərlə üzləşmiş, mövcud siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliyi, Dağlıq Qarabağ problemi ilə daha da ağırlaşmışdır; ərazi bütövlüyünün bərpası ölkənin siyasətinin əsas prioritetlərindən biri idi. Bundan başqa, Xəzərin hüquqi statusunda qeyri-müəyyənlik digər qonşu dövlətlərlə münasibətlərə də təsir edirdi. Bütün bu məsələlər ölkənin inkişaf tempinə təsir edib və Azərbaycanın “hərbi, siyasi və iqtisadi baxımdan riskli ölkələr” siyahısına daxil edilməsinə səbəb olurdu (Khalilov, Huseyn, 2022).

Qeyd edək ki, 1992-ci ildən 1995-ci ilə qədər Respublikada yüksək inflyasiya tempi müşahidə olunurdu. Həmin illərdə inflyasiya tempi pik həddə çatmış, hətta 1992-1994-cü illər ərzində xidmətlər sahəsində hiper olmaqla görünməmiş bir sürətlə irəliləmişdir. Bu da müəssisələrin müflisləşməsinə və əhalinin kasıblaşmasına səbəb oldu.

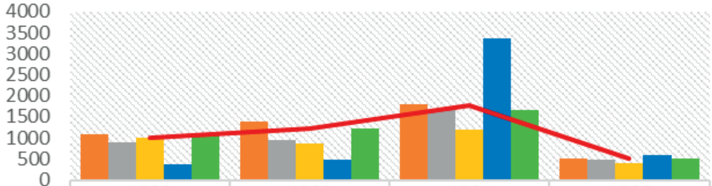

	1992	1993	1994	1995
Ərzaq məhsulları, içkilər,tütün	1075.2	1385.6	1793.3	522.4
Qeyri-ərzaq malları, xidmətlər	905.9	954.5	1673	481.2
Qeyri-ərzaq malları	993.1	874.7	1185.8	408
Xidmətlər	376.3	491.8	3353.7	601.3
Ərzaq və qeyri-ərzaq malları	1054.9	1210.2	1664.9	502
Cəmi mallar və xidmətlər	1012.3	1223.1	1763.5	511.8

Qrafik 20.1: İstehlak qiymətlərinin indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, %-lə)
Mənbə: *AR DSK məlumatları (A.Hüseynova, 2001)*

Siyasi qərarların iqtisadi inkişafla əlaqəsi danılmaz olduğu kimi, siyasi liderin bir şəxsiyyət kimi milli inkişafa təsiri də onun şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqədardır. Bütün dünyanın qəbul etdiyi böyük dövlət xadimi, görkəmli siyasətçi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı, zəmanəmizin nadir şəxsiyyətlərindən biri Heydər Əliyev çox zəngin irs qoyub getmişdir (Məmmədli R., Əhmədova S, 2018, s.9). Onun bir lider kimi keyfiyyətləri hazırda da nümunə olaraq gündəmdə qalır. Ümumiyyətlə, liderlik əlamətləri yanaşmasına görə insanlara yaxın olan və özlərini təsdiq edə bilən liderlər (ekstrovertlər), intizamlı və öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə (vicdanlı) malikdirlərsə, yaradıcı və çevikdirlərsə (açıqdırlarsa) liderlikdə onların üstünlüyü var və bu xüsusiyyətlərin yaxşı lider olmağın ümumi xüsusiyyətlərinin açarı olduğunu düşünürlər. Bunun səbəblərindən biri də vicdanlılıq və ekstraversiya öz-özlüyündə liderlərin effektivliyinə aiddir (Robinson, 2015). İdarəetməsi sahəsində elmi araşdırma və tədqiqatların davamı olaraq inzibati idarəetmə “klassik nəzəriyyə”si (A.Fayol, L.Uayt, L.Urnik, D.Muni, T.Vulsi və s.), “insan münasibətlərinin məktəbi” (bəzən ona neoklassik nəzəriyyədə deyirlər və tərəfdarları M.Follet, A.Maslou, E.Meyo, U.Merfi və s.) kimi istiqamətləri formalaşmışdır. İnzibati idarəetmədə insan amilinin təsirinin tədqiqi daha sonralar davranış, sistemli və situasiya (vəziyyət) yanaşmalarının işlənib hazırlanmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, dövlət idarəçiliyi bir sistem kimi struktur–funksional yanaşma aspektindən tədqiq (Parsons, 2008; Easton, 1990) edilmişdir. Nəzərə alaq ki, burada struktur yanaşma - sistemi təşkil edən komponentlərin, funksional yanaşma isə sistemin elementlərinin daxili və xarici fəaliyyət və əlaqəsinin öyrənilməsidir. Q.V. Atamançuk dövlət idarəçiliyinin məqsədlərinin obyektiv şəraitdən irəli gələn və əsaslandırılmış, sosial yönümlü, resurs cəhətdən təmin olunmuş və sistemli təşkil olunmalı olduğunu göstərir (Atamançuk,1997). Ə.Rzayev isə qeyd edir ki, “dövlət mexanizmi “dövlət-dövlət aparatı - dövlət orqanı-dövlət vəzifəsi - dövlət qulluğu - dövlət qulluqçusu” sxemi üzrə fəaliyyət göstərir. Belə ki, “dövlət vəzifəsi” dövlət aparatını dövlət qulluğu ilə əlaqələndirən elementdir. Vəzifə tutulandan sonra fəaliyyətə başlayır, bununla da dövlət aparatı statikadan dinamikaya keçir” (Rzayev, 2005, s. 3). Nəticədə, vəzifə tutan şəxsin ali səviyyələrdə qəbul edilmiş qərarlarının keyfiyyəti bütün sistemə təsir etmiş olur.

Müstəqilliyin ilk illərində H.Əliyevin əsas şəxsi keyfiyyətlərindən biri zaman kəsiyinin fazalarının düzgün nəzərə almasıdır. Aydındır ki, iqtisadi islahatların müsbət nəticəsini əldə etmək üçün müəyyən vaxt kəsiyində bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi labüddür. İqtisadi proseslər ani olaraq baş vermir və islahatların həyata keçirilməsi üçün resurslarla yanaşı, islahatla bağlı tədbirlərin reallaşması üçün zaman da tələb olunur. Ona görə də iqtisadi islahat tədbirlərinin reallaşdırılmasında gecikmələr baş verir, bu da məqsədi nəticədən uzaqlaşdıran

zaman kəsiyini əmələ gəlir. Ümumiyyətlə siyasi liderlər iqtisadi islahatlar tədbirlərinin nəinki nəticələrını bilməli, eyni zamanda bu nəticələrə nə zaman nail olunacağı, yəni nəticənin hansı müddətdə gözlənildiyini də bilməlidirlər. İqtisadi siyasətin çərçivəsində həyata keçirilən iqtisadi islahat tədbirlərinə sərf olunan zaman kəsiyi (laqları) böyük əhəmiyyətə malikdir və tədbirin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan alətlərin mürəkkəbliyindən asılıdır. Lakın iqtisadi nəzəriyyə və praktika baxımından bu çətin problem deyil. Çətinlik yaradan iqtisadi siyasətin nəticələrinin tam vaxtında alınması üçün iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi prosesini tam əhatə edən zaman kəsiyinin (laqların) düzgün müəyyən edilərək işlənib hazırlanmasıdır (Əhmədov, Hüseyn, 2012, səh.95).

İqtisadi islahatın həyata keçirilməsinə təsiri olan digər amil – zamana uyğun, zamanı nəzərə alan və zamandan asılı olmayan, uyğunlaşdırılmayan gözləmələrdir. Qiymətləndirilməsi mürəkkəb və problemli olan bu amil bir sıra məqamların nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu əsasən, bir çox vəziyyətlərin təkrarlanması, qısa dövr üçün mövcud olan inamın uzun müddətli dövrdə kifayət qədər olmaması təhlükəsinin yaranması, əsasən də əhali arasında reputasiyaya malik olma və onun inamına sahib olma məsələsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, vahid bir qərarın reallaşmasına müxtəlif anlarda yaranan halların nəticələri və verilən daha kiçik qərarlar təsir etmiş olur. Amma funksional əlaqə səbəbi özündə ehtiva edə və eyni zamanda əks etdirməyə də bilər. Funksional asılılıq daha dərin və köklü əlaqələri, onların yaranma səbəblərini aça bilmir və yalnız onların mövcud ola bilməsini nəticəyə çatan zaman, sonda göstərir. Bu zaman əsas problemlərdən biri verilən şəraitdə idarəetmə prosesinin inkişaf trayektoriyasını formalaşdıran, situasiyanı əks etdirən və ya onu yaradan dəyişənlərin düzgün müəyyən edilməsidir. Əsas çətinlik bu amillərin insan amili ilə bağlı olması səbəbindən davranışların və yaradıcı qərarların ehtimallarının düzgün müəyyən edilməsidir.

Dövlət səviyyəsində səlahiyyət çərçivəsində qərarların hazırlanması, qəbul edilməsi, icrası və icraya nəzarət edilməsi, dövlət orqanlarının səmərəli fəaliyyətinin, dövlət qulluqçuları tərəfindən vəzifə səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi dövlət idarəetməsi prosesində vacib olan aşağıdakı mərhələləri nəzərə almağı tələb edir:

- vəziyyətin (situasiyanın) təhlili üçün vacib olan informasiyanın toplanması, emalı və təhlili, mənfi və müsbət aspektlərin üzə çıxarılması;
- məqsədlərin müəyyən edilməsi və vaciblik dərəcəsinə görə nizamlanması;
- məqsədlərə çatmaq üçün zəruri resursların mövcudluq vəziyyətinin təhlili və potensialın qiymətləndirilməsi;
- məqsədlərə çatmanın ən optimal yolunun seçilməsi, alternativlərin işlənib hazırlanması, səmərəliliyin təhlili və qiytmətləndirilməsi;

- qərar qəbulu və onun həyata keçirilməsinin təşkili, əlaqələndirmənin aparılması;
- icra vəziyyətinin təhlili, maneə və nöqsanların aradan qaldırılması;
- nəticənin qiymətləndirilməsi.

İnsan xarakterlərinin müxtəlif olması, icra edənlərin qərarın reallaşması prosesində müxtəlif təsir və səbəblərdən motivlərinin dəyişməsi səbəbindən idarəetmə modeli qurulan zaman insan xarakterlərinin və motivlərinin qəbul edilən qərarlara təsiri nəzərə alınmalıdır. İnzibati idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesində aşağıdakı addımlar atılmalıdır:

- Problem təhlil edildikdən sonra onun həll edilməsi üçün qərarların qəbul edilməsi zamanı struktur-funksional təhlil aparılmalı, motivasiya modeli seçilməli və motivasiyanın dəyişməsi baş verdikdə onun bərpası yolları, qərarların qəbulunun kəmiyyət metodları və digər yanaşmalar (metodlar) seçilməlidir;
- Seçilmiş metodun müsbət və mənfi tərəfləri əvvəlcədən nəzərə alınaraq proqnozlaşdırılmalı, mənfi tərəflərlə bağlı öncədən zəruri hazırlıq işləri aparılaraq onların təsir gücünün zəiflədilməsi tədbirləri müəyyən edilməlidir. Eyni zamanda qərarı qəbul edən şəxs (rəhbər) vəziyyəti düzgün qiymətləndirməli və hansı amilin bu vəziyyətdə əhəmiyyətli olmasını, amillərin (bir və ya bir neçəsinin) dəyişməsinin sonda necə nəticə verəcəyini öncədən müəyyən etməlidir;
- Qərarı qəbul edən şəxs (rəhbər) məqsədə nail olmanı təmin edəcək vasitələrə malik olmalı və onu tətbiqi bacarığına sahib olmalıdır.

Heydər Əliyevin neft strategiyası və beynəlxalq müstəvidə bu istiqamətdə apardığı səylər mühüm rol oynamışdır (Khalilov, Huseyn, 2022). Demokratiya üçün daxili təhlükələrin mövcudluğu, milli mədəniyyət və iqtisadiyyatın yeni strukturlar formalaşdırması, fanatizm və etnik azlıqların problemlərinin gündəmə gəlməsi və iqtisadiyyatın yeni səviyyəyə qalxması, ya da yeni növ (məsələn, virtual və s.) iqtisadiyyatın formalaşması fərqli idarəetmə üslub və metodlarının tətbiq edilməsini zəruri edir. Bu da konservativ baxışlı insanlarda narazılıq və gələcəkləri ilə bağlı narahatlıq üçün əsas yaradır. İlk növbədə, reallaşdırılan iqtisadi siyasətin gözlənilən zəruri nəticəni verməsi üçün xalqın müvafiq iqtisadi təfəkkür tərzinə mənfi təsir göstərən siyasi-ideoloji, sinfi, psixoloji, dini və ümumən milli xüsusiyyətlərdən irəli gələn digər məhdudiyyətlərin tədricən aradan qaldırılması vacibdir.

Tədqiqatçılar razılaşırlar ki, qlobal rəhbər olmaq eyni zamanda birdən çox mədəniyyətlə işləməkdə fəal təcrübə qazanmağı tələb edir. Bu təcrübə rəhbərlərə müxtəlif idarəçilik üslubları müxtəlif insan qrupları ilə necə işlədiyini müşahidə etməyə və mədəni sərhədlər çərçivəsində işə güvən yaratmağa imkan verir (Ro-

binson, 2015). Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dövlətinə belə güvəni yalnız Heydər Əliyev yarada bildi. Ümummilli lider tərəfindən 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” imzalanması sosial-iqtisadi inkişafın təməlinin təmini istiqamətində yeni səhifəni açdı. Əsas uğur o idi ki, Azərbaycan müstəqil suveren ölkə kimi tanındı.

İxracat statistik məlumatlarının təhlili göstərir ki, 1993-1994-cü illərdə enerji daşıyıcılarının qiymətləri artaraq dünya bazar qiymətlərinə yaxınlaşmışdı. Artıq 1994-cü ildə 1 ton mühərrik yanacağı 90 dollar, reaktiv yanacaq 140 dollar, dizel yanacağı 150 dollar olmuşdur. istehsalçının xam neftə olan qiyməti 1992-ci ildə dünya bazar qiymətinin yalnız 9%-i, 1994-cü ildə isə 20%-i həddinə çatmışdır. Qaz sahəsində tənzimlənmənin aparılmasının zəruriliyi kəskin idi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1994-cü ildə Türkmənistan qazının qiyməti dünya bazar qiymətlərinin 50%-nə yaxınlaşdığı halda, Azəriqazdan verilən məlumata əsasən yerli qazın qiyməti 1992-ci ildə dünya bazar qiymətlərinin 2,4% qədər olmuş və 1994-cü ildə bu vəziyyət çox az dəyişmişdi (Hüseynova, 2001).

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi və təbii sərvətləri iqtisadi inkişafa da öz təsirini göstərdi. “Bu baxımdan, BTC boru kəməri layihəsinin tamamlanması xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. 1997-ci il sentyabrın 5-də Prezident Heydər Əliyev magistral kəmərin təşəbbüskarı olmaq üçün işçi qrupu yaratdı. 1999-cu ilin noyabrında Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) İstanbul Zirvə toplantısında Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan ABŞ prezidenti Bill Klintonun dəstəyi ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan vasitəsilə böyük ixrac boru kəmərinin tikintisinə dair razılığa gəliblər. BTC). 18 sentyabr 2002-ci ildə rəsmi mərasim zamanı BTC ixrac boru kəmərinin təməli qoyuldu” (Ziya Öniş, Şuhnaz Yilmaz, 2009). Heydər Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycan Mədən Hasilatı üzrə Şəffaflıq Təşəbbüsündə iştirak etmək qərarına gəldi və ölkə 2003-cü ildə keçirilən ilk sammitində bu təşəbbüsə rəsmən qoşuldu (Asadov 2009, s. 97)

Təhlil göstərir ki, məhz Heydər Əliyevin “Əsrin müqaviləsi” kontraktını bağlayan zaman dünya bazar qiymətlərini düzgün proqnozlaşdıra bilməsi və qiymət artımının milli iqtisadiyyat üçün əvvəlcədən nəticələrini müəyyən edə bilməsi bu siyasətin uğurunun əsasını qoydu. Kontrakt bağlananda dünya bazatında neftin qiyməti 1 baller üçün 15-18 dollar idi. Kontrakt bağlanadan sonra dünyada baş verən siyasi-hərbi hadisələr nəticəsində son 25 ildə dünya bazarlarında neftin qiymətinin yüksələrək dəyişməsi qiymət artımının milli neft strategiyasının uğurunun təcəssümü oldu.

Qrafik 20.2: Dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişməsi
Mənbə: *Məlumatlar https://tradingeconomics.com/commodity/crude-oil götürülmüşdür (05.03.2023)*

Azərbaycan öz neft sənayesində xarici investisiyalardan, yüksək neft qiymətlərindən və BTC boru kəmərindən əhəmiyyətli dərəcədə faydalanmışdır. Nəticədə, ölkə 2000-ci illərdə rekord artım səviyyəsinə nail oldu. 1995-ci ildən bəri Azərbaycanda orta illik ÜDM artımı 10,9 % olan və çox sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat var (World Bank 2014).

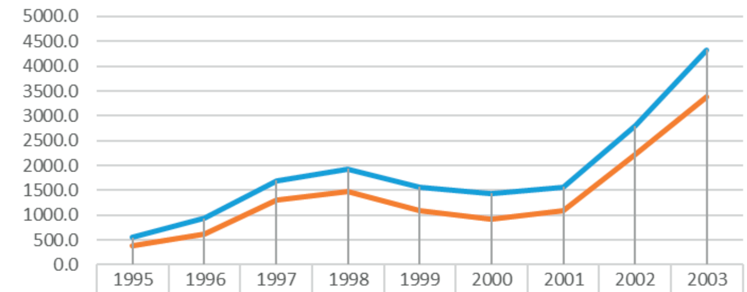

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla), mlyn.dollar	544.1	932.1	1694.5	1932.2	1571.0	1441.4	1561.8	2796.6	4326.3
Xarici investisiyalar, mlyn.dollar	375.1	620.5	1307.3	1472.0	1091.1	927.0	1091.8	2234.9	3371.0

Qrafik 20.3: İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar
Mənbə: *AR DSK məlumatları əsasında tərtib edilmişdir, https://www.stat.gov.az/source/finance/ (05.03.2023)*

Təhlil göstərir ki, 1995-ci ildə xarici investisiyaların ümumi investiyalarda payı 68,9% idisə, artıq 2003-cü ildə bu göstərici 77,9% olmuşdur. 1994-2003 –cü illər ərzində 17 ölkə ilə investisiya qoyuluşlarının təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişin təsdiq edilməsi haqqında qanun qəbul edilmiş və saziş imzalanmışdır (https://e-qanun.az/result#, 2023).
Ümumilikdə 1995-2021-ci illər üzrə ölkə iqtisadiyyatına 305693,4 mln. dollar həcmində invesitisiya qoyuluşu edilmişdir ki, bununda 154469,6 mln.dol. xarici investisiyaların payına düşmüşdür (https://www.stat.gov.az/source/finance/, 2023).

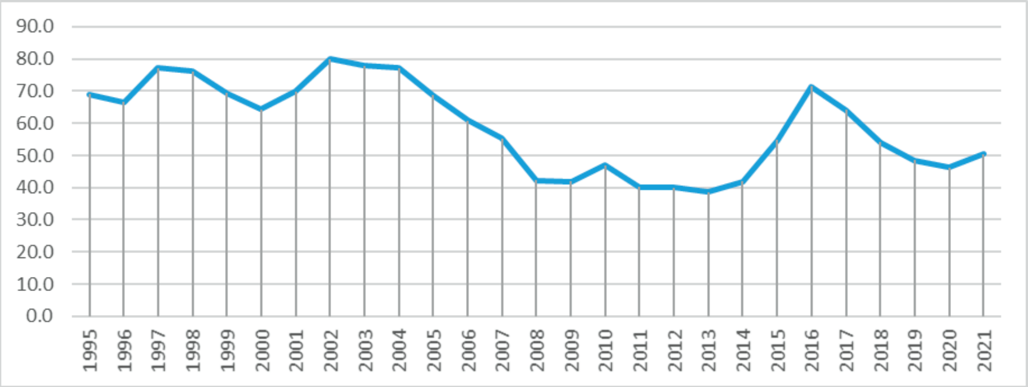

Qrafik 20.3: İnvestisiya qoyuluşlarında xarici investisiyaların xüsusi çəkisi, %-lə
Mənbə: *AR DSK məlumatları əsasında tərtib edilmişdir, https://www.stat.gov.az/source/finance/ (05.03.2023)*

Ölkələrin dövlət (ictimai) institutları qloballaşmanın təsiri və informasiya-texnoloji dəyişikliklərin, dünyadakı sosial-iqtisadi proporsiyalardakı dəyişikliklərin səbəbindən iqtisadiyyatı tənzimləməklə bağli qərar qəbuletmə və icra zamanı tam sərbəst ola bilmirlər. Onlar müxtəlif beynəlxalq institutların, ictimai təşkilatların, transmilli kapitalın və digərlərinin öz iqtisadi münasibətlərinə təsirini nəzərə almalı və müqayisə etməli olurlar. Buna görə dövrü olaraq dövlətin iqtisadiyyatda rolu və funksiyalarının yenidən dərk edilməsi baş verir. Bu artıq yeni bir istiqamətdə inkişafı tələb edir.

20.2. Heydər Əliyev İdarəetmə Xəttinin İqtisadi İnkişafda Davamı

Dövlətin fəaliyyəti onun funksiyalarında ehtiva olunur ki, bu da dövlətin fəaliyyətinin mahiyyətini, ölkənin inkişafında, cəmiyyətin tələblərinin ödənilməsindəki rolunu əks etdirir, ölkədaxili və xarici fəaliyyətinin əsas istiqamətlərində təzahür edir. Dövlət idarəetməsi daimi, arasıkəsilməz və planlı həyata keçirilən icraedici-bölüşdürücü fəaliyyət olmaqla, dövlətin adından çıxış edən və dövlətin

funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanları vasitəsilə təmsil edilir. Ancaq "dövlətin funksiyalarını onun ayrı-ayrı strukturlarının (məhkəmə, qanunverici, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının) funksiyalarından ayırmaq lazımdır. Ayrı-ayrı dövlət orqanlarının funksiyaları daha konkret və məhdud xarakter daşıyır və dövlətin ümumi funksiyalarının tərkib hissəsini təşkil edir". (Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi, 2010, s.79). Nəzərə alaq ki, funksiyalar dövlətin tipindən, siyasi quruluşdan və resurslarla təmin edilmə dərəcəsindən asılı olaraq dəyişə bilir. Bu səbəbdən onları daxili və xarici, daimi və müvəqqəti, ümumi və siyasi-ideoloji, iqtisadi, sosial, ekologiya, nəzarət (maliyyə və s.), qanunçuluğun qorunması (hüquq-mühafizə) sahəsində mühüm funksiyalar kimi fərqləndirirlər. Dövlət, siyasi quruluşdan və həyata keçirilən daxili, xarıci siyasətdən asılı olmayaraq müəyyən qrup funksiyaları həmişə reallaşdırır.

Eyni zamanda dövlətin siyasi-iqtisadi quruluşundan, həyata keçirdiyi prioritetlərdən asılı olaraq zəruri hesab edilən funksiyalar da var ki, onlar daima dəyişir və ölkənin özünəməxsus sosial-iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında əsas hesab olunurlar. Müxtəlif ölkələrin modellərinin fərqliliyinin əsasında məhz bu funksiyalar durur. Belə ki, ölkənin demokratik və ya totalitar, unitar və ya federativ quruluşa malik olması, iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş və ya zəif inkişaf etmiş olması, digər çoxsayli amillərdən asılı olaraq idarəetmə ilə bağli olub, standart hesab olunmayan funksiyalar formalaşır. Təbii ki, funksiyaların siyahısı artırıla bilər, ancaq bu, liberallar tərəfindən qəbul edilən və ölkənin uğurlu inkişafı üçün zəruri hesab edilən məhdud saydır. Dirijizm və ponetnalizm zamanı funksiyaların sayı artır. Məhz böhranlar baş verdikdə (siyasi, iqtisadi və s.) dövlətin funksiyalarının sayı və tərkibi yenidən nəzərdən keçirilir və problemlərin ölçüsü və mürəkkəbliyindən asılı olaraq düzəliş edilir. "Xüsusilə, qabaqcıl xarici təcrübənin sübut etdiyi kimi, qlobal rəqabət (və xüsusən də qlobal böhran) şəraitində dövlət iqtisadi modernləşməyə özünün islahatı ilə başlamalıdır (Kurnışeva, 2011). Bu gün suveren unitar dövləti yalnız siyasi hakimiyyətlə deyil, yeni bir plüralizm - funksiyaların plüralizmi ilə əvəz olunur ki, bu da artıq bütün cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək və yerli icmaların qarşısında duran aktual problemləri həll etmək iqtidarında olmadığı səbəbindəndir (Draker, 2004).

Dövlətin iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafına sistemli yanaşması, iqtisadi islahatlar üçün hüquqi bazanın yaradılmasını və dövlət inzibatçılığı texnikası (proseduru) ilə bağlı problemlərin həllini də tələb edir. İqtisadi sistemin formalaşması, proseslərin hüquqi aktlarla tənzimlənməsi və idarə edilməsi zəruridir və bu hüquqi aktlar, öz növbəsində, iqtisadi qanunauyğunluqlara əsaslanmalıdır. Çünki onlar bazar iqtisadiyyatının subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyir. Obyektiv iqtisadi qanunlardan, qanunauyğunluqlardan irəli gələrək qəbul edilən qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar, qərarlar, müxtəlif səpgili hüquqi-norma-

tiv aktlar, iqtisadi islahatların hüquqi bazasının əsasını təşkil edir, tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Bu alətlərlə dövlət iqtisadi inkişafın carı və perspektiv problemlərini, onların operativ idarə olunması və həllini təmin edir. İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin ümumi qaydaları, normaları, prinsipləri və onların reallaşma mexanizmləri müvafiq tənzimləmə qanunları ilə müəyyən edildiyindən iqtisadi islahatlar aparıldığı dövrdə bu alətlərin rolu müqayisə edilməz dərəcədə artır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasinda dövlət idarəetməsinin bir sistem kimi fəaliyyəti bütün səviyyələrdə fərdlər, cəmiyyət və dövlət arasında maraqların uzlaşdırılmasına, ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yönəlir. Vacib olan məsələlərin siyahısına demokratik dövlətin inkişafı üçün hüquqi, informasiya və s. bazaların genişləndirilməsi, xüsusi mülkiyyət institutunun müdafiəsi, rəqabət mühitinin yaradılması ilə iri, orta, mikro və kiçik sahibkarlığa kömək, dövlət xidmətlərinin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, korrupsiya hallarının yaranmasına yol velməmək, belə hallarla mübarizə və digər bu kimi əhəmiyyətli vəzifələr daxildir. Resurs və xərclərin tələb edilməsinə baxmayaraq davamlı inkişaf baxımından onların qənaətlə sərf edilməsi mütləqdir. Eyni zamanda daxili təsirlər kimi xarici təsirlər də nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, son vaxtlar respublikada əlverişli iqtisadi mühitin (sahikbarlıq mühitinin) inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən sistemli, ardıcıl və qətiyyətli tədbirlər müsbət qiymətləndirilir.

2004-2014-cü illərdə dövlət büdcəsi kəsiri azaldıldı və milli valyuta dünyanın aparıcı valyutalarına qarşı sabitləşdi. Bu tədbirlər yoxsulluğun azaldılmasına, işsizlik səviyyəsinin azalmasına və bölgələrdə sosial-iqtisadi inkişafa, ölkənin institusional qaynaqlarının və kadr potensialının gücləndirilməsinə kömək etdi.

2015-ci ildən indiyə qədərki dövrü infrastrukturun və institutsional mühitin bazar iqtisadiyyatının real tələblərinə uyğunlaşdırılması dövrü kimi qəbul etmək olar. Bu dövrdə:

- dövlətin effektiv idarəetmə sistemini yaratmaq məqsədilə dövlət idarəetməsi sahəsində müvafiq islahatların aparılması, əsassız dövlət nəzarəti və məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaqla iqtisadiyyatın bütün sferalarında optimal liberallaşdırmaya nail oluması;
- son məhsul istehsal sahəsinə investisiya qoyuluşlarının cəlbediciliyinə nail olmaqla modernləşdirilmiş, innovasiyalı inkişaf modelinə keçidin təmin edilməsi;
- insan kapitalının inkişafını təmin etmək üçün əlverişli sosial-iqtisadi mühitinin formalaşdırılması;
- davamlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün səmərəli makroiqtisadi mühiti yaratmaq, ölkənin perspektiv inkişaf hədəflərini və iqtisadiyyatın sahələrinin optimal inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və s. nəzərdə tuturdu.

Qeyd edilən tədbirlər "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"ndə, eləcə də Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarında (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üzrə), "Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nda (2008-2015-ci illər) və "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyasında öz əksini tapdı. Bu sənədlər hərtərəfli inkişaf üçün vacib siyasət tədbirlərini başlatdı, yəni yoxsulluğun azaldılması, infrastrukturun inkişafı, ekoloji sabitlik, sosial müdafiə, təhsil, özəl sektorun genişləndirilməsi, iş yerlərinin yaradılması, effektiv idarəetmə və gender bərabərliyinə nail olunma kimi vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin etdi.

İqtisadi inkişafın təmini üçün 2003-2018-ci illər ərzində tərkibində Konsepsiya (12 ədəd) və strategiya (12 ədəd), strateji yol xəritəsi (12 istiqamət üzrə), Dövlət Proqramı (94 ədəd) olmaqla 200-dən artıq hüquqi sənəd qəbul edilmişdir (Khaliov, Hüseyn, 2022).

Pandemiya qədər olan dövrün təhlili göstərir ki, 14 il (2005-2019-cü illər) ərzində ÜDM-in həcmi 6,5 dəfə, iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi 3,7 dəfə, ümumi əlavə dəyər 6,4 dəfə, sahibkarlıq subyektlərinin sayı 3,7 dəfə, yeni yaradılan sahibkarlıq subyektlərinin sayı 3,3 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri isə 11,9 dəfə artmışdır. Ləğv edilən sahibkarlıq subyektlərinin sayı yeni açılan sahibkarlıq subyektlərinin sayından 3,4 dəfə azdır. Bu bir daha sahibkarlığın inkişafının müsbət dinamikasını əks etdirir.

20.3. Milli İnkişafda Yeni Tendensiyalar

Hazırda Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və dayanaqlı inkişaf planı səmərəli ola biləcək və hər növ riskləri minimuma endirən innovativ tədbirləri əhatə etməlidir. Yeni fikirlərin, ideyaların və innovasiyaların yaranması hələ onların həyata keçirilməsi demək deyil. Hər bir innovativ proses ilk növbədə texniki həlləri təhlil edilmiş, təşkilati-idarəetmə resurslar ilə təmin edilmiş olmalıdır. Bunun üçün xüsusi innovasiya mühiti formalaşdırılmalıdır.

Yenilikləri tətbiq etmək üçün innovasiya mühitinin yaratdığı imkanları müəyyənləşdirmək tələb olunur. Yerli və xarici alimlərin müxtəlif məlumat mənbələrinin təhlili bizə yalnız innovativ imkanlar haqqında deyil, iqtisadi inkişafın bu və ya digər mərhələsində innovasiya mühitində görünən "fürsət pəncərələri" haqqında danışmağa imkan verir [6]. Şübhəsiz ki, bu cür "fürsət pəncərələri" öz növbəsində xarici mühitin qeyri-müəyyənliyi, mürəkkəbliyi və dinamizmi ilə səciyyələnən müəyyən şərt və amillərin birləşməsindən yaranır. Bu "fürsətlər pəncərəsi"ni formalaşdırmaq üçün isə innovasiyaların həyata keçirilməsində maraqlı olan müxtəlif iş strukturlarının nümayəndələri, regional, milli və lazım

gələrsə, dövlətlərin qarşılıqlı əlaqə zəncirini qurmaq üçün xüsusi addımlar atılmalı olur. Yəni bölgənin innovativ inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasında innovativ fəaliyyət iştirakçılarının maraqlarının balansını yaradan "qızıl orta"nı tapmaq və qorumaq lazımdır. Bir çox hallarda isə bu əsas şərtdir. Əsasən də təhlil zamanı vacib meyarlar-göstəricilər "giriş", "proses" və "çıxış"ı xarakterizə edən üç qrup imkanların üzərində qurulur. Lakin innovativ inkişaf bir proses yanaşmasıdır və bir proses olaraq bölgənin innovativ inkişafını nəzərdə tutur.
İndiyə qədər innovativ inkişafın təhlili üçün təklif olunan bütün rəsmi metod və üsullarda yalnız "müsbət" göstəricilər açıqlanır. Lakin, hər hansı bir nəzarət olunan prosesi, o cümlədən bölgənin innovativ inkişafının əsas performans göstəricilərinə (KPI) uyğun olaraq qiymətləndirərkən, "mənfi" göstəricilər də nəzərə alınmalı və istifadə olunmalıdır. Məhz “mənfi fəaliyyət” göstəricisi həm bölgə müəssisələrini, həm də regional və mərkəzi hakimiyyət orqanlarını köklü yeniləməyə dəstək verməyə məcbur edəcəkdir (Korol, 2016). Bu baxımdan Azərbaycanın Qarabağ və ətraf ərazilərinin 30 illik mənfur düşmən tərəfindən işğal edilməsi dövründə sosial-iqtisadi sistemin dağıdılması “mənfi” göstərici kimi qəbul edilir və işğaldan azad edildikdən sonra bu ərazilərin innovativ inkişaf etdirilməsi üçün bir əsasdır.
Qarabağ və ətraf bölgələrin "ağıllı" innovativ inkişaf strategiyasını formalaşdırmaq üçün özünəməxsusluğunu və rəqabət üstünlüklərini ayrı-ayrılıqda nəzərə alaraq, iqtisadi sistemin, təbii-resurs potensialının xüsusiyyətlərinə, sahə ixtisaslaşmasına və digər fürsətlərə diqqət yetirmək vacibdir. Bunun üçün strateji baxışı müəyyən edən “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və inkişafı ilə bğlı Konsepsiya”, “Azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin səmərəli həlli məqsədilə hazırlanmış Strateji Fəaliyyət Planı” və 59 dövlət orqanı, müəssisə və təşkilatının cəlb edildiyi “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmış, Qarabağ Dirçəliş Fondu, “Yaşat” Fondu təsis edilmişdir. Dövlət idarəetmə sisteminə də innovativ yanaşma müşahidə edilir. Belə ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə (məsələn, Şuşa rayonuna, Ağdama) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdır. Ölkə başçısı tərəfindən 26 vəzifəsi təsdiq edilmiş xüsusi nümayəndə bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi və hüquqların həyata keçirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəliyinin tərkibi, yəni xüsusi nümayəndə, onun müavini, xüsusi nümayəndəliyin əməkdaşları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının əməkdaşlarından təşkil edilir. Bu artıq yeni bir idarəetmə sisteminin formalaşmasını göstərir. Azərbaycan Respublikası Pre-

zidentinin Fərmanı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə hər rayon üzrə xüsusi idarəetməni həyata keçirmək üçün müvəqqəti komendantlıqlar da yaradılmışdır.

İdarəetmənin hər bir səviyyəsində və seçilmiş müddətdə innovativ inkişafın planlaşdırılması, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafı planının hazırlandığı dövrdə müvafiq xarici və daxili mühit barədə müəyyən miqdarda məlumatlara əsaslanır. Qarabağ iqtisadi rayonunda təhlükəsizlik, sabitlik, qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlıq və sosial rifahın təmin edilməsi üçün müasir innovasiya məkanının formalaşdırlması, təmiz ətraf mühit, "yaşıl artım", rəqabətli iqtisadiyyat və insan kapitalı prioritetləri böyük qayıdışın əsasını təşkil edir. Uğurlu təcrübələri nəzərə alaraq bərpa və innovativ inkişaf 4 mərhələdə həyata keçirildiyindən ilkin mərhələ idarəetmə və təhlükəsizlik məsələlərinin önə çəkilərək həll edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu səbəbdən idarəetmədə dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin bərpa edilməsi və işlərinin innovativ idarəetmə konsepsiyasına uyğun qurulması vacibdir. İnnovativ inkişafın effektivliyi texniki, təşkilati və investisiya risklərini azaltmaq üçün planlaşdırma mərhələsində proqnozlaşdırılmalı olan bir-biri ilə əlaqəli çox sayda amil ilə müəyyən edilir (Charman, 1997). Məhz bu da dövlət hakimiyyəti orqanlarından iştirakı zəruri olanlarının seçilməsini və iştirak səviyyəsinin və dərəcəsinin təyin edilməsini ön plana çəkir. Əsas meyarlar - geoloji və ətraf mühit şərtləri, təbii və texnogen təsirlərə həssaslıq, xammal və maddi-texniki ehtiyatların vəziyyəti və onların çatdırılma üsulları, tikinti sahəsinin infrastrukturu, tikinti və istismar üçün mümkün olan enerji tutumu obyektin, lazımi ixtisas və potensialın, tikinti təşkilatlarının mövcudluğu təhlil edilir. İcra müddəti, idarəetmə səviyyəsi və investisiya qoyuluşu əsasən təklif olunan texniki həllin mürəkkəbliyi və tətbiqetmə həcmi ilə müəyyən edilir. Nəzərə alaq ki, innovativ fəaliyyət iştirakçıları bir çox hallarda təkcə innovativ məhsulların əldə ediləcəyi bir iqtisadiyyat sektorunun deyil, həm də məhsul istehlak edən, resursları və mənbələri tədarük edən, texnologiya və enerjini təmin edən sahələrin maraqlarına təsir göstərir. Bu da iqtisadiyatın canlanması məsələlərinin sistemli şəkildə həll edilməsinin lazım olduğu aydın əks etdirir. Qarabağ regionunun innovativ inkişafı innovasiya diffuziyası və innovasiya infrastrukturu özündə birləşdirməlidir. İnnovasiya diffuziyası yalnız innovasiyaların yayılmasına deyil, həm də bölgədəki innovasiyanın inkişafı prosesinin iştirakçıları arasında əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına diqqət yetirir. İnnovasiya infrastrukturu sahibkarlıq subyektləri üçün innovativ potensialın inkişafının ümumi şərtlərini əks etdirir. Lakin hər iki element bölgədə infrastruktur obyektlərinin formalaşdırılması zaman nəzərə alınmalıdır. Hazırda nəqliyyat (avtomobil, dəmiryolu, hava limanı və s.) və kommunal infrastrukturun (su, qaz, işiq və s.) yenidən yaradılması və bərpasında innovasiya element-

lərinin nəzərə alınması bölgənin innovativ inkişafına zəmin yaradacaqdır. Hesab edirik ki, infrastrukturun onlayn naviqator sistemi innovasiya infrastrukturunda şirkətlərin istiqamətləndirilməsi üzrə köməkçi ola bilər.

Nəticə

Müstəqilliyin ilk illərində Heydər Əliyevin əsas şəxsi keyfiyyətlərindən biri zaman kəsiyinin fazalarının düzgün nəzərə almasıdır. Təhlil göstərir ki, məhz Heydər Əliyevin "Əsrin müqaviləsi" kontraktını bağlayan zaman dünya bazar qiymətlərini düzgün proqnozlaşdıra bilməsi və qiymət artımının milli iqtisadiyyat üçün əvvəlcədən nəticələrini müəyyən edə bilməsi bu siyasətin uğurunun əsasını qoydu. Təhlil göstərir ki, 1995-ci ildə xarici investisiyaların ümumi investiyalarda əvvəl 68,9% idisə, artıq 2002-ci ildə pik həddə 79,9% çatmışdır. Təməli Ulu öndər tərəfindən qoyulan siyasət nəticəsində ümumilikdə 1995-2021-ci illər üzrə ölkə iqtisadiyyatına 305693,4 mln. dollar həcmində invesitisiya qoyuluşu edilmişdir ki, bununda 50,5%-i xarici investisiyaların payına düşmüşdür.

Fikrimizcə, biznes və hakimiyyətin ölkənin və cəmiyyətin xeyrinə olan ümumi maraqlara, məqsədlərə və vəzifələrin həllinə yönələn qarşılığı əməkdaşlıq modeli ölkəmiz üçün maraq doğurur. Belə ki, dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında hər hansı bir tərəfin dominantlığı nəticədə, narazılıqların artmasına səbəb olur. Ona görə hər iki tərəfin maraqlarını təmin edən tərəfdaşlıq – "qarşılıqlı əməkdaşlıq" modelinin tətbiqi daha əlverişli hesab edilir. Məsələn, turizmin təşkili üçün hökumət-biznes platformasının yaradılması bu istiqamətdə ilk addımlardan olacaqdır. Sadəcə olaraq müxtəlif idarəetmə səviyyələrində sahibkarlıq subyektlərinin innovasiya prosesində iştirakında yerinin təyin edilməsi və istifadə sahəsini müəyyənləşdirmək zəriridir ki, bu da"qarşılıqlı əməkdaşlıq" modelinin icrasını tezləşdirə bilər. Sahibkarlıq subyektlərinin axtarışı üçün isə Qarabağ bölgəsinin müqayisəli rəqabət üstünlüklərinin inkişafı potensialının açıqlanması, lokal vəziyyətin qiymətləndirilməsi üşün şəffaf, rəqəmsal məlumat bazalarının formalaşdırılması mütləqdir. Yəni naviqator lazımi məlumatlarla doldurulmuş portalla əlaqələndirilməlidir və infrastruktur obyektlərinin interaktiv xəritəsi tərtib edilməlidir. Qarabaq iqtisadi rayonunda innovativ bir xidmət vasitəsi olan kovorkinq mərkəzlərinin tərtib edilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyatlar

1. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi, Dərslik, Bakı, "Elm və təhsil", 2010, səh.79
2. Əlizadə A., Həbibbəyli İ, Əliyeva-Kəngərli A. (2013) Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir-çoxcildliyin elmi-biblioqrafik göstərici. 2 cilddə, 1-ci cild. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013, s.8, 10. https://www.repk.az/uploads/books/17_1.pdf
3. Hüseyn A. (2013) Heydər Əliyev irsi və dövlət quruculuğunda kadr siyasəti. Respublika qəzeti, 28 aprel 2013 il., - S. 7. http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2013/aprel/306280.htm

4. Hüseynova A (2001). Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi. «Çaşıoğlu», Bakı. 2011.
5. Məmmədli R., Əhmədova S. (2018) Əbədi müstəqillik tarixi yazan lider Heydər Əliyev. Bakı: F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 63 s.
6. Rzayev Ə. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu: nəzəriyyə və praktika. Bakı: "Elm".2005, 205 s., səh 3
7. Asadov F. (2009) The Public Oversight of Oil Projects in Azerbaijan. Oxford: Blackwell
8. Charman (1997), Projekt Risk Management/John Willile, Jnc., 322 p.
9. Easton D. (1990) The Analysis of Political Structure. New York: Routledge.
10. Kerem Öge (2015) Geopolitics and revenue transparency in Turkmenistan and Azerbaijan, Eurasian Geography and Economics, 56:1, 89-110, DOI: 10.1080/15387216.2015.1057756
11. Khalilov, B., Huseyn, A. (2022). Civil Service Reform in the Republic of Azerbaijan. In: Baimenov, A., Liverakos, P. (eds) Public Service Evolution in the 15 Post-Soviet Countries. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-2462-9_3
12. Ziya Öniş, Şuhnaz Yilmaz (2009) Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey during the AKP Era, Turkish Studies, 10:1, 7-24, DOI: 10.1080/14683840802648562
13. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления.Курс лекций М-1997, с.119-120
14.Брюс, Энди (2010). Инновации: Пер.с анг. / Э. Брюс, Д. Берчелл. – М.: Дело и Сервис, 2010. – 240 с. – Доп. лит. Л. Англ. – (серия «Секреты успеха»)
15. Дракер П.Ф. Новое общество организации//Вестник СпбГУ, 2004 №1
16. Король С. П. (2016) Инновационное развитие строительной отрасли как экономическая категория объекта управления// Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. ISSN 1999-2645. — №1 (45). Номер статьи: 4501. Дата публикации: 06.02.2016. Режим доступа: https://eee-region.ru/article/4501/
17.Курнышева И.Р. Приоритеты и модернизация экономики России. СПб.Алетейя 2011. стр.38,39
18. Парсонс Т. Социальные системы. Вопросы социальной теории. 2008. Том II. Вып. 1(2)
19. https://www.stat.gov.az/source/finance/
20. https://tradingeconomics.com/commodity/crude-oil
21. https://e-qanun.az/result#, 2023

21

Azərbaycan Respublikasının Sosial İnkişafının Heydər Əliyev Epoxası

i.ü.f.d. Rəşad Hüseynov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Rafail Rzayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.ü.f.d., dos. Fərhad Mikayılov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.ü.f.d., dos. Elman İbişov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər və ondan sonrakı dövr ölkəmizin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatında yüksəliş və inkişaf epoxası olaraq özünü təsdiqləmişdir. Dahi rəhbərin güclü intellekti, potensialı, proseslərə çevik və konseptual yanaşması, yorulmaz fəaliyyəti, işgüzarlığı, vətəninə, xalqına sonsuz məhəbbəti, qayğısı sayəsində xalqımız və ölkəmiz 20-ci yüzilliyin ikinci yarısından bu günümüzə qədər uğurlu inkişaf dövrünü yaşamaqdadır. Ulu öndərin hakimiyyətdə olduğu illər onun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə hazırlanan kompleks inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda bütün sahələrdə baş verən müsbət dəyişikliklər uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini təmin etmişdir. Qeyd edilən dövrdə ölkəmizin iqtisadi inkişafını şərtləndirən sürətli kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri onun iqtisadi potensialını gücləndirməklə, eyni zamanda, sosial tərəqqisi üçün fundamental baza yaradaraq, sosial-mədəni sferanın yüksəlişini təmin etmişdir.

Ölkəmzin artmaqda olan iqtisadi potensialının onun sosial tərəqqisi məqsədlərinə yönəldilməsi, iqtisadi inkişafın nəticələrinin sosial inkişafın prioritetlərinə uğurla inteqrasiya edilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin qətiyyətli sosial inkişaf siyasətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Dahi rəhbərin sosial-iqtisadi inkişafın qarşılıqlı və inteqrativ vəhdətinə əsaslanan bu inkişaf strategiyası 3 əsas mərhələni əhatə edir.

1. 1969-1982-ci illər – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövr.

2. 1993-2003-cü illər – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyini yenidən qayıdışı dövrü.
3. 2003-cü ildən hal-hazırkı dövrə qədər – müasir mərhələdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin sosial inkişaf strategiyasının uğurlu reallaşdırılması.

21.1. 1969-1982-ci illər – Azərbaycanın Sosial İnkişafı

1969-1982-ci illəri əhatə edən birinici mərhələ Azərbaycanın inkişaf tarixində dönüş illəri olmuşdur. Məhz bu illər respublikamızda mütərəqqi texnika və texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan istehsal sahələrinin, o cümlədən maşınqayırma, yüngül və yeyinti, elektrotexnika, cihazqayırma sənayesinin, tikinti materialları istehsalının, əlvan metallurgiya sənayesinin, yerli karbohidrogen xammalı bazası əsasında kimya və neft kimyası sənayesinin yaradılması və inkişafı, ictimai xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi, məşğul əhalinin peşə və ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsi Ulu Öndərimizin inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərini təşkil edirdi.
Bu inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindən biri olaraq həyata keçirilən və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının kadr potensialının gücləndirilməsinə xidmət edəm məşğulluq siyasəti respublikamızda əmək qabiliyyətli əhalinin, o cümlədən asudə əmək ehtiyatlarının intensiv şəkildə ictimai istehsala cəlb edilməsi, əmək ehtiyatlarının xalq təsərrüfatı sahələri arasında və ölkənin iqtisadi rayonları üzrə optimal bölüşdürülməsi və səmərəli istifadəsi, xalq təsərrüfatı sahələrinin ixtisaslı işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi, istehsalın texniki-texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi, ümumilikdə milli kadr potensialının formalaşdırılmasına istiqamətlənirdi. Bu siyasətinin əsas nəticələrindən biri olaraq, 1969-1982-ci illər ərzində ölkədə məşğul əhalinin sayı 1,4 dəfə artmışdır və onların 50%-dən çoxunu sənaye və kənd təsərrüfatında çalışanlar təşkil etmişdir. Məşğul əhalinin 75%-i maddi istehsal sahələrində çalışmışdır. Ümummilli liderin hakimiyyəti dövründə bu nisbət qeyri-maddi istehsal sahələrinin xeyrinə dəyişmiş və burada çalışan əhalinin xüsusi çəkisi 27%-i ötmüşdür ki, bu da ölkəmizdə təhsil, səhiyyə, elm və elmə xidmət, mədəniyyət və digər sosial sahələrin inkişafı fonunda özünü göstərmişdir.
Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında kifayət qədər ciddi şəkildə önəm verdiyi sahələrdən biri məhz təhsil sistemi olmuşdur. Bu sahənin inkişafı respublikamızda kadr hazırlığı sisteminin inkişafı ilə vəhdət halında həyata keçirilirdi və inkişaf prosesləri təhsilin bütün pillələrində özünü göstərirdi. Orta peşə-texniki məktəblərində peşə hazırlığı prosesinin intensivləşdirilməsinin nəticəsi olaraq bu tip təhsil müəssisələrinin sayı 5,7 dəfə, onlarda təhsil alanların sayı isə 11,3 dəfədən çox artmışdır ki, bu da həmin illərdə gənclərin hamılıqla orta təhsilə cəlb edilmələri üçün geniş imkanlar

yaradırdı.

Göstəricilər	1969	1975	1980	1982
Daimi məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin sayı	1555	1725	1875	1956
Daimi məktəbəqədər uşaq müəssisələrində uşaqların sayı, cəmi, min nəfər	108,4	127,1	147,1	153,4
Uşaqların daimi məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminatı (müvafiq yaşlı uşaqların sayında faizlə)	12	16	20	20
Gündüz ümumtəhsil məktəblərinin sayı	4406	4137	3973	4146
Gündüz ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin sayı, min nəfər	1299	1476	1422	1379
Gündüz ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin sayı (əvəzçilərsiz) - cəmi, nəfər	63029	85432	99438	101157
Axşam (qiyabi) ümumtəhsil məktəblərinin sayı	1028	432	264	249
Axşam (qiyabi) ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin sayı, min nəfər	91,5	148,8	145,6	143,9
Peşə məktəblərinin və liseylərin sayı	15	49	96	108
Peşə məktəbləri və liseylərdə şagirdlərin sayı, min nəfər	3,6	31,9	63,4	68,0
Orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi, (dərs ilinin əvvəlinə)	79	78	75	75
Orta ixtisas təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı – cəmi, min nəfər	68,9	72,3	79,0	78,7
Orta ixtisas təhsil müəssisələri tərəfindən buraxılan mütəxəssislərin sayı - cəmi, min nəfər	18,6	19,0	22,7	23,5
Ali məktəblərin sayı - cəmi, (dərs ilinin əvvəlinə)	12	17	17	18
Ali məktəblərdə tələbələrin sayı - cəmi, min nəfər	99,2	99,0	107,0	110,0
Ali məktəblər tərəfindən buraxılan mütəxəssislərin sayı - cəmi, min nəfər	12,	15,9	18,1	18,5
Yeni peşələr və ixtisaslar öyrədilmiş fəhlə və qulluqçuların sayı, cəmi min nəfər	56,1	64,7	80,2	81,9
İxtisasların artırılması üzrə təlim keçmiş fəhlə və qulluqçuların sayı, cəmi nəfər	93,6	225,4	421,0	526,6

Cədvəl 21.1: Təhsilin inkişaf göstəriciləri
Mənbə: *Xalqa həsr olunan illər. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2013, s.53-57*

Ümumilikdə, 1970-80-ci illərdə respublikamızın ali məktəblərində 100-dən artıq yeni kafedra, 40-dan çox yeni fakültə açılmış, 100-ə qədər yeni ixtisas üzrə kadr hazırlığına başlanmışdı. [Xələfov A.A., 2006, s.24] Ümumilikdə, 1970-82-ci illərdə respublikada 191652 mütəxəssis hazırlanmışdır ki, onların da 85226 nəfəri ali təhsilli, 106426 nəfəri isə orta ixtisas təhsilli olmuşdur. Məhz bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq 1970-1982-ci illərdə xalq təsərrüfatında məşğul əhalinin strukturunda ali təhsilli mütəxəssislərin sayı 2,2 dəfə, orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı isə 1,8 dəfə artmışdır.

Ümummilli Liderin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas təməl prinsiplərindən birini də elm və təhsilin vəhdəti məsələləri təşkil etmişdir. Məhz bu mənada, 70-80-ci illər Azərbaycan elminin inkişafında yeni bir mərhələ olmuşdur. Bu, həm elmin maddi-texniki bazasının, həm də onun kadr potensialının gücləndirilməsi fonunda özünü təcəssüm etdirirdi. Orta hesabla hər il dövlət büdcəsindən elmə 3 mln.manatdan çox vəsait ayrılırdı. 1971-1975-ci illərdə dövlət büdcəsindən elmə ümumilikdə 15,9 mln.manatdan çox maliyyə vəsaiti ayrıldığı halda, 1976-1980-ci illərdə bu məbləğ 9,6% artırılaraq 17,5 mln.manat təşkil etmişdir. Bu dövrdə elmi müəssisələrində çalışan elmi işçilərin ümumi sayı 32,7% artaraq, 17082 nəfərdən 22558 nəfərə yüksəlmişdir. Elmlər namizədlərinin sayı 1970-ci ildə 5346 nəfərdən 1981-ci ildə 8487 nəfərə, elmlər doktorlarının sayı isə 652 nə-

fərdən 917 nəfərə yüksəlmişdir.
70-80-ci illərdə Azərbaycan elminin inkişafında baş verən mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri ölkənin istehsal sahələrinin, onların potensialının texniki-texnoloji inkişafı fonunda da özünü göstərirdi. Bu inkişaf sənaye müəssisələrinin avadanlıq parkının yeniləşdirilməsi, yeni avadanlıqların, aparatların, cihazların tətbiq edilməsi, texnoloji proseslərin, istehsalın idarəedilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, yeni məhsul növlərinin yaradılması və onların istehsalında özünü göstərirdi.

	1971-1975	1976-1980
Yeni tip maşınlar, avadanlıqlar, aparatlar, materiallar və cihazların nümunələri, ad	167	222
Mənimsənilmiş və kütləvi istehsalına başlanılmış yeni adda mühüm növ maşınqayırma sənayesi məhsulları, ad	354	384
Köhnəlmiş və istehsaldan çıxarılan konstruksiyalar, avadanlıqlar, aparatlar, cihazlar və məmulatlar, ad	146	155
Müəssisələrin və istehsalatda texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin yaradılması	11	47

Cədvəl 21.2: Yaradılmış və istehsalatda tətbiq edilən yeni texnika və texnologiyalar
Mənbə: *Xalqa həsr olunan illər. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2013, s.58*

Ümummilli Liderin respublikamıza rəhbərlik etdiyi ilk dövrlərdə ən çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri məhz ölkə əhalisinin, ailələrin mənzil-məişət problemlərinin həlli olmuşdur. Aparılan genişmiqyaslı fəaliyyətin nəticəsi olaraq, bir neçə il ərzində ölkəmizdə mən¬zil tikintisinə yönəldilən kapital qoyuluşlarının həcmi 216,2 mln. manatadək artırılmış və çoxlu sayda yaşayış binaları, evlər məktəblər, xəstəxanalar, sosial obyektlər, sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmiş, Əhmədli, Günəşli, Yeni Əhmədli, Yeni Günəşli kimi yaşayış massivləri salınmışdır. Mənzil şəraiti yaxşılaş¬dırıl¬mış şəxslərin 80%-dən çox hissəsini yeni mənzillər, yaşayış evləri ilə təmin olunanlar, 16-20%-ə qə¬də¬rini isə əvvəllər tikilmiş evlərdən mənzillər alan və ya öz yaşayış sahəsini genişləndirən şəxslər təşkil etmişdir. Ümumilikdə, 1969-1982-ci illər ərzində şəhərlərin mənzil fondu 50% artaraq, 1982-ci ildə 39,4 mln.m2 olmuşdur. 1970-1982-ci illərdə şəhərlərdə ictimailəşdirilmiş mənzil fondunun abadlaş¬dı¬rıl¬¬ması nəticəsində mənzillərin 81-89%-i su xətləri, 79-88%-i kanalizasiya xətləri, 54-72%-i mərkəzi isitmə sistemi, 93-97%-i qazla, 7-14%- isti su, 50-72%-i hamamxana ilə təchiz edilmişdir.
Ümummilli Liderin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə respublikamızda müasir standatrlara cavab verən səhiyyə sisteminin yaradılması, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması sosial inkişaf strtegiyasının ana xəttini təşkil edirdi. 1970-1982-ci illərdə respubklikamızın dövlət büdcəsindən səhiyyəyə və bədən tərbiyəsinə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin həcmi 1,7 dəfədən çox artırılmışdır. Səhiyyənin maliyyə təminatının artırılması nəticəsində bü-

tün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı 13,1 min nəfərdən 22,4 min nəfərə, orta tibb işçi heyətinin sayı 39,7 mindən 56,2 minə, xəstəxana çarpayılarının sayı 48,8 mindən 62,2 minə, qadın məsləhətxanaları, uşaq poliklinikaları və ambulatorların sayı 313-dən 949-dək artmışdır. Səhiyyənin əsas göstəricilərindən olan 1 yaşa qədər ölən uşaqların sayı 5435-dən 4914-ə düşmüş, hər 1000 nəfər diri doğulana hesabı ilə bu göstərici 35,8-dən 30,4-ə azalmışdır. Sanatoriya və istirahət müəssisələrində müalicə alan və istirahət edən əhalinin sayı isə 163,6 min nəfərdən 338,9 min nəfərə yüksəlmişdir.

1969-1982-ci illər ölkəmizdə bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı sahəsində əhali arasında sağlam həyat tərzinin geniş təbliğatı, idmanın kütləviləşdirilməsi, idmanın maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinin nəticəsi olaraq respublikamızda tikilib istifadəyə verilmiş idman zallarının sayı 499-dan 1075-ə, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların sayı isə 1723 min nəfərdən 2199 min nəfərə yüksəlmişdir. Bu sahədə inkişaf keyfiyyət baxımından da özünü ciddi şəkildə göstərirdi. Belə ki, həmin dövrdə SSRİ idman ustası adını almış idmançıların sayı 2 dəfədən çox artaraq, 1780 nəfərdən 3743 nəfərə çatmışdır. Müxtəlif dərəcələri olan idmançıların sayı isə 3,3 dəfə artaraq 132 min nəfərdən 431 min nəfərədək çatmışdır. Müxtəlif dərəcəli idmançılar sırasında 4,4 min idmançı 1-ci dərəcəli, 425,7 min idmançı isə 2-ci, 3-cü və gənc idmançı dərəcəli idmançılar olmuşdur.

1969-1982-ci illər respublikamızda mədəniyyət və incəsənət sahələrində ciddi inkişaf, tərəqqi baş verirdi. Məhz bu dövrdə Azərbaycanın tarixinə, mədəniyyətinə dair fundamental araşdırmalar aparılmış, milli tariximizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə, görkəmli şəxsiyyətlərimizə dair çoxcildli əsərlər yazılmışdır. Xalqımızın tarixində ilk dəfə olaraq monumental əsər olan on cildlik Azərbaycan Ensiklopediyası bu illərdə nəşr edilmişdir. bu sahədə inkişafın digər bir istiqaməti respublikamızda kitabxanaların sayının artırılması, kitab fondunun zənginləşdirilməsi ilə bağlı idi. Qeyd edilən dövrdə kütləvi kitabxanaların kitab fondu 38,2% (25,4 mln. nüsxədən 35,1 mln.nüsxəyə), ümumtəhsil məktəbləri və uşaq kitabxanalarının kitab fondu 3,4 dəfə (7,9 mln. nüsxədən 27 mln.nüsxəyə), elmi-texniki və digər xüsusi kitabxanaların kitab fondu isə 71% (21 mln. nüsxədən 35,9 mln.nüsxəyə) artmışdır. Həmin illərdə respublikamızda muzeylərin sayı 37-dən 78-ə, klub idarələrinin sayı isə 2146-dan 3293-ə artırılmışdır.

Ümumiyyətlə, 1969-1982-ci illər ərzində Ulu Öndər Heydər Əliyevin respublikamıza 14 illik bir müddətdə ilk rəhbərliyi dövründə onun uzaqgörən siyasəti, uğurlu fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin güclü iqtisadi, sosial, intellektual potensialı formalaşmışdır. Bu potensial Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq ayaqda durması və uzun illər inkişaf etməsi üçün fundamental əsaslar yaratmaqlaa, Ümumilli Liderin 1993-cü ildə respublikamızda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövrdə də müasir Azərbaycanın yenidən qurulması və inkişafında müs-

təsna rol oynamışdır.

21.2. 1993-2003-cü illərdə Müasir Azərbaycanın Sosial İnkişafı Strategiyasının Konseptual Əsaslarının Formalaşması

20-ci əsrin 90-cı illərin əvvəlləri respublikamızın ərazisinin 20 faizindən çox hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğal olunması, 1 milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkün halına düşməsi, ənənəvi sosial-iqtisadi sistemdə baş verən transformasiya proseslərinin təsiri fonunda əhalimizin əksər hissəsinin həyat səviyyəsinin pisləşməsi, digər tərəfdən də ölkəmiz üçün tamamilə yeni olan bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçidin labüdlüyü ilə şərtləşən və kifayət qədər ciddi təhdidlərin olduğu təlatümlü, ağır bir dövrə təsadüf edirdi. Bu mənada həm həmin dövrdə, həm bə müasir Azərbaycanın tərəqqisində, xüsusiən də sosial inkişafında fundamental əsaslar yaradan proseslər məhz 1993-2003-cü illərdə ümummilli liderin respublikamıza rəhbərliyi dövründə reallaşmışdır. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Həmin dövrdə ümummilli lider Heydər Əliyevin cəsarətli addımları, uzaqgörən siyasəti nəticəsində respublikamızda siyasi, iqtisadi proseslərlə bağlı mövcud olan xaosun qarşısı qətiyyətlə alınmışdır;
- Ulu Öndərin əzmkar və gərgin fəaliyyətinin möhtəşəm nəticəsi olaraq 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə xarici neft şirkətləri konsorsiumu arasında imzalanan "Əsrin müqaviləsi" müasir Azərbaycan Respublikasının yeni dövr inkişaf tarixinin əsasını qoymuşdur;
- 1995-2000-ci illər ərzində respublikamızda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi ilə bağlı 2 Dövlət Proqramlarının və qanunun [1, 2, 10] qəbul edilməsi ölkəmizdə özəlləşdirmə siyasəyinin konseptual əsaslarını yaratmaqla bu siyasətin həyata keçirilməsinə başlanılmış, özəl sektorun, sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlar təbəqəsinin formalaşması proseslərinin əsası qoyulmuşdur.
- Respublikamızda siyası müstəqilliyin bərpası dövründə təhsil sahəsində ilk islahat proqramı hazırlanaraq həyata keçirilmişdir [11]. Proqram təhsil islahatlarının 3 mərhələdə həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Birinci mərhələ, 1999-cu il üçün hazırlıq mərhələsi. İkinci mərhələ, 2000-2003-cü illər üçün qısamüddətli perspektivi əhatə edir. Üçüncü mərhələ, 2004-cü ildən sonradı dövr üçün təhsil sahəsində bütün inkişaf tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu.

- Ümummilli Lideriin bilavasitə iştirakı ilə ölkəmiz 2000-ci ildə Minilliyin Bəyənnaməsinin imzalanması ilə Minilliyin İnkişafı Məqsədlərinə qoşulmuş və "2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqram"ı qəbul edilmişdir. Bu fəaliyyət nəticəsində respublikamızda ilk dəfə rəsmi səviyyədə yoxsulluğun qiymətləndirilməsinə başlanılmışdır. Respublikamızda yoxsulluq probleminin həllinə istiqamətlənmiş bu proqram ilk dövlət proqramı olmaqla, ölkəmizdə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, onun keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətlərinə bərabər əlçatanlığının təmin edilməsi, sosial müdafiə sistemində islahatların aparılması və qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması kimi məsələlərlə bağlı strateji məqsədləri özündə ehtiva edirdi. [33] Məhz Ümumilli Lider Heydər Əliyevin uğurlu siyasətinin nəticəsi olaraq respublikamızda yoxsulluq səviyyəsi 2001-2005-ci illər ərzində 49%-dən 29,3%-dək azalmışdır.
- 17 iyun 2001-ci il tarixində "Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası" qəbul edilmişdir. Bu konsepsiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi ölkəmizdə pensiya təminatı sisteminin müasir bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması, onun idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması, etibarlı maliyyə təminatının yaradılması, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında rolunun artırılması, pensiya və müavinət ödənişləri üzrə vəsaitlərin tam yığılması və məqsədyönlü istifadəsinin, eləcə də sosial sığorta haqları ilə ödənişlər arasındakı əlaqənin təmin edilməsi kimi məsələlərin həllini nəzərdə tuturdu. [12]
- 2001-ci ildə "Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında" Qanunun qəbul edilməsi isə ölkəmizin məcburi dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotun əsası qoymaqla, vahid sığorta-pensiya idarəetməsi strukturu formalaşdırılmışdır. [3]
- 2003-cü ildə "Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlər"nin qəbul edilməsi milli pensiya sisteminin islahatı çərçivəsində pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin müəyyən edilməsi və maliyyələşdirilməsi üzrə vahid dövlət pensiya sisteminin yaradılrmasının birinci mərhələsi reallaşdırılmışdır. [13]

21.3. 2003-cü ildən Hal-Hazıra Qədərki Sosial İnkişaf Dövrü

2003-cü ildə İlham Əliyev cənabları Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildikdən sonra əsası Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti yeni bir keyfiyyət mərhələsində uğurla davam etdirilmiş və etdirilməkdədir. Məhz iqtisadi inkişafın nəticələrinin sosial inkişafa uğurlu inteqrasiyasının nəti-

cəsi olaraq İlham Əliyev cənabları 2009-cu ildə respublikamız üçün bazar iqtisadiyyatına keçid proseslərinin uğurla başa çatdığını elan edərək [56], ölkəmizin, sürətli inkişaf kursuna istiqamətləndiyini bildirmişdir.

2003-cü ildən keçən müddət ərzində ölkəmizdə sosial sferanın bütün istiqamətləri üzrə həyata keçirilən islahatlar fonunda baş verən əsaslı dəyişikliklər təhsil, səhiyyə, elm, mədəniyyət, turizm kimi sosial sahələrin inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsirlər göstərmişdir. Bu siyasət sosial sferanın əsas prioritet istiqamətləri üzrə normativ-hüquqi bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi, onun təşkilati və maliyyə təminatının gücləndirilməsini şərtləndirmişdir.

2003-cü ildən keçən müddət ərzində respublikamızda təhsilin bütün pillələrini əhatə edən, o cümlədən məktəbəqədər təhsil, ümumi təhsil və peşə təhsili haqqında qanunlar qəbul edilmiş [4, 5, 6, 7], təhsilin inkişafı ilə bağlı Dövlət Strategiyası və ona uyğun tədbirlər planı [14, 15], eləcə də Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almaları ilə bağlı iki Dövlət Proqramı hazırlanaraq təsdiq edilmiş [16, 30], müxtəlif dövlət standartları [38] hazırlanmışdır. Keçən dövr əraində təhsil sferasının maddi-texniki bazası da gücləndirilmiş, 2004-2021-ci illər ərzində dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan vəsaitlərin həcmi 10,5 dəfədən çox artmaqla, 3092,2 mln.manata çatdırılmışdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı 2004-cü ildə 1761-dən 2021-ci ildə 1828-ə yüksəlmişdir, onlarda tərbiyə alan və ümumtəhsil məktəblərində məktəbəhazırlığa cəlb olunmuş uşaqların 1-5 yaşlı uşaqların ümumi sayında xüsusi çəkisi isə 20,4 fazidən 35,1 faizə yüksəlmişdir. Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı 70 faiz artmışdır. Əhalinin hər 10000 nəfərinə ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı 153 nəfərdən 211 nəfərə yüksəlmişdir. Ali təhsil müəssisələrini bitirmiş mütəxəssislərin sayı isə 39 faiz artaraq, 43409 nəfər olmuşdur. 2005-2006-cı tədris ilindən 2021-2022-ci ilin tədris ili əzrində 28 min nəfərdən çox Azərbaycan vətəndaşı dövlət xətti ilə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində təhsil proqramlarına cəlb olunmuşdur.

Bu gün respublikamızda 15 və yuxarı yaşda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ali, orta ixtisas və orta (tam və ümumi orta) təhsilli əhalinin sayı 974 nəfər təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1989-cu ildə bu göstərici 847 nəfər olub.

Müasir dövrdə respublikamızda elmin inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri ilə inteqrasiya edilmiş şəkildə, həm də dünyada elmin inkişaf tendensiyalarının nəzərə alınması fonunda reallaşdırılır. Bu baxımdan ölkəmizdə elmin inkişafını dəstəkləyən Milli Strategiyanın hazırlanması, onun həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramım hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.[24]. elmin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən geniş miqyaslı işlər həyata keçirilir. 2005-2021-ci illər ərzində ölkəmizdə dövlət büdcəsindən elmin maliyyələşdirilməsinə ayrılan vəsaitlərin

həcmi 5,3 dəfə artaraq 151,8 mln. manata çatmışdır. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclərin həcmi 12 dəfədən çox artaraq, 2021-ci ildə 194,2 mln.manat səviyyəsində, ümumi xərclərin həcmi isə 6,9 dəfər artırılaraq, 2021-ci ildə 202 mln.manatdan çox olmuşdur.
Sosial sferanın strateji sahələrindən olan səhiyyənin inkişafı fonunda ölkəmizdə bir çox xəstəliklərin, o cümlədən, hemofiliya [42], şəkərli diabet [43, 49], talassemiya [44], vərəm [45, 46], onkoloji xəstəliklər [39], xroniki böyrək çatışmazlığı [40, 47, 48], müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin immuno-profilaktikası [41, 50, 51], qeyri-infeksion xəstəliklərlə mübarizə məqsədilə [17], eləcə də ana və uşaqların sağlamlığının qorunması [29], qan komponentlərinin donorluğu və qan xidmətinin inkişafı [52] istiqamətlərində müxtəlif tədbirlər proqramları işləni hazırlanmış və həyata keçirilmiş, qanunlar qəbul edilmiş, dövlət proqramları reallaşdırılmışdır. Səhiyyənin maddi-texniki bazası gücləndirilmiş, bu sahənin maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı islahatlara strat verilmiş və respublikamızda icbari tibbi sığortanın tətbiqinə başlanılmışdır. [18, 53]
Bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq dövlət büdcəsindən səhiyyənin maliyyələşdirilməsinə ayrılan vəsaitlərin həcmi 2004-cü ildən keçən dövr ərzində 18 dəfədən çox artırılmışdır. Bundan əlavə tibbi-texnoloji inkişafın son nailiyyətlərinə əsaslanan müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş 700-ə yaxın səhiyyə müəssisəsi tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmiş [57], respublikanın regionlarında və Bakı şəhərində müasir tibbi-diaqnostika mərkəzləri əhalinin istifadəsinə verilmişdir.
Həyata keçirilən səhiyyə islahatlarının müsbət nəticəsi olaraq respublikamızda körpə ölümünün səviyyəsi əhəmiyyətli şəkildə azalaraq, 1993-cü ildəki 4989 nəfərdən 2003-cü ildə 1649 nəfərə düşmüşdür, 2021-ci ilədək olan müddətdə isə bu rəqəm 840 nəfər olmuşdur. Bu göstərici hər 1000 nəfər diri doğulana 1993-cü ildə 22,6, 2003-cü ildə 14,1, 2021-ci ildə isə 8,6 təşkil etmişdir. Uşaq ölümünün səviyyəsi isə 1993-cü ildə 7745 nəfərdən 2003-cü ildə 2452 nəfərədək, 2021-ci ildə isə 1147 nəfərə azalmışdır. Hər 1000 diri doğulana düşən uşaq ölümünün səviyyəsi isə 1993-cü ildə 44,4-dən 2003-cü ildə 24,2-ə, 2021-ci ildə isə 10,2-ə düşmüşdür. Ana ölümünün səviyyəsi isə 1993-cü ildə 60 nəfərdən 2021-ci ildə 20 nəfərədək, hər 100000 min nəfər diri doğulana görə isə 34,4-dən 17,8-ədək azalmışdır.
Bu gün respublikamızın səhiyyə sisteminin dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi məqsədilə ölkəmiz tərəfindən ÜST, UNİCEF, USAİD-nin İlkin Səhiyyə Xidmətlərinin gücləndirilməsi Layihəsi, Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu, Blumberq Təşəbbüsü Fondu, Dünya Bankı, Avropa Komissiyası, BMT-nin müvafiq strukturları ilə fəal əməkdaşlıq fəaliyyəti həyata keçirilir. [58]
Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindən biri olan əmək və məşğulluq sahəsində normativ-hüquqi baza inkişaf etdirilmiş, 2006-2015-ci, 2011-2015-ci, 2020-2025-ci və 2019-2030-cu illər əhatə edən məşğulluq strategiyaları hazırlanmış,

onların reallaşdırılması istiqamətində Dövlət Proqramı, tədbirlər planı təsdiq edilərək həyata keçirilmişdir [19, 20, 31, 37]. Bunların nəticəsi olaraq respublikamızın əmək ehtiyatlarının həcmi davamlı artaraq, 2003-cü ildən keçən dövr ərzində əməkqabiliyyətli yaşda əmək ehtiyatlarının həcmi 45 faizə yaxın artmışdır və 2021-ci ildə 6984,5 min nəfər olmuşdur. İqtisadi fəal əhalinin sayı isə 24 faizdən çox artaraq, 5303,9 min nəfər olmuşdur. İqtisadi fəal əhalinin 96 faizini məşğul əhali təşkil etmişdir. 2004-2022-ci illər ərzində ölkədə 1,5 milyondan çoxu daimi olmaqla, 2,5 milyona yaxın yeni iş yeri yaradılmışdır və keçən dövr ərzində məşğul əhalinin sayı 31%-dən çox artaraq, 2021-ci ildə 4988,2 min nəfər olmuşdur. Respublikada işsizlik səviyyəsi isə 2021-ci ildə 6 faiz həddində olmuşdur.
Əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması ilə bağlı siyasətin mühüm nəticəsi olaraq məşğulluq sferasında muzdlu işçilərin sayında 39 faiz artım olmuşdur. 2003-2021-ci illər ərzində muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı isə 9 dəfədən çox artmışdır.
Ümumilikdə, 2003-cü ildən keçən dövr ərzində respublikamızda minimum əmək haqqı davamlı artaraq 2023-cü ilin 1 yanvarından 345 manat səviyyəsində müəyyən edilmişdir. 2004-2021-ci illər ərzində ölkə əhalisinin gəlirləri 8,6 dəfədən çox artaraq 57181 mln.manatdan çox, işçilərə əmək ödənişlərinin həcmi isə 10 dəfədən çox artaraq 22917 mln. manatdan çox olmuşdur.
2004-2023-cü illəri əhatə edən dövr üçün respublikamızın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına, eləcə də ölkədə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafın təmin edilməsinə hədəflənmiş Dövlət Proqramlarının [25, 26, 27, 28, 34] qəbul edilməsi və həyata keçirilməsinin mühüm nəticələrindən biri olaraq bu müddətdə ölkə üzrə yoxsulluq həddi 5,7 dəfədən çox artaraq 2021-ci ildə 204,7 manat olmuş, yoxsulluq səviyyəsi isə 44,7 faizdən 2021-ci ildə 5,9 faizə enmişdir.
2004-2021-ci illər ərzində respublikmızda adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi isə 5,2 dəfədən çox artmışdır və 2004-cü ildə bu göstərici 1000 ABŞ dollarını ötmüşdür.
Ulu Öndər tərəfindən formalaşdırılmış strategiya əsasında İlham Əliyev cənabları tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasət ölkə vətəndaşlarının sosial müdafiəsini gücləndirməklə, əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəlməsini təmin etmişdir. Bu sırada respublikamızın sosial təminat sisteminin dünya standartları səviyyəsində yenidən qurulması, ölkə vətəndaşlarının sosial müdafiəsinin daha təkmil mexanizmlərinin tətbiqi sosial siyasətin əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. Respublikamızda məcburi dövlət sosial sığortasına əsaslanan vahid pensiya təminatı sisteminin formalaşdırılması və sosial müavinət və təqaüd təminatı sisteminin pensiya təminatı sistemindən ayrılması [8, 9] ilə yenidən təşkilini bu sahədə fundamental addım kimi qiymətləndirmək olar. Bunun nəticəsində respublikamızda yeni sosial müavinət və təqaüd təminatı sistemi for-

malaşdırılmış, onun əhatə dairəsi, genişlənmiş və onların məbləğləri dəfələrlə artırılmışdır. Hazırda respublikamızda 18 adda sosial müavinət və 15 adda təqaüd tətbiq edilir.

2006-cı ildə respublikamızda əhalinin sosial müdafiəsi sistemində tamamlə yeni bir mexanizm olan ünvanlı sosial yardım (ÜSY) tətbiq edilməyə başlanılmışdır [9]. Bu mexanizm aztəminatlı əhali təbəqəsinə dövlət qayğısının ünvanlı şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmişdir. Tətbiq olunduğu ilk dövrlərdən 2006-2015-ci illər ərzində ÜSY alan ailələrin sayı 48705-dən 105009-a, ailə üzvlərinin sayı isə 218673 nəfərdən 451538 nəfərə yüksəlmişdir. Lakin son illər respublikamızda özünüməşğulluq proqramlarının tətbiqi ilə əlaqədar bu yardımı alan ailələrin həmin proqrama cəlb olunması ilə onların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq 2021-ci ildə 44716 ailə (194042 nəfər) olmuşdur. ÜSY-nin təyinatı üçün olan ehtiyac meyarının həddinin orta illik məbləği isə 2006-2023-cü illər ərzində 30 manatdan 246 manatadək artırılaraq, ölkə üzrə yaşayış minimumu səviyyəsinə çatdırılmışdır.

Respublikada sığorta-pensiya sisteminin inkişafı ilə bağlı qəbul edilən qanunlar və dövlət proqmları [35, 36,] bu sahədə islahatların nəticəyönümlüyünü təmin etmişdir və 2003-2022-ci illər ərzində respublikamızda minimum pensiyanın məbləği 12 dəfə artırılaraq, 240 manat səviyyəsinə, təyin edilən pensiyaların orta aylıq məbləği isə 18 dəfədən çox artaraq 331,8 manata çatmışdır.

Son 10 illikdə respublikamız sosial-iqtisadi inkişafın tam yeni bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ölkə başçısı İlham Əliyev cənabları tərəfindən bu inkişafın təmin edilməsi məqsədilə strateji hədəflər müəyyən edilmiş və onlara nail olmanın güclü konseptual əsasları yaradılmışdır. Belə ki, respublikamızda kimya məhsulları da daxil olmaqla neft və qaz sənayesi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı, kiçik və orta sahibkarlıq, ağır sənaye və maşınqayırma, turizm sənayesi, logistika və ticarət, mənzil təminatı, peşə təhsili və təlimi, maliyyə xidmətləri, telekommunikasiya və informasiya texnologiyaları və kommunal xidmət (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) sahələrinin sürətli inkişafının təmin edilməsi məqsədilə İlham Əliyev cənabları tərəfindən 2016-cı ildə uyğun sahələr üzrə Statrteji Yol Xəritələri təsdiq edilmişdir. [32] Bu, respublikamızda həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının nəticəliliyinin gücləndirilməsi və islahatların davamlılığının təmin edilməsini nəzərdə tutmaqla, 3 mərhələni özündə ehtiva edir. Birinci mərhələ, 2016-2020-ci illəri əhatə edən iqtisadi inkişaf strategiyası. İkinci mərhələ, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış. Üçüncü mərhələ, 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxış.

2020-ci ildə ölkə başçısı Ali Baş komandan İlham Əliyev cənablarının və onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının 30 ilə yaxın bir müddətdə Ermənistanın işğalı altında olan torpaqlarını, Qarabağı işğaldan azad etməsi üçün 44 günlük mühari-

bədə bütün dünyaya səs salan möhtəşəm qələbəsi ölkəmizin inkişafı yolunda tam yeni bir strateji mərhələnin başlanğıcı oldu. Xalqımızın qazandığı bu misilsiz qələbənin və postpandemiya dövrünün reallıqları ölkəmizin inkişafı yolunda yeni üfüqlər açdı. Bu reallıqların həyata keçməsi üçün daha mütərəqqi addımların atılmasını şərtləndirən, yeni dövrün konseptual əsaslarını formalaşdıran, qlobal və milli trendlərin inteqrativ vəhdətinə əsaslanan prioritetlərin, strateji inkişaf hədəflərinin müəyyən edilməsi istiqamətində ölkə başçısı tərəfindən mühüm sənədlər imzalanmış və Qarabağa Böyük Qayıdışla bağlı birinci Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. [21, 22, 23]

Nəticə

Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış fundamental əsaslara söykənən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası bu gün ölkə prezidenti cənab ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Müasir dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq arenada qalib dövlət, etibarlı tərəfdaş, təhlükəsiz dünya düzəninə dəstək verən, böyük layihələrin təşəbbüskarı və iştirakçısı, güclü iqtisadi potensiala, mütəşəkkil, həmrəy cəmiyyətə, artmaqda olan beynəlxalq nüfuza sahib bir dövlət olaraq özünü təsdiq etməsi məhz bu uğurun möhtəşəm təcəssümüdür. Sürətlə dəyişən, yeni düzənə sahib olmağa can atan müasir dünyaya daha çevik inteqrasiyanı təmin etmək üçün ölkəmizin inkişafı yeni strateji hədəflərin reallaşdırılmasını zəruri edir. Bu mənada yeni dövrün tələbləri ölkəmizin iqtisadi potensialının daha da güclənməsi fonunda onun sosial tərəqqisinin aşağıda qeyd edilən müasir strateji hədəflərinin müəyyən edilməsini şərtləndirir:

- dayanıqlı artımın və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi;
- rəqəmsal insan kapitalı və rəqəmsal cəmiyyətin formalaşması, inkişafı;
- dayanıqlı məşğulluğun təmin edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılmasının davamlılığı;
- əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yüksək rifah cəmiyyətinin dəstəklənməsi;
- təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi və təhsilin bütün pillələrinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;
- səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin və onlara əlçatanlığın davamlı yüksəldilməsi;
- sosial xidmət sisteminin mütərəqqi meyllər əsasında inkişafı;
- bütün ölkə vətəndaşlarını, əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edəcək sosial təminat sisteminin qurulması;
- işğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsi fonunda əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi və s.

Zəruri resurslara və potensial imkanlara sahib olmağımız, strateji inkişaf hədəflərimizin dəqiq müəyyənləşdirilməsi Azərbaycanın təhlikəsiz dünya düzənində uğurlu və mühüm yer tutması, rolunun və təsir imkanlarının daha da artmasını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/9472
2. "Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/26044
3. "Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/2842
4. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/18343
5. "Məktəbəqədər təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/35791
6. "Peşə təhsili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/39275
7. "Ümumi təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/42543
8. "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://www.e-qanun.az/framework/11566
9. "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/11508
10. Azərbaycan Respublikasında Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/356
11. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/5363
12. "Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı Konsepsiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/4412
13. "Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/2235
14. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/27274
15. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/29145
16. Azərbaycan gənclərinin nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/48310
17. "Azərbaycan Respublikasında qeyri-infeksion xəstəliklərlə mübarizəyə dair 2015-2020-ci illər üçün Strategiya"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/31727.
18. "Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və icbari tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/13091

19. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının (2006-2015-ci illər)” təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/10793
20. “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/22533
21. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/46813
22. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/50013.
23. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/52757.
24. Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın və “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/17199
25. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/4797
26. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/16721
27. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/27284
28. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/41320
29. “Ana və uşaqların sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına dair 2014-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/27839.
30. “Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/49209
31. “Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2020–2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/44423
32. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://www.e-qanun.az/framework/34254
33. “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin Fərmanı. https://e-qanun.az/framework/1954
34. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/15399
35. “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/15995

36. 2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı” Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/28572
37. “2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/40416
38. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/19682
39. “Onkoloji xəstələrin şiş əleyhinə əsas preparatlarla təminatı üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/11932
40. “Xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/12298
41. “Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikasına dair Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/11931
42. “2011-2015-ci illər üçün hemofiliya xəstəliyi üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/21001
43. “2011-2015-ci illər üçün şəkərli diabet üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/20985
44. “2011-2015-ci illər üçün talassemiyanın müalicə və profilaktikası üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/20987
45. “2011-2015-ci illər üçün vərəmlə mübarizə üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/20979
46. “2016-2020-ci illər üçün vərəmlə mübarizə üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/32027
47. “2011-2015-ci illər üçün xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/20978
48. “2016-2020-ci illər üçün xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://www.e-qanun.az/framework/32021
49. “2016-2020-ci illər üçün şəkərli diabet xəstəliyi üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/32034
50. “2011-2015-ci illər üçün yoluxucu xəstəliklərin immuno-profilaktikasına dair Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/20999
51. “2016-2020-ci illər üçün uşaqlar arasında yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikasına dair Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/27805
52. “2011-2015-ci illər üçün qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidmətinin inkişafına dair Tədbirlər Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/21042
53. "2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin islahatı və tibbi sığortanın tətbiqi Konsepsiyasının həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı. https://e-qanun.az/framework/15292
54. Xalqa həsr olunan illər. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2013, 527 s.
55. Xələfov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı: Azərnəşr, 2006, 312 s.
56. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_dekabr2009/101459.htm
57. https://azerbaijan.az/related-information/209
58. https://www.azerbaijans.com/content_1035_az.html

22

Heydər Əliyevin Azərbaycan İqtisadiyyatında Yeri və Rolu

Aygün Abdulova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş

Bu gün Azərbaycan sürətlə yeniləşən dünyanın aparıcı dövlətləri sırasında layiqli yer tutur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra böyük çətinliklərə sinə gərən Azərbaycan tamamilə müstəqil siyasət yürüdən, istənilən kənar təzyiqə qalib gələn dövlət kimi həm regionda, həm də dünyada öz mövqeyini nümayiş etdirə bildi. 1969-cu ildə Azərbaycan Sovet İttifaqının ən ucqar və ən zəif respublikası idi. Neft emalı sənayesinin və kənd təsərrüfatının potensialının olmasına baxmayaraq, əhali yoxsulluq içində yaşayırdı. Mərkəzi hakimiyyət Azərbaycana biganə yanaşır, onun problemlərinin həllinə maraq göstərmirdi. Çətin vəziyyətə baxmayaraq, respublika rəhbərləri sosial və iqtisadi problemlərin həlli üçün Kremlə müraciət edə bilmədilər. Müraciətlərə belə baxılmayıb. Lakin respublikaya Heydər Əliyev rəhbərlik etdikdən sonra dirçəliş dövrü başladı. 70-ci illərdə geniş fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Azərbaycanda 300-dən çox sənaye müəssisəsinin tikilib istifadəyə verilməsinə nail olmuşdur. 1969-1985-ci illər ərzində respublikada sənaye istehsalı iki dəfə artmışdır. (Abdullayev V.412 s.)
Azərbaycan 1970-1985-ci illərdə neft məhsulları, neft avadanlığı, polad borular, əlvan metallar, sintetik kauçuk, elektrik mühərrikləri, məişət kondisionerləri, mineral gübrələr, çini və fayans məmulatları, xalça və xalça istehsalı üzrə artıq İttifaqda aparıcı yerləri tutmuşdur. Azərbaycanda istehsal olunan 350 adda məhsul dünyanın 65 ölkəsinə ixrac edilib.
Beləliklə, geridə qalmış aqrar ölkədən sənaye respublikasına çevrilmiş Azərbaycanın nüfuzu ittifaq səviyyəsində artdı.
Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin ikinci dövründə ölkədə genişmiqyaslı iqtisadi islahatlara başlanmış, bunun nəticəsində Azərbaycan neft və pambıq istehsalı üzrə aparıcı mövqe tutan sənaye-aqrar respublikaya çevrilmişdir. 1993-cü ilin iyununda ölkə rəhbərliyinə qayıdan Heydər Əliyev əsas vəzifəni - bazar iqtisadiyyatı əsasında ümumi daxili məhsulun artırılması istiqamətində islahatların həyata keçirilməsini, eləcə də qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafını təmin etməyi qarşıya qoymuşdu.

Eyni zamanda, Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda və onun hüdudlarından kənarda həyata keçirilən irimiqyaslı transmilli layihələrdə iştirakı təmin edilmiş, ölkənin dövlət siyasəti xalqın milli maraqları mütləq nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir.
Həmin illərdə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının gələcək iqtisadi müstəqilliyinin əsası qoyulmuş güclü iqtisadi baza yaradılmışdır. Müəllifi ulu öndər olan iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi hər bir vətəndaşın sosial vəziyyətinə, rifahına müsbət təsir göstərmişdir.
Azərbaycanın iqtisadi inkişafında təbii ki, neft amili mühüm rol oynayıb, lakin qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada neftlə zəngin ölkələr Azərbaycandakı kimi nəticələrə nail olmayıblar. Neftin hansı bəlalara səbəb olduğunu biz qarşıdurmaların, silahlı münaqişələrin baş verdiyi Yaxın Şərq ölkələrinin timsalında görə bilərik. Heydər Əliyev ölkənin neft strategiyasının əsasını qoydu. Qərb dövlətləri ilə aparılan çətin danışıqlar nəticəsində 1994-cü ilin sentyabrında "Əsrin müqaviləsi" imzalandı və Azərbaycana investisiya axını başladı. Bununla yanaşı, əsas məsələlər neftin dünya bazarına çıxarılması və gəlirlərin səmərəli bölgüsü idi. Ulu öndər Heydər Əliyev beynəlxalq nüfuzundan istifadə edərək neftin nəqli probleminin aradan qaldırılması üçün qlobal layihələrin həyata keçirilməsinə başladı, Azərbaycanın iqtisadi inkişafını təmin edərək, ölkənin siyasi müstəqilliyinin əsasını qoydu. Bir sözlə, Heydər Əliyev riskləri fürsətə çevirən siyasətçi idi. (Abdullayev V.412 s.)

22.1. Azərbaycan İqtisadiyyatının İnkişaf Mərhələləri

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında aşağıdakı əsas mərhələləri ayırd etmək olar: transformasiya tənəzzülü (1992-1995), sabitləşmə və bərpa artımı (1996-2000), investisiya artımı (2001-2004), iqtisadi bum (2005-2008) . Sonrakı illərdə və bu günə kimi qeyri-neft sektorunun inkişafına, bazar iqtisadiyyatı normalarının tətbiqinin məntiqi davamı olan "Made in Azerbaijan" brendinin xarici bazarlarda yayılmasına əsas diqqət yetirilmişdir.
Müstəqil dövlət quruculuğu prosesində Azərbaycanın ən böyük nailiyyəti mahiyyət etibarilə yeni modelin - iqtisadi islahatların və inkişafın Azərbaycan modelinin yaradılması oldu. Onun əsas məqsədi iqtisadiyyatın uzunmüddətli və dinamik inkişafı idi. O, üç strateji hədəfi əhatə edirdi:

- azad bazar münasibətlərinə əsaslanan vahid sosial yönümlü, özünü inkişaf etdirən iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşması;
- ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın təsərrüfat dövriyyəsinə fəal cəlb edilməsi;
- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə rasional inteqrasiyasının təmin edilməsi. (Kazımlı X. s768)

1995-ci ildən Azərbaycanda həyata keçirilən islahatların ən mühüm istiqamətlərindən biri dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması olmuşdur. Ölkədə torpaq və aqrar islahatlar aparıldı. 1350 min hektardan çox torpaq kənd sakinlərinə pulsuz paylandı, kolxoz və sovxozların əvəzinə təsərrüfatlar yaradıldı. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının 99 faizi özəl sektorda istehsal olunur. Bu proses ölkədə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrinin iqtisadi rasionallığının artmasına təsir göstərmişdir. Bəzi növ ərzaq məhsullarının (ət, süd, kartof, soğan və s.) idxalının səviyyəsinin aşağı düşməsi buna əyani sübutdur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının əsas xarakteristikasını ÜDM-in dinamikası verir. Belə ki, 2008-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in həcmi 1991-ci ilin eyni göstəricisi ilə müqayisədə 108 faiz artdığı halda, digər MDB ölkələrində orta artım cəmi 21 faiz təşkil etmişdir. 2005-2008-ci illər Azərbaycan üçün xüsusilə uğurlu oldu və o, iqtisadi artıma görə bütün dünya ölkələrini xeyli qabaqladı. (Abdullayev V.412 s.)

Keçid iqtisadiyyatı olan digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da bazar islahatlarının ilkin dövrü əhəmiyyətli transformasiya tənəzzülü ilə müşayiət olundu. Ümumi səbəblər qiymət proporsiyalarının dəyişməsi ilə bağlı struktur dəyişiklikləri, dövlət tələbinin kəskin azalması, keçmiş iqtisadi əlaqələrin dağılması və tələbin bir hissəsinin idxal mallarına keçməsidir. Lakin Azərbaycanda bu problemlər ölkənin uzun illər ərzində Dağlıq Qarabağla bağlı ciddi münaqişəyə cəlb olunması ilə daha da kəskinləşdi.

MDB-nin, Mərkəzi və Şərqi Avropanın (CEE) digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da transformasiya tənəzzülünün müddəti dörd il olmuşdur. Lakin Azərbaycanda tənəzzülün dərinliyi MDB üzrə orta göstəricidən çox olub. Öz növbəsində, MDB-də tənəzzül Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən daha dərin olmuşdur.

1992-1995-ci illərdə ölkədə ÜDM-in orta illik azalma tempi 19,4 faiz, ümumi iqtisadi tənəzzül isə demək olar ki, 58 faizə çatdığı halda, bütövlükdə MDB məkanında (Azərbaycan istisna olmaqla) mənfi dinamika o qədər də əhəmiyyətli deyildi - 13. və müvafiq olaraq 43 faiz. Həmin dövrdə Azərbaycanda istehsalın həcmi iki dəfədən çox azalıb. Ən böyük azalma, digər keçid iqtisadiyyatlarında olduğu kimi, orta illik azalma sürətinin 20 faizi ötdüyü emal sənayesində yaşanıb. Transformasiya başlayanda neft hasilatı və tikinti bir qədər az zərər çəkdi, baxmayaraq ki, burada da azalma əhəmiyyətli idi.

Transformasiya tənəzzülü zamanı Azərbaycanda da investisiya qoyuluşu əhəmiyyətli dərəcədə azaldı, lakin onun miqyası keçmiş SSRİ-nin digər ölkələrinə nisbətən kiçik idi. Belə ki, 1995-ci ilədək Azərbaycanda investisiyaların həcmi 1991-ci illə müqayisədə 43 faiz, digər MDB ölkələrində isə 67 faiz azalmışdır.

Azərbaycanda tənəzzülün ən aşağı nöqtəsini keçdikdən sonra iqtisadiyyatın bərpa artımı digər ölkələrlə müqayisədə daha sürətli olmuşdur. Nəticədə, Azərbaycanda hasilatın ilkin səviyyəsi 14 ildən sonra MDB və Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üzrə orta göstərici kimi bərpa olunub. Sonrakı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı kəskin surətdə artdı. Ümumilikdə, bazar islahatlarının başlanmasından keçən 17 il ərzində Azərbaycanda ÜDM iki dəfədən çox, MDB ölkələri üzrə orta göstərici 21 faiz, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində isə 26 faiz artıb.
Əvvəlcə siyasi, sonra isə iqtisadi vəziyyəti dəyişdirən mühüm mərhələ ulu öndər Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə ikinci gəlişi oldu. Az sonra Ermənistanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs əldə olundu, ölkədə siyasi sabitlik xeyli yüksəldi, Azərbaycanın beynəlxalq mövqeləri möhkəmləndi. Bu, bazar institutlarının yaradılması və əvvəlki illərdə iflasa uğramış iqtisadiyyatın bərpası istiqamətində güclü fəaliyyətə başlamağa imkan verdi.
İnkişafın ikinci mərhələsində (1996-2000-ci illər) dövlətin siyasəti eyni zamanda makroiqtisadi sabitləşməyə və struktur islahatlarına yönəlmişdi ki, bu da obyektiv səbəblərdən Azərbaycan nisbətən gec başlamışdır. 1994-cü ildə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) hesablamalarına görə, dövlət hələ də istehlak səbətinin 77 faizini təşkil edən mal və xidmətlərin qiymətlərini tənzimləyir.
Qeyri-dövlət sektorunun ÜDM-də payı o zaman cəmi 30 faiz qiymətləndirilirdi, halbuki MDB və Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üzrə orta hesabla bu rəqəm 43 faiz idi. Yalnız Belarus və Türkmənistanda özəl sektorun töhfəsi aşağı olub. (Abdullayev V.412 s.)
Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda bazar islahatları daha qısa müddət ərzində həyata keçirilib və ilk növbədə iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi özəl sektorun inkişafına və ölkənin qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyasına yönəlib.
Məlumdur ki, istehsalın miqyasının genişlənməsini və iqtisadiyyatın yeni, daha yaxşı sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çıxmasını təmin edən investisiya axınıdır. Bununla belə, investorlar konkret ölkədə işlədikləri şəraitə biganə qalmırlar. Və burada aparıcı rol investisiya siyasəti və investisiya mühitinə aiddir. Bununla əlaqədar ölkədə investisiya fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra hüquqi aktlar qəbul edilmişdir: 1992-ci ildə - "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" qanun, 1995-ci ildə - "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" qanunlar, investisiyaların intensiv cəlb edilməsinə yönəlmişdir. Təcrübə göstərir ki, investorlar siyasi və iqtisadi sabitliyi olan ölkələrə maraq göstərirlər. (İradə Hüseynova, 2005)
Son illərdə aparıcı xarici ekspertlərin fikrincə, respublika iqtisadiyyatına investisiya yatırmaq üçün bütün imkanlar mövcuddur: siyasi və makroiqtisadi sabitlik, zəngin təbii ehtiyatlar, sənaye və elmi potensial, izafi işçi qüvvəsi. Ona görə

də həm investorların sayı, həm də investisiyaların həcmi artıb. 2002-ci ildə investisiyaların ölkənin ÜDM-ə nisbəti 45,9 faiz, neft sektoru istisna olmaqla 17,2 faiz təşkil etmişdir. 1990-cı illərin ortalarında ABŞ və Kanadada bu göstərici inkişaf etmiş ölkələr üçün optimal hesab edilən 20-25 faiz, Yaponiya və Sinqapurda 30-35 faiz təşkil edirdi. Belə yüksək göstəricilər Türkiyə və Çin kimi sürətlə inkişaf edən bəzi ölkələr üçün də xarakterikdir.

Azərbaycan 2002-ci ildə MDB ölkələri arasında adambaşına düşən sərmayənin həcminə görə Qazaxıstan və Rusiyadan sonra üçüncü yeri tutmuşdur. Son illər iqtisadiyyatın dövlət sektoruna qoyulan investisiyaların xüsusi çəkisi azalmaqda, qeyri-dövlət sektorunda isə artmışdır. 2003-cü ilin əvvəlinə bu nisbət 26,8 və 73,2 faiz təşkil edirdi. 1995-2002-ci illərdə daxili investisiyaların həcmi 3,3 dəfə, xarici investisiyaların həcmi 5,9 dəfə artmışdır. Daxili investisiyaların mütləq artmasına baxmayaraq, onların ümumi həcmdə xüsusi çəkisi azalıb, xarici investisiyalar isə artıb.

Beləliklə, 2001-2004-cü illərdə Azərbaycan əsas kapitala investisiyanın unikal artım tempinə nail olub - ildə 53 faiz. ÜDM-in sürətli artımına baxmayaraq, xalis birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) ona nisbəti artmaqda davam edib və bu dövr ərzində ÜDM-in orta hesabla 28 faizindən çoxunu təşkil edib ki, bu da dünyada ən yüksək göstəricidir. Tikinti sektoru orta hesabla 10,5 faizlə iqtisadi artımın əsas operatoru olmaqda davam edib. Eyni zamanda, genişmiqyaslı BXİ axını da maşınqayırmanın inkişafına öz töhfəsini verdi. 2005-2008-ci illərdə Azərbaycanda ÜDM-in real artımı müstəqillik əldə etdikdən sonra ən yüksək həddə çatmış və ildə orta hesabla 24,2 faiz təşkil etmişdir.

Bu dövrü Azərbaycanın iqtisadi artıma görə mütləq dünya lideri olduğu "iqtisadi bum dövrü" kimi xarakterizə etmək olar. İstehsalın bu sıçrayışlı artımı əvvəlki illərdə neft sektoruna qoyulmuş irimiqyaslı investisiyalar hesabına baş vermişdir. Onlar yeni yataqların işlənməsini təmin etdi, karbohidrogenlərin hasilatı və nəqli üçün infrastrukturun yaradılmasına imkan verdi.

Bunun nəticəsidir ki, 2005-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı 1990-cı illərin birinci yarısındakı transformasiya tənəzzülündən tam çıxmış, 2008-ci ildə ölkənin ÜDM-i 1991-ci il səviyyəsi ilə müqayisədə iki dəfədən çox - 108 faiz artmışdır.

İslahatlar dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatının payının əhəmiyyətli dərəcədə azalması və sənayenin payının artması əsasən hasilat sənayesinin fəal inkişafının nəticəsi idi. Eyni zamanda, emal sənayesinin payı 4 dəfə azalıb.

2004-cü ildən sonra xarici investorların gəlirlərinin repatriasiyası fonunda neft sektoruna BXİ axını zəifləməyə başlamış, 2006-2007-ci illərdə isə ölkədən BXİ axını müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə, 2006-cı ilə qədər xarici investisiyalar üstünlük təşkil edirdisə, 2007-ci ildən daxili investisiyalar üstünlük təşkil edib ki,

bu da 2008-ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcminin 77,5 faizinə çatıb. Eyni zamanda, 2007-ci ildən investisiyaların böyük hissəsi qeyri-neft sektoruna yönəldilməyə başlandı, burada 2008-ci ildə artıq bütün investisiyaların 71 faizi cəmləşib.

Belə ki, xarici investisiyalar əsasən neft-qaz sektorunun inkişafına, daxili investisiyalar isə qeyri-resurs sahələrinin artımına təkan verib. Eyni zamanda, dövlət xərclərinin geniş miqyaslı artımı (2005-2008-ci illər) əsasən infrastruktura (elektrik enerjisi, su təchizatı, nəqliyyat sistemi) investisiyaların artması hesabına baş vermişdir.

Buna baxmayaraq, yeni yataqların işlənməsini təmin edən və enerji ehtiyatlarının hasilatı və nəqli üçün lazımi infrastrukturun yaradılmasına imkan verən, həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişafının əsasını qoyan birbaşa investisiyalar olmuşdur. Son illərdə Azərbaycanda neft və qazın dünya bazarlarına çıxarılması üçün yeni boru kəmərləri sistemi yaradılmışdır: Bakı-Novorossiysk neft kəməri bərpa edilmiş, yenidən qurulmuş və qismən yenidən qurulmuş (1997), Bakı-Supsa (1999) və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərləri (2006), eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri (2007) tikilmişdir.

Azərbaycan nəinki regionun ən böyük neft ixracatçılarından biri olaraq qalır, həm də 2007-ci ildən təbii qaz ixracatçısına çevrilib. 2004-2008-ci illərdə Azərbaycanda neft hasilatı təxminən üç dəfə artaraq 44,7 milyon tona çatıb. BVF hesab edir ki, neft hasilatının sürətli artımı ilə neftin dünya qiymətlərində əhəmiyyətli artımın birləşməsi neft ixracının dəyərinin 9 dəfə artmasına səbəb olub və 2008-ci ildə bu rəqəm 29,1 milyard dollara çatıb. Həmin dövrdə təbii qaz hasilatı 3 dəfədən çox artaraq 14,8 milyard kubmetrə çatıb. Bunun nəticəsidir ki, 2008-ci ildə neft və qaz ixracın 97 faizini, dövlət gəlirlərinin isə 39 faizini təşkil edib.

2005-2008-ci illərdə hasilatın və neft ixracının dəyərinin yüksək artımı Azərbaycan üçün xarici iqtisadi şəraiti kökündən dəyişdi. Böyük cari hesab kəsiri (2003-2004-cü illərdə ÜDM-in 28-30 faizi) 2005-ci ildən etibarən 2008-ci ildə ÜDM-in 36 faizinə çatan artan profisitlə əvəz edilmişdir. Eyni zamanda, kapital və maliyyə hesabı 2006-2008-ci illərdə ÜDM-in 10-20 faizi həcmində kəsirlə mənfi əraziyə keçdi.

Bununla belə, artan cari əməliyyatlar hesabının profisiti mənfi maliyyə hesabı balansını tam kompensasiya etmiş və tədiyə balansının ümumi profisiti 2005-2008-ci illər arasında beş dəfədən çox artaraq ÜDM-in 26,1 faizinə çatmışdır.

Bu dövrdə ölkənin ÜDM-də neft sektorunun payı 39 faizdən 60 faizə yüksəlib. Eyni zamanda, bank kreditləri və dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri qeyri-neft sektorunda iqtisadi fəallığın sürətlə artmasına səbəb olmuşdur.

Tikinti və xidmət sahələrində əhəmiyyətli artım 2008-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun artım templərinə görə neft sənayesini üstələ-

məsinə səbəb olmuşdur. Xarici valyutanın geniş miqyasda daxil olması və əhalinin gəlirlərinin artması fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas problemlərindən biri 9-21 faiz səviyyəsində olan yüksək inflyasiya idi. 2005-2008-ci illərdə dövlət büdcəsinin xərcləri 5 dəfə artırılaraq ÜDM-in 27 faizini təşkil etmişdir.

Eyni zamanda, bu dövrdə büdcənin ilkin qeyri-neft balansı mənfi olub və qeyri-neft ÜDM-in 38,2 faizini təşkil edib. Büdcə xərclərinin azaldılması və inflyasiya ilə mübarizənin davam etdirilməsi, o cümlədən "Holland xəstəliyi" ilə bağlı digər problemlərin həlli (xüsusən, yığılmış vəsaitlərin qeyri-neft sektoruna və infrastruktur layihələrinə yatırılması yolu ilə) məqsədilə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu 1999-cu ildə yaradılmışdır. 2008-ci ilin sonuna Neft Fondunun toplanmış aktivləri 10,9 milyard dollar (qeyri-neft ÜDM-in 61 faizi) təşkil etmişdir.

2005-2008-ci illərdə Azərbaycanın ümumi rəsmi beynəlxalq ehtiyatları 5,5 dəfə artaraq 6,5 milyard dollara çatıb. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı böhrandan əvvəlki dövrdə dünya bazarlarında yaranmış əlverişli konyunktura sayəsində 2008-2009-cu illər böhranı başlayanda xarici şoklara kifayət qədər davamlı olduğunu sübut etdi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyini cari əməliyyatlar hesabının əhəmiyyətli müsbət saldosu və balanslaşdırılmış dövlət büdcəsi, ümumi beynəlxalq ehtiyatların, o cümlədən Neft Fondunun vəsaitlərinin toplanmış həcmi, xarici dövlət borcunun aşağı səviyyəsi müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, böhrandan əvvəlki iqtisadi bum illərində iqtisadiyyatın və ölkənin büdcə balansının xarici tələbatdan və neft və təbii qaz qiymətlərindən yüksək dərəcədə asılı olması Azərbaycanın qlobal qeyri-sabitlik qarşısında həssaslığını artırır.

Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorundan səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Bu, ümummilli lider Heydər Əliyevin iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri - onun şaxələndirilməsi yolu ilə neft iqtisadiyyatından qeyri-neft iqtisadiyyatına keçidi ilə də üst-üstə düşən fikri idi.

Ölkədə iqtisadi artımın yavaşlaması, institusional və struktur çağırışlar, tədiyyə balansında və qeyri-neft büdcəsində kəsir, o cümlədən kəskin eniş nəticəsində maliyyə və bank sektorunda baş verən proseslər fonunda dünya bazarlarında neftin qiymətlərində və Azərbaycanın ticarət tərəfdaşı olan ölkələrdə iqtisadi böhran 2014-cü ildən Azərbaycanda iqtisadi inkişafa yeni yanaşmaya ehtiyac yaranıb. (Əliyev O,246 s.)

Beləliklə, genişmiqyaslı islahatlara start verildi. Ölkə hökuməti hesab edir ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənməsi biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, ortamüddətli xərclər strategiyasının tərkib hissəsi kimi yeni siyasətlərin tətbiqi, maliyyə-bank sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə mümkün olacaq.

22.2. Yeni İqtisadiyyata Gedən Yol

2016-cı il dekabrın əvvəlində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə ölkə iqtisadiyyatının perspektivlərini və 2016-2020-ci illər üçün tədbirlər planını, bundan sonrakı dövr üçün uzunmüddətli baxışı və məqsədləri müəyyən edən 12 yol xəritəsi təsdiq edilib.

Kənd təsərrüfatı, ticarət və logistika, təhsil, kommunal xidmətlər, İKT, ucuz mənzil, kiçik və orta sahibkarlıq, ağır sənaye və maşınqayırma, turizm, maliyyə xidmətləri, neft-qaz və Özəlləşdirmə 2020-ci ilədək [özəlləşdirmə istisna olmaqla] ölkənin ÜDM-ni yeddi milyard manatdan çox artırmağa və 125,5 min yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verəcək.

Bundan əlavə, “Made in Azerbaijan” milli brendinin dünya bazarlarına çıxarılması məqsədilə işə salınmış mexanizm çərçivəsində artıq 7 ixrac missiyası (Çin, Dubay, Əfqanıstan, Pakistan, Qətər, Almaniya) təşkil olunub. Uğur dərhal oldu. İmzalanan müqavilələrə əsasən, ilk ixrac missiyaları zamanı Azərbaycan üçün yeni bazarlar olan qırmızı şərabın Çinə və BƏƏ-yə ərzaq məhsullarının ixracına başlanılıb. Dubaya balın, Avropa bazarlarına nar şirəsinin, Əfqanıstan və Pakistana meyvə şirələrinin, Pakistana boruların, polietilen məmulatlarının ixracı barədə də razılıqlar əldə olunub, Qətərə küçə və şəhər mebellərinin tədarükü artıq başlayıb. Bundan başqa, Azərbaycan şirkətlərinin vahid stendlə iştirak etdiyi Dubay (Gulfood 2017) və Almaniyada (Prowein) sərgilərdə İspaniyaya fındıq ixracı üçün sifarişlər qəbul edilmiş, meyvə-tərəvəzin ixracı ilə bağlı danışıqlar aparılmışdır. meyvə şirələri, bal, quru süd, ət, çay, qozfındıq Fars körfəzi ölkələrinə və bu bölgədə fəaliyyət göstərən ticarət şəbəkələrinə girərək.

Bu gün qarşıya qoyulan əsas vəzifə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması üçün tətbiq olunan mexanizmlərin işləməsini və konkret nəticələr verməsini təmin etməkdir. Statistikaya müraciət edək: xrac edilən meyvə-tərəvəzin dəyəri 114,9 milyon dollar olub. 2022-ci ilin ilk üç ayında dəyəri 124,9 milyon dollar olmaqla 97 min ton meyvə-tərəvəz ixrac edilib.Həmçinin birinci rübdə 532 milyon dollarlıq 1165 ton kartof ixrac olunub. Ötən ilin birinci rübündə 1250 ton kartof ixrac edilib. İxrac edilən kartofun dəyəri 611 milyon dollar təşkil edib. İlk üç ayda 24,5 min ton tomat ixracı həyata keçirilib. İxrac edilən tomatın dəyəri 31,1 milyon dollar olub. Ötən ilin yanvar-mart aylarında məbləği 38,8 milyon dollar olan 31,7 min ton tomat ixrac edilib.Hesabat dövründə meşə fındığının ixracında artım olub. Belə ki, 7823 ton meşə fındığı ixrac edilib. İxracın dəyəri 38,3 milyon dollar təşkil edib. Ötən ilin müvafiq dövründə isə 40,3 milyon dollarlıq 7037 ton ixrac baş tutub. 2023-cü ildə 22,2 min ton alma ixracı həyata keçirilib. İxrac edilən almanın dəyəri 14,3 milyon dollar təşkil edib. Keçən ilin birinci rübündə dəyəri 7,2 milyon dollar olan 11,1 min ton alma ixrac edilib. Xurma ixracında azalma baş verib. Belə ki, bu ilin birinci rübündə dəyəri 14,7 milyon dollar

olan 20,2 min ton xurma ixrac edilib. Ötən ilin 3 ayında isə 29,5 milyon dollarlıq 38,8 min ton ixrac həyata keçirilib.
Hesabat dövründə 5831 ton nar ixrac edilib. İxrac edilən narın dəyəri 7,5 milyon dollar olub. 2022-ci ilin eyni dövründə məbləği 2,1 milyon dollar olan 1415 ton nar ixrac edilib.
Hazırda İqtisadiyyat Nazirliyi Azərbaycan brendinin xaricdə tanınması üçün çox mürəkkəb və zəhmət tələb edən işlər həyata keçirir. İxrac olunan məhsullara görə xərclərin bir hissəsinin qaytarılması sistemi isə yerli istehsalçıları ixracyönümlü məhsul istehsal etməyə daha da stimullaşdırır. Təkcə 2022-ciilin oktyabr ayından bu günə qədər olan dövr ərzində 145 müraciət əsasında ixracatçılara bir milyon manatdan artıq xərclərə görə (malların gömrük dəyərinin 3-6 faizi miqdarında) kompensasiya ödənilib.
Nəzərə alsaq ki, "Made in Azerbaijan" məhsullarının tezliklə xaricdə - Gürcüstanda, Ukraynada, İsveçrədə SOCAR yanacaqdoldurma məntəqələrində piştaxtalarda yer alması, AZAL-ın təyyarələrində Azərbaycan məhsullarının təmin edilməsi, Azərbaycanın ixrac etdiyi malların siyahısının genişləndirilməsi, həmçinin Müxtəlif ölkələrin hava limanlarında Duty Free şəbəkəsində təmsil olunan Azərbaycan məhsullarının siyahısının genişləndirilməsi kimi, o zaman biz əminliklə deyə bilərik ki, ölkə düzgün yoldadır. Dünya iqtisadiyyatına uğurlu inteqrasiya isə bir daha təsdiqləyir ki, əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş siyasət bu gün də Azərbaycanda davam etdirilir.
Beləliklə, Azərbaycan neftdən asılı olmayacaq iqtisadiyyat modelinə keçidin əsasını qoyub. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən dərin iqtisadi islahatlar artıq ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrində öz müsbət nəticələrini verməkdədir.
Daha əlverişli biznes mühitinin və investisiya mühitinin yaradılmasına yönəlmiş qərar, fərman və sərəncamlar 2015-ci ilin sonundan fəal şəkildə qəbul edilir. Burada, ilk növbədə, Baş Prokurorluq tərəfindən aparılan yoxlamalar və dövlət təhlükəsizliyinin, vətəndaşların sağlamlığının və ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı aparılan yoxlamalar istisna olmaqla, sahibkarlıq fəaliyyətində aparılan yoxlamaların iki il müddətinə dayandırılmasını qeyd etmək lazımdır. Vergi yoxlamalarının dayandırılması 70 min vergi ödəyicisinə təsir edib. Yəni, sahibkarlar artıq dövlət qurumları tərəfindən müxtəlif yoxlamalara hazırlaşmaq üçün vaxt itirmirlər ki, bu da onların diqqətini birbaşa öz biznesinə yönəltməyə imkan verir. O da vacibdir ki, bu yolla məmurlarla təmasların sayı azalsın ki, bu da həmin yoxlamalarla bağlı mümkün korrupsiya faktlarının sayının azalmasına gətirib çıxarır.
Bizneslə məşğul olmaq üçün lisenziya və icazələrin sayının azaldılmasını da qeyd etmək lazımdır. Lisenziyaların sayı 59-dan 37-yə, icazələrin sayı isə demək

olar ki, dörd dəfə aşağı düşərək 86-ya çatıb. “ASAN Xidmət” tərəfindən təmin edilir. Lisenziyaların qiyməti də kəskin ucuzlaşıb - Bakı üçün iki dəfə, ölkənin regionları üçün dörd dəfə. Təsadüfi deyil ki, Dünya Bankının “Doing Business 2017” reytinqində Azərbaycan biznesə başlamağın asanlığına görə 190 ölkə arasında beşinci yerdə qərarlaşıb. Ümumilikdə hesabata görə, Azərbaycanda biznes açmaq üçün təxminən üç gün, Avropa və Mərkəzi Asiyada isə 10,2 gün lazımdır. (Prezidenti İlham Əliyevin nitqi // Dirçəliş-XXI əsr. 2020, № 78-79, s. 21-25)

Göstəricilər	**2022**	**2023**	**Ölçü vahidi**
Valyuta	1.7	1.7	
ÜDM-in artım tempi	4.6	5.7	Faiz
İşsizlik nisbəti	6	6.27	Faiz
inflyasiya nisbəti	13.6	13.9	Faiz
Faiz dərəcəsi	8.5	8.25	Faiz
Ticarət balansı	8155674	7575310	Min ABŞ doll
cari hesab	7380	6378	ABŞ doll milion
ÜDM-ə cari hesab	15.2	-0.5	Faiz ÜDM-də
Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti	18.2	20.1	Faiz ÜDM-də
Dövlət büdcəsinin ÜDM-ə nisbəti	-1	-1.1	Faiz ÜDM-də
Korporativ vergi dərəcəsi	20	20	Faiz
gəlir vergisi dərəcəsi	25	25	Faiz

Cədvəl 22.1: Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri
Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanıb*

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə yaradılan “ASAN xidmət” dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində dövlətin vətəndaşlara yönəlmiş innovativ addımına çevrilmiş, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılan sistemli sosial islahatların bariz nümunəsidir.
“ASAN xidmət” mərkəzlərinin yaradılması dövlət idarəetmə sistemində yeni mərhələ açdı və bu gün onun əhatə dairəsi nəzərəçarpacaq dərəcədə genişlənib. Dövlətimizin başçısının təşəbbüsü ilə yaradılmış Azərbaycanın brendi sayılan “ASAN Xidmət” 2015-ci ildə dövlət xidmətləri arasında BMT-nin 2015-ci il Mükafatına və “Dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi” nominasiyası üzrə birinci yerə layiq görülüb. Bundan başqa, “ASAN Xidmət”in digər ölkələrdə də tətbiqi tövsiyə olunub.

Nəticə

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, ölkənin iqtisadi həyatında da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Ölkənin iqtisadi yüksəlişi üçün təcili tədbirlər görməyə başlayan Ümummilli liderin rəhbərliyi ilə qısa müddət ərzində ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşması məqsədilə qanunvericilik bazası yaradıldı.Məqsədyönlü dövlət proqramları qəbul olundu, institusional islahatlar aparıldı, mülkiyyət münasibətlərinə köklü dəyişikliklər edilməsi üçün müvafiq addımlar atıldı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə ölkəiqtisadiyyatın dirçəldilməsi və sürətli inkişafı üçün çox iş görüldü. 1969-cu ilin iyul plenumunda Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbəri seçilməsi çağdaş tariximizdə ölkəmizin sürətli və uzunmüddətli inkişafının əsasının qoydu. Əbəs yerə deyil ki, Azərbaycan Respublikasının inkişaf tarixində 70-80-ci illər dönüş illəri hesab olunur.Bu isə məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında əsaslı quruculuq işlərinin, kənd təsərrüfatının və sənayenin inkişafının sürətləndirilməsi idi.Həmin dövrlərdə əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlir iki dəfə, sənaye istehsalı isə üç dəfə artdı.Respublikada 250-dən artıq mühüm müəssisə, yeni sexlər mütərəqqi texnologiya əsasında tikilib istifadəyə verildi.

Bu çoxşaxəli və strateji xarakterli fəaliyyətin əsas istiqamətlərini və sosial-siyasi nəticələrini, əldə olunmuş statistik parametrlərə toxunmayaraq, qısaca olaraq aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

* İqtisadiyyatın real sektorunun mühüm fəaliyyət istiqamətlərinin, o cümlədən, kənd təsərrüfatı və sənayenin mövcud sahələrinin məhsuldarlığının artırılması və coğrafi yerləşdirilməsinin ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsi nəticəsində respublika ərazisinin mövcud istehsal sahələri daxilində düzgün ixtisaslaşmasına və məhsuldarlığın, səmərəliliyin nisbi artımına nail olunmuşdur.
* Sənaye sahələrinin coğrafiyasını genişləndirməklə, yeni sənaye rayonlarının formalaşdırılması və daha vacibi, emal dərinliyi yüksək olan sənaye sahələrinin, o cümlədən, elektrotexnika, elektronika, məişət texnikası, hərbi sənaye və s. sahələrin yaradılması və inkişafı təmin edilmiş, bütövlükdə iqtisadiyyatın yeni dəyər yaratması potensialı əsaslı şəkildə genişləndirilmişdir.
* İqtisadi inkişafın nəticəliliyi və səmərəliliyinin artırılmasında ənənəvi olmayan, bütün dünyada həlledici amillərdən birinin - işçi qüvvəsinin maddi və mənəvi stimullaşdırılması olduğunu dərk edərək, ilk dəfə olaraq Azərbaycan əməkçisinin maddi güzəranının yaxşılaşdırılması, onların gəlirlərinin artırılması, dövlətin ən ali mükafatlarına təqdim edilməsi, seçkili dövlət idarəetmə orqanlarında fəal iştirakının təmin edilməsi və bütövlükdə sadə əməkçilərin cəmiyyətin elitar təbəqəsinə daxil olmasının mümkünlüyünün təcrübədə təsbit edilməsi, iqtisadi fəaliyyətin cəmiyyətin və dövlətçiliyin bazisi olması ideyasını

təsdiqləmiş oldu.

* Ulu öndər Heydər Əliyevin həmin dövrdəki mühüm xidmətlərindən biri də iqtisadi idarəetmədə yeni yanaşmanın formalaşdırılması hesab edilməlidir. Buraya, respublika rəhbərliyinin mütəmadi olaraq, hətta ən ucqar ərazilərdə yerləşən əkin sahələri və sənaye müəssisələri ilə yerində tanış olması, mövcud problemlərin aşkarlıq şəraitində kollegial həllinin axtarılması, elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin bilavasitə sadə əməkçilərlə iş yerində görüşlərinin təşkili və s. kimi addımlarla əməyin yeni mənəvi stimullaşdırılma sisteminin formalaşdırılması aid edilə bilər.

Ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları. Bakı, 1995-1999.
2. Əhmədov N. Q. Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatının inkişafı. – Bakı, 2008.
3. Verdiyev A.D.Azərbaycanda kəndli təsərrüfatının yaradılması. - Bakı, 1996.
4. İradə Hüseynova. Heydər Əliyev - siyasi liderdən ümummilli liderə qədər. Bakı, “Təhsil”, 2005.
5. Nağıyev A., Novruzov V., Allahverdiyev Q., Əlirzayev A. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. - Bakı, 1998.
6. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. Çıxışlar, nitqlər, b əyanatlar, məktublar, səfərlər, m əruzlar, müraciətl ər. I – IV c., Bakı, 1997.
7. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədiddir. I – IV c., Bakı, 1998.11.www.stat.gov.az12.www.cisstat.com
8. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 17 cilddə. VI cild, Bakı: Azərnəşr, 1997-2007, 800 s.
9. Məqsədimiz Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına, xalqın rifahının daim yüksəlməsinə nail olmaqdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin nitqi // Dirçəliş-XXI əsr. 2020, № 78-79, s. 21-25
10. Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı: Azərnəşr, 2000, 412 s.
11. Əliyev O - Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi. Bakı: Zahid, 2003, 246 s.
12. İsmayılov Ə ., Əliyev Q. Heydər Əliyev və milli ləyaqət fəlsəfəsi. Bakı: Təbib, 1998. 149 s.
13. Kazımlı X. Böyük siyasətin davamı. Bakı: Nurlan, 2007, 768 s

Kitab "UNEC" Nəşriyyatında hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb 06.06. 2023. Kağız formatı 70x100 1/16.
Həcmi 21.6 ç.v, 30 ş.ç.v.
Sifariş 112. Sayı 150.

" UNEC" Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6.